

KONINKLIJK

LGOG

PUBLICATIONS

de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

Jaarboek 2019

KONINKLIJK LIMBURGS GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIG GENOOTSCHAP (LGOG)

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

K O N I N K L I J K

LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications

de la Société Historique et Archéologique
dans le Limbourg

Jaarboek 2019 | deel 155

K O N I N K L I J K

LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Bureau LGOG, Brusselsestraat 10^D
Postbus 83, 6200 AB Maastricht
Tel. 0031 (0)43-321 25 86
info@lgog.nl – www.lgog.nl

Publications de la Société Historique
et Archéologique dans le Limbourg,
Jaarboek 2019, deel 155

Redactie

Mr. dr. Th.J. (Jacques) van Rensch, voorzitter
dr. M.F.A. (Monique) Dickhaut, secretaris
P. (Peter) Bakker, MA, dr. P.A.J. (Pieter) Caljé,
dr. C.F.H.A. (Chris) Dols, dr. B. (Bram) Van
Hofstraeten, dr. E.W.G. (Eric) Lemmens,
dr. P. (Paul) Puschmann en H.C.G.M. (Hilde)
Vanneste, Lic.

Redactieadres

Bureau LGOG, Postbus 83, 6200 AB Maastricht
(t.a.v. dr. Monique Dickhaut, redactiesecretaris)

Ontwerp

Crasborn Communicatie Vormgevers
Valkenburg aan de Geul
crasborn.nl

provincie limburg

Het werk van het Koninklijk Limburgs
Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
wordt in belangrijke mate financieel
ondersteund door de Provincie Limburg.

Bijdragen

De redactie ontvangt graag bijdragen die op eniger-
lei wijze in betrekking staan tot de geschiedenis of
archeologie van Limburg. Artikelen in elektronische
vorm zenden naar de redactiesecretaris (zie ook
redactieadres). Bijdragen dienen conform de huis-
regels te worden aangeleverd. Richtlijnen voor
auteurs zijn via de redactiesecretaris te verkrijgen,
of op de website van het Genootschap: www.lgog.nl.

© Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap, 2020
issn 0167-6652

Inhoud

6 Voorwoord

Mr. dr. Th. J. (Jacques) van Rensch, redactievoorzitter

9 De historische Servatius

Stand van zaken

Régis de la Haye

57 Het klooster Maagdendries en de Moderne Devotie in Maastricht

Koen Goudriaan

123 Hoe Belgischgezind waren Zuid-Limburgse gemeenten in 1830-1839?

Kees Schaapveld

147 De historische belangstelling van Charles Guillon

Gerard Venner

191 De wederopbouw van Limburg

Jos Perry

207 Van Arcadië naar Nieuw Babylon

Het Limburgse kunstdebat in de jaren zestig

Monique Dickhaut

257 Habetslezing

De twee zielen van Europa

Mathieu Segers

267 Boekrecensies

Jacques van Rensch

Ton Gehlen

Frank Hovens

Lou Spronck

293 Over de auteurs

297 Verslag over 2019 van het LGOG

Henk Boersma

335 Register van eigennamen, plaatsen en zaken

Voorwoord

Het is de laatste keer dat ik als statutair aftredend voorzitter van de redactie het voorwoord mag schrijven voor het 155^e deel van de *Publications*, het *Jaarboek 2019* van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Deze *Publications* verschijnt in een uitzonderlijk jaar met ongekend veel onzekerheden. We weten zelfs op het moment dat deze tekst wordt geschreven niet eens wanneer en op welke wijze de gebruikelijke presentatie van het *Jaarboek* plaatsvindt. Maar die onzekerheid valt in het niet bij het verdriet over de slachtoffers, het pijnlijk gemis van contacten met dierbaren en de zorgen over de economische gevolgen.

In deze tijd gaan de gedachten bij historisch geïnteresseerden soms ook uit naar epidemieën in vroeger tijden. Sommige, zoals de pest in de veertiende eeuw en de Spaanse Griep na de Eerste Wereldoorlog, haalden blijvend de geschiedenisboeken, andere brachten het slechts tot een voetnoot. Kennisname van oudere publicaties van ons Genootschap leert ons iets over epidemieën die in het verleden in onze streken optraden. Zo werd de stad Maastricht tussen 1509 en 1669 dertien keer getroffen, telkens met veel slachtoffers. Ook al waren dat geen mondiale rampen, het leed en

de maatschappelijke ontwrichting waren er niet minder om. De destijds relatief besloten samenleving met weinig technische hulpmiddelen valt moeilijk te vergelijken met thans beschikbare medische kennis en technologie. Maar ook daar zijn grenzen aan. Wanneer plotseling allerlei zekerheden wegvallen zouden reacties van mensen in verleden en heden misschien wel eens meer overeenkomsten kunnen hebben dan vaak wordt gedacht.

Met deze overpeinzingen mag ik namens de redactie deze nieuwe *Publications* inleiden. Het is een deel met gevarieerde onderwerpen, te beginnen met Sint Servaas in de vierde eeuw tot liefst drie bijdragen over de tweede helft van de twintigste eeuw. Cultuur- en kerkhistorische bijdragen zijn in de meerderheid, de archeologie is dit keer niet vertegenwoordigd. Uiteraard streeft de redactie ieder jaar naar een evenwichtige verdeling over alle terreinen van de geschiedenis, maar er is altijd afhankelijkheid van kwalitatief goed aanbod. Dat was, naar het oordeel van de redactie, dit keer zeker aanwezig.

Nieuw is de opname van boekrecensies, zulks in afstemming met de redactie van *De Maasgouw*. Eén van de doelstellingen van het

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap is het bevorderen van gedegen geschiedschrijving. Dat kan door eigen uitgaven, maar als redactie menen wij ook dat het goed is een forum te bieden om elders verschenen publicaties betreffende de Limburgse geschiedenis kritisch onder de aandacht te brengen.

Ten slotte is een woord van dank op zijn plaats voor allen die aan de totstandkoming van dit deel hebben meegewerkt: de auteurs, de leden van de redactie met in het bijzonder de redactiesecretaris die van begin tot eind in het productieproces een spilfunctie vervult en de vormgever en drukker die zorgen voor een fraai ogend boekwerk. Graag wil ik u veel leesplezier toewensen.

Gronsveld, 30 maart 2020

Mr. dr. Th. J. (Jacques) van Rensch,
redactievoorzitter

De historische Servatius

Stand van zaken

Régis de la Haye

Ter herdenking van Sint Servaas heeft men mij gevraagd een “levensbeschrijving” van de heilige samen te stellen en mij daarbij te beperken tot wat historisch vaststaat. Ze moest bovendien niet al te lang zijn. Dit laatste was niet ironisch bedoeld.

A.J. Munsters, ‘Sint Servaas in de vierde eeuw’, in:

De Maasgouw 103 (1984), col. 13-40.

Over persoon en leven van Servatius bestaan weinig schriftelijke bronnen, en zijn er nog minder archeologische vondsten te melden, die alle, zowel de schriftelijke als de archeologische, bovendien niet eenvoudig te interpreteren zijn. De hier volgende bijdrage pretendeert geenszins definitieve conclusies neer te leggen, maar slechts een huidige stand van zaken te schetsen betreffende onze kennis van Sint Servatius en zijn tijd, op historisch en archeologisch gebied.¹

In het eerste deel behandel ik de oudste teksten, namelijk de geschriften van Gregorius van Tours uit het einde van de zesde eeuw. Hij verhaalt over een bisschop van Tongeren die geleeft zou hebben ten tijde van de Hunnen, en begraven werd in Maastricht. Vanaf dat moment bestaat er in Maastricht een historische continuïteit in de vorm van een verering van Servatius, verbonden met diens relieken.

Het tweede deel van mijn bijdrage betreft de ontdekking, in de zeventiende eeuw, van vier teksten over een bisschop Servatius uit het midden van de vierde eeuw, die deelgenomen had aan enkele concilies. In twee van die teksten wordt hij “bisschop van de Tongeren” genoemd. Veel historici nemen sindsdien aan dat deze identiek is met de persoon van bisschop Servatius die door Gregorius van Tours wordt genoemd. Daarmee zou de bisschopszetel van Tongeren teruggaan tot het midden van de vierde eeuw. Een van beide teksten is echter aantoonbaar een vervalsing, de andere vermelding is naar mijn mening een middeleeuwse interpolatie. Dit zal in deze bijdrage ook beargumenteerd worden. Bovendien wil ik laten zien dat er halverwege de vierde eeuw in het noorden van Gallië (behalve in enkele grote steden) nog geen kerkelijke structuren waren, en

dat de hypothese van een bisdom Tongeren in die periode dus als een anachronisme moet worden beschouwd. Daartoe is het nodig een overzicht te schetsen van de geografische verspreiding van kerk en christendom van de vierde tot het begin van de zevende eeuw.

In het derde deel van deze bijdrage moet ik constateren dat er tot heden nauwelijks archeologisch onderzoek is verricht naar de historische Servatius. Dit geldt met name voor de aan Servatius en de andere bisschoppen van Maastricht toegeschreven relieken. Daar ligt een nog onontgonnen onderzoeksveld, waarvan ongetwijfeld nieuwe inzichten te verwachten zijn.

Eerste fase Gregorius van Tours en Monulfus

In mijn boek *De bisschoppen van Maastricht* uit 1985 behandelde ik de Maastrichtse bisschoppen aan de hand van de gedeeltelijk historische, gedeeltelijk legendarische lijst van de tien bisschoppen van Tongeren en de 21 bisschoppen van Maastricht, samengesteld door de tiende-eeuwse Luikse kerkhistoricus Heriger.² Mijn boek was chronologisch van opzet, en ging na, aan de hand van de bisschoppenlijst, welke bisschoppen aantoonbaar historisch hadden bestaan en welke namen legendarisch waren of ontleend aan andere bisschoppenlijsten. In de loop der jaren ben ik tot de overtuiging gekomen dat voor een onderzoek naar Servatius en de bisschoppen van Maastricht, begonnen moet worden met bisschop Monulfus.

De geschiedenis van Servatius begint immers feitelijk in de tweede helft van de zesde eeuw, wanneer Monulfus bisschop wordt te Maastricht.³ Als enige bron beschikken wij over

1 De hier volgende bijdrage is kritisch besproken tijdens de bijeenkomsten van de Cercle Historique et Archéologique de Maëstricht (CHAM, opgericht in 2006). Leden daarvan zijn Gilbert Soeters, Toon Jenniskens, Eric Wetzels, ondergetekende, en tot zijn overlijden in 2016, Bèr Eggen.

2 Régis de la Haye, *De bisschoppen van Maastricht* (Maastricht 1985 = Vierkant Maastricht, 5).

3 Régis de la Haye, ‘Que sait-on de saint Monulphe?’, in: *Bulletin de la Société Archéologique d’Eure-&-Loir* n° 79, 2003, p. 14-25.

twee korte verhalen die bisschop Gregorius van Tours tegen het einde van de zesde eeuw in zijn geschriften heeft opgenomen, namelijk *Decem libri historiae* ('Tien boeken Geschiedenis', ook wel de *Historia Francorum* ('Geschiedenis der Franken') genoemd, en het werk *Liber in Gloria Confessorum* ('Boek ter Glorie van de Belijders').⁴

Georgius Florentius Gregorius werd in 538/539 geboren in Clermont als telg van een oude familie van gallo-romeinse aristocratie, waarvan al meerdere leden bisschoppen waren geworden. Toen hij nog kind was, overleed zijn vader, en werd hij opgevoed door zijn oom Gallus, bisschop van Clermont, die hij ook als zijn *patruus* (oom) presenteert. Hij spreekt er in zijn geschriften veel over.⁵ De opleiding van jonge clerici bestond in die tijd uit een leerschool van laat-latijn, met rhetorica en dichtkunst, eventueel ook astronomie, recht, medicijnen en geschiedenis. Van de Bijbel werden hele passages uit het hoofd geleerd. Na zijn diakenwijding werd Gregorius verbonden aan de kerk van Brioude, waar de heilige martelaar Julianus vereerd werd.⁶ Deze heilige heeft blijkbaar een zo diepe indruk op hem gemaakt, dat hij een van de acht boeken van zijn *Libri Octo miraculorum* ('Acht boeken van Wonderen') geheel aan hem wijdde. In 573 werd Gregorius bisschop van Tours. Tours was in die tijd, gezien de populariteit van de bedevaarten naar het graf van de heilige Martinus, een van de belangrijkste religieuze centra van Gallië. Gregorius schreef dan ook veel verhalen over de wonderen die in Tours gebeurden, maar hij noteerde tevens getuigenissen van pelgrims uit andere plaatsen in Gallië. Daarnaast reisde hij veel, en noteerde hij voorvallen en herinneringen aan heilige plekken, zoals bij zijn bezoek aan de basiliek van de heilige Medardus in Soissons. Al

deze verhalen bundelde hij in zijn werken *Martyrum Liber in Gloria* ('Boek ter Glorie van de Martelaren') en *Liber in Gloria Confessorum* ('Boek ter Glorie van de Belijders'). Hij onderhandelde meermalen namens Frankische koningen, zoals in 587 bij het Verdrag van Andelo tussen de koningen Gontran van Bourgondië en Childebert van Austrasië. Bij gelegenheid functioneerde hij ook als hun woordvoerder, maar was ook woordvoerder van het Gallisch episcopaat, in deze periode waarin de Frankische koningen een vooraanstaande rol speelden in het beleid van de kerk. De wereldse politiek interesseerde hem ook, en Gregorius is daarom mede van belang gebleven als breed geïnformeerde geschiedschrijver, met zijn tegen 594 afgesloten *Historia Francorum* ('Geschiedenis der Franken'), waarin hij de politieke ontwikkelingen beschrijft rond de Frankische koningen, tot in zijn eigen tijd. Gregorius overleed in Tours in 594.

Hoe moeten wij Gregorius lezen? Gregorius van Tours schrijft dan wel geschiedenis, maar maakt geen historiografisch werkstuk in de huidige betekenis van het woord, bedoeld om een historische gebeurtenissen en ontwikkelingen zo objectief mogelijk te beschrijven. Maar hij schrijft ook als gelovig mens, en laat dat ook merken in de keuze van zijn onderwerpen en in zijn conclusies, zoals ook blijkt uit de titels *Liber in Gloria Confessorum* en *Liber in Gloria Martyrum*, die eerder stichtelijk dan puur beschrijvend zijn. Aan ons als onderzoekers om daarin de historisch betrouwbare informatie te lezen. Dit betekent ook dat Gregorius van Tours niet antwoordt op vragen die wij ons heden stellen, vanuit onze huidige kennis van de geschiedenis van zijn tijd, en vanuit de vraagstellingen van onze tijd.

4 Voor de studie van Gregorius van Tours: Margarete Weidemann, *Kulturgeschichte der Merowingerzeit nach den Werken Gregors von Tours* (Mainz 1982), 2 delen.

5 Gregorius van Tours spreekt in zijn geschriften uitvoerig over hem. Zie: Weidemann, o.c., deel 1, p. 153-155.

6 De berichten van Gregorius over Brioude worden besproken door Margarete Weidemann, o.c., deel 2, p. 151-153.

Veel berichten van Gregorius van Tours over Servatius waren afhankelijk van mondelinge overlevering, en de betrouwbaarheid van teksten die meerdere decennia na datum op schrift zijn gesteld, is nu eenmaal moeilijk in te schatten. We weten niet of bisschop Gregorius van Tours ooit in Maastricht is geweest, maar we mogen veronderstellen dat hij zijn informatie over Maastricht en Servatius heeft gekregen van gelovigen die pelgrimeerden naar het graf van de heilige Martinus in Tours. Zijn informatie is immers te gedetailleerd om niet betrouwbaar geacht te kunnen worden.

Zoals gezegd werden twee berichten over Servatius op schrift gesteld door Gregorius van Tours.⁷ In de *Historia Francorum* ('Geschiedenis der Franken') verhaalt hij dat Servatius naar Rome was gereisd om daar, door gebed op het graf van Petrus, de dreiging van een inval van de Hunnen af te wenden. Maar er werd hem door de apostel Petrus duidelijk gemaakt, dat de stad Tongeren verwoest zou worden. Toen Servatius in Tongeren terugkwam, kondigde hij het slechte nieuws aan, nam hij afscheid van de burgers, en vertrok naar Maastricht, waar hij kort daarna overleed. Hij werd begraven op het grafveld langs de toenmalige Romeinse weg van Keulen naar Boulogne-sur-Mer, die immers archeologisch bekend is.

In de *De Gloria Confessorum* ('Over de Roem der Belijders') vertelt Gregorius hoe bisschop Monulfus op het oude Romeinse grafveld, dat even buiten het Romeinse *castrum* lag, langs de heerbaan van Keulen via Tongeren en Bavay naar Boulogne, ter plekke van het huidige Vrijthof en onmiddellijke omgeving, een verering aantrof bij een grafmonument. Dat graf

werd door mondelinge traditie toegeschreven aan een zekere Servatius, die genoemd werd als bisschop van de Tongeren, en geleefd zou hebben ten tijde van de invallen van de Hunnen. Op dat graf gebeurden veel wonderen. De plaatselijke gelovigen hadden er reeds een kerkje gebouwd van houten geschaafde planken, maar dat kapelletje was al enkele malen ingestort of omgewaaid.

Monulfus, zo verhaalt Gregorius van Tours, verhief het gebeente van Servatius. Deze verheffing (*elevatio*) staat gelijk met wat wij tegenwoordig 'heiligerverklaring' noemen. Voordat heiligerverklaring vanaf 1172 werd voorbehouden aan de Paus in Rome, kon de plaatselijke bisschop, door het opgraven van de stoffelijke resten uit een graf, en die onder het altaar te plaatsen, "tot de eer der altaren verheffen" volgens de geijkte formule, de verering van de betreffende persoon als heilige officieel toestaan. Toen bisschop Monulfus, in de tweede helft van de zesde eeuw, het gebeente van de heilige stichter van het bisdom "verhief", bouwde hij op het graf een gedachteniskerk, die door Gregorius van Tours *magnum templum* wordt genoemd. De vraag is of daarmee het gebouw bedoeld wordt dat bij de opgravingen van de Servaaskerk in de jaren 1980 is aange troffen (afb. 1).⁸ Het materiaal van deze opgravingen is echter nog niet uitgewerkt. Het was inderdaad 15 m breed, en was dus een groot gebouw, vergelijkbaar qua maatvoering met de (tweede) Martinuskerk van Tours, die 160 voet lang, 60 voet breed en 45 voet hoog was, met andere woorden 48 m lang, 18 m breed en tot onder het dak 13,5 m hoog.⁹ Het gebouw was zelfs beduidend breder dan de Provençaalse kathedralen uit de Late Oudheid, zoals de ein-

7 Gregorius van Tours, *Historia Francorum*, lib. 2, c. 5, *MGH, SRM*, I, pars 1 (Hannover 1884), p. 66-67, of: idem (Hannover 1937), p. 45-47. – Liber in gloria confessorum, c. 71, *MGH, SRM*, I, pars 2 (Hannover 1885), p. 340. – Nederlandse vertaling van beide berichten in: *Jocundus*, p. 33-34.

8 *Topographie Chrétienne*, 2002, p. 91-115. – Zie ook de gedurende de opgravingsperiode tussentijdse verslaggeving in het bulletin *De Sint Servaas* (1981-1992).

9 Margarete Weidemann, o.c., deel 2, p. 131 en 145-147.

Afb. 1 Opgavingen in de Sint Servaaskerk in de jaren 1980. Muurresten van een *cella memoriae*, met de opening naar de Romeinse weg. Rechts daarvan de muurresten van een 15 meter breed gebouw dat geïnterpreteerd wordt als de door Monulfus gebouwde kerk. Tekening naar: Raphaël Panhuysen, *Demography and health in early medieval Maastricht. Prosopographical observations on two cemeteries* (Maastricht 2005), p. 81, figure 3-20.

de-vijfde-eeuwse kathedraal van Digne (25 x 11 m, in de zesde eeuw nog verlengd tot 35 m), en de kathedraal van Cimiez (27 x 9,5 m), Antibes (28,25 x 8,8 m), Riez (25 x 9,4 m), Aix (30 x 7 m), Fréjus (37 x 14 m). Door de grafkerk van Servatius een *magnum templum* te noemen overdrijft Gregorius van Tours dus geenszins.

Het initiatief van Monulfus past overigens goed in de historische context. In zijn tijd gingen meerdere bisschoppen op zoek naar een heilige stichter van hun bisdom.¹⁰ Ook werden in het laatste kwart van de zesde eeuw, met name in Austrasië waarvan Maastricht toen deel uitmaakte, meerdere kerken gebouwd in verband

met verheffingen van relieken.¹¹

Vóór dat Monulfus het gebeente verhieft, bestond er reeds een volksverering op het graf van Servatius, en was er zelfs een *memoria* in de vorm van een houten grafkapel gebouwd die weliswaar enkele malen herbouwd moest worden, hetgeen wijst op een vrij lange tijdsduur, van wellicht meerdere decennia. Wanneer men de berichten van Gregorius van Tours serieus neemt, zou men er zelfs van uit kunnen gaan dat de volksverering verbonden aan het graf van Servatius, terugging tot de begraving van de heilige bisschop. De liturgische herdenking van de overledene was dus verbonden met een vaste plek, namelijk een graf. Er is met betrek-

¹⁰ Brigitte Beaujard, Françoise Prévot, «Le culte des saints en Occident», in: *Histoire du Christianisme*, t. 3 (Paris 1998), p. 1066-1071.

¹¹ Jean Heuclin, *Hommes de Dieu et fonctionnaires du roi en Gaule du Nord du Ve au IXe siècle (348-817)* (Villeneuve-d'Ascq 1998), p. 129.

king tot het graf van Servatius sprake van een traditie die men, naar analogie van de term “historische continuïteit”, “volksdevotie-continuïteit” zou kunnen noemen. Dit betekent dat er sinds de begraaf van de betreffende persoon tot aan de datum van de verslaglegging geen onderbreking is geweest in de verering.

Dat een bisschop het initiatief nam om een kerk te bouwen op een graf dat door een bestaande volksdevotie werd toegeschreven aan een geloofsverkondiger, was in de late Oudheid en de merovingische tijd niet uniek. Gregorius van Tours verhaalt in zijn geschriften enkele parallellen. Zo trof bisschop Gregorius van Langres (506 - † 540) in 509 op het Romeinse grafveld buiten het *castrum* van het in zijn bisdom gelegen Dijon een antieke sarcofaag aan, waarin een zekere Benignus rustte, die door het volk als martelaar werd vereerd. Hij gaf de opdracht de sarcofaag over te brengen naar een crypte die hij liet herstellen en waarboven hij een basiliek (*basilicam magnam*) liet bouwen, de voorloper van de huidige Saint-Benigne van Dijon. Blijkbaar was in die plaats de datum van de liturgische feestdag van de heilige al bekend, want Gregorius van Tours vermeldt dat deze toen al werd gevierd op 1 november.¹² Een iets ouder voorbeeld is het initiatief van Mamertus, bisschop van Vienne, die ca. 470 besloot een kerk te bouwen op de graven van Ferreolus en Julianus in Saint-Romain-en-Gal, de Romeinse nederzetting buiten de stad Vienne in het dal van de Rhône. Er vond een *relevatio* plaats, en er werd een kerkje gebouwd.¹³ Een deel van dit kerkje werd in 1977 opgegraven. Het zou 16 m

breed en 50 m lang geweest zijn.¹⁴ Nog een voorbeeld is de plaats Brioude, die Gregorius van Tours uiteraard persoonlijk zeer goed kende, omdat hij er in zijn jonge jaren had gewoond, waar sinds de late Oudheid een verering bestond rond een *memoria* op het graf van de de H. Julianus, en waarop later het koor van de huidige kerk werd gebouwd.¹⁵ En Gregorius schreef ook dat Avitus, bisschop van Clermont, ca. 571 op het graf van de H. Genesisius in Thiers, waar een verering bestond, een basiliek liet bouwen.¹⁶

Van de door Monulfus opgegraven Servatius was in die tijd praktisch niets bekend. Monulfus kende niet eens zijn sterfdag, dus zijn herdenkingsdag, en de datum die uiteindelijk gekozen werd voor de liturgische viering van Servatius, 13 mei, is simpelweg de oude datum van het feest van *Maria ad Martyres*, de Romeinse herdenking van alle martelaren, patronaat van het Pantheon in Rome, met andere woorden de oude datum van het feest van Allerheiligen vóórdat de abdijs Cluny in de volle Middeleeuwen de datum van 1 november invoerde.¹⁷ Nog in de dertiende-eeuwse ordinarius van de Servaaskerk staat het feest van Servatius onder de kop ‘*Maria ad martyres*’.¹⁸

Ook bij enkele van de hiervoor door Gregorius van Tours vermelde verheffingen van heiligen waren de data, soms zelfs de namen, niet bekend, en was er een wonder nodig, of een visioen in een droom, om de liturgische herdenkingsdatum te vernemen.

12 Gregorius van Tours, Liber in Gloria Martyrum, 50, in: *MGH, SRM*, 2, p. 72-74.

13 Gregorius van Tours, *Libri miraculorum. Liber II, de passione, virtutibus et gloria sancti Juliani martyris*, c. 32 - 34, in: *PL* 71, col. 819 - 821.

14 Monique Jannet-Vallat, Roger Lauxerois, Jean-François Reynaud, *Vienne aux premiers temps chrétiens* (Lyon 1986).

15 Gregorius van Tours, *Historia Francorum*, lib. 2, c. 6-8, *MGH, SRM*, I, pars 1 (Hannover 1937), p. 48-52.

16 Gregorius van Tours, Liber in Gloria Martyrum, c. 66, De sancto Genesisio Arverno, in: *MGH, SRM*, 2, p. 83. Zie ook voor de historische context: Weidemann, o.c., deel 1, p. 156.

17 *Liturgisch Woordenboek* (Roermond 1958-1962), s.v. Allerheiligen. – Régis de la Haye, ‘13 mei als feestdag voor sint Servaas’, in: *De Sint Servaas* nr. 32 (april 1987), p. 256-257.

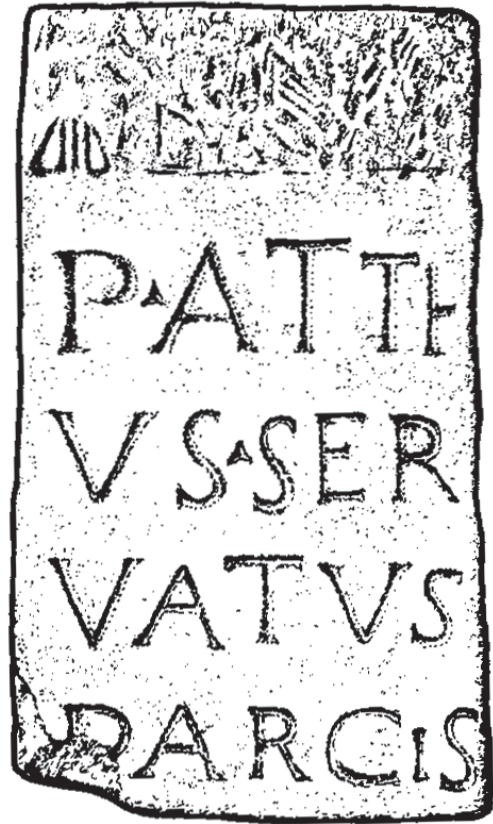
18 J.M.B. Tagage, *De ordinarius chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht* (Leeuwarden - Mechelen 1993), p. 86.

Gregorius dateert Servatius ten tijde van de invallen van Hunnen.¹⁹ Men zou al snel de neiging hebben om deze benaming te interpreteren als een verzamelnaam voor migrantenbewegingen. Ware het niet dat Gregorius de Hunnen wel degelijk plaatst in de juiste historische periode. In de alinea die onmiddellijk volgt op zijn relaas van Servatius, verhaalt hij in de *Historia Francorum* dat Metz door de Hunnen van Attila werd ingenomen, en hoe daarna bisschop Anianus van Orléans zijn stad redde door zijn gebed, waarbij de ontzetting van het beleg van de stad door de Hunnen door het leger van de Romeinse veldheer Aetius als een wonder werd beschouwd. Alle gebeurtenissen in verband met de Hunnen hebben inderdaad plaats gehad in de jaren 451-455, en de door Gregorius genoemde personen zijn allen met historische zekerheid bekend. Servatius zou dus geleefd hebben circa 450.

Servatius in de vijfde eeuw past goed in het tot nu toe bekende beeld van de kerkgeschiedenis van de zuidelijke Nederlanden. In de vijfde eeuw is er bewijsbaar christelijke aanwezigheid, maar nog slechts in het stedelijke Maastricht, zoals blijkt uit de inscripties van een vijftal oud-christelijke grafstenen, in en rond de Sint-Servaaskerk gevonden, afkomstig van het grafveld dat daar in de Oudheid lag.²⁰

Tenslotte is het waarschijnlijk Monulfus geweest die het grafschrift voor Servatius heeft samengesteld, zoals overgeleverd in de negende-eeuwse *Gesta Antiquiora*. Uit het feit dat de tekst in het geheel geen biografische gegevens bevat, blijkt dat er reeds in Monulfus' tijd over Servatius niet méér bekend was dan hetgeen de berichten van Gregorius van Tours vermelden.²¹

Zonder het initiatief van Monulfus en zonder de geschriften van Gregorius van Tours hadden wij nooit van Servatius gehoord en hadden wij zelfs niet geweten dat hij had bestaan.

Afb. 2 Wijsteen, in 1983 gevonden bij de opgravingen onder Hotel Derlon. Tekening uit: Titus Panhuysen, *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Assen, Van Gorcum, 1996), p. 386.

19 Régis de la Haye, 'In welke eeuw leefde Sint Servaas?', in: *De Maasgouw* 113 (1994), p. 5-28.

20 W. Boppert, 'Die frühchristlichen Grabinschriften der Servatiuskirche in Maastricht', in: *Sint Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht: het vroegste christendom in het Maasland: handelingen van het colloquium te Alden Biezen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984* (Borgloon - Rijkel 1986 = Kunst en Oudheden in Limburg 28), p. 64-96.

21 Nancy Gauthier, 'A-t-on conservé l'építaphe de saint Servais de Tongres?', in: *Revue du Nord* 68 (1986), 499-510. Nederlandse vertaling van het grafschrift in: *Jocundus*, p. 39-44.

Ook de naam van Servatius is mondeling overgeleverd. Het beste bewijs is de variant *Aravatius*, bij Gregorius van Tours, die slechts verklaarbaar is vanuit de uitspraak van *sanctus Aravatius*, met samentrekking van de medeklinkers 's'. De naam *Aravatius* komt in de *Real-Encyclopädie* van Pauly dan ook niet voor. Wel komt in de Romeinse Oudheid de naam *Servatius* voor, maar de naam is uiterst zeldzaam, en komt slechts voor op enkele loden waterleidingen en op een lamp in Straatsburg, verder onder de variant *Serva* als naam van een Gallische pottenbakker, en éénmaal onder de variant *Servatus* als naam van een usurpator onder keizer Honorius (395-423).²² In 1983 werd bij de opgravingen onder Hotel Derlon een wijsteen voor de *Parcæ* gevonden, uit de tweede eeuw, met als opschrift P[ublius]. ATTIVS. SERVATVS PARCIS ('aan de *Parcæ* heeft Publius Attius *Servatus* dit altaar gewijd') (afb. 2). De naam *Servatus* komt als cognomen wel voor in Gallia Narbonensis, maar is in de noordelijke streken van Gallië is zeer zeldzaam. Ook wijdingen aan de *Parcæ* zijn in onze streken zeldzaam, en worden in verband gebracht met immigranten.²³ De naam *Servatus* is dus niet zo uitzonderlijk als in eerste instantie gedacht, en komt dus wel meer voor, maar niet in noordelijk Gallië. Of de bij de opgravingen van Hotel Derlon gevonden *Servatus* 'eine vaan us' is, is dus niet waarschijnlijk. Enig verband is met de latere bisschop *Servatius* is natuurlijk uitgesloten, al was het maar vanwege de grote tijds-spanne van twee à drie eeuwen tussen de tweede en de vierde / vijfde eeuw.

Het is duidelijk dat dit toch zeldzame voorkomen van de naam *Servatius* de vraag oproept naar de herkomst van de naam bij Gregorius van Tours. In heel diens werk is hij namelijk de enige persoon van die naam. Hij heeft *Servatius* dan ook niet kunnen verwarren met een andere persoon en heeft de naam ook niet zelf bedacht. Hij moet de naam gehoord hebben.

Volgens enkele Frans-Armeense onderzoekers is *Servatius* de latinisering van een bekende Armeense regio-naam.²⁴ Dat in de late Oudheid bisschoppen, priesters en missionarissen uit verre delen van het Romeinse rijk naar het westen kwamen, is geen zeldzaamheid. Ireneüs van Lyon (einde 2^e eeuw) kwam uit Klein-Azië, Euphratas van Keulen (midden 4^e eeuw) was een Griek (zie hierna in deze studie), en ook de bisschoppen Polychronius van Verdun (± 400) en Iamblychus van Trier (± 480) waren Grieken,²⁵ en Eusebius, bisschop van Parijs, kwam uit Syrië.²⁶

Vanaf *Monulfus* is er tot op heden een ononderbroken historische, liturgische en hagiografische continuïteit. Al in de zevende eeuw zijn er in Frankrijk relieken van de H. *Monulfus* in omloop, zoals blijkt uit het reliek-attest, heden bij het departementaal archief in Chartres (afb. 3).²⁷ De berichten van Gregorius van Tours vormen de basis voor alle latere levensbeschrijvingen van *Servatius*, zoals de *Vita Antiquissima* uit de achtste eeuw en de *Gesta Antiquiora* uit de negende eeuw. Deze teksten bevestigen vanaf de oudste *Gesta* dat de begraafplaats van *Servatius* pelgrims aantrok. In de achtste en

22 Pauly *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart 1923).

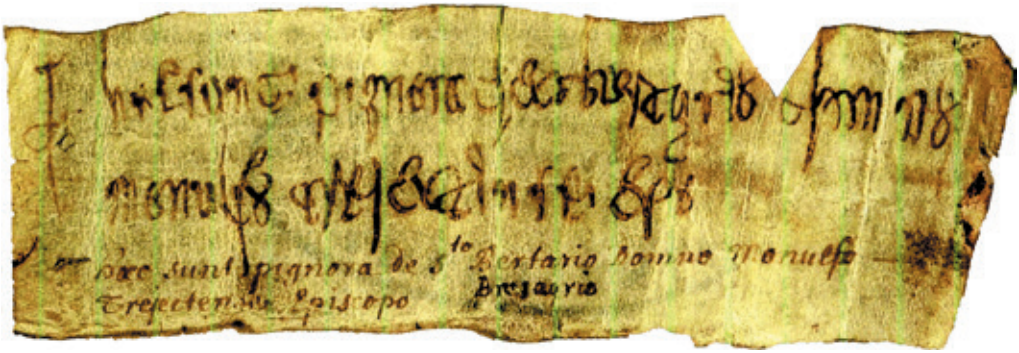
23 Titus Panhuysen, *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Assen, Van Gorcum, 1996), p. 386-388.

24 Zie bijvoorbeeld: Georges K. Khayiguiian, Maxime K. Yevadian, *Saint Servatius d'Arménie, premier évêque de Maastricht* (Lyon 2012), weliswaar een soms eigenaardige mengeling van historisch onderzoek en politiek activisme, waarbij ook in de persoon van *Servatius* legende en historie niet altijd strak onderscheiden worden.

25 Jean Heuclin, *Hommes de Dieu et fonctionnaires du roi en Gaule du Nord du Ve au IXe siècle (348-817)* (Villeneuve-d'Asq 1998), p. 30.

26 Gregorius van Tours, *Historia Francorum*, liber X, c. 26, in: *MGH, SRM I,1*, p. 519.

27 A.J. Munsters MSC, 'Een attest van een *Monulfus*reliëk', in: *PSHAL* 105/106 (1969/1970), p. 221-229. – Régis de la Haye, 'Que sait-on de saint *Monulphe*?', in: *Bulletin de la Société Archéologique d'Eure-&-Loir* n° 79, 2003, p. 14-25.

Afb. 3 Zevende-eeuws reliekattest van de H. Monulfus. *Chartres, Archives Départementales.*

negende eeuw verschijnt het feest van Servatius in de martyrologia,²⁸ die aantonen dat Servatius al ruim bekend was, in de achtste eeuw al in Engeland (Beda), in Fontenelle in Normandië, in Wissembourg in de Elzas, en in Metz, en in de negende eeuw in Lyon, Prüm, Mainz, en Saint-Germain-des-Prés bij Parijs. In het begin van de tiende eeuw put bisschop Radboud van Trier in zijn preek uit de berichten van Gregorius van Tours, en die preek wordt één van de basisteksten voor de liturgische gezangen en hymnen in de Servaaskerk.²⁹ In de tiende eeuw gebruikt Heriger van Lobbes voor zijn Kerkgeschiedenis van Luik de bestaande literatuur, die nog altijd enkel en alleen gebaseerd is op Gregorius van Tours. Pas daarna worden de teksten verrijkt met legendarische verdichtels, volksverhalen, legenden en mythen, en groeien ze in de volle en de late Middeleeuwen uit tot de Servaaslegende. De verering van Servatius is in de Middeleeuwen wijdverspreid over grote delen van Europa.³⁰

Het bisdom “Tongeren”

Toen Monulfus bisschop werd, waren er al bisschoppen geweest in het bisdom Tongeren. Het Romeinse rijk was verdeeld in *provinciae* (provincies) en alle provincies in *civitates*. Het woord *civitas* betekent letterlijk ‘stad’, maar omvat in de Romeinse opvatting ook heel het omliggende gebied. Tongeren was één van de *civitates* van de noordelijke Romeinse provincie *Germania Secunda*. De *civitates* van het Romeinse rijk zijn in de loop der eeuwen met de uitbreiding van christendom en kerk doorgaans ook bisschopssteden geworden.

In het huidige België, Zuid-Nederland en het aangrenzende Rijnland, is het christendom vanaf de vierde eeuw slechts bewijsbaar in de grote steden Keulen en Trier. Als bisschop van Keulen wordt in 313 Maternus vermeld op een synode in Rome, en als bisschop van Trier wordt in 314 op een synode in Arles Agaecius (of Agricicus) vermeld.³¹ Keulen en Trier waren belangrijke stedelijke centra. Trier was zelfs een keizerlijke residentie van het Romeinse Rijk en

28 Alle teksten betreffende de Servaaslegende vanaf Gregorius van Tours tot en met de elfde-eeuwse kroniek van Jocundus zijn in Nederlandse vertaling gepubliceerd in: *Jocundus*, p. 33-64.

29 Régis de la Haye, ‘Het middeleeuws officie van het hoogfeest van Sint Servatius te Maastricht. Deel 1. Tekstkritisch onderzoek’, in: *PSHAL* 133 (1997), p. 93-140.

30 Over de geografische verspreiding van de verering van de H. Servatius: Mathias Zender, *Räume und Schichten. Mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde* (Köln 1973), p. 61-88.

31 *Conciles gaulois du IVe siècle* (Jean Gaudemet, éd.), in: SC 241 (Paris, Cerf, 1977). - *Concilia Galliae A. 314-A. 506* (C. Munier, éd.), in: CCL 148 (Turnhout, Brepols, 1963).

prefectuur van Gallië.³² Daarmee is nog niet gezegd dat ook het omringende platteland en de rest van de streek gekerstend waren, om nog maar te zwijgen over de noordelijke delen van de provincie *Germania Secunda*.

Het is de vraag of de eerste bisschoppen van de *civitas Tungrorum* inderdaad in de huidige stad Tongeren hebben geresideerd. Bij de meest recente opgravingen in de basiliek van Tongeren is weliswaar een *basilica* aangetroffen, die aan de hand van munten gedateerd wordt aan het einde van de vierde eeuw, maar een christelijke functie van dit gebouw is niet aantoonbaar.³³ Wel schrijft Gregorius van Tours dat Servatius vanuit Rome naar de stad Tongeren (*urbem Tungrorum*) terugkeerde, en pas daarna naar Maastricht ging, waar hij overleed. In het begin van de zesde eeuw is Maastricht in ieder geval bisschopsstad en vervult het de functie van de *civitas Tungrorum*, ten nadele van Tongeren, dat voor enkele eeuwen een meer bescheiden bestaan gaat leiden. Archeologen aarzelen zelfs niet om voor Tongeren in deze periode het woord “spookstad” in de mond te nemen.³⁴

In het begin van de zesde eeuw zijn uit historische bronnen twee bisschoppen van Maastricht bekend, Falco (kort na 500) en Domitianus (in 535 en 549).

In een brief van Sint-Remigius, bisschop van Reims (458/459-511), verweet hij Falco dat deze, tegen de kerkelijke rechtsregels, priesters had gewijd in Mouzon (in het huidige Noord-Frankrijk, aan de Maas), dat echter binnen het

aartsbisdom Reims lag. Bovendien, zo schreef Remigius: “U geeft opdracht, naar ik hoor, de belasting van de pachters te innen, en u schrijft voor dat zij de opbrengsten van de akkers moeten afdragen”. De onervarenheid van Falco, die blijkbaar pas sinds kort bisschop was, was voor Remigius geen excuus, want zijn collega moest toch de kerkelijke regels kennen? Hij mocht als bisschop natuurlijk diakens en priesters wijden, aartsdiakens benoemen, hoofden aanstellen voor scholen en lectorengroepen, maar niet in andermans bisdom.³⁵ Falco werd in deze brief echter niet met een bisschopszetel genoemd. Maar omdat Mouzon dicht bij de grens van het bisdom Luik ligt, dat gezien wordt als de continuatie van de *civitas Tungrorum*, lijkt het aannemelijk dat Falco bisschop van Maastricht was.

Bisschop Domitianus nam deel aan twee concilies, het concilie van Clermont in 535 en het concilie van Orléans in 549.³⁶ De hem toegeschreven beenderen berusten in de Onze Lieve Vrouwekerk te Hoei (België), en zijn recentelijk wetenschappelijk onderzocht. De C14-dateringen hebben aangetoond dat het een persoon betreft die is overleden tussen 420 en 590, op een leeftijd tussen 47 en 54 jaar, met meer waarschijnlijkheid op circa 54-jarige leeftijd, aangezien zijn gebeente ouderdomsverschijnselen zoals artrose en botwoekering aan de wervelkolom vertoont.³⁷ C14-datering of koolstofdatering is een methode van radiometrische datering waarmee de ouderdom van organisch materiaal wordt bepaald met behulp van de isotoop koolstof-14.

Waarschijnlijk hebben in Maastricht aan het

32 *Topographie Chrétienne*, 2002, p. 25-69.

33 Zie de status quaestionis tot 2002: *Topographie Chrétienne*, 2002. Aan te vullen met: Alain Vanderhoeven, ‘Changing urban topography in late Roman and early medieval Tongeren’, in: *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000). Proceedings of the 60th Sachsensymposium 19-23. September 2009 Maastricht*, ed. by Titus A.S.M. Panhuysen, Stuttgart: Thesis, 2011, p. 128-138. – Anton Ervynck, Alain Vanderhoeven (ed.), *Het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de O.L.V.-basiliek van Tongeren (1997-2013)*, 2 delen (Brussel 2016).

34 Eric Wetzels, ‘Het ‘Maastrichtse Vrijthofboek’. Achtergronden, archeologische resultaten en de betekenis voor Maastricht en de Euregio’, in: *PSHAL* 154 (2018), p. 28.

35 *MGH, Epistolae, III, Epistolae merovingici et karolini aevi*, I, p. 114-116.

36 *Concilia Galliae A. 511-A. 695* (Carolus de Clercq, éd.), in: *CCSL* 148 A (Turnhout, Brepols, 1963).

37 Mark van Strydonck, Anton Ervynck, Marit Vandenbruaene, Mathieu Boudin, *Relieken. Echt of vals?* (Leuven 2006), p. 91-99.

einde van de vijfde en tijdens de zesde eeuw nog enkele andere bisschoppen geresideerd over wie geen teksten bewaard zijn gebleven, maar wier gedachtenis is behouden in de plaatselijke liturgie. Over een zekere Martinus, die in de liturgie ‘Martinus van Tongeren’ genoemd wordt, is alleen bekend dat hij als heilige werd beschouwd, dat zijn feestdag werd gevierd op 21 juni, dat zijn relieken berusten in de Noodkist in de Sint-Servaaskerk, en dat die relieken volgens een (weliswaar wat oudere) C14-datering uit circa 500 dateren.³⁸ In een andere reliekschrijn in de Servaaskerk berusten de relieken van Candidus en Valentinus, over wie eveneens slechts bekend is dat ze een kerkelijke feestdag hadden (7 juni), en dat hun relieken sinds de Middeleeuwen bewaard en vereerd zijn gebleven. Wetenschappelijk onderzoek naar hun botmateriaal zal ongetwijfeld waardevolle informatie kunnen verschaffen.

Na Monulfus zijn nog enkele bisschoppen gedocumenteerd. Allereerst Gondulfus, die naar alle waarschijnlijkheid geïdentificeerd moet worden met *Bettulfus*, uit “Traiectum”, die in 614 deelnam aan het concilie van Parijs.³⁹ Tussen 649 en 651 is de missiebisshop Amandus drie jaar lang diocesaanbisshop van Maastricht. Hij blijkt zelfs de best gedocumenteerde heilige te zijn in die eeuw, omdat van hem niet alleen een levensbeschrijving bewaard is gebleven, maar ook omdat hij voorkomt in andere historische bronnen.⁴⁰ Daarna vinden we Remaclus, stichter van de abdij Stavelot-Malmédy, die vermeld wordt als bisschop, echter nergens uitdrukkelijk als bisschop van

Maastricht. Wellicht was hij, net als Amandus, een rondreizende *episcopus ad predicandum* (predikbisschop zonder zetel). Theodardus wordt in 669/670 vermeld in een oorkonde, maar verder is er niets over hem bekend. Goed gedocumenteerd daarentegen zijn Lambertus en Hubertus. Laatstgenoemde vestigde zich in Luik op de plek van de moord op zijn voorganger Lambertus, hetgeen feitelijk het einde betekende van de bisschopszetel in Maastricht, want Hubertus vestigde zich blijvend in Luik en kwam niet meer terug in Maastricht. De keuze van Luik als bisschopsstad moet gezien worden als het rechtstreekse gevolg van de moord op Lambertus in 705. Deze tragische gebeurtenis heeft blijkbaar een zo diepe indruk gemaakt dat op de plek van de moord, een Romeinse villa, onmiddellijk een kerk werd gebouwd en de plaats daarmee “gesacraliseerd” was. In 718 bracht bisschop Hubertus het stoffelijk overschot van zijn voorganger over naar Luik.⁴¹ Luik was toen nog niet meer dan een klein vissersdorpje met een oude Romeinse villa.⁴² Wellicht had Lambertus zich enige tijd voor bezinning teruggetrokken in die villa, waar hij ten gevolge van een ‘familie-vendetta’ werd vermoord.⁴³ Dat bisschoppen op korte afstand van hun bisschopsstad een klein huis hadden waar ze zich wel eens terugtrokken, was geen zeldzaamheid. Al vanaf de vijfde eeuw zijn er gevallen bekend van bisschoppen die in de buurt van hun stad een klooster stichtten waar ze zich regelmatig terugtrokken en een tijd woonden.⁴⁴

Vanaf de achtste eeuw ging Luik zeer snel groeien. Nog onder bisschop Hubertus († 727)

38 Régis de la Haye, ‘Martinus van Tongeren, een negentiende-eeuwse heilige?’, in: *Magister Artium. Onderwijs, Kerk en Kunst in Limburg. Opstellen Br. Sigismund Tagage aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag* (Sittard 1992), p. 221-231.

39 Zie voor de opvolgers van Monulfus mijn boek: *De Bisschoppen van Maastricht* (Maastricht 1985 = Vierkant Maastricht, 5), p. 47-48.

40 Régis de la Haye, ‘Het historisch dossier van de heilige Amandus’, in: *PSHAL* 154 (2018), p. 75-114.

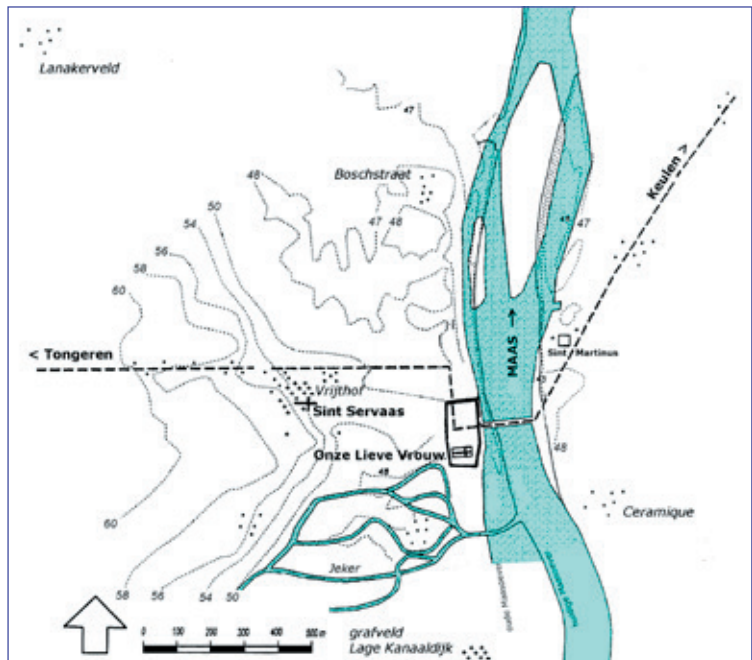
41 De Nederlandse vertaling van beide biografieën is verschenen in mijn bijdrage: ‘Lambertus, laatste bisschop van Maastricht. Hubertus, eerste bisschop van Luik. Hun eigentijdse levensbeschrijvingen’, in: *PSHAL* 143 (2007), p. 9-66.

42 *Topographie Chrétienne* 2002, p. 117-124.

43 Jean-Louis Kupper, ‘Saint Lambert : de l’histoire à la légende’, in: *Revue d’Histoire Ecclésiastique* 79 (1984), p. 5-49.

44 Luce Pietri, ‘La Gaule et la Bretagne’, in: *Histoire du Christianisme*, t. 2, p. 849-850.

Afb. 4 Maastricht in de late Oudheid en de merovingische tijd. De stippellijn geeft de Romeinse weg en de brug aan. De stippen geven archeologische vindplaatsen aan, met name grafvelden. Kaart door de auteur bewerkt naar een kaart van de Archeologische Dienst van de gemeente Maastricht.

werd de Petruskerk op de Publémont gesticht, op een reeds bestaand merovingisch kerkhof. Er werden munten geslagen met als plaatsnaam LEODICO. De bloei van Luik verliep overigens parallel met de opkomst van de centra van de Pepiniden, zoals Chèvremont, Jupille en Herstal.⁴⁵

De bisschopsstad Maastricht en de twee kerken

Maastricht, *Traiectum ad Mosam*, “oversteek van de Maas”, dankt zijn oorsprong aan zijn geografische ligging aan de rivier de Maas, precies waar zij van een diepe snelstromende rivier in een langzaam meanderende stroom overgaat. Maastricht is de eerste plek op de Maas stroom-

afwaarts waar de rivier in de zomer doorwaadbaar is, en daarmee een ideale oversteekplaats (*traiectum*). Maar de Maas is óók een regenrivier die in de winter hoog kan staan, en dat schiep al in de eerste eeuw na Chr. de noodzaak een brug te bouwen voor de kort voor het begin van onze jaartelling aangelegde Romeinse heerbaan van Keulen naar Boulogne-sur-Mer.⁴⁶ Rond beide bruggenhoofden ontstond een agglomeratie.⁴⁷

Tussen de Romeinse nederzetting en het huidige Vrijthof lag de delta van de Jeker, bij benadering beneden de huidige 50-meter NAP-hoogtelijn, waar tussen de armen van die riviereilanden gevormd waren. Langs de weg richting Tongeren, op het huidige Vrijthof, dat toen

45 Denis Henrard, Jean-Marc Léotard, «Sainte-Marie-et-Saint-Lambert de Liège: approche archéologique de la cathédrale dite «notgérienne» et de ses antécédents au Haut Moyen Âge», in: *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* 123 (2019), p. 5-63.

46 Zie over het archeologisch onderzoek naar de brug: A.S. Vos, *Resten van Romeinse bruggen in de Maas te Maastricht* (Amersfoort 2004 = Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 100).

47 Over ontstaan, stadswording en oudste geschiedenis van Maastricht, zie recentelijk: *Topographie Chrétienne*, 2002, p. 91-115 (met uitgebreide literatuur-opgave).

Afb. 5 Plattegrond van het Romeinse castrum van Maastricht (in zwart de opgegraven delen). Kaart van de Archeologische Dienst van Maastricht, door de auteur bewerkt.

zeker meerdere meters lager lag dan heden, en op andere plekken in de directe omgeving, ontstonden grafvelden (Lanakerveld, Boschstraat, Céramique, Lage Kanaalduik (zie afb. 4). Een klein deel van het Vrijthof is in de eind-jaren 1960 opgegraven.⁴⁸

In het begin van de vierde eeuw begon de bouw van het *castrum*, 2 ha groot, omgeven door een muur, en verdedigd door tien torens, waarvan een eiken funderingspaal dendrochronologisch (dateringen naar jaarringen van het hout) is onderzocht en blijkt te zijn gekapt in de lente van 333. Het *castrum* was omgeven door een gracht (zie afb. 5). Ook aan de Wycker zijde moet een klein *castrum* als bruggehoofd gelegen hebben, dat echter volledig is verdwenen ten gevolge van de verschuiving van de bedding van de Maas in oostelijke richting.⁴⁹

Aan de Romeinse brug hebben in de loop der eeuwen meermaals onderhoudswerkzaamheden plaatsgevonden, onder meer met sloopmateriaal afkomstig van oude grafmonumenten. In de vierde eeuw werd de brug volledig herbouwd, met hout gekapt in 363.⁵⁰

De eerste schriftelijke vermeldingen van Maastricht (als *Treiectinsem urbem*, *Triiectensis*) vinden we pas aan het einde van de zesde eeuw, bij Gregorius van Tours, in diens berichten over Servatius en Monulfus. We weten dus niet hoe Maastricht tevoren heette.

Wel weten we dat Maastricht met name in de tweede helft van de zesde eeuw, ca. 550-570, na een periode van bescheiden expansie, een economische bloei beleefde, hetgeen blijkt uit rijke begravingen, en uit de aanwezigheid van

48 F. Theuvs, M. Kars (ed.), *The Saint-Servatius complex in Maastricht. The Vrijthof excavations (1969-1970). Roman infrastructure – Merovingian cemetery – Carolingian cemetery – early town development* (Bonn, Habelt-Verlag, 2017). – Eric Wetzels, 'Het 'Maastrichtse Vrijthofboek'. Achtergronden, archeologische resultaten en de betekenis voor Maastricht en de Euregio', in: *PSHAL* 154 (2018), p. 28.

49 Voor de meest recente beschrijving en plattegrond van het laat-Romeinse castrum van Maastricht, zie: T.A.S.M. Panhuysen, 'Maastricht', in: M. Reddé, e.a., *Les fortifications militaires. L'architecture de la Gaule romaine. DAF 100* (Bordeaux 2006), p. 316-318, fig. 352.

50 Titus A.S.M. Panhuysen, *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Maastricht-Assen 1996).

muntmeesters en ambachtslieden.⁵¹ Deze economische opleving doet tevens vermoeden dat Maastricht in de zesde eeuw de economische en bestuurlijke functie van Tongeren heeft overgenomen. De bloei van de stad blijkt ook uit het feit dat aan het einde van de zesde of het begin van de zevende eeuw een nieuwe gracht om het *castrum* werd gegraven. De *Vita Lamberti* (de oudste liturgische levensbeschrijving van bisschop Lambertus uit de achtste eeuw) vermeldt een haven en een merovingische palts (*aula regia*).⁵² De ligging van dit merovingisch koningspaleis is echter niet bekend, maar het moet binnen het laat-Romeinse *castrum* gelegen hebben.

De Onze Lieve Vrouw van Maastricht als kathedrale bisschopskerk

Over de Onze Lieve Vrouwekerk in haar vroegste periode is niets met zekerheid bekend. Men kan slechts wijzen op een hergebruikt bouwfragment van de kerk van Glons (= Glaaien), wellicht afkomstig van de Onze Lieve Vrouwekerk van Maastricht, waarop een datum vermeld staat, die overeenkomt met de vroeg-middeleeuwse datum van de kerkwijding van de Maastrichtse Onze Lieve Vrouwekerk, namelijk 30 september.⁵³

Daarnaast was er een immunitets-oorkonde, door koning Clovis IV (690/691-694/695) verleend aan bisschop Lambertus († 705), ten bate van de kerk van de Heilige Maria in Maastricht. Het origineel van deze oorkonde is verloren gegaan, maar de tekst wordt in het midden van de twaalfde eeuw geciteerd door de Luikse kanunnik Nicolaas, die verklaart dat hij de oorkonde persoonlijk onder ogen heeft gehad. De meeste historici

beschouwen deze tekst dan ook als authentiek.⁵⁴

We hebben verder geen teksten uit het eerste millennium, en de Onze Lieve Vrouwekerk van Maastricht is nog nooit archeologisch onderzocht. Wel vormt de ligging van de kerk binnen het *castrum* een afdoende bewijs voor haar functie als kathedrale bisschopskerk. Eenzelfde configuratie ziet men immers in alle Romeinse steden in het toenmalige Gallië. Dankzij archeologisch onderzoek is veel bekend geworden over de bouw, de ligging en de functie van de oudste kathedralen met hun bijgebouwen. In de vierde en de vijfde eeuw werden namelijk in heel Gallië, binnen de ommuurde *castra*, monumenten en huizen, soms zelfs hele huizenblokken afgebroken, voor de bouw van één of meerdere bisschopskerken, meestal vergezeld van een vierkant of achthoekig *baptisterium* of doopkapel (Fréjus, Lyon, Trier, Genève), en ook een *domus ecclesiae* of *domus episcopi*, een woonhuis voor de bisschop en zijn priesters, dat altijd naast de kathedraal stond, soms ook met een bijbehorende bisschoppelijke school. Deze laat-Romeinse bisschopskerken werden doorgaans aan de rand of in een hoek van het *castrum* gebouwd, tegen de buitenmuur, zoals in Toulouse, waar de kathedraal pal aan de Romeinse stadsmuur grensde. De laat-Romeinse *castra* telden weinig inwoners en herbergden vooral de overheidsinstanties, waar vanaf de vierde/vijfde eeuw ook de bisschop deel van uitmaakte. Men ziet in veel steden in Gallië dat de bisschop een groot gedeelte van het *castrum* in bezit krijgt, in Genève zelfs meer dan een kwart van de totale oppervlakte. Zo ontstonden “bisschoppelijke complexen” (*groupes épiscopaux, ensembles épiscopaux*), met vaak meerdere kerken, soms

51 Arent Pol, *Les monétaires à Huy et à Maastricht* (1995). – R.G.A.M. Panhuysen, *Demography and health in early medieval Maastricht* (Maastricht 2005). – Wim Dijkman, *Artisanal activities in merovingian Maastricht* (pro manuscripto).

52 Vita sancti Landiberti episcopi Traiectensis vetustissima, in: *MGH, SRM*, VI, p. 353-384 – Nederlandse vertaling in: *PSHAL* 143 (2007), p. 15-40.

53 RHCL, archief kapittel Onze Lieve Vrouw Maastricht (14.Boo1), inv.nr. 524. Zie ook: *Topographie Chrétienne*, 2002, p. 106.

54 Nicolaus, Vita sancti Landiberti quarta, in: *MGH, SRM*, VI, p. 411.

pal naast elkaar gelegen, maar soms ook enkele tientallen meters van elkaar gelegen.⁵⁵ De grafvelden lagen in ieder geval buiten het *castrum*, *extra muros*.

De ligging van de Onze Lieve Vrouwekerk binnen het *castrum* komt overeen met het elders in Gallië bekende schema. De kerk is gebouwd aan de rand van het *castrum*, tegen de stadsmuur. Op grond van de ligging van de kerk en de hierna uit te werken bekende gegevens over de kerkelijke organisatie in onze regio kan het ontstaan van de Onze Lieve Vrouwekerk geda-teerd worden in de vijfde eeuw.

Ook het Maria-patronaat, dat de Maastrichtse kerk deelt met de oudste kerken in het cultuurgebied van het Maasdal (Tongeren, Givet, Dinant, Namen, Hoei, Luik, Aken), duidt op een hoge ouderdom.

Als bisschopskerk is de Onze Lieve Vrouw ook de eerste doopkerk. Gezien de topografie elders in Gallië is bij de Onze Lieve Vrouw wellicht een baptisterium te verwachten. Maar ook al mocht bij (toekomstige?) opgravingen blijken dat er geen doopkapel of doopkerk was, dan nog is de functie van doopkerk van de Onze Lieve Vrouw (of van het Onze Lieve Vrouwecomplex) duidelijk. In Luik lag pal naast de Lambertus-kathedraal de oude kerk van Notre-Dame-aux-Fonts, de oorspronkelijk doopkerk. Tot aan de Franse Revolutie werden alle kinderen van de stadsparochies van Luik in de Notre-Dame-aux-Fonts gedoopt. Het kerkje werd in het begin van de negentiende eeuw afgebroken, en er is nog nooit archeologisch onderzoek naar gedaan.⁵⁶

Toen Monulfus tegen het einde van de zesde eeuw de eerste stenen kerk bouwde op het graf van Sint Servaas, waren er al minstens sinds enkele decennia bisschoppen in Maastricht. Deze bisschoppen kunnen niet

elders hebben geresideerd dan in de Onze Lieve Vrouwekerk, aangezien de Sint-Servaaskerk van latere datum is (einde zesde eeuw), en omdat de Onze Lieve Vrouw binnen het *castrum* lag, waar de overheidsinstellingen, en dus ook de bisschop met zijn *domus* resideerden. De Onze Lieve Vrouw, *intra muros*, was kathedrale bisschopskerk, de Sint-Servaas, *extra muros*, was grafkerk.

Buiten het *castrum* breidde de stad zich uit, echter niet, zo leren ons de resultaten van archeologisch onderzoek, strak langs de oude romeinse weg, maar meer verspreid rond het *castrum*, in de vorm van kernen zonder onderling verband.

De Sint-Servaaskerk van Maastricht als grafkerk

De recente opgravingen van de jaren 1980 in de Sint-Servaaskerk van Maastricht bevestigen, althans volgens de eerste voorlopige conclusies van de archeologen, de berichten van Gregorius van Tours.⁵⁷ Op een Romeins grafveld uit de vierde en vijfde eeuw stond een laat-romeinse *cella memoriae*, een gedachtenis-kapelletje, wellicht op het graf van Servatius. Daarop of daarnaast werd rond het einde van de zesde eeuw de 15 meter brede kerk gebouwd, die bij de recente opgravingen in de Servaaskerk werd aangetroffen, en wellicht geïdentificeerd kan worden met het kerkgebouw dat Gregorius van Tours als *magnum templum* betitelde, en waaraan hij als bouwheer de naam van bisschop Monulfus verbond. Over de ligging en de datering van de *cella memoriae* kunnen nog geen definitieve uitspraken gedaan worden. De vondst van twee munten van Theodosius I (379-395) waarborgt geen datering. Munten zijn *mobilia*, en ze geven hoogstens een datering *post quem* (dus een vroegst mogelijke datering).

55 Een status quaestionis bij: Alain Erlande-Brandenburg, *La Cathédrale* (Paris 1989), p. 41-78.

56 Théodore Gobert, *Liège à travers les âges. Les rues de Liège*, t. 8 (Bruxelles 1977), p.476-494.

57 Laatste status quaestionis: *Topographie Chrétienne*, 2002 (met literatuuropgave tot 2002). Zie ook de tussentijdse berichtgeving in het bulletin *De Sint Servaas, tweemaandelijks restauratie informatiebulletin* (1981-1992).

De Sint-Servaaskerk is dus een *basilica ad corpus*, een grafkerk gebouwd op het graf van de al dan niet mythische stichter van het bisdom, in dit geval Servatius. Bij gelegenheid van de bouw van de kerk door Monulfus werden immers ook de relieken van Servatius verheven. Het is dus logisch dat Monulfus de Servaaskerk bedoelde als grafkerk.

Historische continuïteit van het twee-kerken-patroon

Ook na de vestiging van de bisschoppen in Luik bleven dezen de band behouden met de Onze Lieve Vrouwekerk, de oorspronkelijk kathedraal van hun bisdom. De Onze Lieve Vrouw is altijd binnen de Luikse invloedssfeer gebleven. Toen de Duitse keizer Lodewijk IV het Kind (900-911) in 908 de kerk van Luik bevestigde in het bezit van het recht van tol en muntslag, ging het klaarblijkelijk over "Luikse" rechten.⁵⁸ In 1018 was het bisschop Balderik III van Luik die de crypte van de Onze Lieve Vrouw inwijdde.⁵⁹ De band van de Onze Lieve Vrouw met de Luikse bisschop, die met name bleek uit bepaalde rechtsverhoudingen, duurde voort tot het einde van het Ancien Régime. En de monumentale twaalfde-eeuwse kooromgang van de kerk, versierd met kapitelen die behoren tot de Europese top van de romaanse beeldhouwkunst, een architectuurkopie van de kooromgang van de in 1188 afgebrande ottoons-romaanse kathedraal van Luik, was bedoeld

om de Onze Lieve Vrouwekerk ook architectonisch te manifesteren als "Luikse" kerk.⁶⁰ Op dezelfde wijze was de romaanse Sint-Servaaskerk als architectuurkopie van Duitse Rijkskerken bedoeld om het toebehoren tot het Keizerrijk te laten zien, om de Sint Servaas te profileren als de "keizerlijke" kerk.⁶¹

Na de vestiging van de bisschoppen in Luik was de Sint Servaaskerk al snel, ergens tussen 650 en 750, in de invloedssfeer gekomen van de Franse koningen,⁶² daarna van de Karolingers,⁶³ later de Duitse keizers, en via dezen van de Neder-Lotharingers. De benoeringen van Alcuinus (ca. 735-804) en Einhard (ca. 770-804), belangrijke raadsheren van Karel de Grote, als abten van het *monasterium* of de *abbatia* van de Sint-Servaas, laten al zien dat de keizer zich beschouwde als de patroon van de kerk. De Servaaskerk kreeg zodoende een nieuwe status als koninklijke kerk, en werd dan ook de grafkerk van de Neder-Lotharingse vorsten.

In de tiende eeuw speelde de Sint-Servaas een centrale rol bij het streven naar autonomie (of het onderdrukken van dat streven door de Ottonen) van de Neder-Lotharingse vorsten. Giselbert († 939) werd begraven in de Sint-Servaas, wellicht ook de in 915 overleden Reinier I (Reinier Langhals?), die misschien de in december 1985 bij archeologisch onderzoek aangetroffen 'lange mins' is.⁶⁴ Voor Karel van Neder-Lotharingen, de laatste Karolinger, werd in *medio ecclesiae*, in de crypte, zo dicht mogelijk

58 MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum*, 4, oorkonde nr. 57, p. 183-185.

59 Balderik II, bisschop van Luik van 1008 tot 1018: *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII. Series V. Germania. Tomus I: archiepiscopus Coloniensis* (Stuttgart 1982), p. 68-69. Zijn vita is uitgegeven in de MGH, SS 4, p. 724 - 738. De Luikse bisschoppenkroniek van Heriger en Anselmus behandelt hem in c. 31, in: MGH, SS 7, p. 206-207.

60 A.F.W. Bosman, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de oostpartij* (Utrecht - Zutphen 1990). – Elizabeth den Hartog, *De weg naar het Paradijs. Romaans Maastricht in beeld* (Maastricht 2003 = Vierkant Maastricht, 38).

61 Zie de bijdragen van Aart Mekking *et alii*, 'Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint Servaaskerk te Maastricht', in: *PSHAL* 115 (1979) - 119 (1983), *passim*.

62 Régis de la Haye, 'Hugo Capet en wat hij met de Sint-Servaas van doen heeft', in: *De Sint Servaas* 33-34 (okt. 1987), p. 268-269.

63 Zie recentelijk over deze materie: P.H.D. Leupen, 'Het gelijk van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe. De Maastrichtse kapitels in de vroege Middeleeuwen', in: *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* [bundel C. Dekker] (Hilversum 1997), p. 29-42.

64 *Jocundus*, p. 192-193. Genealogisch schema p. 181. – Zie ook de archeologische berichtgeving in: *De Sint Servaas* nr. 25 (februari 1986) tot nr. 27 (juni 1986).

bij het graf van de patroonheilige Servatius, een cenotaaf opgericht.⁶⁵

Bij deze politieke strijd blijken de relieken van Sint Servaas van grote betekenis. Het bezit van de relieken legitimeert immers de patroon van de kerk. De Sint-Servaaskerk fungeert als een soort heiligdom, de stad Maastricht als een potentiële hoofdstad voor Neder-Lotharingen. Kort na zijn keizerskroning in 962 laat keizer Otto I, op verzoek van zijn moeder, de relieken van Servatius uit Maastricht overbrengen naar Quedlinburg. De Maastrichtenaren moeten hun beschermheilige gaan stelen, en hem weer terugbrengen naar Maastricht, aldus het prachtige wellicht enigszins geromantiseerde verhaal van Jocundus.⁶⁶ Quedlinburg heeft in ieder geval altijd het patronaat van Servatius behouden. En tegen het einde van de tiende eeuw wordt het gebeente van Servatius verheven door Willigis, bisschop van Mainz (975-1011), vertrouweling van keizer Otto II en van keizerin Theophanu. Ook dit wordt door Jocundus verhaald, weliswaar in een wederom met legende doorweven relaas.⁶⁷ Dezelfde Willigis verheft tevens in Hoei de relieken van de heilige Domitianus.⁶⁸

Het vertrek van de bisschop, en de opvulling van de daardoor veroorzaakte leemte door de koning, later de Duitse keizer, gaf de aanzet tot de tweeleding van de stad Maastricht, met als kernen de twee kerken, de Onze Lieve Vrouw en de Sint-Servaas. In het begin van de negende eeuw, bij Einhard, vinden we de eerste vermeldingen van deze stedelijke tweedeling in een *familia Sancti Landiberti* ('bevolkingsgroep van

Lambertus') en een *familia Sancti Servacii* ('bevolkingsgroep van Servatius'). Wanneer in 828 de relieken van Marcellinus en Petrus in de Sint-Servaaskerk van Maastricht ter verering worden uitgesteld, worden er veel zieken en gehandicapten genezen, onder wie op 8 juni een meisje genaamd Adallinda, van de *familia Sancti Landiberti*, en op 10 juli een meisje uit de *familia Sancti Servacii*.⁶⁹ Het woord *familia* heeft in middeleeuws Latijn de betekenis van een groep mensen die behoren bij een domein of een kerk. Alle andere pelgrims die bij deze gelegenheid genezen worden, worden aangeduid met hun naam en hun plaats van herkomst. De betekenis van het woord *familia* duidt hier dus niet op een werknemersverhouding of een band met een kerk, maar op een bevolkingsgroep binnen Maastricht. Hier ligt de verre oorsprong van de latere tweeherigheid van de stad Maastricht, met de Luikse bevolkingsgroep als opvolger van die van Lambertus en de Brabantse als die van Servatius.

Tweede fase De ontdekking van de vierde- eeuwse bronnen

Het keerpunt voor de schriftelijke bronnen in verband met Sint Servatius kwam in de zestiende/zeventiende eeuw, toen enkele teksten ontdekt werden, waarin een vierde-eeuwse bisschop *Σαοβάτιος*, *Σαομάτιος*, *Servatio* of *Servatius* voorkwam, die die tussen 343 en 359 in verband met enige anti-ariaanse concilies vermeld werd, en daar een (bescheiden en zelfs discutabele) rol speelde in de strijd over de theologie van de Drieëenheid.⁷⁰

65 Régis de la Haye, 'Hugo Capet en wat hij met de Sint-Servaas van doen heeft', in: *De Sint Servaas* nr. 33/34 (oktober 1987), p. 268 - 269.

66 *Jocundus*, p. 182-188.

67 *Jocundus*, p. 154-161.

68 Vita Domitiani, c. 18, in: *Analecta Bollandiana* 103 (1985), p. 350 - 351. Cf. Jean-Louis Kupper, 'Aux lisières de l'Empire. L'évêque Notger de Liège et l'élection de Hugues Capet', in: E. Magnou-Nortier, *Pouvoirs et libertés des premiers Capétiens* (1992), p. 97-108.

69 Einhard, *Translatio et miracula sanctorum Marcellini et Petri*, c. 14, in: *MGH, SS* 15/1, p. 261.

70 Over de rol van deze Servatius in de context van de anti-ariaanse concilies, zie o.a.: A.J. Munsters, 'Sint Servaas in de vierde eeuw', in: *De Maasgouw* 103 (1984), p. 13-40.

Een $\Sigma\alpha\rho\beta\acute{\alpha}\tau\iota\omicron\varsigma$ wordt door Athanasius van Alexandrië (295?- 373) in zijn 'Verweerschrift tegen de Arianen' vermeld op de lijst van de 34 bisschoppen uit Gallië die in 343 deelnamen aan het Concilie van Sardica (heden Sofia in Bulgarije), of die de *canones* van dat concilie hebben bevestigd, echter zonder vermelding van een bisschopsstad.⁷¹ Op die lijst komen wij hierna nog terug. Op 12 mei 346 zou *Servatius episcopus*, in hetzelfde document ook genoemd *Servatius Tungrorum*, deelgenomen hebben aan het Concilie van Keulen, dat overging tot de afzetting van bisschop Euphratas, beschuldigd van arianisme.⁷² Kort vóór 353 werden naar het getuigenis van Athanasius de bisschoppen Servatius en Maximus ($\epsilon\iota\sigma\iota\ \delta\grave{\epsilon}\ \Sigma\alpha\rho\beta\acute{\alpha}\tau\iota\omicron\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \text{Μ}\acute{\alpha}\xi\iota\mu\omicron\varsigma\ \omicron\iota\ \epsilon\pi\acute{\iota}\sigma\kappa\omicron\upsilon\omicron\iota\ \dots$) door tegenkeizer Magnentius in gezantschap naar de oostromeinse keizer Constantius II (337-361) gezonden.⁷³ Tenslotte nam in mei 359, naar de mededeling van Sulpicius Severus (ca. 353-ca. 400), een *Servatio Tungrorum episcopus* deel aan het Concilie van Rimini.⁷⁴

Van al deze teksten was slechts het pseudo-Concilie van Keulen in de Middeleeuwen bekend, dankzij Jocundus die de tekst rond 1080 opnam in zijn kroniek,⁷⁵ tekst die daarna nog werd gepubliceerd door Gilles d'Orval in diens *Gesta episcoporum Leodiensium*,⁷⁶ en in 1538 voor het eerst in druk verscheen. De Kroniek van Sulpicius Severus werd in 1556 in Basel uitgegeven.⁷⁷ De geschriften van Athanasius waren bekend in Latijnse vertaling, maar verschenen pas in 1600-1602 in het Grieks in Heidelberg, daarna meer volledig in 1698 in Parijs verzorgd door B. de Montfaucon.

Al deze teksten waren dus in de zeventiende

eeuw bij de toenmalige kerkhistorici bekend. In twee van deze vier teksten wordt Servatius *episcopus Tungrorum*, 'bisschop van de Tongeren' genoemd. Onmiddellijk werd dan ook de verbinding gelegd tussen de 'Servatius' van de genoemde vierde-eeuwse teksten en de 'Servatius' van Gregorius van Tours, en werd geleidelijk een datering van Servatius in de vierde eeuw gemeengoed. Er kleefde weliswaar het bezwaar aan dat men dan de berichten van Gregorius van Tours onbetrouwbaar moest verklaren, aangezien Servatius natuurlijk niet 120 jaar lang bisschop geweest kon zijn.

Veel historici plaatsen dan ook Servatius, als bisschop van Tongeren, in de vierde eeuw. Deze opvatting is momenteel wijdverspreid, en het jaartal 384, het foutieve sterfjaar van Servatius werd bij de restauratie en de wederinrichting van de Sint-Servaaskerk in de jaren 1980 zelfs in brons gegoten (zie afb. 6), hoewel ik in een eerdere publicatie heb aangetoond dat en waarom deze datering onjuist is.⁷⁸

Dat een $\Sigma\alpha\rho\beta\acute{\alpha}\tau\iota\omicron\varsigma$ door Athanasius vermeld wordt in de lijst van de bisschoppen van Gallië ($\Gamma\alpha\lambda\lambda\acute{\iota}\alpha\varsigma$) toont slechts aan dat er in de eerste helft van de vierde eeuw ergens in Gallië een bisschop is geweest, genaamd Servatius. Athanasius vermeldt echter geen steden, en ook uit het bericht over het gezantschap van Servatius en Maximus, kort vóór 353, is geen bisschopszetel af te leiden. In slechts twee van de in de zeventiende eeuw bekende teksten wordt Servatius vermeld met Tongeren als bisschopszetel, namelijk bij het zogenaamde Concilie van Keulen en in de tekst van Sulpicius Severus. En dat zijn precies de twee teksten die

71 Athanasius, Apologie contra Arianos, c. 50, in: PG 25, col. 337.

72 Concilium Coloniae Agrippinae, in: CCL 148, 26-29; idem in: SC 241, p. 68-79.

73 Athanasius, Apologie à l'empereur Constance, c. 9, in: SC 56, p. 97.

74 Sulpicius Severus, Chronica, lib. 2, c. 44, § 1 en 3, in: SC 441, p. 324-329, en in: CCL 63, p. 100-101.

75 Jocundus, p. 143-146.

76 Gilles d'Orval, Gesta episcoporum Tungrorum, Traiectensium et Leodiensium, in: MGH, SS 25, p. 21-22.

77 Sulpicii Severi Sacrae Historiae a mundi exordio ad sua usque tempora deductae libri duo nunc primum in lucem editi (Basilae 1556).

78 Régis de la Haye, '384 als sterfjaar van Sint Servaas', in: De Sint Servaas nr. 14 (april 1984), p. 109-110.

Afb. 6 Bronzen vloerplaat in de Sint-Servaaskerk met het foutieve sterfjaar van bisschop Servatius. *Foto auteur.*

grote twijfels geven over hun authenticiteit.

Allereerst zijn beide teksten overgeleverd in slechts één handschrift. Op zich is dat al een voldoende reden tot wetenschappelijk wantrouwen. Het is immers niet mogelijk deze teksten te vergelijken met andere handschriften om eventuele interpolaties, wijzigingen of vermeende correcties te achterhalen. Het is algemeen bekend dat middeleeuwse scriptoria vaak niet aarzelden om teksten aan te passen of te vervalsen. Bovendien zijn deze handschriften middeleeuwse kopieën, van late datum ten opzichte van de (vermeende of authentieke) tijd van oorsprong, zodat we met betrekking tot de overleveringsgeschiedenis van de tekst volledig in het duister tasten. Het is dus nodig

om deze twee teksten op hun historische betrouwbaarheid te toetsen.

Het Pseudo-Concilie van Keulen (346)

De vermelding van Servatius als bisschop der Tongeren in de tekst van het Concilie van Keulen vereist een nadere studie, die bovendien geplaatst moet worden in de brede context van de geografische verspreiding van de kerk in de late Oudheid, in de eeuwen na de Vrede van Constantijn in 313.

1. De tekst

De tekst van het zogenaamde 'Concilie van Keulen' van 12 mei 346 wordt algemeen

Afb. 7 Het pseudo-Concilie van Keulen is ook afgebeeld in het zogenaamde 'Blokboek van Sint Servaas', van ca. 1460. Een blokboek is een voorloper van de boekdrukkunst, waarbij de afbeeldingen op houtsneden werden gedrukt, maar met de hand ingekleurd, en waarbij ook de onderschriften met de hand werden geschreven. Het onderschrift luidt: 'Cy vint saint servais en la Cite de Collogne ou fut le concille de Rome pour demettre levesque effrata le quel estoit tiran, le quel fut commis a saint servais et mist en lieu deffrata Saint severin pour estre evesque de Collogne' ('hier komt Sint Servaas in de stad Keulen, waar het concilie van Rome was om bisschop Euphratas af te zetten, die een tiran was, waarover (het concilie) Sint Servaas werd aangesteld, en hij stelde in de plaats van Euphratas de heilige Severinus aan om bisschop van Keulen te zijn'). Op het linkerdeel van de afbeelding wordt Servatius door een engel naar het Concilie van Keulen geleid; op het rechterdeel zet Servatius, samen met andere bisschoppen, de mijter op het hoofd van de nieuwbenoemde bisschop Severinus. Van dit blokboek is slechts één exemplaar bewaard gebleven, bij de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Het is gepubliceerd door P.N.G. Pesch en E. Koldewey, *Het blokboek van Sint Servaas* (Zutphen, Walburg Pers, 1984).

beschouwd als een vervalsing.⁷⁹ De tekst is slechts overgeleverd in één enkel handschrift, uit de tiende eeuw, heden bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.⁸⁰ Deze late overlevering is op zich al voldoende reden om zeer terughoudend te zijn over de waarde van de tekst. De tekst was al bekend in het midden van de achtste eeuw, want de *Vita Maximini*, de levensbeschrijving van bisschop Maximinus van Trier, geschreven ten tijde van Pepijn III de Korte (741/751-768), zeer waarschijnlijk door een monnik van de abdij Sankt Maximin in Trier, spreekt er al over. De schrijver van deze *Vita* weet praktisch niets van de patroonheilige van zijn abdij, en zijn biografie is dan ook een aaneenrijging van onverifieerbare gebeurtenissen en namen, topoi en wonderverhalen. Wanneer hij spreekt over de synode van Keulen, vermeldt hij de veroordeling van Euphratas, die beweert dat Christus niet waarlijk de Zoon van God is (*quod Christus non esset vere Filius Dei*). In de alinea daarvoor memoreerde hij slechts dat in die tijd de ariane ketterij woedde, en dat Maximinus die had bestreden.⁸¹ Zijn *Vita* werd in 839 herbewerkt en uitgebreid door Lupus van Ferrières. Ook hij vermeldt de ariane ketterij, maar hij is op theologisch gebied beter geschoold, aangezien hij de term ‘consubstantialiteit’ kent, en schrijft dat het arianisme beweert dat de Zoon minder is dan de Vader, hetgeen inderdaad beter beantwoordt aan het denken van Arius. Maar met betrekking tot Euphratas kopieerde hij simpelweg de tekst van

de monnik van Sankt Maximin, namelijk dat Euphratas predikte dat Jezus Christus niet waarlijk de Zoon van God was (*Iesum Christum non esse verum Dei Filium*).⁸²

Het Concilie van Keulen en de veroordeling van bisschop Euphratas werden daarna vermeld door Bertarius van Verdun, die in het begin van de tiende eeuw de kroniek van de bisschoppen van Verdun schreef. Hij sprak erover in verband met een (blijkbaar verloren gegane) levensbeschrijving van de heilige Servatius: “wij lezen in de levensbeschrijving van de heilige Servatius, daar waar het gaat over de afzetting van de aartsbisschop van de kerk van Keulen, dat Sanctinus, bisschop van de stad der Clavi, erbij aanwezig was”. Hij kende dus de tekst van het pseudo-concilie, want hij sprak over het volk der Articlavi, maar identificeerde het eigenmachtig met Verdun. Dit volk is echter totaal onbekend, en komt niet voor in de *Notitia Galliarum*. De vermelding door Bertarius van Verdun kan dus slechts ontleend zijn aan de tekst van het pseudo-concilie.⁸³

De tekst van het Concilie van Keulen van 346 werd voor het eerst in druk uitgegeven in 1538, en heeft daarna aanleiding gegeven tot velerlei publicaties, die enerzijds de authenticiteit van de tekst probeerden te staven, anderzijds de vervalsing.⁸⁴ L. Duchesne was in 1902 een van de eersten die niet alleen de tekst als een vervalsing ontmaskerde, maar toen ook al twijfels uitte over de bijbehorende bisschoppenlijst.⁸⁵

79 Sylv. Balau, *Les sources de l'histoire de Liège au Moyen Age. Etude critique* (Bruxelles 1903), p. 318-320. – *DACL* 3 (Paris 1914), p. 2180-2187 (H. Leclercq). – Anna Crabbe, ‘Cologne and Serdica’, in: *The Journal of Theological Studies. New Series* [Oxford] 30 (1979), p. 178-185. – Recente status quaestionis in: *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII. Series V. Germania. Tomus I: archiepiscopatus Coloniensis* (Stuttgart 1982), p. 7-8.

80 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 495-503. – Gepubliceerd in: Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 2 (reprint Graz 1960), col. 1371-1380; *CCSL* 148, p. 26-29; *SC* 241, p. 68-79.

81 *AA.SS. Maii*, t. 7, p. 21-25.

82 *MGH, SRM* 3, p. 74-82.

83 Bertarius, *Gesta episcoporum Viridunensium*, § 1, in: *MGH, SS* 4, p. 40.

84 Een goed overzicht in: Hans Christof Brennecke, ‘Synodum congregavit contra Euphratam nefandissimum episcopum. Zur angeblichen Kölner Synode gegen Euphrates’, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 90 (1979), p. 176-200.

85 L. Duchesne, ‘Le faux Concile de Cologne (346)’, in: *RHE* 3 (1902), p. 16-29. – Zie ook: Sylvain Balau, *Etude critique des sources de l'histoire du pays de Liège au Moyen Age* (Bruxelles 1902-1903), p. 318-320.

Het is bekend dat het doel van vervalsers is, zoveel mogelijk juiste gegevens bijeen te brengen om de tekst zo authentiek te laten overkomen, een tactiek waarin heden ten dage auteurs van spam, phishing en fake news eveneens zeer bedreven zijn. Maar vervalsers, hoe goed ze ook zijn, maken altijd fouten waardoor ze zich verraden. Onze vervalser heeft in ieder geval enig historisch onderzoek gedaan, zodat hij, dankzij enige juiste historische informatie, zelfs specialisten heeft kunnen misleiden.⁸⁶

De tekst komt allereerst niet overeen met het gebruikelijke literair genre van conciliebesluiten uit deze periode. Deze zijn altijd op eenzelfde wijze opgebouwd. Ze beginnen met een inleiding die de redenen van de bijeenkomst van de concilievaarders uiteenzet. Zonder overgang worden daarna de *canones* (de besluiten van het concilie) opgesomd, en de teksten eindigen vaak, jammer genoeg niet altijd, met de namen van de concilievaarders, hun naam, hun graad in het wijdingsambt (bisschop, priester, diaken, abt), gevolgd door de plaats van residentie, soms aangevuld met de provincie. De tekst van het pseudo-Concilie van Keulen bevat geen *canones*, en men kan het dus daarom al geen concilie noemen. Het lijkt meer op een rechtbank, waar veertien bisschoppen één voor één Euphratas, bisschop van Keulen, wegens ketterij veroordelen, maar slechts met aanklagers, zonder mogelijkheid tot verweer, en in afwezigheid van de aangeklaagde.

De vervalser is ook geen goede theoloog. Euphratas zou zijn veroordeeld voor ketterij, want hij “ontkent dat Christus God is” (*Christum Deum negat*), ofwel “hij ontkent dat Christus de Zoon van God is” (*Christum negat esse Filium Dei*), ofwel ‘hij beweert dat Christus alleen maar een mens is’ (*tantum nudum hominem asserit Christum*), termen die ook letterlijk voorko-

men in de levensbeschrijving van Maximinus, namelijk ‘dat Christus niet waarlijk de Zoon van God zou zijn’ (*quod Christus non esset vere Filius Dei*). De ketterse uitspraken die Euphratas worden verweten staan in geen enkel document uit de vierde eeuw. De dwaalleer die de kerk in de vierde eeuw beroerde, en die Euphratas in de mond werd gelegd, was het arianisme. Arius heeft nooit gezegd wat Euphratas verweten wordt. Hij noemde Jezus wel degelijk Zoon van God (τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ), en hij ontkende ook niet de godheid van Christus, maar hij leerde dat Jezus niet eeuwig kon zijn, van dezelfde werkelijkheid (ὑπόστασις) als de Vader. Vader en Zoon waren volgens hem onderscheiden. Er is een tijd geweest dat de Zoon niet bestond (ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν), en dus behoorde tot de orde van de schepselen (κτίσμα καὶ ποιήμα).⁸⁷ Precies in deze bewoordingen werd het arianisme in 325 door het Concilie van Nicea veroordeeld.⁸⁸ Arius ontkende dus niet de godheid van Christus, maar zag Christus als een God in ondergeschikte positie, weliswaar een goddelijk schepsel, naar het beeld van de Vader, maar niet van hetzelfde wezen (οὐσία). De auteur van de tekst van het pseudo-concilie weet blijkbaar ook niets van de verschillende scholen in de dogmatische discussies binnen het arianisme en het semi-arianisme. Hij kan slechts een serie formules herhalen, en ons bovendien doen geloven dat alle veertien bisschoppen slechts precies die ene zin hadden gehoord, “dat Christus niet God is”.

Het arianisme heeft de Kerk eeuwenlang diep beroerd. Om een einde te maken aan de theologische disputen riep keizer Constantijn in 325 het Concilie van Nicea bijeen, dat de leer van Arius veroordeelde en een Geloofsbelijdenis opstelde, het eerste deel van het huidige *Credo*. Maar ondanks de uitspraak van het Concilie

86 Bijvoorbeeld: G. Monchamp, ‘Pour l’authenticité des actes du concile de Cologne de 346’, in: *Bulletin de l’Académie Royale de Belgique (classe des Lettres)*, mei 1902, p. 245-288.

87 Sozomène, *Histoire Ecclésiastique*, livre I, ch. 15, in: *SC 306*, p. 182-191.

88 Henricus Denzinger, Adolphus Schönmetzer, *Enchiridion Symbolorum*, n° 126.

van Nicea bleef er verdeeldheid heersen, niet alleen bij de bisschoppen onderling, maar ook bij de keizers, opvolgers van Constantijn, die soms ariëers soms orthodox waren, en dan weer de niceaanse (trouw aan het Concilie van Nicea) dan weer de ariëerse (volgelingen van Arius) patriarchen en bisschoppen afzetten. De periode na Nicea is in de kerkgeschiedenis een chaotische tijd geweest. Een van de meest ijverige verdedigers van de uitspraken van het Concilie van Nicea was de diaken Athanasius, de latere patriarch van Alexandrië (328-373), die door ariëersgezinde keizers tot vijfmaal toe verbannen werd. Athanasius heeft over de gebeurtenissen van zijn tijd zeer veel geschreven, en hij is daarmee een betrouwbare getuige en een belangrijke bron.

Door Euphratas te kiezen in de rol van de ketterse bisschop van Keulen, maakt de vervalser een wel zeer slechte keuze. Want bisschop Euphratas van Keulen is een zeer bekend historisch figuur, echter niet als dwaalleraar, maar als overtuigde aanhanger van het concilie van Nicea, een bisschop die bovendien zeer goed gedocumenteerd is. Hij was al oud (πρεσβύτου πρόσωπον) toen hij in 343 deelnam aan het Concilie van Sardica, waarvan hij de acta ondertekende, zoals ook Maximinus, bisschop van Trier (± 341-347). Dit concilie besloot een delegatie van westerse bisschoppen af te vaardigen naar Constantius II, keizer van het Oost-Romeinse rijk (337-361), om hem te waarschuwen voor de dwaalleer van het arianisme, en om hem te vragen de bisschoppen die onterecht afgezet waren weer in hun ambt te herstellen,

met name Athanasius, de aartsbisschop van Alexandrië. Deze delegatie bestond niet alleen uit Euphratas, bisschop van Keulen, door Athanasius genoemd «*Euphratas van Keulen, dat wil zeggen de metropool van Boven-Gallië*» (Εὐφρατην δὲ τὸν ἀπὸ Ἀγριππίνης, ἔστι δὲ καὶ αὕτη μητρόπολις τῆς ἄνω Γαλλίας), maar ook uit Vincentius, bisschop van Capua.⁸⁹ Aangekomen in Antiochië, zette de delegatie Stephanos, de plaatselijke bisschop af. Er werd een concilie bijeengeroepen dat plaats had in 344, met de opdracht de juiste termen te verklaren die gebruikt moesten worden om te spreken over de theologie van de Drieëenheid.⁹⁰ Beide bisschoppen waren dus goede theologen, kenners van de terminologie die van toepassing was c.q. vermeden moest worden bij de disputen over de Drieëenheid, bovendien Griekstalig, want voor hun opdracht in het Oosten moesten ze goed Grieks kennen. Het is waarschijnlijk dat Euphratas, aangezien hij een Griekse naam draagt, zelf Griek was. Hij had in ieder geval een voldoende hoog niveau in de theologie om van het Concilie van Sardica deze opdracht te krijgen.

Athanasius van Alexandrië kende persoonlijk de bisschoppen Maximinus en Euphratas, die hij meermaals ontmoet moet hebben tijdens zijn beide ballingschappen in Trier bij Constans, keizer van het Westen (337-350). De eerste ballingschap van 335 tot 337, de tweede gedurende de winter van 345-346, waar hij in Trier verbleef.⁹¹ Athanasius kende ook Paulinus, de opvolger van Maximinus op de zetel van Trier (Παυλῖνος ὁ τῆς μητροπόλεως τῶν Γαλλίων).⁹²

89 Athanasius, *Historia Arianorum ad monachos*, § 20, in: PG 25, col. 715-718. – Théodoret de Cyr, *Histoire Ecclésiastique*, livre II, ch. 9-10, in: SC 501, p. 378-385. – Socrate de Constantinople, *Histoire Ecclésiastique*, livre II, ch. 22 à 24, in: SC 493, p. 96-117. – Sozomène, *Histoire Ecclésiastique*, livre III, ch. 20, in: SC 418, p. 168-175. – Cassiodore, *Historia ecclesiastica tripartita*, liber IV, ch. 25, in: CSEL 71, p. 191-195.

90 Athanasius, *Lettre sur les synodes*, § 26, in: SC 563, p. 258-271. – Over alle gebeurtenissen in voorgaande alinea: Charles Pietri, 'L'épanouissement du débat théologique et ses difficultés sous Constantin: Arius et le concile de Nicée', in: *Histoire du Christianisme, t. II, Naissance d'une chrétienté (250-430)* (Paris, Desclée, 1995), p. 306-311.

91 Athanasius, *Apologie à l'empereur Constance*, § 3, in: SC 56, p. 91. – Ibidem, § 15, in: SC 56, p. 104.

92 Athanasius, *Apologie à l'empereur Constance*, § 27, in: SC 56, p. 119. – Athanasius, *Apologie pour sa fuite*, § 4, in: SC 56, p. 137.

Als het Concilie van Keulen inderdaad plaats had gevonden in mei 346, dan moet Athanasius minstens op de hoogte zijn geweest van de voorbereiding en de uitnodigingen van de concilievaders door Maximinus, bisschop van zijn ballingstad Trier. Dat concilie zou dan een overtuigde niceaan, een bisschop die Athanasius persoonlijk kende en over wie hij in lovende termen sprak, wegens ketterij veroordeeld en afgezet hebben. De tekst van de vervalsing wil ons zelfs doen geloven, nota bene uit de mond van Servatius, dat Athanasius persoonlijk aanwezig was op het Concilie van Keulen. Dit is in ieder geval onmogelijk, want Athanasius was in mei 346 (wanneer het pseudo-concilie plaatsgehad zou hebben) al in Rome, waar de paus hem de brief overhandigde waarmee hij toestemming kreeg om terug te keren naar Alexandrië.⁹³ Daarna ging hij naar Antiochië, waar een gesprek plaatsvond met keizer Constantius II,⁹⁴ en via Jeruzalem kwam hij op 21 oktober 346 aan in Alexandrië. Het is dus totaal onmogelijk dat Euphratas, overtuigd niceaan, die het vertrouwen genoot van Athanasius, praktisch in diens aanwezigheid en met zijn medeweten veroordeeld zou zijn wegens ketterij.

Om de tekst als een vervalsing te ontmaskeren hebben we een zeer krachtig argument *ex silentio* (uit het ontbreken van vermeldingen), namelijk wat Hans Christof Brennecke noemt «*das erstaunliche Schweigen aller bekannten Quellen der alten Kirche über die Absetzung des Euphrates von Köln*».⁹⁵ Inderdaad, geen enkele theoloog, geen enkele auteur, kroniekschrijver of kerkhistoricus, vanaf de late Oudheid tot in de Middeleeuwen, noch Athanasius van

Alexandrië, noch Socrates van Constantinopel, noch Sozomenus, noch Theodoretus van Cyrus, noch Hilarius van Poitiers, noch Sulpicius Severus, noch Cassiodorus, noch Gregorius van Tours spreekt over dit zogenaamde Concilie van Keulen en evenmin over de afzetting van Euphratas (die in zijn tijd gezien zijn bekendheid toch een schokeffect gehad zou hebben). Als dit concilie echt had plaatsgehad, als een zo fervent aanhanger van het Concilie van Nicea als Euphratas, bisschop van Keulen, inderdaad veroordeeld zou zijn voor ketterij en afgezet, dan zou tenminste één van de genoemde auteurs of kroniekschrijvers erover gesproken hebben, al was het maar kort. En dat geldt in nog sterkere mate voor Athanasius, die immers nog in 357/358, dus ruim tien jaar na het pseudo-concilie, wanneer hij zijn *Historia Arianorum* schrijft, nog altijd over Euphratas spreekt als een overtuigde aanhanger van het concilie van Nicea.⁹⁶ Als Euphratas inderdaad afgezet was voor ketterij, zou Athanasius, die alle gebeurtenissen in zijn tijd heeft meegemaakt en tot in details op schrift heeft gesteld, nooit zo lovend over hem gesproken hebben.

2. De bisschoppenlijst

Ook al herkennen praktisch alle auteurs die over het pseudo-concilie van Keulen hebben geschreven de tekst als een vervalsing, dit oordeel geldt niet voor de vermeldingen van de bisschoppen. De namen van de bisschoppen zijn immers authentiek, want ontleend aan de *Apologie tegen de Arianen*, waarin Athanasius een lijst geeft van de deelnemers aan het concilie van Sardica in 343, die hij per Romeinse provincie opsomt. Voor Gallië (Γαλλία) noemt hij 34

93 Athanasius, Apologie contre les Ariens, § 52, in: PG 25, col. 343-348.

94 Athanasius, Historia Arianorum ad monachos, § 22, in: PG 25, col. 717-720.

95 Hans Christof Brennecke, 'Synodum congregavit contra Euphratam nefandissimum episcopum. Zur angeblichen Kölner Synode gegen Euphrates', in: Zeitschrift für Kirchengeschichte 90 (1979), p. 187.

96 Athanasius, Historia Arianorum ad monachos, § 20, in: PG 25, col. 715-718.

namen.⁹⁷ De namen zijn dus authentiek, maar niet de bij iedere bisschop vermelde bisschopszetel, aangezien Athanasius bij de namen van de bisschoppen die deelnamen aan het concilie van Sardica geen zetel vermeldde. De vervalser van het Concilie van Keulen van 346 ontleent aan deze lijst 24 namen, maar voegt er uit eigen beweging bisschopszetels aan toe (zie de tabel, afb. 8).⁹⁸ Toch gaan sommige auteurs uit van de authenticiteit van de vermeldingen van de bisschoppen.

Het is niet duidelijk waarom de vervalser precies deze 24 namen overneemt en de tien andere overslaat. Heeft hij alleen maar zetels gekozen die hij kende? Hij heeft in ieder geval, behalve Arles, slechts zetels genomen uit het noord-oostelijke deel van Gallië. Sommige auteurs menen dat de namen gekopieerd zouden kunnen zijn van een document over twee kolommen, zonder overigens iets naders te kunnen mededelen over dat veronderstelde document.⁹⁹ Anderen spreken over een “document identiek aan het document dat Athanasius had gekregen, en in zijn geschrift in het Grieks had vertaald, of, juister gezegd, een kopie van het originele document dat al beschadigd en onvolledig was”.¹⁰⁰ Probleem is dat ook dit “document” evenmin bestaat. Of heeft hij ze gekopieerd van een van de vele manuscripten van de *Notitia Galliarum* die in de Vroege Middeleeuwen in heel Europa de ronde deden?¹⁰¹ Maar dan moet men zich afvragen waar hij het volk van de Articlavi heeft gevonden, dat verder totaal onbekend is, en pas in de tiende eeuw door Bertarius in diens Gesta van de bisschoppen van Verdun op grond van deze tekst wordt geclaimd voor Verdun,¹⁰² echter zonder het minste bewijs, aangezien Verdun

deze naam nooit heeft gevoerd en altijd *civitas Verodunensium* heeft geheten. In enkele gevallen heeft de vervalser aantoonbaar uit eigen wetenschap geput, zoals in het geval van Tongeren dat hij toeschrijft aan Servatius, die hij betitelt als een buurman. Servatius zou kennis hebben genomen van de ketterij van Euphratas, “niet door horen zeggen, maar in waarheid, gezien de relaties van nabijheid met mijn stad. Ik heb mij vaak tegen hem verzet, in het openbaar en in besloten kring, toen hij ontkende dat Christus God was, zoals ook de bisschop Athanasius en zeer vele priesters en diakens gehoord hebben”.

Bij het noemen van de bisschopszetels begaat onze vervalser nog een anachronisme door ze aan te duiden met de genitivus meervoud van de oude Gallo-romeinse volken. Alle concilieteksten van de vierde en de vijfde eeuw, wanneer tenminste de lijst van bisschopszetels bewaard is gebleven, laten de naam van de concilievader volgen door de aanduiding van de stad, bijvoorbeeld: «*ex civitate NN.*», of eenvoudigweg «*ex NN.*», soms aangevuld met het volk, maar nooit met alleen de ethnïe.

In zijn studie over het pseudo-Concilie van Keulen, geeft L. Duchesne nog een bewijs *ex silentio* voor de falsificatie, met betrekking tot de bisschoppenlijst. Enkele namen van bisschoppen die op de lijst van het pseudo-concilie staan, komen niet voor op de (overigens zeldzame) authentieke bisschoppenlijsten van de diptieken (bisschoppenlijsten) waar zij op hadden moeten staan als ze inderdaad hadden bestaan, zoals Valentinus, bisschop van Arles, die niet voorkomt op de diptieken van de kerk van Arles,¹⁰³ en Dyscolius die men tevergeefs zal zoeken op de bisschoppenlijst van

97 Athanasius, Apologie contre les Ariens, c. 50, in: *PG* 25, col. 337.

98 *CCSL* 148, p. 26-29; *SC* 241, p. 68-79.

99 Anna Crabbe, ‘Cologne and Serdica’, in: *The Journal of Theological Studies. New Series* [Oxford] 30 (1979), p. 178-185.

100 Luce Pietri, ‘Il. La Gaule et la Bretagne’, in: Jacques Fontaine et Luce Pietri, ‘Les grandes Églises missionnaires: Hispanie, Gaule, Bretagne’, in: *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, t. II (Paris 1995), p. 833.

101 *Notitia Galliarum*, in: *MGH, Scriptores, Auctores antiquissimi*, IX, *Chronica minora*, p. 552-612.

102 Bertarius, *Gesta episcoporum Virdunensium*, § 1, in: *MGH, SS* 4, p. 40.

103 *Gallia Christiana novissima*, t. 3, Archevêques d’Arles.

Apologie van Athanasius, lijst van de gallische concilievaarders op het Concilie van Sardica (343) en Concilievaarders op het pseudo-Concilie van Keulen (346)

	Concilie van Sardica (343)		Pseudo-Concilie van Keulen (346)	
	Griekse namen	Latijnse transcripties door de Griekse Patrologie	De cijfers duiden de volgorde aan van de lijst van Athanasius	
1	Μαξιμιανός	Maximianus	1	Maximinus a Treveris
2	Βηρίσιμος	Verissimus		
3	Βήκτουρος	Victurus	16	Victor Mediomatricorum
4	Βαλεντίνος	Valentinus	2	Valentinus ab Arelato
5	Δισιδέριος	Desiderius	17	Desiderius Lingonie
6	Εὐλόγιος	Eulogius	12	Eologius Ambianorum
7	Σαρβάτιος	Sarbatius	13	Seruatus Tungrorum
8	Δυσκόλιος	Dyscolius	14	Discolius Remorum
9	Σουπερίωρ	Superior	21	Superior Neruiorum
10	Μερκούριος	Mercurius	22	Mercurinus Suessionum
11	Δηκλοπετός	Declopetus	23	Diclopetus Aurilianorum
12	Εὐσέβιος	Eusebius	24	Eusebius Rotomagentium
13	Σεβηρίνος	Severinus	4	Seuerinus Senonum
14	Σάτυρος	Satyrus	19	Sanctinus Articlavorum
15	Μαρτίνος	Martinus	15	Martinus Mogontacensium
16	Παῦλος	Paulus		
17	Ὀπτατιανός	Optatianus	5	Optatianus Tricassium
18	Νικάσιος	Nicasius		
19	Βίκτωρ	Victor	7	Victor Vangionum
20	Σεμπρόνιος	Sempronius		
21	Βαλερίνος	Valerinus	8	Valerianus Aetisidorensium
22	Πακάτος	Pacatus	18	Pancharius Visocensium
23	Ιεσση	Jesses	6	Jesses Nimitum
24	Ἀρίστων	Ariston		
25	Σιμπλικίος	Simplicius	9	Simplitius Augustodonensium
26	Μετιανός	Metianus		
27	Ἄμαντος	Amantus	10	Amandus Argentoratensium
28	Ἀμιλλιανός	Amillianus		
29	Ιουστινιανός	Justinianus	11	Justi(ni)anus Rauracorum
30	Βικτωρίνος	Victorinus	20	Victurinus Pariseorum
31	Σατορνίλος	Saturnilus		
32	Ἀβουνδάντιος	Abundantius		
33	Δωνατιανός	Donatianus	3	Domitianus (Donatianus) Cabellonorum
34	Μάξιμος	Maximus		

	romeinse provincie	eerste historische vermelding
Trier	B1	314
Metz	B1	535
Arles	V	313
Langres	L1	±479
Amiens	B2	511
Tongeren	G2	Vle s.
Reims	B2	314
Kamerijk?	B2	614
Soissons	B2	511
Orléans	L4	374
Rouen	L2	314
Sens	L4	538
Verdun?	B1	535
Mainz	G1	565
Troyes	L4	446
Worms	G1	614
Auxerre	L4	418
Besançon	Seq	± 445
Speyer	G1	614
Autun	L1	314
Straatsburg	G1	614
Augst/Bazel	Seq	±621?
Parijs	L4	360
Chalon-sur-Saône	L1	517

Afb. 8 Gallische concilievaarders op het concilie van Sardica (343) en op het pseudo-Concilie van Keulen (346). Linker kolom: naamlijst van de Gallische concilievaarders op het Concilie van Sardica (343), naar de Apologie van Athanasius. – Midden- en rechter kolom: concilievaarders op het pseudo-Concilie van Keulen (346).

Bronnen bij de historische vermeldingen

313 : Concilie van Rome – 314 : Concilie van Arles – 360 : Concilie van Paris – 374 : Concilie van Valence – ±445 : Gregorius van Tours – 446 : concilie zonder plaatsaanduiding – ±479 : Gregorius van Tours – 511 : Concilie van Orléans – 517 : Concilie van Epaone – 535 : Concilie van Clermont – 538 : Concilie van Orléans – 573 : Concilie van Paris – 614 : Concilie van Paris – ±445 : Luce Pietri, 'La Gaule', in : Histoire du Christianisme, t. 3 (Paris 1998), p. 207-246. Legenda bij de Romeinse provincies: B Belgica; G Germania; L Lugdunensis; Seq Sequanensis; V Viennensis.

Flodoardus.¹⁰⁴ En natuurlijk heeft nooit iemand de: *'brieven van al de kerken die hebben gehoord dat Euphratas ontkende dat Christus God was'* gezien, zoals bisschop Iessis op het pseudo-Concilie van Keulen gezegd zou hebben.

Maar het meest frappante anachronisme is de geografische keuze van de 24 bisschopszetels (zie kaart, afb. 9). Op de eerste plaats is het aantal bisschoppen dat hij opvoert, anachronistisch. We weten immers dat in het begin van de vierde eeuw de Kerk vooral aanwezig is in het zuiden van Gallië, en in het noorden slechts fragmentarisch in enkele grote steden. Dat de vervalsers 23 van de 24 bisschopssteden in het noorden plaatst, en behalve Arles niets ten zuiden van de Loire, is volledig anachronistisch. Het zou betekenen dat van de 34 bisschoppen die door Athanasius vermeld worden als bisschoppen van Gallië ten tijde van het concilie van Sardica (343), er in totaal 23 geresideerd zouden hebben ten noorden van de Loire en slechts elf ten zuiden. Op tijd van slechts dertig jaar zou het zwaartepunt van de Gallische kerk zich plotseling van zuid naar noord zou hebben verplaatst, om in de loop van de vijfde eeuw weer terug te keren naar het zuiden. De kaart van de bisschopszetels van het pseudo-Concilie van Keulen is dus in flagrante tegenspraak met de geschiedenis van de geografische verbreiding van de Kerk van de vierde tot de zevende eeuw, en anachronistisch voor het midden van de vierde eeuw. De verbreiding van de kerkelijke aanwezigheid zal hierna nog nader worden toegelicht.

De twijfel wordt nog sterker wanneer men voor al de vermelde bisschopssteden de eerste historische vermelding nagaat of het eerste historische bewijs van een christelijke gemeenschap. Ook al bestaat er geen twijfel voor de

grote romeinse *civitates* Arles, Autun, Reims, Rouen of Keulen, die al afgevaardigden hadden gezonden naar de concilies van Rome (313) en Arles (314), bij de andere steden zijn de eerste bewijzen van christelijke aanwezigheid pas van eeuwen later. De vervalsers deelt aan Superior de zetel van de Nervii toe, maar in Kamerijk wordt pas in 614 voor het eerst een bisschop vermeld, in Arras pas in 640, en Bavay (het oude Bagacum Nerviorum) heeft nooit een bisschop gehad. Een gat van maar liefst drie eeuwen. Als de Nervii al in 346 een bisschop hadden, hoe is dan te verklaren dat een halve eeuw later bisschop Victricius van Rouen († 407) als missionaris het geloof moest gaan verkondigen bij de Morini, *"aan het einde van de wereld in het gebied van de Morini, dat geslagen wordt door de wilde golven van de brullende Oceaan"*, en bij de Nervii, *"in de verste streek van het kustgebied van de Nervii"*?¹⁰⁵ Het chronologisch gat is even frappant wanneer men de eerste historische vermeldingen van de bisschopszetels langs de Rijn nagaat. Mainz verschijnt in de historische bronnen pas in 565 in een tekst van Venantius Fortunatus, die er een bisschop Sidonius vermeldt.¹⁰⁶ Worms, Speyer en Straatsburg worden pas voor het eerst vermeld in 614 wanneer hun bisschoppen deelnemen aan het concilie van Parijs. Bazel dat blijkbaar de functies heeft overgenomen van de *civitas* Kaiseraugst (Augusta Raurica) die nooit een bisschop heeft gekend, verschijnt pas rond 621 in de bronnen. Niemand zal durven beweren dat een bisdom drie eeuwen lang zonder bisschop en zonder enige historische vermelding kan hebben bestaan.

We mogen concluderen dat de toevoegingen van de bisschopszetels aan Athanasius' lijst van concilievaarders een vinding is van de vervalsers van het Concilie van Keulen, en geen enkele historische waarde heeft. Deze conclusie is belangrijk voor ons onderzoek, want, zoals

104 Flodoardus, *Historia Remensis Ecclesiae*, MGH, SS 13, p. 405-599.

105 Paulinus van Nola, *Epistula XVIII*, § 4-5, in: *Fontes Christiani*, Band 25,2, p. 412-419.

106 Venantius Fortunatus, *Opera poetica*, lib. IX, § 9, *Ad Sidonium episcopum*, in: MGH, *Auctores Antiquissimi*, p. 215.

Afb 9 Bisschopssteden van de deelnemers aan het pseudo-Concilie van Keulen van 346. Kaart auteur.

Hans Christof Brennecke schrijft, «mit dieser Bischofsliste steht oder fällt unsere Kenntnis des Standes der Christianisierung Galliens und Germaniens im vierten Jahrhundert».¹⁰⁷

De bisschoppenlijst van het pseudo-Concilie van Keulen is dus een schoolvoorbeeld van anachronisme. Om nader te staven dat deze

bisschoppenlijst inderdaad anachronistisch is, moet een en ander geplaatst worden in de bredere historische context van de geografische verspreiding van christendom en kerkelijke hiërarchie in late Oudheid en beginnende Middeleeuwen.

¹⁰⁷ Hans Christof Brennecke, «Synodum congregavit contra Euphratam nefandissimum episcopum. Zur angeblichen Kölner Synode gegen Euphates», in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 90 (1979), p. 185.

Excursus. Geografische verbreiding van de Kerk

In dit verband is het nodig om vooraf een en ander duidelijk te stellen. Wanneer archeologen terra sigillata of ander voorwerpen vinden met christelijke symbolen, bewijst dit niet meer dan de aanwezigheid van een christen, misschien een christen op doorreis, misschien slechts iemand die op een markt een pot heeft gekocht waar toevallig christelijke motieven op stonden. Het is zeker geen hard bewijs voor de aanwezigheid van christenen, en noch minder voor de aanwezigheid van een al dan niet georganiseerde christelijke geloofsgemeenschap. Zelfs pater Munsters, die toch Servatius dateerde in het midden van de vierde eeuw, moest toegeven dat “*zwervende Romeinse oudheden*” zoals *terra sigillata* met christelijke iconografie, die hij bovendien niet eerder dan in de vijfde eeuw dateerde, als bewijzen waardeloos zijn.¹⁰⁸ Christelijke aanwezigheid bleef in de laat-romeinse tijd in eerste instantie beperkt tot enkele personen of enkele families. Pas daarna kon zich een gemeenschap vormen, eerst een geloofsgemeenschap, daarna een meer georganiseerde kerkgemeenschap, allereerst rond een charismatisch prediker, of meer gestructureerd rond een diaken of een priester, en pas wanneer die gemeenschap groot genoeg was, een bisschop.

Verder was de christelijke aanwezigheid in late Oudheid en vroege Middeleeuwen vooral stedelijk. Dat er al vroegchristelijke gemeenschappen waren in enkele grote steden is niet verwonderlijk, maar zegt bovendien niets over de aantallen. Zoals Karl Baus opmerkt, de aan-

wezigheid van christenen in Trier onder keizer Constantius Chlorus “*spricht mehr für die Toleranz des Kaisers als für die Größe der Christengemeinde*”.¹⁰⁹ Het heeft daarentegen lang geduurd eer het platteland kennis kon nemen van het Evangelie, zelfs in midden-Gallië waar dankzij een missionaris als Martinus († 397), het platteland pas vanaf het einde van de vierde eeuw en gedurende de vijfde eeuw in beeld kwam. Martinus moest nog constateren dat er voordat hij bisschop werd slechts zeer weinigen het christelijk geloof hadden aangenomen.¹¹⁰ En we zagen zojuist dat bisschop Victricius van Rouen († 407) ook pas tegen het einde van de vierde eeuw de eerste missionering bij de Morini ondernam.

Het is duidelijk dat deze groeiende geloofsgemeenschappen moeilijk te meten zijn. Om een objectief beeld te vormen van de verspreiding van het christendom in Gallië in de late Oudheid en beginnende Middeleeuwen zijn de historische vermeldingen van bisschoppen en bisschopszetels in de bisschoppenlijsten van de Gallische concilies de meest betrouwbare bronnen.¹¹¹ Middeleeuwse bisschoppenlijsten zijn in ieder geval van geen nut, want meestal samengesteld op grond van niet verifieerbare legenden en ontleningen aan elders. De bisschoppenlijst van Tongeren-Maastricht-Luik heb ik in een eerdere publicatie onderzocht. Van de tien aan Tongeren en de 21 aan Maastricht toegeschreven bisschoppen bleven er in totaal maar een tiental over, wier histo-

108 A.J. Munsters, ‘Sint Servaas in de vierde eeuw’, in: *De Maasgouw* 103 (1984), p. 13-40.

109 Karl Baus, ‘Der Stand der Ausbreitung des Christentums am Vorabend der Diokletianischen Verfolgung’, in: *Handbuch der Kirchengeschichte*, Band I (Freiburg-Basel-Wien 1985), p. 429

110 Sulpice Sévère, *Vita sancti Martini*, 13,9, in: SC 133, p. 282-283.

111 Voor de Gallische concilie van de late Oudheid en onder de Merovingers, zie: *Conciles gaulois du IVe siècle* (Jean Gaudemet, éd.), in: SC 241 (Paris, Cerf, 1977). – *Les canons des conciles mérovingiens (VIe - VIIe siècles)* (Jean Gaudemet, Brigitte Basdevant, ed.), in: SC 353-354. – *Concilia Galliae A. 314-A. 506* (C. Munier, ed.), in: CCSL 148 (Turnhout, Brepols, 1963). – *Concilia Galliae A. 511-A. 695* (Carolus de Clercq, ed.), in: CCSL 148 A (Turnhout, Brepols, 1963). – *MGH, Leges, Concilia, I, Concilia aevi merovingici* (1893), eveneens raadpleegbaar op Internet.

risch bestaan aangetoond kan worden of waarschijnlijk is.¹¹²

Deze zelfde methodiek is ook toegepast door de samenstellers van de *Atlas zur Kirchengeschichte*, zoals uiteengezet in de wetenschappelijke verantwoording op iedere kaart. Op basis voornamelijk van de deelnemerslijsten van de concilies van Carthago (256), Elvira (306), Rome (313), Arles (314) en Nicea (325), schetsen zij een beeld van de verspreiding van de Kerk in het Romeinse rijk in het eerste kwart van de vierde eeuw. De aldus getekende kaart laat zien dat de Kerk vooral aanwezig is in het oosten, met een sterke concentratie in het huidige Griekenland, Turkije, Syrië en Egypte. In het Westen zijn er bisdommen in Zuid-Spanje, Noord-Afrika (het huidige Algerije en Tunesië) en Italië. In West-Europa is de Kerk aanwezig in Gallië, met een concentratie in het Rhône-dal, en in het huidige Engeland verspreid in enkele grote steden. De kaart laat ook, even duidelijk, de grote blinde vlekken in het westen van het Romeinse rijk zien, bijvoorbeeld het noordelijk deel van Spanje, de Balkan en het huidige Zwitserland en het huidige Duitsland ten oosten van de Rijn.¹¹³

Om de kerkelijke geografie van Gallië in kaart te brengen, zijn wij dus aangewezen op de naamlijsten van concilievaders waarbij ook hun bisschopsstad vermeld wordt. Wij volgen hierbij dezelfde methodiek als de samenstellers van de *Atlas zur Kirchengeschichte*. Uiteraard kan een aldus verkregen kaart nog gecorrigeerd en aangevuld worden door resultaten van archeologisch onderzoek of door lokale historische schriftbronnen. De bisschopszetels die door de concilieteksten worden genoemd geven zeker niet een volledig beeld van het episcopaat in

een bepaalde periode, maar vormen wel de meest betrouwbare bron. Voor de periode van 314 (Concilie van Arles) tot 614 (Concilie van Parijs) beschikken wij over 67 teksten met vermeldingen van concilies of synodes. Maar lang niet alle teksten bevatten de *canones*, de besluiten die genomen zijn, en nog minder hebben een lijst van deelnemers, die bovendien soms zonder vermelding van plaats van herkomst is. In totaal geven 35 teksten een lijst van bisschoppen, waarvan 19 met en 16 zonder vermelding van de zetels. De naamlijsten zijn in ieder geval nooit compleet, ze kunnen nooit een volledig beeld geven van het Gallisch episcopaat. In een enkel geval kan het ontbreken van vermeldingen van bisschopszetels worden aangevuld, wanneer uit andere bronnen bekend is dat er in een bepaalde plaats een christelijke gemeenschap bestond, voorgegaan door een bisschop. Het is ook altijd mogelijk dat een bisschop, om reden van bijvoorbeeld ouderdom of ziekte niet heeft kunnen deelnemen aan een concilie, en ook niet een priester of een diaken heeft kunnen afvaardigen om hem te vertegenwoordigen. Sommige naamlijsten maken onderscheid tussen bisschoppen en *missi episcoporum*, priesters, diakens of exorcisten, die als afgevaardigden hun bisschop vertegenwoordigden.

Op het concilie van Rome in 313, waren voor Gallië aanwezig de bisschoppen Maternus van Keulen, Reticus van Autun en Marinus van Arles.¹¹⁴

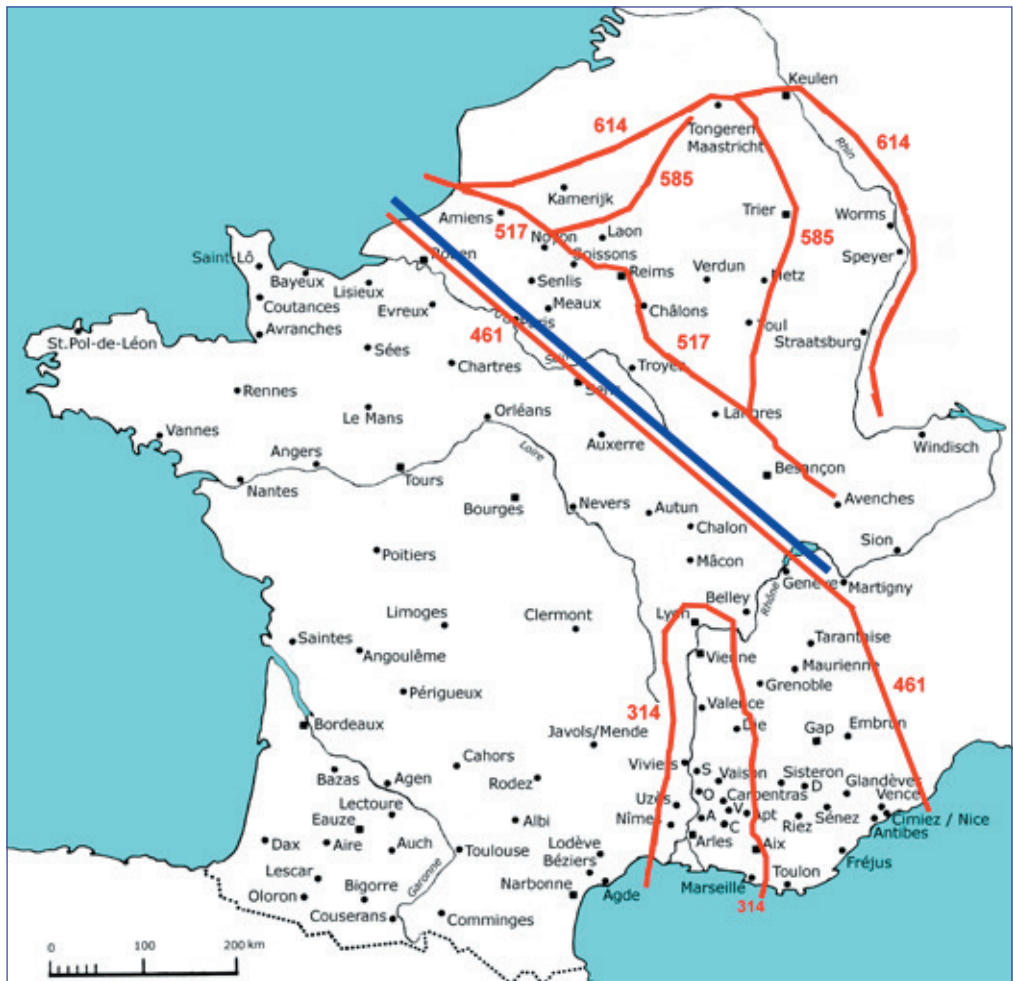
In de loop van de vierde eeuw begint het aantal bisdommen langzaam te groeien. Zestien Gallische steden vaardigden bisschoppen, priesters of diakens af naar het concilie van Arles in 314, en 34 Gallische bisschoppen

112 Régis de la Haye, *De bisschoppen van Maastricht* (Maastricht 1985 = Vierkant Maastricht, 5).

113 *Atlas zur Kirchengeschichte* (Freiburg im Bresgau 1987), kaarten 4 en 5; Die christlichen Gemeinden bis 325. Met verantwoording en literatuurverwijzingen op p. 14*. – Een vergelijkbare kaart over dezelfde periode in: Henry Chadwick, Gillian Evans, *Atlas van het Christendom* (Amsterdam, Agon, 1987), p. 24-25 et 26-27.

114 Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 2 (reprint Graz 1960), col. 433-442.

Afb. 10 Verbreiding van de Kerk in Gallië achtereenvolgens in het begin van de vierde eeuw (314), rond het midden van de vijfde eeuw (461), in het begin van de zesde eeuw (517), tijdens de tweede helft van de zesde eeuw (585), en in het begin van de zevende eeuw (614) (rode lijnen). – De noordgrens van de conciliësteden in Gallië van de vierde tot de zevende eeuw is aangegeven met een blauwe lijn. *Kaart auteur.*

namen in 343 deel aan het oecumenisch concilie van Sardica of keurden de besluiten goed, deze laatsten echter zonder aanduiding van een zetel.

De combinatie van de bisschoppenlijsten van de concilies van Orange (441), Vaison (442) en Tours (461) laat zien dat de Kerk rond het midden van de vijfde eeuw nog altijd sterk geconcentreerd is in de Viennensis (rond het dal

van de Rhône), en een eerste expansie vertoont in de richting van het westen van Gallië, met de grote Romeinse stad Rouen als de meest noordelijke. De rivier de Seine lijkt de noordgrens.

Pas in het begin van de zesde eeuw dekken de steden van de conciliëvaders van Agde (506), Orléans (511) en Epaone (517) een groot deel van Gallië, behalve het noorden boven Picardië dat nog altijd blanco blijft, dus het tegenwoordig

dige België en Nederland alsmede het Rijnland, volgens een lijn die Gallië diagonaal van noord-west tot zuid-oost verdeelt, van Amiens tot Besançon.

Later in de zesde eeuw zien we bisdommen verschijnen (ofwel opnieuw verschijnen, zoals Keulen en Trier) die nog niet in de teksten voorkwamen, en dus blijkbaar recentelijk gesticht zijn, zoals Metz en Verdun die pas in 535 op het concilie de Clermont verschijnen, en ten noorden van de hedendaagse Frans-Belgische staatsgrens voor het eerst Tongeren/Maastricht. Deze eerste vermeldingen duiden dus op een steeds verdere uitbreiding van de kerk in noordelijke richting, alsmede van 511 tot 585 een expansie in noord-oostelijke richting, richting Champagne en Lotharingen, met vooral de zetels van Châlons-sur-Marne, Verdun, Metz en Toul.

En pas in het begin van de zevende eeuw, bij het Concilie van Parijs in 614, waaraan ongeveer 72 bisschoppen uit heel het *Regnum Francorum*, deelnamen, worden bisschopszetels genoemd uit het Rijnland en de Elzas. Maar de huidige Benelux is behalve Maastricht nog altijd leeg. De geografische spreiding van de bisdommen die concilievaders hebben gestuurd naar het Concilie van Parijs in 614 komt overeen met de 93 namen van bisschopszetels die in alle geschriften van Gregorius van Tours op het einde van de zesde eeuw *urbs* of *civitas* worden genoemd.¹¹⁵

Een vergelijkbaar beeld van ontwikkeling van de kerk in Gallië van zuid naar noord biedt de kaart van de Gallische concilieesteden, die namelijk praktisch altijd in het zuidelijke deel van Gallië liggen. Behalve Trier, de grote stad en oude keizerlijke residentie, en een laat concilie

in Metz, is er niets ten noorden van Parijs, met een sterke concentratie in het dal van de Saône en de Rhône.

Wanneer we de geografische verbreding van de Kerk van 314 tot 614 op een kaart samenvatten (afb. 10), geven de opeenvolgende rode lijnen de uitbreiding van de Kerk aan vanaf het begin van de vierde eeuw (314), rond het midden van de vijfde eeuw (461), in het begin van de zesde eeuw (517), in de tweede helft van de zesde eeuw (585), en in het begin van de zevende eeuw (614). De blauwe lijn op de kaart geeft de noordelijke grens aan van de concilie-steden in Gallië van de vierde tot de zevende eeuw.¹¹⁶

Van een aantal concilies beschikken wij over naamlijsten van concilievaders zonder plaatsvermelding. Deze kunnen, met voorgaande vermeldingen, een indicatie geven over de numerieke groei van het aantal bisschopssteden. Hierbij moet worden aangetekend dat de concilies niet alle dezelfde status en hetzelfde belang hadden. Soms stonden ze uitdrukkelijk te boek als diocesane synodes, en waren ze dus slechts van regionaal belang. Zo waren bij het concilie van Vaison in 442 slechts bisschoppen uit het Rhône-dal en de Provence aanwezig, bij het concilie van Arles in 554 slechts bisschoppen uit de Provence, terwijl er in Tours in 461 niet één bisschop uit het zuiden kwam, zoals ook op het concilie van Clermont in 535, waar voor het eerste een bisschop van Tongeren-Maastricht wordt vermeld.

Voor de vierde eeuw lag het hoogste aantal concilievaders bij de 34 bisschoppen uit Gallië die deelnamen aan het concilie van Sardica in 343, waarbij natuurlijk moet worden aangete-

¹¹⁵ Margarete Weidemann, o.c., deel 2, p. 44-45.

¹¹⁶ Deze kaart (afb. 10), die uitsluitend gemaakt is op grond van de ondertekeningen van de concilies, komt op slechts enkele details na overeen met kaart 22 ('Die westliche Kirche bis um 600') in de: *Atlas zur Kirchengeschichte* (Freuburg-im-Breisgau 1987), en de kaart 'L'Église du royaume franc aux alentours de 600' in: *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, t. 4 (Paris, Desclée, 1993), p. 610.

kend dat dit een oecumenisch concilie was, dus voor alle kerken van Oost en West, waarbij belangrijke dogmatische zaken werden besproken. Naar de concilies van Valence (374) en Nîmes (394/396) gingen 21 bisschoppen. In de vijfde eeuw tellen we al 44 bisschoppen bij het concilie van 451 in een onbekende plaats. De aantallen groeien sterker in de zesde eeuw, met 50 bisschoppen en 21 priesters of diakens namens hun bisschoppen in 549 in Orléans, en 66 bisschoppen of *missi episcoporum* in Mâcon in 585. In de zevende eeuw, bij het concilie van Parijs in 614, tellen we 72 deelnemers.

De aantallen bisdommen groeiden dus vanaf de vierde eeuw van een dertigtal tot de 72 bisschoppen die deelnamen aan het Concilie van Parijs in 614. Maar we zijn daarmee nog ver van 114 *civitates* die de *Notitia Galliarum* rond het jaar 400 al telde.¹¹⁷ Niet iedere *civitas* was dus bisschopsstad. Weliswaar heeft de Kerk doorgaans de indeling van het Romeinse Rijk in provincies en *civitates* overgenomen, waarbij een *civitas* bisschopsstad werd, maar soms dateren de eerste historische vermeldingen van een bisschop of van een christelijke gemeenschap pas uit de vijfde eeuw, zelfs in grote zuidelijk steden als Narbonne (417), Embrun (465) of Digne (506), of in Sens (419) of Bourges (vijfde eeuw). In de provincie Belgica Secunda is de geografische uitbreiding van de kerk van een nog later datum, zeker in het noordelijk deel: Châlons-en-Champagne (eerste bisschop Amandinus in 461), Soissons (eerste bisschop Principius in 475, broer van Remigius, bisschop van Reims), Tongeren-Maastricht (begin zesde eeuw, bisschoppen Falco en Domitianus), Saint-Quentin (eerste bisschop Sofronius, 511), Senlis (eerste bisschop Libanius, 511), Doornik (eerste bisschop Agrescius, 549). In Belgica Secunda

kwam de stichting van bisschopszetels vooral voort uit het initiatief van Remigius, bisschop van Reims († 533), met goedkeuring van koning Clovis I.¹¹⁸ Elders moeten we nog wachten tot de zevende eeuw, zoals in Kamerijk (eerste bisschop Gaugericus, 614), Beauvais (eerste bisschop Maurinus, 632-660), Atrecht (Nemetacum) (eerste vermelding ca. 640 met de heilige Vedastus), en Terwaan (eerste bisschop Audomarus, 642).¹¹⁹

Bovendien vestigden zich na de desintegratie van het Romeins bestuur nieuwe bevolkingsgroepen, Franken, Burgonden en Visigoten, die uiteindelijk de macht overnamen en eigen koninkrijken vormden waarvan het grondgebied niet meer overeenkwam met de Romeinse *civitates*, vooral in het noorden van Gallië. De Kerk heeft zich dus moeten aanpassen aan de nieuwe politieke en economische werkelijkheid. De oude *civitates* zijn niet meer automatisch bisschopssteden, en we zien dan ook in enkele gevallen de hoofdstedelijke functie van een *civitas* naar een andere stad verschuiven. De bisschop van de Nervii resideerde niet in Bavay (Bagacum Nerviorum), maar in Kamerijk. De bisschop van de Vermandi vestigde zich niet in het aloude Vermand (Augusta Veromandorum), maar in Noyon (Noviomagus), overigens via Saint-Quentin. De bisschop van de Menapii koos niet voor Cassel, dat toch het oude Castellum Menapiorum was, maar voor Doornik. Terwaan, waarvan de eerst bekende bisschop Audomarus vermeld wordt in 642, was blijkbaar tegelijkertijd de bisschopsstad van de Morini en van Bononia (Boulogne-sur-Mer), de grote Romeinse havenstad voor de oversteek naar Engeland, eindpunt van de Romeinse heerbaan van Keulen naar Boulogne, via Maastricht, Tongeren en Bavay.¹²⁰ Ondanks het

117 Notitia Galliarum, in: MGH, *Scriptores, Auctores antiquissimi*, IX, *Chronica minora*, p. 552-612.

118 Jean Heuclin, *Hommes de Dieu et fonctionnaires du roi en Gaule du Nord du Ve au IXe siècle (348-817)* (Villeneuve-d'Ascq, Septentrion, 1998), p. 38-49.

119 *Topographie Chrétienne, Belgica Secunda*, passim.

120 Zie over al deze *civitates*: *Topographie Chrétienne, Germania Secunda*.

economisch belang van de haven van Boulogne is deze stad nooit bisschopsstad geweest. Het is opmerkelijk dat deze nieuw gevestigde bisschopssteden, die geen Romeinse *civitates* waren, aan goed bevaarbare rivieren lagen. Zou dit ook de verklaring kunnen zijn voor de verschuiving van de stedelijke functie van Tongeren naar Maastricht?

Wanneer de auteurs van de *Atlas zur Kirchengeschichte* de westerse Kerk van rond het jaar 600 in kaart brengen, dan zien we in Spanje, Gallië en Italië een dicht netwerk aan bisdommen, maar constateren we ook dat heel het huidige Duitsland ten oosten van de Rijn nog altijd terra incognita is.¹²¹

Dit geldt ook voor het huidige Noord-Frankrijk en onze grote euregionale Benelux, waar de historicus niet vóór het einde van de vijfde eeuw enig bewijs van christelijke aanwezigheid aantreft, bovendien beperkt tot enkele steden. De Kerk blijft nog lang stedelijk, want pas in de loop van de zevende en de achtste eeuw gaan de Maastrichtse bisschoppen Amandus, Lambertus en Hubertus het platteland op om het Evangelie te verkondigen bij de *pagani*.¹²² Een prediking overigens met wisselend succes, zoals bijvoorbeeld Amandus moest ervaren, toen hij door de Vlamingen die hij wilde bekeren pardoos in de Schelde werd gegooid. En zoals ook blijkt uit de *Indiculus superstitionum et paganiarum*, de “lijst van heidense bijgelovigheden”, opgesteld in 743 door de synode van Estinnes in Henegouwen, was

de heersende religie vooral animistisch, met overigens enkele interessante restanten van de Romeinse godsdienst.¹²³

Archeologen kunnen een en ander alleen maar bevestigen. In heel onze regio, in grote lijnen de huidige Benelux, maar ook de oude Nederlanden en zelfs een deel van het Rijnland, is er minstens tot de vijfde eeuw geen enkel bewijs van gestructureerde christelijke aanwezigheid. Ook pater Munsters, die toch Servatius dateerde in het midden van de vierde eeuw, en de berichten van Gregorius van Tours als “*hete brei van legendarische verzinselen*” terzijde schoof, moest toegeven dat er in heel de regio geen enkel archeologisch bewijs was van gevestigd christendom.¹²⁴ Sinds zijn artikel van 1984 zijn we archeologisch niet veel verder. De paar fragmenten *terra sigillata* met zogenaamd “christelijke” motieven, zijn niet alleen zeldzaam, maar ze bewijzen hoogstens, zoals gezegd, de aanwezigheid van enkele individuele christenen. In sommige plaatsen is de oude Romeinse religie nog levend, zoals in Matagne-la-Grande (België), waar men een glazen ring met een Christusmonogram heeft gevonden, en tegelijk heeft aangetoond dat in dezelfde tijd de Romeinse tempel werd herbouwd en uitgebreid. Er zijn zelfs glazen met christelijke monogrammen gevonden in terpen in Friesland, dat toen nog zeker niet bekeerd was tot het christendom.¹²⁵

Pas in de vijfde eeuw hebben we de eerste tekenen van aanwezigheid van christenen, maar dan nog slechts in het stedelijke

121 *Atlas zur Kirchengeschichte* (Freiburg im Bressgau 1987), kaarten 22 en 23: ‘Die westliche Kirche bis um 600’. Met verantwoording en literatuurverwijzingen op p. 21*-22*.

122 Voor Amandus, zie Régis de la Haye, ‘Het historisch dossier van de heilige Amandus’, in: *PSHAL* 154 (2018), p. 75-114. – Voor Lambertus en Hubertus, Régis de la Haye, ‘Lambertus, laatste bisschop van Maastricht. Hubertus, eerste bisschop van Luik. Hun eigentijdse levensbeschrijvingen’, in: *PSHAL* 143 (2007), p. 9-66.

123 Vaticaan, manuscrif Palatina 577, f. 7, in: *MGH, Legum Sectio II, Capitularia regum francorum, I, Capitularia Merovingica*, p. 222-223.

124 A.J. Munsters, ‘Sint Servaas in de vierde eeuw’, in: *De Maasgouw* 103 (1984), p. 13-40.

125 G. de Boe, ‘De archeologische getuigen van het eerste christendom in de Civitas Tungrorum’, in: *Sint Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht: het vroegste christendom in het Maasland: handelingen van het colloquium te Alden Biezien (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984* (Borgloon-Rijkel 1986 = Kunst en Oudheden in Limburg 28), p. 37-62.

Maastricht, waarvan de grafstenen getuigen die in en rond de Servaaskerk zijn gevonden.¹²⁶ Dat hebben wij tenminste altijd gemeend. Maar, zo leren ons de archeologen, al deze stenen zijn gevonden in hergebruik, bovendien gekapt in een steen die niet lokaal is en dus van elders komt. Verder moet men zich afvragen wat deze grafstenen precies bewijzen. De aanwezigheid van enkele individuele christenen? Of een georganiseerde gemeenschap? Immers, pas als er een kerkgemeenschap is, kan men denken aan de aanwezigheid van diakens, priesters of een bisschop, aan gevestigd christendom.

En pas in het begin van de zesde eeuw valt de eerste vermelding van Falco, bisschop van Maastricht. Of was hij van Tongeren? Archeologen constateren in ieder geval dat de stad Maastricht, na een lange periode van stagnatie, in de zesde eeuw een wederopleving kent, herkenbaar onder andere, zoals hiervoor vermeld, aan de activiteiten van een muntatelier, aan begravingen in tufsteen die getuigen van een zekere welvaart. Tegen het einde van die zesde eeuw komt dus het initiatief van Monulfus, die een grafkerk bouwt op de begraafplaats van zijn voorganger Servatius, die hij beschouwt als de grondlegger van zijn bisdom.

Deze excursus was nodig om aan te tonen dat de bisschoppenlijst van het zogenaamde Concilie van Keulen voor het jaar 346 een anachronisme is, en totaal niet past in de geografische ontwikkelingsgeschiedenis van de Kerk.

3. De vervalsers

Een onderzoek naar een vervalsing in de Middeleeuwen is niet volledig, zonder een poging tot ontmaskering van de vervalsers en

het achterhalen van zijn beweegredenen. Vervalsingen worden namelijk altijd gemaakt met een specifiek doel. Daarom zijn ze voor de historicus soms interessanter dan authentieke teksten.

Volgens de Romeinse uitdrukking *Is fecit cui prodest*, is de vervalsers degene die er belang bij heeft. De vraag is dan wie en waarom. Zoals hiervoor vermeld is, had Trier in het midden van de achtste eeuw nog geen biografie (*Vita*) van de heilige Maximinus. Een verder onbekende auteur werd ermee belast. De auteur van deze *Vita* gebruikt wanneer hij spreekt over de afzetting van Euphratas exact dezelfde termen als die van het pseudo-Concilie van Keulen. Ofwel beschikte hij over de tekst, ofwel was hij de auteur.

In diezelfde periode probeerde Bonifatius (672/675-754/755), met steun van paus Zacharias (741-752), een grote hervorming van de Frankische kerk door te voeren, door het beleggen van hervormingsconcilies, herstel van de kerkelijke discipline, bestrijding van de mistoestanden bij de clerus, bestrijding van bijgeloof bij het volk, hervorming van de clerus in Austrasië, herstel van de hiërarchie en reorganisatie van de kerkprovincies. In 745 besloot een concilie, waarvan de acta niet bewaard zijn gebleven, Austrasië te verheffen tot kerkprovincie, met Keulen als metropool, waarvan Bonifatius dan aartsbisschop zou worden. Deze hervorming werd op 31 oktober 745 goedgekeurd door paus Zacharias.¹²⁷ De nieuwe kerkprovincie zou alle bisdommen langs de Rijn omvatten, vanaf Speyer tot Utrecht, met inbegrip van Luik. Trier viel er niet onder, maar diens bisschop Millo (717-757?), die sinds 721 tegelijk bisschop was van Reims, beschouwde het plan als een aanval tegen zijn bisdom. Uiteindelijk ging de hervorming niet door, en

126 W. Boppert, 'Die frühchristlichen Grabinschriften der Servatiuskirche in Maastricht', in: *Sint Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht: het vroegste christendom in het Maasland: handelingen van het colloquium te Alden Biezen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984* (Borgloon-Rijkel 1986 = Kunst en Oudheden in Limburg 28), p. 64-96.

127 Philippus Jaffé, *Regesta pontificum romanorum [...]*, t. 1 (Leipzig 1885), p. 265, n° 2274.

Bonifatius werd bisschop van Mainz.¹²⁸

Het is begrijpelijk dat in deze conflictuele context het bisdom Trier behoefte had aan een stevig argument om zijn anciënniteit en zijn voorrangpositie aan te tonen (en dat werd de Levensbeschrijving van bisschop Maximinus), en eveneens behoefte had aan een krachtig argument om het bisdom Keulen in diskrediet te brengen (en dat werd de tekst over de veroordeling wegens ketterij van bisschop Euphratas van Keulen). Het gebruiken van een ‘historisch argument’ om een actueel standpunt te onderbouwen is een bekend gegeven in de geschiedschrijving.¹²⁹ Het is vergelijkbaar met wat men tegenwoordig op Internet en op YouTube *fake news* noemt, dat wil zeggen het verspreiden van valse berichten om iemand of een instelling te beschadigen, of een politiek proces te beïnvloeden. Het zogenaamde concilie van Keulen van 346 werd overigens een doorslaand succes omdat dit *fake news* zelfs vandaag nog te vinden is in de meest serieuze standaardwerken.

In zijn studie over het pseudo-concilie van Keulen, dateerde Hans Christof Brennecke de vervalsing van het Concilie van Keulen in de tiende eeuw.¹³⁰ Hij plaatste het in het kader van de broederstrijd tussen Keulen en Trier, die gevoerd werd op grond van de legendes over de apostolische oorsprong van de zetel en het valse privilege van paus Sylvester.¹³¹ Deze rivaliteit werd nog versterkt in 953, toen Bruno, broer van keizer Otto, bisschop van Keulen werd. Uiteindelijk verkreeg Theodoricus,

bisschop van Trier, op 22 januari 969 van paus Johannes XIII, het primaat van Gallië en Germanië.¹³² De vervalsing van het pseudo-Concilie van Keulen zou in deze context vervaardigd zijn. Maar we hebben zojuist gezien dat Bertarius, die zijn kroniek van de bisschoppen van Verdun schreef tussen 888 en 923, dus ongeveer een halve eeuw eerder, reeds Sanctinus vermeldde als bisschop van de Articlavi, die hij identificeerde met Verdun, een informatie die hij alleen kon hebben aangetroffen, aangezien het in geen andere tekst voorkomt, in de bisschoppenlijst van het pseudo-Concilie van Keulen.

De vermelding van Sint Servatius als bisschop van Tongeren in de tekst van het pseudo-Concilie van Keulen van 346 heeft dus geen enkele waarde als historische bron, want afkomstig uit een vervalsing.

De vermelding van Servatius bij Sulpicius Severus

De tweede tekst waar Servatius wordt genoemd als bisschop van de Tongeren, is de Kroniek van Sulpicius Severus.

Sulpicius Severus werd ca. 353-360 geboren in Aquitanië, uit een rijke familie van gallo-romeinse aristocratie. Hij studeerde rhetorica in Bordeaux, waar hij de leerling was van Ausonius (±310-393/394), en bevriend raakte met Paulinus, de latere kerkvader en bisschop van Nola. Aquitanië had in die tijd het hoogste cultureel niveau van Gallië, en aan de scholen van Bordeaux en Toulouse genoot men de best

128 Pierre Riché, ‘De Grégoire le Grand à Pépin le Bref (VIIe-milieu du VIIIe siècle)’, in: *Histoire du Christianisme*, t. IV (Paris 1993), p. 660-665. – Eugen Ewig, ‘Die Abwendung des Papsttums vom Imperium und seine Hinwendung zu den Franken’, in: *Handbuch der Kirchengeschichte*, Band III (Freiburg-Basel-Wien 1966/1985), p. 3-30.

129 Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1997). – Judith Pollmann, *Memory in early modern Europe, 1500-1800* (New York 2017). – Franz-Josef Schmale, *Funktionen und Formen mittelalterlicher Geschichtschreibung* (Darmstadt 1985). – Peter Bakker, *Kamper kronieken. Stedelijke geschiedschrijving in de Noordelijke Nederlanden, circa 1450-1550* (nog niet uitgegeven dissertatie)

130 Hans Christof Brennecke, ‘Synodum congregavit contra Euphratam nefandissimum episcopum. Zur angeblichen Kölner Synode gegen Euphrates’, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 90 (1979), p. 195-200.

131 Gesta Treverorum, § 18, in: *MGH, SS* 8, p. 152.

132 Philippus Jaffé, *Regesta pontificum romanorum* [...], t. 1 (Leipzig 1885), p. 474, n° 3736.

mogelijke opleiding in de klassieke letteren. Ausonius, de leraar van Sulpicius, bezong in zijn *Commemoratio professorum Burdigalensium* in mooie Latijnse verzen de ruim twintig reeds overleden leraren van Bordeaux, waarbij ook de Europese uitstraling blijkt van het instituut waar Griekse en Latijnse grammatica en rhetorica werden gedoceerd door professoren soms afkomstig uit de regio, maar ook uit Constantinopel, Rome, Sicilië, Narbonne of Cahors, en die daarna gingen doceren in Poitiers, Toulouse, Constantinopel, Narbonne, Rome of Lerida in Spanje.¹³³ Zoals blijkt uit zijn geschriften kende Sulpicius de Bijbel, hij citeert werken zoals de Kerkgeschiedenis van Eusebius, en klassieke auteurs zoals Sallustius, Livius, Tacitus en Virgilius. Sulpicius had dus de best mogelijke klassieke opleiding genoten. Hij werd al jong weduwnaar, reisde naar Tours waar hij Martinus bezocht, en trok zich uiteindelijk terug op zijn goed Primuliacum, waar hij een gemeenschap stichtte. Hij overleed kort na 420.

Sulpicius Severus was in de Middeleeuwen zeer bekend als auteur van de in 397 geschreven Levensbeschrijving van de heilige Martinus, die hij persoonlijk gekend heeft, en van diverse werken over het monnikenleven. Hij schreef ook “kronieken”, *Chronica*, een wereldgeschiedenis in twee boeken vanaf de Schepping van de wereld tot 403 na Chr. In het eerste boek behandelt hij aan de hand van de Bijbelboeken Genesis, Exodus, Numeri, Josua, Rechters en Koningen de geschiedenis van het Joodse volk, in het tweede boek de geschiedenis van Israël in de periode daarna en van het christendom tot de dwaalleer van Priscillianus († 385). In de twee laatste hoofdstukken behandelt hij de ont-

wikkelingen rond het arianisme. Van de Kroniek van Sulpicius Severus is slechts één handschrift bewaard gebleven, namelijk de *Vaticanus Palatinus latinus*, uit de elfde eeuw, nu in de Vaticaanse Bibliotheek in Rome.¹³⁴ Gedurende de Middeleeuwen is het werk onbekend gebleven, en wordt dan ook nooit geciteerd.¹³⁵ De tekst werd pas in 1556 door de Renaissance-geleerde Flacius Illyricus (1520-1575) in Basel in druk uitgegeven.¹³⁶ Deze tiende-eeuwse kopie is natuurlijk een wel zeer zwakke historische basis, allereerst omdat er slechts één handschrift is, en de tekst daarom niet vergeleken kan worden met andere handschriften, en het handschrift van late datum is. Het is gekopieerd in Bretagne, waar Sint Servaas bekend was (en nog altijd bekend is) als bisschop van Tongeren-Maastricht.¹³⁷ De kopiïst kende Servatius, en een interpolatie is begrijpelijk, zelfs waarschijnlijk.

De zin in de Kroniek van Sulpicius Severus, waar Servatius wordt vermeld, staat in het verslag over het dubbel-concilie van 359, dat gehouden werd in Rimini voor de westerse en in Seleucië voor de oosterse kerk. Voor de westerse kerk namen er vierhonderd bisschoppen aan deel. De arianen waren in de minderheid, maar de westerse keizer Constantius (350-361) was ariaans gezind, en wilde het concilie zijn zienswijze opleggen. Dit concilie duurde uiteindelijk zo lang dat de meeste bisschoppen, het wachten moe, overstag gingen, omdat ze nog vóór de winter terug naar huis wilden. Slechts enkele bisschoppen, waaronder Phoebadius en Servatio, boden als laatsten weerstand. De ariaansgezinde bisschoppen stelden toen een formulering voor die door de oosterse bisschoppen was goedgekeurd,

133 *Commemoratio professorum Burdigalensium*, in: Ausonius. *The Loeb Classical Library*, vol. I (London 1988), p. 96-139.

134 Sulpicius Severus, *Chronica*, lib. 2, c. 44, § 1 en 6, in: SC 441, p. 324-329, en in: CCSL 63, p. 100-101

135 Jos Vaessen, ‘Sulpice Sévère et la fin des temps’, in: Werner Verbeke, Daniel Verhelst, Andries Welkenhuysen (ed.), *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages* (Leuven 1988 = Mediaevalia Lovaniensia, Series I, Studia XV), p. 49.

136 P. Polman, ‘Flacius Illyricus, historien de l’église’, in: *RHE* 27 (1931), p. 27-73.

137 Over de geografische verspreiding van de verering van de H. Servatius: Mathias Zender, *Räume und Schichten. Mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde* (Köln 1973), p. 61-88.

namelijk “dat de Zoon eeuwig is zoals de Vader en dat hij niet een schepsel is”. Maar de ariaanse bisschop Valens van Mursa voegde er stiekem aan toe: “zoals de andere schepselen”. Door die toevoeging werd natuurlijk precies het tegenovergestelde gezegd van wat was bedoeld. Gezanten van het concilie van Rimini gingen daarna naar Constantinopel, waar de keizer de formulering aannam. Bisschoppen die het er niet mee eens waren werden verbannen. Aan Hieronymus ontlokte het gebeuren zijn beroemde opmerking dat heel de aarde nu tot haar verbazing ontdekte dat ze arixaans was geworden.¹³⁸

Genoemde Phoebadius, die deelnam aan het Concilie van Rimini, is historisch zeer goed bekend. Hij droeg de zeer zeldzame Griekse naam Φοιβάδιος, en kwam verder voor onder de schrijfwijzen Foebadius, Foegadius, Segatius of Fitadius. Hij kende Sulpicius Severus persoonlijk ook goed, want woonachtig in dezelfde streek van Aquitanië, namelijk als bisschop van Agen aan de Garonne, en waarschijnlijk ook zelf, net als Sulpicius, opgeleid aan de academie van Bordeaux. Hij was een belangrijk man in de Gallische kerk, zoals onder andere blijkt uit een brief van bisschop Ambrosius van Milaan die spreekt over de oude vriendschap tussen beide bisschoppen Phoebadius van Agen en Delphinus van Bordeaux.¹³⁹ Op het Concilie van Sirmium in 357 was Phoebadius de woordvoerder van het Gallisch episcopaat, en naar aanleiding van dat concilie schreef hij in 357 of 358 zijn *Liber contra Arianos*, een Tractaat over de Drieëenheid.¹⁴⁰ In 374 nam hij deel aan het concilie van Valence, wellicht als voorzitter, omdat in het *incipit* zijn naam als eerste wordt vermeld. Met bisschop Delphinus van Bordeaux

nam hij in 380 deel aan het Concilie van Saragossa, waar zijn naam ook als eerste wordt vermeld. Wanneer Hieronymus in 392 een lemma aan hem wijdt in zijn werk *De viris illustribus* is hij nog altijd in leven, hoewel *decrepita senectute* (“in uitgeleefde ouderdom”).¹⁴¹ In het bisdom Agen wordt hij op zijn sterfday 25 april als heilige vereerd.

De bewuste zin in de Kroniek van Sulpicius Severus waarin Servatius wordt vermeld als bisschop van de Tongeren luidt: *Sed hi quanto pauciores, tanto validiores erant, constantissimisque inter eos habebatur Foegadius et Servatio Tungrorum episcopus* (“maar hoe minder ze ook in aantal waren, des te vasthoudender ze waren, en als de meest standvastige van hen werd beschouwd Foegadius en Servatio, de bisschop van de Tongeren”). Deze zin bevat een grove fout tegen de Latijnse grammatica. De woorden ‘constantissimus’ en ‘habebatur’ hadden in het meervoud moeten staan. Als men daarentegen de woorden ‘et Servatio Tungrorum episcopus’ weglaat, klopt de zin, en die woorden zijn naar mijn mening dan ook een interpolatie. Het is een taalfout die een eerstejaars leerling Latijn al niet mag maken, en die Sulpicius, rhetor van het hoogste opleidingsniveau, onmogelijk gemaakt kan hebben, want, zoals een uitgever van de tekst van de Kroniek over het taalniveau van Sulpicius schrijft: “Zijn Latijn doet niet onder voor dat van de hoogtijdagen”.¹⁴²

De historiciteit van Servatius als bisschop van Tongeren in de vierde eeuw staat of valt met de authenticiteit van alleen deze twee woordjes bij Sulpicius Severus. Maar zelfs wie hiermee de historiciteit van Servatius als bisschop van

138 Hieronymus, *Dialogus contra Luciferianos*, § 19, in: *PL* 23, p. 181: ‘*Ingemuit totus orbis, et Arianum se esse miratus est*’..

139 Ambrosius, *Epistolarum classis II, epistola LXXXVII*, in: *PL* 16, col. 1339-1340.

140 A. Durengues, *Le livre de saint Fébade contre les Ariens* (Agen 1927). Meest recente publicatie van de tekst: *CCSL* 64, p. 21-52.

141 Hieronymus, *De viris illustribus*, 108, in: *PL* 23, col. 743-744.

142 Ghislaine de Senneville-Grave, ‘Sulpice Sévère. Chroniques, Introduction’, in: *SC* 441, p. 43: «*son latin n'est pas indigne des meilleurs époques*».

Tongeren wil bewijzen moet wel weten dat het niet meer dan een strohalm is, bovendien in een christelijk en kerkelijk nomansland. Want wie de authenticiteit van deze ene vermelding aanneemt, moet immers het anachronisme van een bisschopszetel in Tongeren halverwege de vierde eeuw in de provincies Germania verklaren, aangezien, zoals hiervoor uiteengezet, het christelijk geloof onze regio van de Benelux en het huidige Rijnland in de vierde eeuw nog lang niet heeft bereikt, met uitzondering uiteraard van enkele grote romeinse metropolen zoals Keulen en Trier. En moet ook verklaren hoe een latinist als Sulpicius Severus een zo grove taalfout kan maken.

Zowel de taalfout van de kopiist als dit anachronisme zijn naar mijn mening voldoende bewijzen om de vermelding van Servatius als *Tungrorum episcopus* bij Sulpicius Severus als een interpolatie te beschouwen.

Conclusie: vier scenario's

De ontdekking van de vierde-eeuwse teksten heeft de historici ertoe gebracht de historiografie van de heilige Servatius volledig te vernieuwen.

Wanneer wij ervan uitgaan dat de kopiist van het werk van Sulpicius Severus niets uit eigen koker heeft toegevoegd, en dat in de oorspronkelijke tekst inderdaad staat dat Servatius bisschop der Tongeren was, dan was Servatius inderdaad een bisschop van Tongeren uit het midden van de vierde eeuw. Hij kan dan inderdaad degene zijn die optrad bij de genoemde concilies.

Als Servatius in de vierde eeuw gedateerd moet worden, zou dat betekenen dat Maastricht eeuwenlang de verkeerde Servatius heeft vereerd. Uit enkele krantenkoppen in 1993 spreekt dan ook enige ironie: "Maastricht vereert verkeerde Servaas" (*De Limburger*, 11 december 1993), of: "Wil de echte Servaas opstaan?" (*NRC*

Handelsblad, 24 december 1993). Historisch-wetenschappelijk is het inderdaad mogelijk dat een verkeerde heilige vereerd wordt. Er zijn in de geschiedenis van de Katholieke Kerk voldoende voorbeelden van heiligen die nooit bestaan hebben en toch vereerd werden. Dat is het probleem dus niet. Probleem is wel dat de journalisten van *De Limburger* met de kop "Twijfel aan het bestaan van Sint Servaas" de vraagstelling en de conclusie helaas verkeerd geïnterpreteerd hebben.¹⁴³ Dit blijkt ook uit het oprakelen van de vete tussen Mariani en Servatiani, die niet van toepassing is op deze kwestie.¹⁴⁴ Daardoor is bij de lezers slechts verwarring gezaaid.

De stand van zaken betreffende onze kennis van Sint Servatius op grond van de tekstbronnen kunnen we samenvatten in vier scenario's.

Scenario 1

Er is één Servatius. Volgens de vermelding bij Sulpicius Severus was hij bisschop van de Tongeren in de vierde eeuw. Hij werd tussen 343 en 359 vermeld in verband met de strijd tegen het arianisme, en overleed na 359. Wat Gregorius van Tours over Servatius schreef "*mist alle perspectief*", is "*dwaasheid*", "*folkloristisch*", "*een vage of hete brei van legendarische verzinselen*". De berichten van Gregorius van Tours kunnen dus terzijde worden geschoven als een spinsel van legenden.¹⁴⁵ Dit scenario heeft dan wel als consequentie dat daarmee Gregorius als historische bron voor de geschiedenis van geheel merovingisch Gallië vervalt. In de hypothese van de vierde-eeuwse bisschop Servatius in Tongeren stelt zich het probleem dat hij in Tongeren nooit een liturgische verering heeft gekend, dat hij in Tongeren onmiddellijk na zijn dood is vergeten, geen graf en zelfs geen gedachtenis in de liturgie heeft nage-

¹⁴³ *De Limburger*, 4 december 2017.

¹⁴⁴ *De Limburger*, 30 december 2017.

¹⁴⁵ A.J. Munsters, 'Sint Servaas in de vierde eeuw', in: *De Maasgouw* 103 (1984), col. 13-40.

laten, laat staan een speciale verering, en dat Maastricht twee en een halve eeuw later de verering van Servatius van Tongeren uit het niets had overgenomen, hetgeen onwaarschijnlijk lijkt. Het “Servatius-probleem” wordt dan alleen nog maar groter, want heel de latere Servaas-devotie, zoals hierboven al is aangegeven, ontstaat in Maastricht, gaat uit van de teksten van Gregorius van Tours, verbreidt zich vanuit Maastricht, gaat verder met de *Vita Antiquissima* uit de achtste eeuw, de *Gesta Antiquiora* uit de negende eeuw, en alle opeenvolgende teksten.

Scenario 2

Er is één Servatius. Volgens de vermelding bij Sulpicius Severus was hij bisschop van de Tongeren in de vierde eeuw. Hij werd tussen 343 en 359 vermeld in verband met de strijd tegen het arianisme, en overleed na 359 in Maastricht, waar hij werd begraven. De berichten van Gregorius van Tours zijn betrouwbare bronnen voor de historische gegevens die ze vermelden. Deze vertellen dat Monulfus tegen het einde van de zesde eeuw een gedachteniskerk bouwde op het graf van deze vierde-eeuwse Servatius, en dat Monulfus diens naam nog kende. In dit scenario is de Servatius van de vierde eeuw dezelfde als de Servatius van Monulfus.¹⁴⁶ Dit scenario veronderstelt echter een periode van twee-en-een-halve eeuw mondelinge overlevering, die gezien de lange tijdsspanne onwaarschijnlijk lijkt.

Scenario 3

Er zijn twee Servatii, beiden bisschoppen van de Tongeren. De eerste was Servatius die tussen 343 en 359 vermeld werd in verband met de

strijd tegen het arianisme, en door Sulpicius Severus bisschop van de Tongeren werd genoemd. Deze werd vergeten en speelde verder geen rol in de liturgische traditie, in de geschiedschrijving en in de ontwikkeling van de Servaaslegende, want hij bleef tot in de zeventiende eeuw onbekend. Op het einde van de zesde eeuw knoopte bisschop Monulfus van Maastricht aan bij een traditie die bestond op een graf op het Romeinse grafveld, waaraan de naam van een Servatius was verbonden. Uit de verering rond het graf van Servatius, die al vóór Monulfus bestond, ontstond de Servaasverering en ontwikkelde zich de liturgische traditie. Dit scenario veronderstelt zowel de historiciteit van de vierde-eeuwse Servatius als bisschop van Tongeren, als de authenticiteit van de vermelding bij Sulpicius Severus, en tevens de authenticiteit van de berichten van Gregorius van Tours.

Scenario 4

Er zijn twee Servatii. Een Servatius werd door Athanasius vermeld als bisschop ergens in Gallië, deelnemer aan de Concilies van Sardica in 343 en Rimini in 359. Zijn zetel was onbekend, want de toevoeging *Tungrorum episcopus* bij Sulpicius Severus moet geïnterpreteerd worden als een interpolatie van de middeleeuwse kopiïst. Over deze bisschop is verder ook niets bekend. De tweede Servatius is de Servatius, die door bisschop Monulfus op het einde van de zesde eeuw werd verheven tot de eer der altaren. Deze Servatius heeft dus geen verband met de eerste. Uit de verering rond het graf van Servatius, die al vóór Monulfus bestond, ontstond in Maastricht de Servaasverering en ontwikkelde zich de liturgische traditie.¹⁴⁷

146 A.W. Byvanck, *Excerpta romana. De bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland*, I-III (RGP 73, 81, 89) (s-Gravenhage 1926-1953). – B.H.M. Vlekke, *Sint Servatius. De eerste Nederlandse bisschop in historie en legende* (Maastricht, Boosten & Stols, 1935). – Titus Panhuysen, *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Assen, Van Gorcum, 1996), p. 386-388. – H.R. van Ommeren, ‘Bronnen voor de geschiedenis van Maastricht (359-1204)’, in: *PSHAL* 127 (1991), p. 19-20, nrs. 1-7. – Dit scenario was ook mijn opvatting in mijn boek *De Bisschoppen van Maastricht* (Maastricht 1985, Vierkant Maastricht, 5).

147 Régis de la Haye, ‘In welke eeuw leefde Sint Servaas?’, in: *De Maasgouw* 113 (1994), col. 5-28.

Wanneer men de vermelding bij Sulpicius Severus als een interpolatie herkent, vervallen de scenario's 1, 2 en 3. Blijft over scenario 4, dat ook past in de regionale kerkgeschiedenis.

Derde fase Archeologie als nieuw keerpunt?

In de bijna vier eeuwen na de publicatie van de bronnen betreffende de vierde-eeuwse Servatius zijn geen nieuwe teksten meer ontdekt, en geen nieuwe gegevens in de discussie ingebracht. Van historische zijde zijn ook geen nieuwe ontdekkingen van tekstbronnen meer te verwachten. Uit te sluiten is dit echter niet. In een voorgaande studie hebben wij kunnen melden dat in 1976 een nog onbekend tekstfragment uit de oudste levensbeschrijving van de heilige Amandus werd gevonden,¹⁴⁸ en er worden in Europese handschriftencollecties nog altijd brieven en preken van Augustinus ontdekt.¹⁴⁹ Wel kan de archeologie ons nog veel nieuwe gegevens opleveren en inzichten geven.

Enkele archeologische vindplaatsen wachten immers op onderzoek, en enkele zeer belangrijke reeds uitgevoerde opgravingen zijn nog niet wetenschappelijk uitgewerkt, met name de opgravingen in de Servaaskerk in de jaren 1980. De opgravingen die op het Vrijthof hebben plaatsgehadt in de eindjaren 1960 zijn pas recentelijk uitgewerkt en in 2017 onder leiding van prof. Frans Theuws gepubliceerd.¹⁵⁰ En in 2011 werkte Mirjam Kars de opgravingen in de Pandhof van de Sint-Servaaskerk uit.¹⁵¹

Er zijn de laatste jaren opgravingen verricht in de Onze Lieve Vrouwebasiliek van Tongeren.

Daarbij werd een tweede-/derde-eeuwse villa aangetroffen, met daarin geïntegreerd een kleine *basilica*, daarboven een vierde-eeuwse *basilica*, die in de zesde/zevende eeuw werd verkleind, weliswaar met behoud van dezelfde absis, maar met georiënteerde begravingen. Er is echter geen bewijs dat die vierde-eeuwse *basilica* een christelijke functie had, c.q. een bisschopskerk was.¹⁵²

Een nog totaal onontgonnen archeologische bron blijft de Onze Lieve Vrouwekerk van Maastricht. Opgravingen in deze kerk kunnen niet anders dan zeer rijke informatie opleveren, maar zijn voorlopig niet aan de orde.

Er is in het verleden nog nauwelijks archeologisch onderzoek gedaan naar het stoffelijk overschot van Servatius en de archeologische context van diens laatste rustplaats. De eerste vermelding van een onderzoek naar de relieken van Servatius komt uit de Kroniek van Jocundus uit het einde van de elfde eeuw. Daarmee is ook het probleem aangestipt van de historische betrouwbaarheid van deze berichten. Jocundus is immers vaak goed ingelicht, maar hij is even vaak in de war met de chronologie en met eigenamen. In het boek over de Wonderen van Sint Servaas vertelt hij hoe een bisschop genaamd "Vulvegisus" door de keizer naar Maastricht werd gestuurd om "met nieuwe muren en daken de door ouderdom vervallen basiliek" te herstellen. Daarna wilde deze bisschop de heilige Servatius uit de aarde verheffen. Met toestemming van de plaatselijke "bisschop Hubertus" werd met het hak- en breekwerk begonnen. Eerst werd

148 Régis de la Haye, 'Het historisch dossier van de heilige Amandus', in: *PSHAL* 154 (2018), p. 75-114.

149 Zie bijvoorbeeld: Josef Pilvousek, Josef Römelt, *Die Bibliothek des Amplonius Rating de Berka und ihre verborgenen Schätze* (Erfurt 2010 = Erfurter Theologische Schriften, 39). – F. Dolbeau, *Saint Augustin. Vingt-six sermons au peuple d'Afrique* (Paris 1996).

150 F. Theuws, M. Kars (ed.), *The Saint-Servatius complex in Maastricht. The Vrijthof excavations (1969-1970). Roman infrastructure - Merovingian cemetery - Carolingian cemetery - early town development* (Bonn, Habelt-Verlag, 2017). Over het belang van deze publicatie, zie: Eric Wetzels, 'Het "Maastrichtse Vrijthofboek". Achtergronden, archeologische resultaten en de betekenis voor Maastricht en de Euregio', in: *PSHAL* 154 (2018), p. 9-74.

151 Mirjam Kars, *A cultural perspective on Merovingian burial chronology and the grave goods from the Vrijthof and Pandhof cemeteries in Maastricht* (Amsterdam 2011).

152 Zie de status quaestionis tot 2002: Topographie Chrétienne, 2002. Aan te vullen met: Anton Ervynck, Alain Vanderhoeven (ed.), *Het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de O.L.V.-basiliek van Tongeren (1997-2013)*, 2 delen (Brussel 2016).

gezocht in een crypte onder het priesterkoor. Daar vond men wel de schat van de kerk van Tongeren, en een sarcofaag, maar die bleek leeg! Men wist in Maastricht namelijk niet meer waar het lichaam van Servatius begraven lag. Tenslotte werd het corpus van Sint Servaas aangetroffen in de bovenkerk, in het door bisschop Monulfus opgerichte grafmonument, met alle “servatiana”, namelijk zijn bisschopskleding, de zilveren sleutel, zijn ring en zijn staf. Het corpus werd daarna in een nieuwe schrijn geplaatst, die van binnen van zilver en van buiten van goud was.¹⁵³ Om deze heuglijke gebeurtenis in de toekomst te gedenken werd een feest ingesteld, de *Translatio Sancti Servatii* (‘Overbrenging van de heilige Servatius’), in de liturgie later herdacht op 7 juni.¹⁵⁴

Het hier beschreven gebeuren moet naar alle waarschijnlijkheid geplaatst worden in het begin van de elfde eeuw. De door Jocundus genoemde bisschop “Vulvegisus” is Willigisus, bisschop van Mainz van 975 tot 1011, en de door Jocundus genoemde “bisschop Hubertus” is natuurlijk proost Humbertus, als proost van het kapittel van Sint Servaas vermeld vanaf 1051 en is overleden in 1086.¹⁵⁵ We weten immers dat kort na het jaar 1000 de Servaaskerk werd herbouwd, en dat de kerkwijding plaats vond op 12 augustus 1039.¹⁵⁶ Volgens Jocundus zijn de relieken van Servatius toen van onder het altaar, de klassieke plaats voor relieken, geplaatst in een mooie schrijn. En waarschijnlijk was het deze schrijn die halverwege de

twaaftde eeuw werd vervangen door de Noodkist, waarin dan ook de relieken van Servatius werden geplaatst.¹⁵⁷

Het is opmerkelijk dat bij deze reliekenverheffing de naam van bisschop Martinus (meestal genoemd Martinus van Tongeren) niet wordt genoemd. We weten immers dankzij de *collecta* (openingsgebed) van het tegen het einde van de veertiende eeuw ingestelde feest van Alle Heilige Bisschoppen van Maastricht (6 februari) dat Servatius, Monulfus, Gondulfus, Martinus, Valentinus en Candidus wel degelijk bekend waren als heiligen die in de Servaaskerk begraven lagen.¹⁵⁸

In de eeuwen daarna bleven de relieken blijkbaar onaangeroerd. Pas in 1611 besloot het kapittel om de Noodkist en het reliekengraf in de crypte te openen. Op 9 maart 1611 werd allereerst het “stenen graf” geopend dat in de crypte achter het altaar van de heiligen Petrus en Paulus op een stenen kolom stond. Er werden vier loden dozen aangetroffen, afgesloten met vier bisschopszegels. Daarin bevonden zich relieken van Monulfus, Valentinus, Gondulfus en Candidus, bisschoppen van Maastricht.

Op dezelfde dag werd ook de Noodkist geopend die boven het hoogaltaar stond (*magnum feretrum supra summum altare repositum*). Daarin werden aangetroffen het corpus van de H. Martinus, bisschop van Tongeren, een deel van het corpus van Servatius, en een bundel kleren en ornamenten eveneens van

153 Jocundus, p. 154-161. – *MGH, Scriptores*, XII, p. 94-96. – *AA.SS. Maii III*, Antwerpen 1680, 217-219; wederom uitgegeven in: *AA.SS. Belgii* 1, Brussel 1783, 198-204. – Zie tevens: RHCL, archief kapittel Sint-Servaas, inv.nr. 1758 (= *Variorum Tomi*), f° 36v-39r. Men vindt het verslag ook in een midden-vijftiende-eeuws lectionarium dat heden berust bij de KB in Den Haag, afdeling handschriften en oude drukken, signatuur 71 A 2, f. 17v-30 r. Henschenius copieerde uit een einde veertiende-eeuws handschrift dat heden eveneens berust bij de KB in Den Haag, signatuur 78 A 31, f. 365r-374 v.

154 Régis de la Haye, ‘De propriumkalender van de Sint-Servaaskerk te Maastricht’, in: *PSHAL* 124 (1988), p. 88-144.

155 ‘Humbertus’ historie herschreven’, in: *De Sint Servaas* nr. 39/40 (augustus 1988), p. 322 - 324; nr. 41/42 (october/december 1988), p. 326 - 328.

156 Ibidem.

157 Renate Kroos, *Der Schrein des Heiligen Servatius in Maastricht, und die vier zugehörigen Reliquiare in Brüssel* (München, Deutscher Kunstverlag, 1985).

158 Zie verder: Régis de la Haye, ‘De propriumkalender van de Sint-Servaaskerk te Maastricht’, in: *PSHAL* 124 (1988), p. 113-118.

Servatius. Daarna werd alles teruggelegd, en werd de Noodkist gesloten.¹⁵⁹

Enkele jaren later, op 22 april 1623, werd het “grote en oude stenen monument”, dat geplaatst was op een stenen kolom achter het altaar van de H. Petrus in de crypte van de Sint Servaaskerk, opnieuw geopend. Men trof er een loden kist aan, met vijf zegels die in 1611 verbroken waren. Men wist niet wat er in die kist bewaard werd, omdat bij de opening van 1611 niet precies was beschreven wat erin aangetroffen was. De kist bleek de relieken te bevatten van de heiligen Candidus, Gondulfus, Valentinus en Monulfus. Daarbij werd ook een halfvergane oorkonde uit 1039 aangetroffen, betreffende de verheffing van de relieken door Nithardus, bisschop van Luik, en Gerardus, bisschop van Kamerijk, waarvan slechts de volgende brokstukken tekst nog leesbaar waren: ... IHU XPI MXXXVIII IN ... ORE. REGE ROMANORUM AUGUSTO ANNO PRIMO, COLLECTÆ SUNT RELIQUIÆ ... ULPHI TUNGRENSIS EPISCOPI, A NITHARDO LEODICENSI EPISCOPO, ET A GERARDO CAMERACENSI EPISCOPO (‘in het jaar van Jezus Christus 1039 ... Rooms Koning, Keizer, eerste jaar, zijn bijeengebracht de relieken van ... ulfus, bisschop der Tongeren, door Nithardus, bisschop van Luik, en Gerardus, bisschop van Kamerijk’).¹⁶⁰ Deze oorkonde refereert dus aan een verheffing van relieken bij gelegenheid van de wijding van de Sint-Servaaskerk op 12 augustus 1039 door een groot aantal bisschoppen, waaronder Nithardus van Luik (1037-1042), en Gerardus van Kamerijk (1012-1051), in aanwezigheid van de Duitse keizer Hendrik III (1039-1054). Voor de keizer was dit één van zijn eerste

openbare handelingen, daar hij pas kort, namelijk sinds het overlijden van zijn vader Koenraad II (1024-1039) deze functie bekleedde. Deze kerkwijding, waar dus ook bisschop Gerardus van Kamerijk aanwezig was, wordt tevens vermeld in de kronieken van de bisschoppen van Kamerijk.¹⁶¹ Men besloot de oorkonde in het archief te bewaren. Uit de aanwezigheid van deze oorkonde kan men wellicht afleiden dat de reliekenkist, behalve in 1611, sinds 1039 niet meer geopend is. En blijkbaar zijn in 1039 ook de relieken geborgen van de vier bisschoppen Gondulfus, Monulfus, Valentinus en Candidus.

Op 9 november 1863 werd de Noodkist geopend, waarin de overblijfselen lagen van de bisschoppen Servatius en Martinus. De relieken werden twee dagen lang onderzocht, de textilia door dr. Franciscus Bock en de beenderen door Jean-Guillaume Germain, arts en kerkmeester van de Servaaskerk. Ze zaten in vijf pakketten die met koorden waren dichtgebonden. Van Servatius waren slechts enkele beenderen en fragmenten van beenderen aanwezig, van Martinus in totaal 29 beenderen, die ook door dr. Germain stuk voor stuk werden beschreven. Na het onderzoek werden enkele relieken terzijde gelegd om in de Schatkamer bewaard te worden. De rest werd in de Noodkist teruggelegd, in vijf pakketten, verzegeld met het zegel van de bisschop van Roermond.¹⁶²

De beenderen van Monulfus, Gondulfus, Candidus en Valentinus lagen in de schatkamer volgens het register getiteld *Aanteekeningen van den Schatbewaarder van St. Servaas 1919*, in een verguld gebeeldhouwde schrijn, vervaardigd door het atelier Cuypers en Stolzenberg in Roermond. En volgens hetzelfde register lagen

159 RHCL, archief kapittel Sint Servaas, inv.nr. 1754 (= Variorum Tomi), f. 289r-v-290r.

160 RHCL, archief kapittel Sint Servaas, inv.nr. 1754 (= Variorum Tomi), f. 246v-249r. – Fr. Bock, M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht* (Maastricht 1873), Appendice 14.

161 *Gesta Episcoporum Cameracensium*, lib. III, c. 56, in: *MGH, Scriptores*, VII, p. 487-488.

162 Zie het verslag van deze opening: Fr. Bock, M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht* (Maastricht 1873), Appendice 17.

Afb. 11 Opening van de Noodkist in 1958. Links broeder Sigismund Tagage. Foto Lahaye, collectie RHCL/GAM 28237.

in de Noodkist een gedeelte van het gebeente van Servatius en van zijn kleren, en bijna alle beenderen van de H. Martinus van Tongeren.¹⁶³

Terwijl van het gebeente van de H. Martinus veel bewaard is gebleven, is het opmerkelijk dat er van Servatius bij iedere opening van de Noodkist maar enkele beenderen aanwezig bleken. Dit kan slechts verklaard worden wanneer men ervan uitgaat dat in de Middeleeuwen meerdere delen van het gebeente zijn geschonken aan andere kerken.

Toen het in de jaren 1950 noodzakelijk bleek de Noodkist te restaureren, werd in 1958 een 'comité restauratie Noodkist' in het leven geroepen, dat de restauratie begeleidde, die plaats had van 1960 tot 1962.¹⁶⁴ Op 19 januari 1958 borg men de relikven uit de Noodkist op

in een speciale kist, die op maandag 24 april 1961, in tegenwoordigheid van deken P.J.M. Jenneskens, een aantal kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en enige artsen, wederom geopend werd. Er werden vijf pakketten in aangetroffen met het zegel van mgr. Paredis, dat geplaatst was bij de opening van 1863. Slechts een aantal pakketten werden vluchtig onderzocht. Men legde enige specimina terzijde voor onderzoek door "een specialist in Groningen".¹⁶⁵ Inderdaad werd een fragment van een dijbeen, toegeschreven aan Martinus van Tongeren en afkomstig uit de Noodkist, in 1963 op verzoek van deken P.J.M. Jenneskens door de afdeling Isotopenfysica van het Natuurkundig Laboratorium van de Rijksuniversiteit Groningen gedateerd. De conventionele C14-ouderdom bleek 1550 ± 50 BP (GrN-4211) te zijn.

¹⁶³ RHCL, archief parochie Sint-Servaas (21.209A), inv.nr. 469.

¹⁶⁴ RHCL, archief parochie Sint-Servaas, inv.nrs. 1744-1754.

¹⁶⁵ RHCL, archief parochie Sint-Servaas, inv.nr. 1753.

Gecalibreerd komt dit neer op de periode circa 430-550 AD (68% zekerheid) of c. 400-600 AD (95% zekerheid).¹⁶⁶ Als dit botmateriaal van Martinus is, dan is hij overleden in een brede periode rond 500.

Op 21 september 1985 vond de voorlopig laatste opening van de Noodkist plaats, door mgr. Castermans, hulpbisschop van Roermond. Dit gebeurde slechts om er een relik aan toe te voegen, namelijk een deel van de onderarm van Servaas, afkomstig uit het voormalige Kartuizerklooster te Güls-Koblenz.¹⁶⁷

Behalve de C14-datering van 1963 had geen van al deze genoemde openingen van de relik-schrijven enige wetenschappelijke vraagstelling of pretentie, en kon men er ook niet meer over zeggen dan wat met het blote oog te zien was. De openingen van de schrijven in 1611 en 1623 moet men bovendien plaatsen in het kader van de geschillen tussen kerkhistorici over de status van de oude bisschopszetel van Maastricht ten opzichte van Luik, en de klassieke vete tussen de kerken van Sint Servaas en Onze Lieve Vrouw. Het ging er om aan te tonen dat Maastricht een echte bisdomshoofdstad was geweest, pretentie die de Luikenaren ontkenden.¹⁶⁸ De opening van 1863 heeft natuurlijk een verband met de samenstelling van de heiligenkalenders voor de in 1853 nieuwgevormde Nederlandse bisdommen. De heiligenkalender van het bisdom Roermond verscheen dan ook in 1879.¹⁶⁹

Uit de verslagleggingen bij de openingen van reliekhouders kunnen we in ieder geval afleiden dat de relieken van Servatius, die rond het jaar 1000 nog onder het altaar lagen, werden geplaatst in een schrijn die in de twaalfde eeuw vervangen werd door de huidige Noodkist, en dat deze relieken blijkbaar nog altijd dezelfde zijn. Hetzelfde geldt ook voor de relieken van Gondulfus, Monulfus, Candidus en Valentinus, die bij gelegenheid van de kerkwijding in 1039 verheven werden, en sindsdien altijd samen in één reliekenkist bewaard zijn.

Archeologisch onderzoek naar botmateriaal heeft de laatste tientallen jaren stormachtige ontwikkelingen gekend, met name moderne C14-dateringen en nieuwe technieken met betrekking tot DNA. Van de huidige archeologische onderzoeken is veel meer te verwachten dan nog maar enkele tientallen jaren geleden. Een recent voorbeeld is het onderzoek dat in België door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium is verricht naar het gebeente van een aantal heiligen. Dit onderzoek heeft een schat aan nog onbekende gegevens opgeleverd, en heeft bovendien in alle gevallen de liturgische traditie bevestigd.¹⁷⁰ Een ander voorbeeld is het onderzoek in Maastricht op botmateriaal van bij archeologisch onderzoek aangetroffen vroege bewoners van de regio.¹⁷¹

In dit verband zijn de Noodkist en de andere reliekschrijven van de Sint-Servaaskerk en andere kerken nog totaal onontgonnen archeo-

166 Resultaten gepubliceerd in: *Radiocarbon* 14 (1972) 100-101. De ouderdom is niet 1530 (drukfout), maar 1550±50: brief dd. 13.6.1991 van drs. Lanting aan schrijver dezes. – Régis de la Haye, 'Martinus van Tongeren, een negentiende-eeuwse heilige?', in: *Magister artium. Onderwijs, Kerk en Kunst in Limburg. Opstellen Br. Sigismund Tagage aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag* (Sittard 1992), p. 221-231.

167 Jean Bruijnzeels, 'Opening van de Noodkist', in: *De Sint Servaas*, nr. 22, oktober 1985, p. 184.

168 Régis de la Haye, *De bisschoppen van Maastricht* (Maastricht 1985), p. 99-109. – Zie ook mijn bijdrage: 'Waren de bisschoppen van Maastricht wel van Maastricht?', in: B. Aarts, A. van Pinxteren en J. Schatorjé (red.), *Limburgensia. De schatten van Schillings* (Nijmegen 2019), p. 39-44.

169 *Missæ propriæ sanctorum Ecclesiæ cathedralis, civitatis et diœcesis Ruremundensis* (Mechelen 1879). – Zie ook mijn bijdrage: 'De propriumkalender van de Sint-Servaaskerk te Maastricht', in: *PSHAL* 124 (1988), p. 113-118.

170 Mark van Strydonck, Anton Ervynck, Marit Vandenbruaene, Mathieu Boudin, *Relieken: echt of vals?* (Leuven, Davidsfonds, 2006).

171 R.G.A.M. Panhuysen, *Demography and health in early medieval Maastricht* (Maastricht 2005).

logische bronnen, die bovendien zonder meer toegankelijk zijn en waarvan veel te verwachten is. Het gebeente van de heilige Servatius en dat van zijn mede-bisschop in de Noodkist kan dus nog veel geheimen prijsgeven, al was het maar de periode waarin zij hebben geleefd. De huidige mogelijkheden van onderzoek kunnen daarnaast uitsluitel geven over de vraag of de in andere kerken aan Servatius toegeschreven relieken inderdaad van dezelfde persoon zijn als die zich bevinden in de Noodkist, want zoals gezegd moeten er veel relieken van Servatius aan andere kerken geschonken zijn. Nieuwe mogelijkheden voor onderzoek op botmateriaal (strontium-isotopen-onderzoek) kunnen in bepaalde gevallen zelfs zeggen dat de betreffende persoon zijn jeugd in een andere regio heeft doorgebracht, en pas later naar de omgeving van de huidige vindplaats is verhuisd. Tandglazuur bijvoorbeeld wordt in de kinderjaren gevormd en verandert daarna niet meer. Als de strontiumverhouding in het tandglazuur overeenkomt met die van de geologische regio tijdens de kinderjaren, is dat een indicatie van de regio waar een persoon in de kinderjaren is opgegroeid. Zou uit een dergelijk onderzoek dan kunnen blijken of Servatius wel of niet uit onze regio kwam? Of dat hij op grond van C14-onderzoek een einde-vijfde-eeuwer was, of misschien toch een begin-vierde-eeuwer?

Conclusie

Deze studie naar de historische Servatius wil niet meer zijn dan een stand van zaken anno 2019, hopelijk slechts een tijdelijke stand van zaken.

Afkortingen

- **CCSL** Corpus Christianorum, Series Latina (Turnhout)
- **DACL** Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie (Paris 1907 - 1953)
- **Histoire du christianisme** *Histoire du christianisme*, 14 delen (Paris, Desclée, 1990-2001) is het meest recente handboek voor kerkgeschiedenis. Van deze serie bestaat ook een Duitse vertaling: *Die Geschichte des Christentums. Religion. Politik. Kultur*, 14 delen (Freiburg-Basel-Wien, Herder, 1991-2004).
- **Jocundus** *Sint Servaas volgens Jocundus. Het Leven en de Wonderen van Sint Servaas door de priester Jocundus* (Maastricht 2006, Stichting Historische Reeks Maastricht, Vierkant Maastricht, 41)
- **MGH** Monumenta Germaniae Historica
- **MGH, SRM** Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum
- **PG** J.P. Migne, Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis. Series graeca
- **PL** J.P. Migne, Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis. Series latina
- **RHE** Revue d'Histoire Ecclésiastique
- **SC** Sources Chrésiennes (Paris 1942 - ..)
- **Topographie Chrétienne** *Topographie Chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle. XII. Province ecclésiastique de Cologne (Germania Secunda)*, Paris 2002

ABSTRACT

Servatius of Tongres-Maastricht

We know Servatius only from two short stories dating in the end of the 6th century, written by Gregory of Tours in his historical essays *The history of the Franks* and *Glory of the Confessors*. Bishop Monulphus found a grave which was said to have been the grave of Servatius and which was situated on the old Roman graveyard, just outside of the castrum, next to the Roman road leading from Cologne towards Tongres. Monulphus dug up his bones and build on this grave a *magnum templum*. Starting with Monulphus, we know of an uninterrupted historical, liturgical and hagiographical continuity concerning the worshipping of and pilgrimage to Servatius.

A turning point in the historiography on Servatius occurs during the 16th and 17th centuries, when four texts were discovered, in which a 4th century Gallic bishop Σαββάτιος, Σαγματίος, *Servatio* or *Servatius* occurs, who is mentioned because of his presence during anti-Arianism councils between 343 AD and 359 AD.

In only two historical texts Servatius is mentioned as bishop. In 346 AD *Servatius episcopus Tungrorum* would have participated in the Council of Cologne, during which bishop Eufrates was impeached, being accused of Arianism. This text is a proven falsification. The mentioning of *Servatio Tungrorum episcopus* in the “Chronicle” of Sulpicius Severus is highly probable an interpolation from later times.

In the future more can be expected from archaeologists. The opening of the relic shrines in past centuries have not been properly documented and the excavations which were executed in the 1980’s in the Saint Servatius church in Maastricht have not been reported yet (but will be soon!). New research on the relics in the shrine of the Servatius church, the “Noodkist”, can deliver new information. Archaeological and other specialized research methods can perhaps answer some of the urgent questions concerning the sketched Servatius-problem.

Het klooster Maagdendries en de Moderne Devotie in Maastricht

Koen Goudriaan

Uit bibliotheken van middeleeuwse kloosters in Maastricht zijn in totaal veertig handschriften met Middelnederlandse teksten bekend.¹ Daarmee slaat de stad aan de Maas bepaald geen slecht figuur. De handschriften stammen in hoofdzaak uit twee kloosters, één voor mannen en één voor vrouwen. Van de begarden zijn behalve 23 Middelnederlandse ook nog een zestal Latijnse handschriften overgeleverd. Hun vrouwelijke pendanten, de tertiariissen van Maagdendries, zijn goed voor vijftien bewaarde manuscripten, allemaal in het Nederlands. Sommige van die handschriften zijn beroemd en daarom goed bestudeerd, zoals dat met de *Legende van Sint-Servaas* van Hendrik van Veldeke, dat nu in de Universiteitsbibliotheek van Leiden berust, of het handschrift met de zogenaamde *Limburgse Sermoenen*, sinds 1839 in het bezit van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.² Maar over de twee kloosters zelf is slechts weinig bekend, en over Maagdendries is veel desinformatie in omloop. Aan de geschiedenis van Maagdendries, en dan in het bijzonder de middeleeuwse periode, is deze bijdrage gewijd.

De bloeiperiode van Maagdendries begint rond 1430 en loopt door tot in het begin van de zestiende eeuw. Alleen al daarom moet de vraag worden gesteld of we dit klooster mogen rekenen tot de Moderne Devotie, het bekende godsdienstige reveil van de vijftiende eeuw. In het aan de *Sint-Andriesskapel* gewijde deel van de Maastrichtse silhouetten, op dit moment de meest prominente publicatie over Maagden-

dries, aarzelt de auteur W.A.A. Mes niet om het klooster met de Moderne Devotie te associëren.³ Maar Maastricht ligt ver van het IJsseldal dat vanouds als de bakermat van de Moderne Devotie geldt. Bovendien zal blijken dat de situatie van Maagdendries eigenaardigheden vertoont die het nodig maken goed aan te geven wat we dan eigenlijk onder Moderne Devotie verstaan. Het gevaar bestaat anders dat we het begrip zover oprekken dat het nietszeggend wordt. Als werksomschrijving hanteer ik voorlopig de combinatie van de volgende eigenschappen: de Moderne Devotie is een religieuze ervaring die haar neerslag vond in een groot aantal lokale gemeenschappen waartussen bovenlokale verbanden bestonden. Intern stond zelfheiliging centraal, evenals een leven van wereldmijding en gerichtheid op de godsschouw (contemplatie) en dus niet op dienstverlening aan de naaste. Het schrijven en lezen van teksten was het fundament van de beoefening van de devotie, en vrouwen namen er een prominente plaats in. Verderop wordt duidelijk dat de Moderne Devotie in organisatorisch opzicht een zeer vertakte stroming is geweest en dat er ook regionale verschillen voorkwamen. Dergelijke details komen aan de orde zodra ze voor de geschiedenis van Maagdendries relevant zijn. De relatie waarin Maagdendries tot de Moderne Devotie staat, is de rode draad in deze bijdrage.⁴

In de bijdrage die volgt komt eerst de voor-geschiedenis van Maagdendries aan de orde. Die speelde zich niet af rond de nu nog

1 Stooker en Verbeij, *Collecties op Orde* [hierna afgekort als COO] nrs. 866-905.

2 Respectievelijk Leiden, UB, BPL 1215 en Den Haag, KB, 70 E 5; COO nrs. 877 en 897. Voor de Limburgse sermoenen zie Scheepsmas 2005.

3 Mes 1984, 17.

4 De naamgeving van de gemeenschap volgt het historische fasenverloop. In de periode tot circa 1431 worden de zusters aangeduid als 'zusters/begijnen van Sint-Andries'. Vanaf de vestiging aan de Lindenkruispoort tot circa 1470 gebruik ik de benaming 'zusters/tertiariissen van de Saxdries'. Voor de periode daarna en in passages waar het tijdsbestek er niet toe doet, is standaard sprake van 'Maagdendries'. Voluit zou dit eigenlijk 'Op de Maagdendries' moeten zijn, een uitdrukking die voor het eerst voorkomt in 1471: 'jonffrouwen opten Meechdendriesch geheiten Saxdriesch': Maastricht, RHCL, Archief Maagdendries (toegang 14.Do24) inv. 37 d.d. 12 september 1471 (tenzij anders vermeld berusten alle archivalia waarnaar wordt verwezen in het Regionaal Historisch Centrum Limburg).

bestaande Andriesskapel, maar op een locatie ten zuiden van de stadswallen, en de zusters waren toen nog geen tertiariessen maar begijnen. De onderwerpen die daarna de revue passeren zijn de verhuizing naar de later bekende plek aan Achter de Barakken, de overgang van de zusters naar de status van tertiariessen, de bijzonderheden van hun leefwijze en de eigenaardige plaats die Maagdendries en enkele verwante kloosters in het bisdom Luik innamen. Ook wordt een overzicht gegeven van de bouwkundige en archeologische sporen die het kloostercomplex heeft nagelaten.

Nadat zo in de eerste helft van het artikel de meer uitwendige geschiedenis van Maagdendries is behandeld, gaat in het tweede gedeelte de aandacht uit naar de overgeleverde handschriften. De thema's zijn dan de productie van boeken door de zusters en het gebruik dat ze ervan maakten, evenals de grote verscheidenheid aan tekstsoorten waarover ze beschikten en de aanwijzingen voor de uitwisseling met bibliotheken van andere kloosters. Maar vooral wordt de inhoud van de handschriften onderzocht met de bedoeling om een schets te kunnen geven van het spirituele profiel van de zusters. Aan het slot wordt een voorzichtig antwoord geformuleerd op de vraag wat de relatie was waarin Maagdendries tot de Moderne Devotie stond.

Begijnen en zwestern

De hoogtijdagen van Maagdendries begonnen tegen het midden van de vijftiende eeuw. Bij het begin van die periode vond het zichzelf als het ware opnieuw uit, door over te gaan naar de status van tertiariessen. Het had toen al een bestaan van een kleine twee eeuwen als begijnengemeenschap achter de rug. Begijnen wijdten hun leven aan God zonder zich helemaal

uit de wereld terug te trekken en zonder de drie klassieke kloostergeloften van armoede (bezielloosheid), gehoorzaamheid en kuisheid af te leggen. Hun beweging kwam aan het begin van de dertiende eeuw op in Luik en omgeving en breidde zich snel uit naar de omliggende gebieden. Als de term 'begijnen' valt, denken we al snel aan het Begijnhof zoals dat nu nog te vinden is in steden als Brugge, Diest, Breda of Amsterdam. De huisjes van de begijnen staan er overzichtelijk gegroepeerd in rijen of straten met in het midden de kerk, en het hof als geheel is van de buitenwereld afgesloten door een muur met een poort. Maar in de Middeleeuwen kwam het veel vaker voor dat begijnen – als ze al niet thuis bij hun ouders bleven wonen – in kleine groepjes bijeen leefden in een gemeenschappelijk huis. Als ze bemiddeld waren, kochten ze zich in zo'n huis in. Maar het kwam ook voor dat vrome weldoeners zo'n huis stichtten ten behoeve van begijnen die zelf geen onderdak konden betalen. Grotere steden herbergden vaak meer van dergelijke gemeenschappen. Voor Keulen zijn er niet minder dan 169 bekend.⁵ In Nijmegen worden – niet allemaal tegelijk – op negen verschillende plaatsen begijnhuizen gesignaleerd.⁶ Dit is ook het patroon dat zich in Maastricht heeft voorgedaan.

In 1986 heeft Jacques van Rensch de Maastrichtse begijnhuizen beknopt maar helder behandeld.⁷ Over de oudste begijnengemeenschap, die later bekend zou staan als Nieuwenhof, liet Frans Roebroeks in datzelfde jaar een uitvoerige studie verschijnen. Met het oog op het vervolg is het nuttig de resultaten daarvan even kort samen te vatten.⁸ In 1251 blijkt er een groep begijnen te wonen in huisjes net buiten de (eerste) omwalling aan de zuidkant van de stad. Dit was de Aldenhof, die aan het begin

5 Asen 1927-1928, 93.

6 Gorissen 1956.

7 Van Rensch 1986, 11. Hij steunde daarbij op een inhoudsrijke noot in Franquinet (1870) 118-119.

8 Roebroeks 1986.

van de Sint-Pieterstraat lag.⁹ De begijnen maken voor hun kerkdiensten gebruik van de Sint-Catharinakapel¹⁰ en krijgen in dat jaar van de twee kapittels verlof om er een eigen priester op na te houden, zodat ze in parochieel opzicht min of meer zelfstandig worden. Korte tijd daarna, in 1264, concluderen ze dat deze plek vanwege zijn geringe omvang en het gevaar van overstroming door de Jeker ongeschikt is.¹¹ Aan de pastoor van Sint-Pieter vragen ze toestemming om in zijn parochie een nieuwe kerk te mogen bouwen. Als ze deze krijgen, breken ze de oude kapel af en beginnen iets verder naar het zuidwesten opnieuw. Deze tweede verblijfplaats komt bekend te staan als de Nieuwenhof, gesitueerd op de plek van de huidige Tapijnkazerne.

Van alle Maastrichtse begijnenconventen heeft de Nieuwenhof nog het meest het karakter van een *begijnhof*. Het complex wordt in de veertiende en vijftiende eeuw herhaaldelijk genoemd. Behalve de woonhuizen en de kerk beschikt het dan ter herberging van zieke of zwakke begijnen ook over een gasthuis, dat in testamenten apart wordt bedacht.¹² In 1482 is hun vestiging vlak voor de nieuwe stadsomwalling om militaire redenen niet meer te handhaven. Het stadsbestuur laat het begijnhof afbreken, maar wordt dan ook onder bedreiging met kerkelijke straffen gedwongen om de bewoonsters te helpen met hun verhuizing naar een plek binnen de muren, het huidige Nieuwenhof aan de Zwingelput.¹³

Over de andere begijnengemeenschappen is de informatie schaars. De volgende huizen

kunnen worden onderscheiden:¹⁴ 1. De zusters bij de Sint-Andriesskapel, het hoofdthema van deze bijdrage. 2. Het Hondertmarck-convent, dat in 1294 voor het eerst wordt vermeld en dat zijn bestaan rekte tot in de Nieuwe Tijd, maar geleidelijk werd omgevormd tot tehuis voor bejaarde vrouwen. 3. De begijnen van Winghardsberge, eenmalig genoemd in 1294, ligging onbekend.¹⁵ Het zou kunnen dat deze gemeenschap identiek is aan een van de volgende, maar daarvoor ontbreekt dan positief bewijs. 4. Een begijnhuis dat in 1317 werd gesticht door Wiric Borneken, vermoedelijk gelegen in de latere Sint-Matthiasparochie. Dit huis stond onder de geestelijke leiding van de dominicanen (predikheren). 5. Een huis voor dertien tot zestien ‘arme begijnen’ dat in 1350 bij testament werd gesticht door de notabele dame Elisabeth de Molendino. Ook dit convent stond onder supervisie van de dominicanen. Het was gelegen in de Sulsruwe, de tegenwoordige Begijnenstraat. Men vermoedt wel dat dit convent aan het eind van de vijftiende eeuw is opgegaan in het toen nieuw gestichte klooster Catharinadal van de Feilzusters.¹⁶ 6. Een gemeenschap in de Keesruwe (tegenwoordig: Heggenstraat), alleen vermeld in hetzelfde testament uit 1350. 7. Ten slotte een huis in de Kortestraat, dat in 1377 eenmalig wordt vermeld als al niet meer bestaand. Van Rensch denkt dat dit een onderdeel was van het nabijgelegen Hondertmarckconvent.¹⁷ Maar dergelijke afhankelijkheidsrelaties tussen begijnhuizen waren ongebruikelijk: het is dus beter het als een zelfstandig gemeenschap te beschouwen.

9 Voor de ligging zie het kaartje bij Roebroeks 1986, 162. De plek komt niet overeen met het tegenwoordige Aldenhofpark.

10 Dat de kapel aan Sint-Catharina was gewijd, blijkt pas in 1264. Zie de oorkonde besproken in noot 34. Deze kapel moet niet worden verward met de gelijknamige kapel in de Boschstraat.

11 De oorkonde waarop dit bericht berust, is ook van belang voor de geschiedenis van Maagdendries; zie hierna noot 34.

12 Roebroeks 1986, 164.

13 Roebroeks 1986, 164-166.

14 Tenzij anders vermeld berust het volgende op Van Rensch 1986 en de daar vermelde bronnen. Zie ook de Kloosterlijst [<https://www2.fgw.vu.nl/oz/kloosterlijst/>] nummers M11 tot en met M14.

15 Franquinet 1880 nr. 12 p. 15. Niet bij Van Rensch en ook niet in de Kloosterlijst.

16 In de kroniek van het dominicanenklooster van Pater De Heer, aangehaald Franquinet 1870, 140-141 noot.

17 Van Rensch 1986, 11. Om die reden heb ik het ook niet opgenomen in de Kloosterlijst.

Over het leven van de begijnen hebben we weinig informatie, maar Elisabeth de Molendino neemt in haar testament een uitvoerig reglement op voor het door haar gestichte huis aan de Sulsruwe.¹⁸ Onder leiding van hun ‘meesterse’ komen de begijnen driemaal per dag bijeen voor gezamenlijk gebed. In de periode van Allerheiligen tot Pasen moeten ze te vespertijd (‘s avonds) hun huis met een kaars verlichten. Op de eerbaarheid van de begijnen wordt veel nadruk gelegd. Vrouwen die zich oneerbaar gedragen of met verdacht volk omgaan kunnen worden uitgezet. Over de aanvulling van de open plaatsen wordt beslist door de executeurs-testamentair van de stichteres samen met de meesterse en vier senior begijnen, bij wie ook het vonnis over uitzetting berust. De begijnen krijgen ook de zolder van het huis ter beschikking, zodat ze er hun behoeften kunnen bergen. De testamentrice wijst voor de eerste keer de meesterse aan – het is de begijn Beatrix die al met haar samenwoonde. De keuze voor de opvolgster ligt bij de begijnen zelf, die daarbij de leiding aanvaarden van de prior en de eerste lector van de dominicanen en van de vier senior begijnen.

Interessant is wat we vernemen over het levensonderhoud van de begijnen. Elisabeth stelt een aantal jaarlijkse renten ter beschikking, die door de meesterse en de vier oudste begijnen worden geïnd. Daarvoor zijn ze dan weer rekenschap verschuldigd aan de prior en de lector. De op te nemen meisjes worden aangeduid als ‘arme begijnen’. Maar de kwalificatie ‘arm’ moet misschien toch vooral in geestelijke zin worden verstaan, want het reglement bevat ook een bepaling die de andere begijnen ver-

plicht om zich te bekommeren om diegene uit hun midden die verarmd raakt. Zij moeten haar dan te hulp schieten met de gemeenschappelijke goederen van het convent. Dit veronderstelt dat ze ook over privébezit beschikken, zoals we trouwens ook van begijnengemeenschappen in andere steden weten. En in een van de eerste bepalingen uit het reglement wordt het de begijnen ‘verboden koophandel van welke soort dan ook te bedrijven’.¹⁹ De stichteres zal toch vooral hebben gedacht aan meisjes uit de betere kringen die particulier vermogen inbrachten om de gemeenschap in stand te houden en die dus geen arbeid hoefden te verrichten. Van ten minste één groep begijnen weten we dat deze laatste conditie niet opging, namelijk juist van het convent van Sint-Andries, het latere Maagdendries. In 1431 worden zij met zoveel woorden als ‘werkende zusters’ aangeduid.²⁰

Voordat we ons concentreren op Maagdendries is er nog één kwestie die aandacht vraagt. Vanaf het midden van de veertiende eeuw vinden we enkele malen de aanduiding *swestriones* voor de personen die in het voorgaande zonder nader onderscheid als begijnen zijn voorgesteld. De term wordt in 1350 gebezigd in het testament van Elisabeth de Molendino voor de gemeenschap in de Keesruwe.²¹ In 1369 heten de inwonsters van het door Elisabeth zelf gestichte huis: *pauperes swestrices*.²² In een cijnsregister van het Onze-Lieve-Vrouwe-Kapittel uit 1377 wordt de term gebruikt voor de gemeenschap in de Kortestraat, evenals voor het convent Hondertmarck.²³ Volgens Van Rensch werden de zusters van het huis in de Sulsruwe in de vijftiende eeuw vaak als ‘swesteren’

18 De (Latijnse) tekst is integraal afgedrukt in Franquinet 1880, 54-56.

19 ... *nullas mercationes quomodolibet exercendo*.

20 Archief Maagdendries inv. 1d d.d. 15 november 1431.

21 Franquinet 1880, 54. Van Rensch 1986, 11 – gevolgd door de Kloosterlijst – spreekt ook bij de stichting van Wiric Borneken van ‘zwesternen’, ten onrechte.

22 Franquinet 1870, I nr. 101.

23 Franquinet 1870, II resp. p 218 en 215.

aangeduid.²⁴ En in 1431 heten de inwoners van het convent van Sint-Andries ‘susteren ende zusteren’.²⁵ De term *swestriones* kon in de veertiende eeuw een negatieve bijklank hebben. Er werden dan religieus bevlogen vrouwen mee bedoeld die zich aan het kerkelijk gezag onttrokken en er ketterse ideeën op na hielden. In de pauselijke bul *Sedis apostolicae providentia* van 31 januari 1396 (1395) is *zwestriones* een van de termen die gebruikt worden om verdachte groeperingen aan te duiden waarop de aandacht van de inquisiteurs wordt gevestigd, in dit geval zowel mannen als vrouwen.²⁶ En al aan het begin van die eeuw (1308) had de stichteres van een begijnhuis in Keulen met zoveel woorden bepaald dat *swestrissse* er niet toegelaten mochten worden.²⁷ Maar in datzelfde Keulen kon de term *swestriones* ook neutraal worden gebruikt.²⁸ Er is gesuggereerd dat het onderscheid vooral sociaal was, en dat voor *suestriones* kenmerkend was dat ze bedelden. Voor Maastricht gaat dit in ieder geval niet op, gezien het feit dat de beter gesitueerde inwonsters van het convent van Elisabeth de Molendino ook als *swestrices* konden worden aangeduid. Nergens in de hiervoor aangehaalde bronnen is de aanduiding ongunstig bedoeld.

De eerste anderhalve eeuw: zusters van het Sint-Andries- convent

Tegen de achtergrond van een bloeiend begijnenwezen moeten we dus de eerste fase in de geschiedenis van Maagdendries plaatsen. Over de ‘begijnen bij de Sint-Andrieskapel’, zoals ze

heten op het moment dat ze in de bronnen opduiken,²⁹ is voor deze periode weinig met zekerheid bekend. Omdat de circulatie van onjuiste berichten hun geschiedenis nogal heeft vertekend, wordt daarop ook kort ingegaan.

In de literatuur wordt vanouds het jaartal 1200 aangegeven als startdatum van de gemeenschap. De vroegste vermelding van dit stichtingsjaar heb ik aangetroffen in de stadsbeschrijving van Maastricht door luitenant-kolonel Adam van Broeckhuysen, die hij is begonnen in 1731.³⁰ Het gegeven wordt dan kritiekloos overgenomen in de behandeling van de Maastrichtse kloosters door Martinus J. van Heylerhoff in de *Annuaire* van 1831,³¹ en vervolgens ook door Baron van Geusau in de *Publications* van 1894. Laatstgenoemde spitst de globale aanduiding ‘omtrent de jaaren 1200’ van Van Broeckhuysen toe tot het exacte jaar 1200.³² Een veronderstelling is zo tot stelligheid geworden, maar er is geen enkel bewijs voor. Zo’n vroeg ontstaan zou van Maagdendries ook zo ongeveer de oudste kerkelijke instelling van Maastricht maken op de kapittels van Sint-Servaas en Onze Lieve Vrouwe na. Maar volgens huidig inzicht ging de begijnenbeweging pas in de loop van de eerste decennia van de dertiende eeuw van start.³³ Met 1200 komen we veel te vroeg uit.

De eerste zekere vermelding van de voorlopers van Maagdendries is dan ook pas van 1264. Als de bovengenoemde begijnen bij de Sint-Catharinakapel toestemming vragen om hun nederzetting te verplaatsen, krijgen ze die van pastoor Godefridus van Sint-Pieter op voor-

24 Van Rensch 1986, 11.

25 Archief Maagdendries inv. 1d d.d. 15 november 1431.

26 Fredericq 1889, I nr. 241; de andere termen zijn *Beghardi* en *Lullardi*.

27 Asen 1927-1928, 87; Böhringer 2014, 177.

28 Böhringer 2014, 176-178. Voor de onzekerheid rond de terminologie voor begijnen zie ook Schmitt 1978, 64-70.

29 Zie hierna noot 34.

30 Flament 1906, 58.

31 Van Heylerhoff 1831, 102.

32 Von Geusau 1894, 44.

33 Zie bijvoorbeeld Simons 2001.

waarde dat de begijnen die bij de Sint-Andrieskapel wonen, niet worden gedwongen mee te verhuizen.³⁴ Die kapel lag eveneens ten zuiden van de stadsomwalling in de parochie van Sint-Pieter. Collette omschrijft in de eerste helft van de achttiende eeuw de situering ervan ten opzichte van de toen bestaande fortificatie: 'aant horenwerck ter lincker handt als men St. Peters Poort uytcompt langhs de glacie derachter die geyt vant ravelijn tegenover St. Peterspoort'.³⁵ Dat komt overeen met het tegenwoordige Mgr. Nolenspark.

Daarmee moeten we het voor de eerstvolgende anderhalve eeuw doen. De Sint-Andrieskapel wordt in de veertiende eeuw nog enkele malen genoemd als begunstigde instelling. In 1302 schenkt de weduwe Christina voor het zielenheil van zichzelf en haar ouders een rente van twaalf penningen aan het verlichtingsfonds (*luminare*) van de kapel.³⁶ Het hiervoor al besproken testament van Elisabeth de Molendino bevat te midden van andere legaten voor talrijke kerkelijke instellingen in Maastricht er ook een voor de Sint-Andrieskapel.³⁷ Maar over de begijnen die bij de kapel wonen, vernemen we voorlopig niets meer. In 1285 is sprake van de twee begijnen Elisabeth en Mechtild, tevens natuurlijke zusters. De begarden van Maastricht worden dan in een scheidsrechterlijke uitspraak verplicht tot jaar-

lijkse uitbetaling van een hoeveelheid rogge aan die twee zusters, een uitkering die echter ophoudt als ze de begijnenstatus opgeven.³⁸ Het staat niet vast dat zij tot de gemeenschap van de Sint-Andrieskapel behoorden: ze kunnen net zo goed inwonsters van de Nieuwenhof zijn geweest.

In de literatuur wordt nog gewag gemaakt van de preekbeurt die een franciscaan in 1376 in de kapel van de zusters van Maagdendries zou hebben vervuld.³⁹ Maar hier is een dateringsfout in het spel. Het gegeven komt uit een van de handschriften van Maagdendries, waarin duidelijk gesproken wordt van het jaar 1476.⁴⁰ De franciscaan die langs kwam, was metgezel geweest van Sint-Bernardinus, de coryfee van de observante (strengere) richting bij de franciscanen. Daarmee belanden we ondubbelzinnig in de vijftiende eeuw. Het gegeven is overigens niet zonder belang, omdat het licht werpt op de relatie tussen Maagdendries en de franciscanen, maar dit komt in een volgende paragraaf aan de orde.

Over één aspect van het leven van de begijnen van Sint-Andries kunnen we wel een uitspraak doen: ze verdienden de kost met linnenweven, in ieder geval in de eerste decennia van de vijftiende eeuw. Ook hier zet de modernere literatuur ons overigens op het verkeerde been. De zusters zouden al in 1326 een conflict heb-

34 Het gaat om een oorkonde van Godefridus, pastoor van Sint-Pieter, gedateerd *feria secunda post Invocavit me* van het jaar 1263; als we deze datum omrekenen, uitgaande van het gebruik van de Paasstijl, komen we op 10 maart 1264. De tekst is geïnserieerd in een bevestigingsoorkonde van Hendrik (van Gelder), bisschop van Luik. Er is geen origineel voorhanden. Een afschrift is bewaard in de collectie Handschriften Gemeentearchief Maastricht (toegang 22.001A) inv 199: Diplomata Traiectensia I p. 365vv. Dank aan Peter Bakker voor het traceren van dit handschrift. Belangrijke besprekingen in Franquinet 1870, 121-123 noot (met afwijkende datering) en Roebroeks 1986, 160-161.

35 Handschriftencollectie Rijksarchief Limburg (toegang 18.A) inv. 13: handschrift Collette, 'De vrijheid van Sint-Pieter', 1100-1101. Voor de locatie zie Morreau 1979, 153 en de kaart op p. 151. Volgens de *Historische Encyclopedie Maastricht* s.v. wordt de kapel na 1431 niet meer genoemd; ik heb geen tegenbewijs gevonden. Dan hebben de begijnen van Sint-Andries hun kapel dus 'meegenomen', zoals ook die van de Nieuwenhof dat hadden gedaan.

36 Doppler 1900, 52-53.

37 Franquinet 1880, 60.

38 Willemsen 1865, 185-186. Met de begarden, ook bogarden of begaarden, is het convent van Sint-Bartholomeüs en Sint-Michael in de Witmakersstraat bedoeld.

39 Mes 1984, 7. Mes meent overigens dat die prediking in de kapel van Maagdendries in het noorden van de stad moet hebben plaatsgevonden, niet in de Sint-Andrieskapel aan de zuidkant.

40 Hs. Brussel, KB, 11231-36 fol. 75; COO nr. 892.

ben gehad met het ambacht van de kortspoelers (dat zijn de linnenwevers).⁴¹ Maar ook dit gegeven is een eeuw te vroeg gedateerd. Uit de raadsverdragen blijkt dat er in 1413 een dispuut was ontstaan tussen de zusters van Sint-Andries en het gilde van de kortspoelers over het aantal linnen weefgetouwen dat de zusters in gebruik hadden.⁴² Deze wrijving volgt een bekend patroon: door hun goedkope arbeid, en misschien nog extra gefaciliteerd door belastingvrijstellingen, vormden de zusters een gevaarlijke concurrent voor de leken in dezelfde branche, die uiteraard protesteerden. In 1426 regelde de raad van Maastricht de zaak zó dat de zusters toetraden tot het gilde maar zich dan ook aan hetzelfde aantal getouwen moesten houden als de andere gildeleden.⁴³ De regeling werd beperkt tot de zusters die op dat moment in leven waren. Zou de zustergemeenschap de weverij na hun dood willen voortzetten, dan zou men opnieuw tot een redelijk arrangement met het gilde moeten komen. In verband met de verwarring rond de verhuizing van de Andrieszusters naar de later zo geheten Maagdendries treft het dat het raadsverdrag ze in 1426 nog aanduidt als ‘den swesteren by Sente Andries tSente Peter woenechtich’.

Van de Sint-Andrieskapel naar de Saxdries

Met het relaas tot nu toe ben ik vooruitgelopen op een onderzoeksresultaat dat nu eerst uit de doeken moet worden gedaan. In de recente literatuur wordt namelijk wel aangenomen dat er twee Andrieskloosters zijn geweest, een op het grondgebied van Sint-Pieter ten zuiden van de stad, het ander ‘op den driesch’ aan de noordkant bij de Lindenkruispoort. Zo vinden

we het met name in de veel aangehaalde publicatie van Mes uit 1984 over de Sint-Andrieskapel (waarmee hij de nog bestaande kapel aan Achter de Barakken bedoelde).⁴⁴ De stelling van deze bijdrage is daarentegen dat het om een en dezelfde religieuze gemeenschap gaat, die omstreeks 1431 van haar oorspronkelijke plek in de parochie Sint-Pieter is verhuisd naar de omgeving van de Lindenkruispoort. In wat volgt wordt eerst het bewijs voor deze stelling geleverd. Omdat het vermoeden van twee verschillende kloosters nogal wat vertekening in de geschiedenis van Maagdendries heeft teweeggebracht, wordt ook even ingegaan op het misverstand.

Voor het bewijs van continuïteit is één archiefstuk doorslaggevend, een akte van overdracht van een hoeve bij de Lindenkruispoort, getransfigeerd met drie andere akten, en bewaard in het archief van Maagdendries als inventarisnummer 1⁴⁵ (afb. 1). Onder transfigeren verstaan we het procédé waarbij aan de oorspronkelijke oorkonde een of meer aanvullende oorkonden worden vastgemaakt met behulp van zegelstaarten die door insnijdingen in het perkament worden geregen. De vier samenhangende oorkonden betreffen uiteraard hetzelfde perceel, dat achtereenvolgens van eigenaar wisselde in 1352 (tweemaal), 1355 en 1431. Voor de geschiedenis van het klooster is alleen de laatste overdracht relevant: het perceel kwam pas toen in het bezit van Maagdendries, waarmee aanspraken van eerdere rechthebbenden vervielen.

Voor het Hof van Lenculen – dat bevoegd was voor de heerlijkheid Vroenhof, waartoe een groot deel van de stad Maastricht tussen de eerste en de tweede omwalling behoorde⁴⁶ –

41 *Historische Encyclopedie Maastricht* s.v. Andriesklooster. De notitie gaat blijkbaar terug op *Monumenten*, 280-281 noot.

42 Ik ken dit gegeven, dat ontleend is aan de index op de raadsverdragen, alleen indirect via de noot in *Monumenten*, 280-281.

43 Van der Eerden-Vonk 1992 nr. 1297.

44 Mes 1984, 7; overgenomen in Krusinga e.a. 2000, 13; en in de *Historische Encyclopedie Maastricht* s.v. Andriesklooster.

45 Archief Maagdendries inv. 1: charter van 14 oktober 1352 getransfigeerd met charters van 12 december 1352, 11 september 1355 en 15 november 1431.

46 *Historische Encyclopedie Maastricht* s.v. Hof van Lenculen.

Afb. 1 Voorbeeld van een transfix: overdracht van het huis ter Lamcroenen, 1372-1375. Archief Maagdendries inv. 2. De oorspronkelijk getransfigeerde akten inzake de overdracht van de hoeve aan de Linden kruispoort (inv. 1) zijn inmiddels van elkaar losgemaakt.

verklaart een zekere Arnolt Eernsen op 15 november 1431 dat hij met de ‘swesteren ende zuesteren des convents van Sinte Andries geheyten die werkende zuesteren’ een ruil (er staat: ‘wissel’) is aangegaan die de zusters in het bezit stelt van een hoeve⁴⁷ bij de Lindenkruispoort, waarvan de ligging in detail wordt omschreven. Hijzelf ontvangt daarvoor een hoeve ‘gelegen Sinte Pieter bij Sinte Andries kirke’, van diezelfde zusters terug. De zusters die bezig zijn voet aan de grond te krijgen op de plek van het later zogeheten Maagdendries in Maastricht-Noord, zijn dus dezelfde als degene die tot dan toe bij de Sint-Andriesskapel in de parochie van Sint Pieter zijn gevestigd.

Enkele andere stukken ondersteunen deze reconstructie. In het archief van Maagdendries bevindt zich ook nog een akte uit 1422 waarbij Arnolt Ernten van Montenaken – ongetwijfeld dezelfde persoon als de hiervoor genoemde Arnolt Eernsen – een huis bij de Lindenkruispoort ontvangt van zijn schoonvader. Dit huis is ook in handen van de zusters gekomen, zoals blijkt uit het feit dat het stuk zich in hun archief bevindt, waar het de volgende dorsale notitie (op de achterzijde) kreeg: ‘Dits woe dat Arnt Erntson tguet creich van sijns wijfs vader Goert Schat. Anno 22 19 april’.⁴⁸ Het huis grenst aan het goed van Macharijs van Caudenberg, dat in 1430 eveneens in eigendom aan de zusters overgaat. Dat blijkt uit twee getransfigeerde stukken van dat jaar waarin drie bij name genoemde zusters – Zwane ten Hagen, Katherine Muyls en Aleid van Weert – namens de zustergemeenschap van Sint-Andries het

‘goed van Caudenberg’ overnemen van een zeker Daniel van Gelck. Dit goed grenst op zijn beurt weer aan de ‘Zaxdriessche’. De jaarlijkse erfpachtsom van 29 mark kopen de zusters af in twee gedeelten, twaalf mark ineens en de rest binnen vier jaar.⁴⁹ De ruil van 1431 blijkt dus deel uit te maken van een verwervingsproces dat enkele jaren in beslag heeft genomen. In 1433 wordt voor het eerst duidelijk dat ze zijn verhuisd, als een rente wordt overgedragen aan de ‘zusteren des conveynds van Sinte Andryes wonende by Lyndercruyceporte.’⁵⁰

Dat de zusters van Sint-Andries juist hier in de omgeving van de Lindenkruispoort neerstreken, is goed verklaarbaar. In de jaren 1297-99 was de tweede omwalling gebouwd, die bescherming moest bieden aan de voorsteden die waren ontstaan buiten de oorspronkelijke kern van de stad. Aan de noordzijde kwam er ook een groot onbebouwd areaal binnen de wallen te liggen.⁵¹ Het toen bij de stad gevoegde gebied bood de zusters van Sint-Andries veiligheid én expansieruimte.

Het misverstand rond het bestaan van één of twee Sint-Andriesskloosters is in de hand gewerkt door het samengestelde karakter van de overdrachtsoorkonde van 1352-1431. Het document is voor het eerst opgemerkt door P. Doppler in 1900, die er een beknopte maar correcte beschrijving van gaf.⁵² Maar vervolgens is Doppler’s notitie in het aan Maastricht gewijde deel van de reeks Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst (1930) slordig verwerkt, met als resultaat dat de ruil waarbij het klooster betrokken was de

47 Een perceel, in principe groot genoeg om een familie te onderhouden.

48 Archief Maagdendries inv. 10 d.d. 19 april 1422.

49 Archief Maagdendries inv. 11 d.d. 8 en 9 november 1430.

50 Archief Maagdendries inv. 12b (getransfigeerd) d.d. 7 oktober 1433.

51 Morreau 1979, 34; Van der Mark 2009, 14.

52 Doppler 1900, 53 noot. Alleen leest hij de naam van de in 1431 handelende persoon als ‘Arnold Cerusen’. Aan de oudere auteurs – Van Broeckhuysen, Van Heylerhoff, Von Geusau – was het bestaan van de gemeenschap bij de zuidelijke Sint-Andriesskapel niet bekend, zodat bij hen het probleem van de twee gemeenschappen niet kon ontstaan.

datum van de oorspronkelijke akte uit 1352 kreeg.⁵³ De consequentie zou zijn dat de gemeenschap van Maagdendries al vanaf midden veertiende eeuw op de bekende plek aan de noordrand van Maastricht gevestigd was. Mes spreekt in dit verband van een ‘traditie in de Maastrichtse geschiedschrijving’ die de stichting van Maagdendries omstreeks 1350 plaatst.⁵⁴ De oorkonde van 1431 vat hij dan zo op als zou het om een ruil tussen twee Andrieskloosters zijn gegaan.⁵⁵ Voor een vroege datering hanteert hij nog enkele aanvullende argumenten. Het eerste is de veronderstelling dat een franciscaan er al in 1376 in de kapel preekte, waarvan we inmiddels hebben gezien dat dit een eeuw te vroeg is gedateerd. Het tweede is de datum van het oudste handschrift dat van Maagdendries is bewaard en dat uit omstreeks 1390 zou stammen. Mes doelt ongetwijfeld op het Haagse handschrift met de Limburgse sermoenen.⁵⁶ Enkele jaren na de verschijning van zijn boekje bewees Peter Gumbert echter dat dit handschrift nog veel ouder is, misschien uit circa 1300.⁵⁷ Maar het werd ook duidelijk dat het oorspronkelijk voor ‘broeders’ bestemd was en pas later in het bezit van Maagdendries is gekomen.⁵⁸ Ook dit argument voor een vroege datering van de vestiging in het noorden van de stad vervalt dus.

Aan de cumulatieve vertekening van de geschiedenis van Maagdendries werd ten slotte nog één element toegevoegd. Volgens de *Historische Encyclopedie van Maastricht* diende Maagdendries tot 1439 als parochieel begijn-

hof.⁵⁹ In een aantrekkelijk uitgevoerd overzicht van de Maastrichtse kloosters op het Internet wordt deze notie gecombineerd met de vroege datering van Maagdendries. Per saldo zou dat dan circa 1350 gesticht zijn als parochieel begijnhof onder toezicht van de parochie van Sint-Matthias.⁶⁰ De notie van een parochieel begijnhof is echter al even weinig gefundeerd als het jaartal. Anders dan bijvoorbeeld armen-dissen of Heilige Geesttafels stonden begijnhoven als instellingen altijd los van de parochie, als ze al niet zelf een parochie vormden zoals met Nieuwenhof min of meer het geval is geweest.

Omstreeks 1431 beslisten de zusters bij de Sint-Andrieskapel dus om hun oude plek in de Sint-Pietersparochie te verruilen voor een nieuwe en veiligere binnen de muren van de stad in de parochie van Sint-Matthias. Dit besluit moet ingrijpend zijn geweest. De eerste jaren na de verhuizing zouden getuige zijn van een omschakeling die nog radicaler was dan de wisseling van woonplaats en die de geestelijke signatuur van de zusters betrof.

Transformatie

De verhuizing van het convent van Sint-Andries naar de Saxdries werd gevolgd door een transformatie die van de begijnen besloten tertiariësen met de drie kloostergeloften maakte. Besloten religieuzen mogen niet buiten het kloosterterrein komen, en buitenstaanders worden er niet binnengelaten. Zelfs het contact van de biechtvader met de zusters is strikt aan

53 *Monumenten*, 280-281. De datum van de akte van 1352 wordt ook nog eens slordig weergegeven: 14 augustus in plaats van 14 oktober. De auteur jongleert bovendien met de correcte en de onjuiste datum van het verdrag van de zusters met de kortspoelders – 1426 respectievelijk 1326 – en lijkt te veronderstellen dat de linnenwevers verdragen met twee verschillende begijnengemeenschappen sloten.

54 Mes 1984, 7.

55 Mes 1984, 7.

56 Den Haag, KB 70 E 5.

57 Gumbert 1987.

58 Scheepsma 2005, 23-29.

59 *Historische Encyclopedie van Maastricht* s.v. Andriesklooster.

60 Theo Bakkers Domein, onderdeel ‘Middelieuwse kloosters in Maastricht’ p. 28: <https://www.theobakker.net/pdf/kloosterstricht.pdf> [geraadpleegd 6-11-2019]. Verwarring heerst ook in de bespreking van het klooster in Hoebens 2017, 279-280.

banden gelegd. Tertiariissen volgen de zogenaamde derde regel van Sint-Franciscus. Maar die schrijft van zichzelf noch besluiting, noch het afleggen van de drie geloften voor. Deze elementen werden er in Maastricht dus aan toegevoegd. De status van de zusters op de Saxdries was al met al complex en vergt nadere analyse.

Maar eerst moet de omvorming in de jaren 1430 zelf worden aangetoond. We hebben er alleen indirect bewijs voor. Maastrichtse bronnen die licht werpen op de transformatie zijn vrijwel niet voorhanden. Er is zelfs een onbevestigd bericht dat de zusters van Maagdendries al in 1415 naar de derde orde waren overgegaan.⁶¹ Onmogelijk is dat niet, maar zo'n vroege overgang zou wel uit de pas lopen met de overige ontwikkelingen in de regio. Als gevolg van de bronnenschaarste is het ook lastig om een uitspraak te doen over de vraag of de verhuizing naar de Lindenkruispoort misschien juist werd ingegeven door plannen met betrekking tot de statusverandering.

Het belangrijkste gegeven dat we wel hebben is de gewichtige opdracht die Jan van Heinsberg, bisschop van Luik, verstrekke aan een van de zusters van de Saxdries, Aleid

Blaerthuys.⁶² In 1430 was in het nabije Hasselt op basis van het testament van het echtpaar Putsinx van vier jaar eerder het convent Catharinadal met vijf vrouwen van start gegaan op een terrein genaamd 'die Wolfkes'.⁶³ Volgens de kroniek van dat convent werd Aleid Blaerthuys er in 1440 door de bisschop op uit gestuurd om de leiding te nemen van deze jonge gemeenschap.⁶⁴ Het zou kunnen dat ze daarbij door enkele van haar Maastrichte medezusters werd vergezeld.⁶⁵ Het jaar daarop verleende de bisschop een hernieuwde goedkeuring aan Catharinadal, dat bleek te zijn omgevormd tot een besloten tertiariissenconvent met de drie geloften naar het voorbeeld van de zusters 'opten Sacxdriesch' in Maastricht.⁶⁶ Ook voor hun habijt moesten de zusters in Hasselt zich conformeren aan die 'opten Sacxdriesch'. Er staat niet bij welk habijt dat was, maar vermoedelijk gaat het om de grauwe dracht ('niet wit en niet zwart') die algemeen aan de tertiariissen was voorgeschreven.⁶⁷ Onder leiding van Blaerthuys ging Catharinadal een periode van buitengewone bloei tegemoet. In 1453 verhoogde de bisschop de limiet voor het aantal zusters van twintig

61 Volgens Broeckhuysen – zie Flament 1906, 58 – die hiervoor naar een testament verwijst, waren de zusters al in 1415 overgegaan naar de status van tertiariissen, maar waren ze toen nog niet besloten. Van Heylerhoff 1831, 102 meldt op hetzelfde jaar dat hun aantal toen was opgelopen tot veertig, en Von Geusau 1894, 44 neemt dit over. Vermoedelijk gaat dit steeds op dezelfde bron terug, die ik niet heb kunnen traceren. In Maastrichtse bronnen wordt pas in 1445 voor het eerst vermeld dat de zusters naar de derde orde zijn overgegaan: Archief Maagdendries inv. 21 d.d. 12 november 1445. Een jaar daarvoor heten ze nog 'zusters' zonder meer: inv. 20d d.d. 3 juli 1444. Maar de gegevens in Hasselt wijzen uit dat de overgang naar de derde orde vóór 1440 moet hebben plaatsgevonden, zie de tekst boven. De bronnen in Maastricht geven dus geen getrouwe afspiegeling van de status van de zusters, zodat de vermelding bij Broeckhuysen correct kan zijn. Maar in het licht van de ontwikkelingen in de regio houd ik zo'n vroege overgang naar de derde orde voor onwaarschijnlijk.

62 Op dit verband tussen de conventen in Maastricht en Hasselt is gewezen door Roggen 1994, 44 en Gaens 2019, 254-255.

63 Voor Catharinadal zie Deschamps 1957, 193-195; Van Wely 1962, 323; Zr Hereswitha 1966; Roggen 1994; Gaens 2019, 252-258. Het artikel van Roggen is met veel omzichtigheid te hanteren. Deze jongere auteurs ontlenen veel van hun gegevens aan Lambrechts 1892. Het archief van Catharinadal wordt bewaard op het Rijksarchief te Hasselt; een voorlopige plaatsingslijst is gepubliceerd in Bondroit 1907. Inmiddels is een deel van dit archief geïnventariseerd (toegang 1379). Maar de oorkonden worden apart gehouden; ze zijn nog niet toegankelijk gemaakt en worden op chronologische volgorde bewaard. Dank aan de rijksarchivaris te Hasselt die me toestond deze oorkonden door te nemen.

64 RA Hasselt, Klooster Catharinadal inv. 1. Het kroniekje bevindt zich achterin het memorieboek van het klooster.

65 Plausibele suggestie van Zr Hereswitha 1966, 38-39 noot.

66 Akte van 21 december 1441, in afschrift bewaard in H. van den Bergh, *Monumenta Patriae Leodiensis*: Luik, BU, ms. 188 fol. 167v. Ik ken deze bron alleen via Gaens 2019, 254 noot. Het origineel bevindt zich niet (meer) onder de oorkonden op het Rijksarchief Hasselt.

67 RA Hasselt, Oorkonden Catharinadal, oorkonde van 21 september 1449. Voor het habijt zie Van Engen 2001.

naar veertig slotzusters, met daarbovenop nog ruimte voor twintig niet besloten zusters. In 1455 werd hun aantal zelfs tot 105 verhoogd, van wie tachtig slotzusters.⁶⁸ Binnen korte tijd stichtte Catharinadal vier dochterkloosters: Dal Josaphat in Bergen op Zoom (1461); Onze Lieve Vrouw ter Rivieren in Bree (1464); Sion in Lier (1469); en Onze Lieve Vrouw ter Engelen in Bilzen (1472).⁶⁹

Van Aleid Blaerthuys weten we alleen dat ze afkomstig was uit Pelt in de Kempen, en dat ze op 17 september 1473 in Hasselt overleed.⁷⁰ Ze moet een begenadigd kloosteroverste zijn geweest. Die eigenschap had ze natuurlijk al in Maastricht bewezen, anders had de bisschop haar niet voor de missie naar Hasselt uitgekozen. Onder haar leiding zullen de zusters op de Saxdries dus in de jaren tot aan 1440 de leefwijze van besloten tertiariessen hebben aangenomen. We vernemen verder alleen dat het Servaaskapittel en de pastoor van Sint-Matthias in 1439 instemden met het verlot dat de bisschop aan de zusters had gegeven om een eigen kerk met kerkhof aan te leggen. Daarbij kreeg de pastoor een vergoeding voor de inkomsten die hij misliep doordat de zusters zich onafhankelijk van hem hadden gemaakt en de eredienst, ook op feestdagen, en begrafenissen in eigen kring gingen vieren.⁷¹ Waarschijnlijk hing deze regeling samen met de invoering van het slot. Omdat de zusters na besluiting de parochiekerk niet meer zouden kunnen bezoeken, moesten ze eerst de losmaking van de parochie hebben geregeld.

De derde orde van Sint-Franciscus en de Moderne Devotie

De status van de zusters van Maastricht en Hasselt was dus die van 'tertiariessen': ze behoorden tot de derde orde van Sint-Franciscus. Daarmee komen we op het bonte en niet altijd even overzichtelijke terrein van de religieuze orden van de Middeleeuwen.⁷² In de loop van de dertiende eeuw waren – allereerst in Italië, maar al snel ook elders in Europa – veel mannen en vrouwen overgegaan tot een verdiept geestelijk leven zonder zich in een klooster terug te trekken. Ze leefden dus in een gezin en oefenden een wereldlijk beroep uit, maar ze combineerden dat met frequent misbezoek, vastten streng, onthielden zich van werelds vermaak, pleegden geen bedrog jegens hun medestadbewoners en waren mild in het geven van aalmoezen. Ze kwamen regelmatig bijeen om elkaar in het geloof te versterken, en vaak aanvaardden ze daarbij geestelijke leiding van een lid van een bedelorde, bijvoorbeeld een franciscaan. In 1289 keurde paus Nicolaas IV, zelf een franciscaan, in de bul *Supra montem* voor deze religieus levende leken een leefregel goed, die met terugwerkende kracht aan Sint-Franciscus werd toegeschreven: de penitentieregels van de derde orde van Franciscus. Naast de eerste orde (van de franciscanen) en de tweede (van de clarissen) was er zo een derde franciscaanse orde ontstaan; de volgelingen waren de tertiariessen (mannen) en tertiariessen (vrouwen). Ze bleven in principe leken en legden dus niet de drie klassieke kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid af. Bezit was toegestaan, en de regel van 1289 voorzag zelfs in

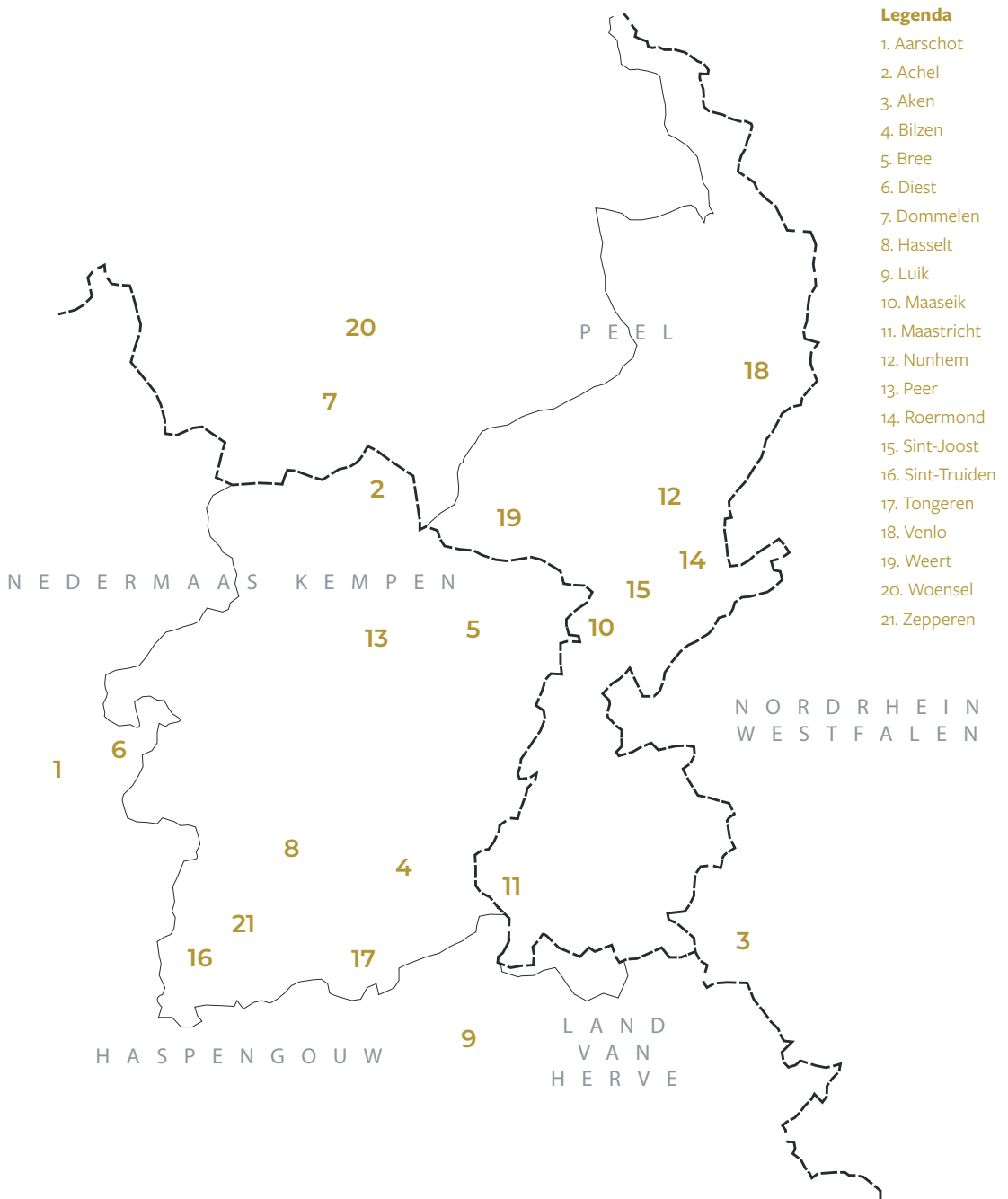
68 RA Hasselt, Oorkonden Catharinadal, d.d. 26 maart 1453 en 23 juli 1455. Gaens 2019, 257-258 houdt de 'buitenzusters' (de niet-slot-zusters) voor ongeproft, maar de tekst geeft geen aanleiding te denken dat zij de drie geloften niet aflegden.

69 Roggen 1994, 56-59; Gaens 2019, 256.

70 RA Hasselt, Klooster Catharinadal inv. 1: kroniekje en memorieboek.

71 Archief Kapittel Sint-Servaas (toegang 14.Boo2A) inv. 1765; Apothea, p. 307; Van Rensch 1986, 156.

72 De literatuur over de derde orde van Franciscus in ons land is inmiddels tamelijk uitgebreid. Een grondige studie, toegespitst op het bisdom Utrecht, is Van Engen 2016; op de pagina's 344-350, die over het zogenaamde Kapittel van Zeperen gaan, ook aandacht voor de omgeving van Maastricht. Voor een beknopte behandeling door dezelfde auteur zie Dlabáčová en Hofman 2018, 354-357; en van schrijver dezes aldaar p. 358-359.

Kaart van de regio Nedermaas-Kempen.

verzachting van hun regime voor zwangere vrouwen.

Maar al in de veertiende eeuw zette een ontwikkeling in die de derde orde op termijn zou verwijderen van de oorspronkelijke bedoelingen. Groepjes religieus gelijkgestemden gingen permanent samenwonen onder aanneming van de derde regel en zegden dus het leven in gezinsverband op. Daarmee kregen hun gemeenschappen kloosterachtige trekken, wat aan de ene kant wrevel opriep bij echte kloosterlingen, maar anderzijds door welwillende kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders werd gefaciliteerd doordat ze dergelijke conventen onder hun bescherming namen en aan hen de kerkelijke vrijheden verleenden, zoals vrijdom van belastingen.

Rond 1400 raakte in het middeleeuwse bisdom Utrecht deze half-kloosterlijke variant van het tertiariissenwezen in een stroomversnelling. Het ging daarbij in hoofdzaak om vrouwenconventen. In 1401 gaf de paus toestemming tot de vorming van een overkoepelende organisatie, het Kapittel van Utrecht, waarbij de meeste conventen van tertiariissen in het bisdom zich zouden aansluiten. Een privilege met grote gevolgen was dat zij volledig los stonden van de franciscanen.⁷³ Bovendien verwierven deze conventen, naast de kerkelijke vrijheid, ook al meteen het recht om een van de drie geloften af te leggen, namelijk die van de kuisheid. Dit zou de eerste stap blijken op de weg naar de omvorming tot een volledig kloosterlijk bestaan, de zogenaamde ‘verkloostering’.⁷⁴

Het historisch onderzoek van de laatste kwart eeuw heeft vastgesteld dat we de tertiariissen van het bisdom Utrecht mogen zien als een van de hoofdstromen van de Moderne Devotie.⁷⁵ Dit was een religieuze opleving die rond 1380 inzette en als bakermat het IJsseldal

en de gewesten Holland en Utrecht had. De term *devotio moderna* betekent ‘vroomheid van deze tijd’ en is, toen de beweging al ruim een halve eeuw oud was, daar met terugwerkende kracht op toegepast door de geschiedschrijver Johannes Busch, die uit de eigen gelederen voortkwam. Busch zag het reveil belichaamd in de stichting van echte kloosters waarin men de regel van Augustinus volgde, in huizen van broeders en zusters die een gemeenschappelijk leven leidden, en van wie sommige geen erkende regel toepasten, maar vele andere – de tertianen en tertiariissen – vanaf 1399 hun leven inrichtten volgens de derde regel van Sint-Franciscus, en ten slotte in het bestaan van personen die privé een devoot leven leidden.⁷⁶

Deze laatste categorie is voor de moderne historicus praktisch ongrijpbaar, maar de kloosterlijke instellingen zijn dat des te beter. We onderscheiden daarin dus: ten eerste de reguliere kanunniken en kanunnikessen van Sint-Augustinus (kortweg regulieren en regularissen), echte kloosterlingen die de drie geloften aflegden en bovenlokaal verenigd waren in het Kapittel van Windesheim; in de tweede plaats de broeders en zusters van het gemene leven; en als derde de tertianen en tertiariissen, zoals die van het Kapittel van Utrecht. Daarnaast erkennen de specialisten ook de sterke verwantschap van de Moderne Devotie met de kartuizerorde, en haar uitstraling naar andere orden die in de tijd kort na 1400 een hervorming ondergingen, zoals die van de kruisheren.⁷⁷ Kenmerkend voor de spiritualiteit van de moderne devoten is dat zij contemplatief van karakter was, niet actief. Niet het sociale dienstbetoon aan de naaste (verpleging, onderdak, onderwijs) was de reden van bestaan, maar het gebed en de bezinning.

73 Van Engen 2006, 111-125.

74 Voor een grondige behandeling van de verkloostering zie Van Engen 2006, 233-296; over de gelofte van kuisheid: p. 220-221.

75 Samenvattend: Dlabáčová en Hofman 2018, 12-17.

76 Busch 1886, 246; analyse in Goudriaan 2000, 22-28.

77 Dlabáčová en Hofman 2018, 17.

Ontwikkelingen in de regio

Mogen we nu de tertiariissen van Maagdendries beschouwen als de (of: een) exponent van de Moderne Devotie in Maastricht? De situatie in het bisdom Luik waartoe Maastricht behoorde, is minder eenduidig dan die in het bisdom Utrecht. Bij het antwoord op de vraag naar de plek en de betekenis van Maagdendries moeten de ontwikkelingen in het Luikse diocesis als geheel, en in het bijzonder die in de Maasregio, worden betrokken.

De verhuizing van de Andrieszusters en hun omvorming tot tertiariissen op de Saxdries vonden plaats in een periode waarin zich in de omgeving – het Neder-Maasgebied met de Kempen – een opvallende golf van kloosterstichtingen voordeed en die ongeveer duurde van 1420-1440 [zie kaart]. In 1420 werden zowel in Aken als in Woensel bij Eindhoven kloosters van reguliere kanunniken gesticht die zich aansloten bij het Kapittel van Windesheim; vier jaar later volgde nog Ter Nood Gods in Tongeren.⁷⁸ Kloosters van hun vrouwelijke tegenhangers, de reguliere kanunnikessen, kwamen er in 1420 in Diest, in 1421 in Sint-Truiden (Luciëndal) en in 1429 in Maaseik (Sint-Agnes).⁷⁹ Aan de hiervoor al besproken start van het tertiariissenconvent Catharinadal te Hasselt (1430) ging de stichting van het Sint-Claraconvent van tertiariissen in Tongeren vooraf (1424); later volgden nog meer conventen van dezelfde orde, namelijk een tweede Catharinadal in Achel (1432), het Agnesconvent in Tongeren (1434) en het convent Mariawijngaard in Weert (1436).⁸⁰ In 1425 vond

in Zepperen, een dorp net buiten Sint-Truiden, de oprichting plaats van een convent van mannelijke derde-ordelingen (tertianen) onder de naam Sint-Hieronymusveld.⁸¹ In 1435 werd te Nunhem in het land van Horne het al oudere klooster Elisabethsdal gerevitaliseerd door over te gaan naar de status van reguliere kanunniken en zich aan te sluiten bij het Kapittel van Windesheim.⁸² In 1439, het vermoede jaar van besluiting van de zusters op de Saxdries, kwam in Peer het tertiariissenklooster Agnetendal tot stand.⁸³ In hetzelfde jaar startte in Aarschot het regularissenklooster Sint-Nicolaasberg.⁸⁴ Ook na 1440 gingen de stichtingen nog even door, maar nu wel in een iets langzamer tempo: de tertiariissen van Sint-Annadal in Maastricht (1441), de Windesheimse regulieren van Sint-Hieronymus in Roermond (1444), de tertianen (begarden) van Sint-Joost tussen Echt en Maasbracht (in of kort voor 1447), en de reguliere kanunnikessen van Mariagaarde in Roermond (1448).⁸⁵ Het minste dat we van de zusters van de Saxdries kunnen zeggen, is dat hun instap in het kloosterleven aansloot bij een opmerkelijke regionale trend.

Kunnen we nu deze trend zonder meer op rekening van de Moderne Devotie schrijven? Een van de zaken waarop historici letten als ze de zegetocht van dat reveil reconstrueren, is de vraag of er institutionele of personele banden met het oorspronkelijke centrum van de beweging kunnen worden vastgesteld. Voor de regulierenkloosters in de Maasregio die toetraden tot het Kapittel van Windesheim luidt het antwoord uiteraard bevestigend. Wel moeten we

78 Aken: *Mon. Wind.* II 13-23. Woensel: *Mon. Wind.* III 203-240 en Kloosterlijst W28. Tongeren: *Mon. Wind.* I 179-187.

79 *Mon. Belge* IV 1337-1343 en VI 262 (Diest); VI 261-266 (Sint-Truiden) en 283-291 (Maaseik); voor Maaseik zie ook Van Dijk 2000, 56-59 en Van Aelst 2016, 65-66.

80 Gaens 2019, 252-254; enigszins afwijkend: Van Wely 1962, 323 en Roggen 1991, 60. Voor Mariawijngaard zie Kloosterlijst [<https://www2.fgw.vu.nl/oz/kloosterlijst/>] nr. W11.

81 Van Heel 1953, 351-352; Haverals 1969, 133-143. De licentiaatsthese van Haverals is niet gepubliceerd, maar – op aanvraag van een paswoord – wel digitaal raadpleegbaar: <https://worldcat.org/ILL/AE/VPQfJuo8>.

82 *Mon. Wind.* III 351-371; Kloosterlijst nr. N40.

83 Van Wely 1962, 323; Roggen 1991, 60.

84 *Mon. Belge* IV 1217-1233; Vanhoof 1992.

85 Gemakshalve verwijs ik hier naar de Kloosterlijst: de nrs. M18, R22, E03 en R23.

dan meteen vaststellen dat Maastricht daarbij ontbreekt. De regularissenkloosters van Aarschot, Sint-Truiden, Maaseik en Diest kunnen ook zonder bezwaar tot de Moderne Devotie worden gerekend, ook al werden ze tot het volle lidmaatschap van het Kapittel van Windesheim niet toegelaten.⁸⁶

Maar voor de vele tertiariissenkloosters in het Maasgebied, Maagdendries inclusief, lag de situatie anders. Zij sloten zich niet aan bij het Kapittel van Utrecht, dat aan het gelijknamige bisdom gebonden was, maar voorlopig vormden ze ook geen eigen overkoepelend verband. Bovendien kwamen tertiariissen overal in Europa voor, terwijl hun adhesie aan de Moderne Devotie specifiek was voor het bisdom Utrecht. We mogen er daarom niet bij voorbaat van uitgaan dat dit voor de tertiariissen van het bisdom Luik hetzelfde lag.

De samenhang binnen de Moderne Devotie berustte ten dele op personele verbindingen, die vaak de vorm aannamen van de detachering van enkele ervaren zusters uit een oudere instelling naar een nieuw opgericht convent om de zusters daar in te wijden in het kloosterleven. Zo werden de regularissen van Diest tijdens de stichting bij de hand genomen door zusters uit Nijmegen en die van Aarschot door zusters uit Deventer.⁸⁷ De aansluiting van de regularissen in Maaseik bij het Kapittel van Venlo was een logisch vervolg op de voorttrekkersrol die vier zusters uit het Venlose klooster Mariaweide, de naamgever van het kapittel, in de beginjaren in Maaseik hadden gespeeld.⁸⁸ Catharinadal in Hasselt, zelf stichter van vier dochterkloosters, profiteerde op vergelijkbare

wijze van de overkomst van Aleid Blaerthuys uit Maagdendries. Iets dergelijks kan zich ook bij Maagdendries zelf hebben voorgedaan, maar hier treft het ongelukkig dat we niets weten van hulp die het uit een ouder klooster ontving. Dit betekent dat deze hele groep van tertiariissenconventen als het ware in het luchtledige hangt.⁸⁹

Als we op dit punt de tussenbalans opmaken, luidt deze dat de Moderne Devotie ook in het bisdom Luik opgang maakte, al was dit dan een generatie later dan de vroege en snelle start in het bisdom Utrecht. Maar voor een deel van de kloosters die we aan de beweging zouden willen toeschrijven, ontbreken duidelijke gegevens over een institutionele of personele verankering. We zullen dus naar aanvullende indicaties op zoek moeten als we toch aan de connectie met de Moderne Devotie willen vasthouden.

Begijnen worden moderne devoten

Maagdendries staat zoals we zagen aan het begin van een eigen tak van verwante tertiariissenconventen. Juist daarom is het te betreuren dat de cruciale jaren 1430-40 zo slecht zijn gedocumenteerd. Drie bijkomende gegevens lijken de positie van Maagdendries nog verder te compliceren. Tot het weinige dat we wel weten behoren namelijk de eerder al behandelde voor-geschiedenis van dit convent als begijnengemeenschap, de besluiting als onderdeel van de overgang naar de derde franciscaanse orde, en het afleggen van de drie geloften waarmee die overgang eveneens gepaard ging. Voor elk

86 Mariëndaal (Diest), Luciëndaal (Sint-Truiden) en Sint-Nicolaasberg (Aarschot) ontvingen zielzorg vanuit kloosters die bij het Kapittel van Windesheim waren aangesloten. Sint-Agnes (Maaseik) sloot zich met enkele andere kloosters aaneen tot het Kapittel van Venlo, dat ook tot de Moderne Devotie kan worden gerekend: Van Dijk 1986, II 591-648.

87 Vanhoof 1992, 141.

88 Van Dijk 2000, 56-57.

89 Om dit overzicht compleet te maken signaleer ik nog zo'n vrij zwevende groep van tertiariissenconventen. Vanuit Catharinadal in Achel werden twee conventen onder de naam Agnetendal gesticht, in Peer (1439) en in Dommelen (1452); Peer werd op zijn beurt het moederconvent van Dal Josaphat in Maastricht (1484). Maar voor Achel zelf kan zo'n moederklooster niet worden aangewezen. Zie Van Wely 1962; Roggen 1991, 60; en Kloosterlijst nrs. D37 en M20.

van deze drie omstandigheden geldt de vraag wat ze betekenen in het licht van de Moderne Devotie.

Maagdendries kwam voort uit een gemeenschap van begijnen, maar het deelde dit kenmerk onder meer met het Sint-Agnesklooster in Maaseik.⁹⁰ In die stad bestond al sinds 1260 een gemeenschap van begijnen aan de Hepperpoort. Aan het begin van de vijftiende eeuw was die in verval geraakt, maar omstreeks 1425 namen twee begijnen het initiatief om over te gaan naar de status van zusters van het gemene leven, al snel gevolgd door een twintigtal anderen. Zij sloten zich dus aan bij de Moderne Devotie. Hierboven is al even vermeld dat vier regularissen uit het klooster Mariaweide te Venlo overkwamen om de zusters in Maaseik in het volle kloosterleven te instrueren. In 1429/30 namen zij de regel van Augustinus aan en lieten zich besluiten.⁹¹

De ontwikkeling die we in Maaseik vinden, had zich in het bisdom Utrecht al vaker voorgedaan. In een periode waarin het élan van de oude begijnenbeweging begon te verslappen, lieten sommige – maar lang niet alle – begijnhuizen zich door de Moderne Devotie op sleeptouw nemen.⁹² Een voorbeeld is de overgang van het Sint-Nicolaasconvent in Utrecht, waarover we dankzij een kroniek goed zijn ingelicht. Dit begijnhuis was gesticht in 1337, maar leidde tegen het eind van de veertiende eeuw een kwijnend bestaan. Het stadsbestuur vaardigde daarom in 1394 twee leden af om de zusters aan een nieuw reglement te onderwerpen, dat hen verbood om voortaan nog persoonlijke eigendom te hebben en dat hen verplichtte om de kost zoveel mogelijk te verdienen met binnenshuis te verrichten handwerk. Tot dan toe

waren ze erop uit getrokken om zieken te verplegen. Dit reglement was echter niet nieuw bedacht: het was een replica van de ordonnantie die twee jaar tevoren was opgesteld voor het Utrechtse Caeciliaconvent, een huis van zusters des gemenen levens. De inspirator op de achtergrond was de priester Wermboud van Boskoop, de leider van de Moderne Devotie in de Domstad. In 1399 gingen zowel het Caecilia- als het Nicolaasconvent over tot de derde orde van Franciscus, en ze behoorden tot de eerste leden van het Kapittel van Utrecht.⁹³ Daarentegen raken enkele andere Utrechtse begijnhuizen al in de loop van de veertiende eeuw buiten beeld.⁹⁴

De gang van zaken in Maastricht is hiermee te vergelijken. Verschillende van de hierboven genoemde begijnhuizen blijken in de vijftiende eeuw te zijn verdwenen.⁹⁵ Maar de gemeenschap van de Andrieszusters begon aan een nieuw bestaan op de Saxdries, door zich als tertiariissenconvent aan te passen aan de nieuwe eisen die de vijftiende eeuw aan het religieus bestaan stelde. Van de overgang die dit voor de zusters meebracht, moeten we niet te gering denken. Ze moesten zich voortaan schikken naar de bepalingen van een kerkelijk erkende regel. De introductie van een gemeenschappelijk leven betekende voor hen ongetwijfeld een grote omslag. Maar de eerste begijnen die deze stap zetten waren ze niet: juist binnen de Moderne Devotie bestonden er al de nodige precedentes.

De zusters op de Saxdries beperkten zich echter niet tot de aanneming van de derde regel van Sint-Franciscus. Ze lieten zich tevens besluiten en legden ook de drie kloostergeloften af. In beide gevallen gaat het om condities waarin de

90 Van Dijk 2000, 56-59; Van Aelst 2016, 65-66. Het begijnhof van Maaseik rekte zijn bestaan nog enkele decennia naast het klooster van Sint-Agnes: Simons 2001, 287.

91 Simons 2001, 287.

92 Goudriaan 2014.

93 Goudriaan 2014, 200-202.

94 Zie de Kloosterlijst - <https://www2.fgw.vu.nl/oz/kloosterlijst/> - nrs. U16 en U18.

95 Zie hierboven p. 60.

derde regel zelf niet voorziet. Vanaf het begin behoorden de Maastrichtse zusters hiermee tot de absolute kloosterlijke voorhoede onder de tertiariissen, zoals in het vervolg zal blijken.

Besluiting

In 1298 had paus Bonifatius VIII in de bul *Periculoso* voor alle vrouwelijke kloosterlingen het slot (de clausuur) voorgeschreven.⁹⁶ Dat werd nodig gevonden om het zwakke geslacht – zo zag men dat in de Middeleeuwen – te beschermen tegen de gevaren en valstrikken van de wereld. En het was mogelijk omdat vrouwelijke religieuzen, anders dan hun mannelijke tegenhangers, niet geacht werden een taak in de wereld te hebben. Het verplichte slot gold op dat moment alleen voor ‘echte’ kloosterlingen, degenen die de drie geloften hadden afgelegd. Op de tertianen en tertiariissen was het niet van toepassing, want dat waren immers aanvankelijk leken met een bestaan in de wereld. Maar naarmate de derde regel van Franciscus vaker werd aangenomen door personen die religieus samenleefden alsof ze een klooster vormden, lag het voor de hand dat men de verplichting van het slot ook op hen zou gaan toepassen.

Onlangs heeft Tom Gaens gereconstrueerd hoe de besluiting van tertiariissenconventen voortgang maakte in het bisdom Luik: Tongeren (1438), Achel (1439), Peer (1439), Hasselt (1441), Dommelen (1454) enzovoort. Zijn bedoeling was eigenlijk om na te gaan in welke mate daarbij sprake was van invloed van de kartuizers, de strengste orde van de middeleeuwse kerk. Maar aan het slot moet hij erken-

nen dat die invloed niet doorslaggevend is geweest.⁹⁷ Het is in deze samenhang dan ook nodig om tevens te letten op hetgeen er bij de tertiariissen van het Kapittel van Utrecht gebeurde.⁹⁸ Hildo van Engen heeft in kaart gebracht hoe in die kringen besluiting al dadelijk bij het begin van de vijftiende eeuw een trend werd.⁹⁹ Een van de eerste vrouwenconventen van de derde orde waar het slot werd ingevoerd, was het al genoemde Caeciliaconvent in de stad Utrecht (1399). In de jaren 1430, de periode waarin ook de zusters op de Saxdries besloten werden, hadden zich in het bisdom Utrecht al tientallen tertiariissenconventen laten besluiten, met name in Utrecht en Holland. Zo gezien was dit een verschijnsel dat zich van het noordwesten verbreidde naar het zuidoosten. In die ontwikkeling past het dat in enkele gevallen de bisschop van Luik bij de regulering van nieuwe conventen van besloten tertiariissen naar het voorbeeld van het Kapittel van Utrecht verwees. Dit deed zich voor in Tongeren (1438) en in Achel en Peer (1439).¹⁰⁰

Drie geloften

Maar voor die andere typisch kloosterlijke trek, de drie geloften, was Utrecht niet het geschikte model. De bisschop van Luik lijkt dit in eerste instantie niet beseft te hebben toen hij aan de tertiariissen van Tongeren, Achel en Peer een leefwijze oplegde ‘naar het model van de besloten zusters van het bisdom Utrecht onder het eeuwige slot’.¹⁰¹ Omstreeks 1438-1439 lijkt hij zelfs met de gedachte te hebben gespeeld de tertiariissen van zijn eigen bisdom aansluiting te laten zoeken bij het Kapittel van Utrecht. Is hij

96 Makowski 1997; Van Engen 2006, 244.

97 Gaens 2019, 252-259.

98 Zoals ook Gaens erkent: Gaens 2019, 264.

99 Van Engen 2006, 244-273.

100 Gaens 2019, 253-254.

101 Gaens 2019, 253. Citaat: *ad instar domuum sororum inclusarum [...]* *Traiectensis diocesis sub perpetua clausura* uit de oorkonde voor Tongeren.

ervan afgestapt toen hij de informatie kreeg dat men daar de drie geloften niet aflegde?¹⁰²

Hoe dit ook zij, de tertiariissen van het Kapittel van Utrecht kregen bij de oprichting wél toestemming om de gelofte van kuisheid af te leggen – iets wat ze in het algemeen ook gedaan zullen hebben – maar de twee andere geloften, die van armoede (bezitloosheid) en gehoorzaamheid, maakten er niet zo'n snelle voortgang. Pas aan het eind van de vijftiende eeuw, in 1487, bepaalde het Kapittel dat voortaan alle drie geloften verplicht waren.¹⁰³ Toen de Maastrichtse zusters op de Saxdries in of kort voor 1439 de geloften aflegden, kunnen ze daarvoor niet het voorbeeld van het bisdom Utrecht voor ogen hebben gehad.

De drie geloften als onderdeel van de leefwijze van tertiariissen treffen we wel aan in het zuidwesten van de toenmalige Nederlanden. In 1413 kreeg een groep van zes West-Vlaamse vrouwenconventen van de derde orde pauselijke goedkeuring, waarbij ook het afleggen van de drie geloften werd geregeld.¹⁰⁴ In de jaren daarna sloten zich steeds meer Vlaamse kloosters hierbij aan. Zo ontstond de kloostergroep die in de literatuur wel is aangeduid als de Congregatie van Sint-Catharina (naar het latere hoofdklooster in Sint-Omaars), maar die we beter kunnen aanduiden als het Vlaams Kapittel. De geschiedenis ervan moet nog geschreven worden, en er zijn veel onduidelijkheden. In zijn *monasticon* (kloosternaslagwerk) van de 'grauwzusters' in het tegenwoordige

België heeft Marc Carnier er de basisgegevens voor verzameld.¹⁰⁵ Dit *monasticon* behandelt alleen de tertiariissenkloosters die er een actieve levensstijl op na hielden. Zo waren er ook congregaties van hospitaal- en van cellezusters, en de opnemng van het Vlaams Kapittel in dit naslagwerk impliceert dat ook de leden daarvan voor actieve kloosterlingen werden gehouden. De contemplatieve conventen (zoals Catharinadal in Hasselt) werden gereserveerd voor een deel dat nooit verschenen is.¹⁰⁶ Toch laat Carnier zelf bij de kloosters van het Vlaams Kapittel al doorschemeren dat hij twijfelt of ze werkelijk wel tot de actieve categorie behoorde.¹⁰⁷ Voor zover we nu kunnen nagaan, waren ze niet besloten,¹⁰⁸ maar aanwijzingen dat ze aan ziekenverpleging of gasthuiszorg deden, zijn er ook niet. Anderzijds kunnen we ze ook niet rekenen tot de Moderne Devotie. Hebben we voor veel nieuw gestichte kloosters in het bisdom Luik duidelijke aanwijzingen voor banden met het bisdom Utrecht – zie de hierboven opgesomde gegevens –, voor de tertiariissen in de bisdommen Terwaan en Doornik, het verspreidingsgebied van het Vlaams Kapittel, ontbreken die totaal.

Met het afleggen van de drie geloften vanaf 1413 liep het Vlaams Kapittel dus voor op het Kapittel van Utrecht. We zien dan ook dat de bisschop van Luik, die zich aanvankelijk op Utrecht oriënteerde bij het reguleren van de conventen van de derde orde in zijn diocese, omstreeks het midden van de vijftiende eeuw

102 Volgens Gaens 2019, 257 speelde mee dat de tertiariissen van het Kapittel van Utrecht deels ondergeschikt bleven aan de bisschop van Utrecht. Maar was dan het lidmaatschap van dat Kapittel van Luikse conventen niet ook verenigbaar geweest met de opperbevoegdheid van de bisschop van Luik?

103 Van Engen 2006, 215.

104 *Bul Personas vacantes* van 26 augustus 1413; uitgegeven *Bull. Franc.* VII nr. 1308; Wadding, *Annales Minorum IX*, 653-657. De conventen in kwestie waren die van Veurne, Ieper, Sint-Winnoksbergen, Diksmuide, Poperinge en Nieuwpoort. Een Nederlandse vertaling van de bul is te vinden in Rijksarchief Brugge, Cumulus Ecclesiasticus inv. 824 p. 1-15.

105 Carnier 2002; zie de inleiding, p. 20-23.

106 Carnier 2002, 5-6.

107 Carnier 2002, 23.

108 Van besluiting wordt niet gerept in de bul *Personas vacantes* (zie noot 104) en evenmin in de opvolgende bullen *Ex Apostolicae Sedis providentia* van 19 juni 1430 (Wadding, *Annales Minorum X*, 559v) en *Sedis Apostolicae gratiosa benignitas* van 17 april 1448 (*Bull. Franc.* n.s. I nr. 1194).

ook het Vlaams Kapittel als voorbeeld ging gebruiken.¹⁰⁹

Of het Vlaamse voorbeeld een directe rol heeft gespeeld op het moment dat de Maastrichtse Andrieszusters zich transformeerden tot de besloten tertiariissen op de Saxdries met de drie geloften, valt moeilijk te zeggen. Het staat wel vast dat zij twee trends in de ver-kloostering van de tertiariissen verenigden, een die uit het noordwesten kwam (de besluiting) en een uit het zuidwesten (de drie geloften). Die combinatie had op dat moment nog nauwelijks preceden-ten. Daarmee zijn we terug bij het optreden van Aleid Blaerthuys en de in-richting van Catharinadal in Hasselt naar het model van de Maastrichtse zusters op de Saxdries. Onder aanmoediging van de bisschop werd in Maastricht en Hasselt (en ook in Achel en Peer) geëxperimenteerd met een ongekend ambi-tieuze variant op de leefwijze van de tertiariissen. Dat de proef slaagde, blijkt vooral uit de snelle bloei van Catharinadal en de verbreiding van het model naar zijn dochterkloosters. Maar het eerste begin lag in Maastricht.

Zielzorg

Een nieuwe religieuze instelling op een hoog kloosterlijk niveau inrichten is één ding, het op termijn handhaven van dat niveau vergt dat er speciale voorzorg wordt getroffen. De kwaliteit van het kloosterleven en de aard van de in het klooster beleefde spiritualiteit worden beïnvloed door het grotere verband waarin een lokale religieuze gemeenschap is ingebed. Drie vragen zijn van belang: uit welke hoek ont-vangt het klooster dagelijkse zielzorg, is het bij een bovenlokale organisatie aangesloten, en hoe is de jaarlijkse visitatie georganiseerd?

Een goede illustratie geeft opnieuw de situ-

atie in het bisdom Utrecht met zijn enorme aantal kloosters van mannelijke en vooral vrou-welijke derde-ordelingen. Zoals al aangestipt, werd in dit bisdom al in 1401 een overkoepe-lend bestuur in het leven geroepen, het Kapittel van Utrecht.¹¹⁰ Een belangrijke overweging was dat zo'n aaneensluiting nodig was voor de bevordering van de *uniformitas morum*, de een-vormigheid van zeden. Anders dan moderne mensen zagen die van de Middeleeuwen in diversiteit geen bron van creativiteit, maar juist een verhoogd risico van verval. Het Kapittel vaardigde dus al snel statuten uit die het dage-lijks leven van de aangesloten kloosters overal op dezelfde manier regelden, zowel in organisa-torisch als in spiritueel opzicht. De leden van het Kapittel kregen ook verlof om priesters uit eigen kring als biechtvaders te beroepen. Maar door het getalsmatige overwicht van conventen van tertiariissen konden de weinige tertianen niet aan alle behoeften voldoen, zodat veel con-venten een 'wereldlijke' (dat wil zeggen: niet tot een orde behorende) priester aanstelden. De visitatie berustte wel bij het Kapittel, waaraan de bisschop de bevoegdheid op dit vlak had overgedragen. Ieder jaar vaardigde het Kapittel dus twee priesters af naar elk klooster om de inwoners te ondervragen over de staat van het kloosterleven, eventueel krachtdadig in te grij-pen om scheefgroei recht te buigen en bij hun vertrek een plan tot verbetering achter te laten als huiswerk voor het nieuwe jaar.

Hoe was dit alles nu geregeld voor de zusters op de Saxdries? Spijtig genoeg hebben we ook hierover nauwelijks informatie. We kunnen alleen proberen enkele omtrekkende bewegingen te maken in de hoop tot een antwoord te komen. Het ligt dan voor de hand de zoektocht te starten bij het in 1441 opgerichte Kapittel van

109 Twee bullen voor het pas opgerichte Kapittel van Zeperen, van 19 augustus 1447 – editie: *Bull. Franc.* n.s. I nr. 1095 – en van 23 april 1450 – editie: Haverals 1969, 188-190; zie aldaar, 185-190; Van Engen 2006, 346-347. Maar de bisschop en de tertianen van zijn dioceses waren zoekende: in 1441 werd de situatie in het aartsbisdom Keulen als voorbeeld genomen, zie Haverals 1969, 177-181.

110 Voor het nu volgende zie Van Engen 2006.

Zepperen.¹¹¹ Dit kapittel, genoemd naar het hoofdklooster Sint-Hieronymusveld in het dorp Zepperen, bond conventen van de Derde Orde in het bisdom Luik samen, zoals het Kapittel van Utrecht dat voor het bisdom Utrecht deed. Maar niets wijst erop dat Maagdendries daar ooit bij heeft behoord. De verklaring daarvoor ligt grotendeels in de eigen aard van dit kapittel. Anders dan bij het Kapittel van Utrecht waren bij dat van Zepperen alleen mannenkloosters aangesloten, een negental bij de oprichting. De meeste van deze gemeenschappen hadden toen al een lang bestaan als begardenkloosters achter de rug. Alleen Zepperen zelf was pas kort tevoren opgericht (1425).

Vanouds bestonden de begardengemeenschappen uit leken, personen zonder priesterwijding, die doorgaans het beroep van wever uitoefenden. Toen het Kapittel van Zepperen van start ging, was het ook de uitdrukkelijke bedoeling dat dit lekenkarakter bewaard zou blijven. De broeders verklaarden – aldus de oudste versie van de statuten – ‘in onsen simplen staet van leeken ende ongeleerden menschen’ te willen blijven en bepaalden daarom dat er per convent niet meer dan drie of vier priesters zouden mogen zijn, ‘op dat byder menifuldicheit der priesteren die leeke bruederen niet verdruct en worden’.¹¹² De beperking van het aantal priesters had natuurlijk tot gevolg dat de bij het Kapittel aangesloten mannenconventen het potentieel misten om zich over de conventen van hun vrouwelijke tegenhangers, de tertiariissen, te ontfemen. Dit gold voor de zielzorg, en het gold ook voor de visitatie.

De opeenvolgende bisschoppen van Luik hadden een scherp oog voor deze situatie. Hun beleid was dan ook – in ieder geval de hele vijf-

tiende eeuw door – om de mannenconventen van het Kapittel niet met de verantwoordelijkheid voor de vrouwen te belasten. Die werden, althans voorlopig, geen lid van het kapittel en pasten ook niet de statuten van Zepperen toe. De versies die we daarvan hebben zijn toegesneden op mannenconventen.¹¹³ Voor de aanstelling van biechtvaders en voor de visitatie werden van geval tot geval oplossingen bedacht. De bisschop hield de eindverantwoordelijkheid van de visitatie in eigen hand, maar voor de uitvoering stuurde hij naar elk vrouwenklooster het hoofd van een goed bekend staand mannenklooster uit verschillende orden. Catharinadal in Hasselt, bijvoorbeeld, had in het midden van de vijftiende eeuw de prior van de kruisheren van Luik als visitator; in Sint-Agnetendal in Peer fungeerde de prior van de Windesheimse regulieren van Woensel (Eindhoven) als zodanig.¹¹⁴

Tussen de tertiariissenconventen in het bisdom Luik bestond er dus geen onderling organisatorisch verband. Overigens sloot dat een zekere solidariteit niet uit, zoals blijkt uit de lotgevallen van het convent in Bilzen. In 1483 werd dit stadje door krijgshandelingen verwoest. De tertiariissen van Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen – kort tevoren afgesplitst van Catharinadal in Hasselt – namen toen eerst hun toevlucht ‘int cloester der susteren opten Maechdendries die ons vrindelic ende mynlic ontfinghen’. Hier wordt nog even in herinnering gebracht dat Maagdendries zelf het moederklooster van Catharinadal was. Na tien weken werden de zusters van Bilzen verdeeld over enkele andere tertiariissenkloosters, waaronder die van Bree en Lier, net als Bilzen dochterkloosters van Catharinadal.¹¹⁵

111 Zie Haverals 1969; en Van Engen 2006, 344-350.

112 Haverals 1969, 413-418.

113 Enkele tertiariissenconventen in 's-Hertogenbosch (Uilenburg en Achter de Tolbrug) lijken een uitzondering te zijn geweest.

Op de complexe relatie tussen de mannelijke en de vrouwelijke derde-ordelingen in het bisdom Luik hoop ik elders te kunnen ingaan. De bronnen laten zien dat er over de visitatie van de vrouwenkloosters verschillende conflicten zijn ontstaan.

114 Hasselt: RA Hasselt, Oorkonden Catharinadal d.d. 26 maart 1453 en 23 juli 1455. Peer: Gaens 2019, 254.

115 Van Maren 1994, 138-141, die de inhoud van een kloosterkroniek uit Bilzen weergeeft; citaat op p. 140.

Voor zover we nu kunnen overzien – het Kapittel van Zepperen is nog onvoldoende bestudeerd – nam het aantal priesters in het kapittel geleidelijk wel toe, zodat het ook steeds beter opgewassen raakte tegen de zielzorg in vrouwenkloosters. Een vroeg voorbeeld is Eikendonk, gelegen voor de wallen van 's-Hertogenbosch, dat al in 1507 een 'Zepperse' biechtvader kreeg.¹¹⁶ In de loop van de zestiende eeuw veranderde dan ook het bisschoppelijk beleid. In 1532 droeg bisschop Erard van der Marck aan de minister-generaal (het hoofd) van het Kapittel van Zepperen eens en voor al de visitatie op van de vrouwenconventen bij wie hij toch al gewoon was deze uit te voeren.¹¹⁷ De bisschop onderstreepte daarbij overigens nog eens zijn eigen eindbevoegdheid. In de jaren daarna zien we dan ook bij herhaling tertiariessenconventen zich aan het Kapittel onderwerpen, om te beginnen in 1533 het convent Onze-Lieve-Vrouwe ter Rivieren in Bree. Voor het midden van de zestiende eeuw beschikken we over een lijst van twintig vrouwenconventen die toen onder het Kapittel van Zepperen vielen.¹¹⁸ Daar staan ook twee conventen uit Maastricht op: Beyart alias Dal Josaphat, en de Feilzusteren (Catharinadal). Maagdendries is er niet bij.

Nu had Maastricht juist een van de belangrijkste leden van het Kapittel van Zepperen binnen de muren, namelijk het convent van de begarden van Sint-Bartholomeüs en Sint-Michaël. Men zou verwachten dat zij zo al niet de visitatie, dan toch tenminste de zielzorg in

Maagdendries op zich zouden hebben genomen. Maar het staat vrijwel vast dat ze dit niet hebben gedaan. Doppler heeft de namen genoteerd van alle aan de Maastrichtse kloosters verbonden personen die hij tegenkwam. Voor de vijftiende en zestiende eeuw vond hij niet minder dan tien biechtvaders van Maagdendries.¹¹⁹ Hun namen kunnen we leggen naast die van de ingezetenen en begunstigers die in het begardenklooster moesten worden herdacht en die daarom in het Jaargetijdenboek staan opgetekend.¹²⁰ Dat boek laat duidelijk het lekenkarakter van de begardengemeenschap zien: het aantal van 158 broeders-niet-priesters overtreft dat van de priesters (24) ruimschoots.¹²¹ Van slechts twee priesterleden wordt een functie buiten de eigen gemeenschap vermeld: van Reyner Coumans, die in 1534 in Tienen overleed, en van Petrus Gulielmi a Cruce die in 1654 als overste stief in Hoegaarden. In beide gevallen gaat het om mannenconventen.¹²² Van geen van de biechtvaders van Maagdendries komt de naam in het Jaargetijdenboek van de begarden voor; omgekeerd bevat dat boek geen enkele verwijzing naar Maagdendries.

Een andere suggestie wordt gedaan door het naslagwerk *Monasticon Batavum*: de zusters van Maagdendries zouden enige tijd onderworpen zijn geweest aan de minderbroeders.¹²³ Ondenkbaar is dat niet, want het ontbreekt niet aan gevallen waarin de nieuwe strenge richting binnen die orde (de observanten) kansen om haar invloed over vrouwelijke religieuzen uit te breiden gretig aangreep. Voorbeelden zijn de

116 Van den Elsen en Hoevenaars 1905-1907, II 366-371.

117 Van Heel 1953, 122; Haverals 1969, 379.

118 Haverals 1969, 37-38; 379.

119 Doppler 1914, 61-63; en 1915, 71. De namenlijsten van Doppler in de jaargangen 1914 en 1915 van *De Maasgouw* zijn helaas maar beperkt bruikbaar. Hij geeft geen bronvermeldingen, en de collectie-Doppler in het RHCL (toegang 16.0535) bevat geen materiaal waarmee de koppeling aan de bronnen alsnog kan worden gelegd. Voor enkele stukken uit het archief van Maagdendries kon worden vastgesteld dat Doppler in principe betrouwbaar is, maar het controleren van al zijn gegevens is onbegonnen werk.

120 Ook dit is door Doppler uitgegeven: Doppler 1927.

121 De priesters van het convent zijn vermoedelijk niet allemaal tevens broeder geweest.

122 Doppler 1927, 33 resp. 30.

123 *Mon. Bat.* Supplement 109 nr. 6.

tertiarissen van Dommelen (1491) en Bree (1495).¹²⁴ Maar bij Maagdendries is dit toch minder waarschijnlijk. Het *Monasticon Batavum* doelt vermoedelijk op de al eerdergenoemde preekbeurt van een franciscaan in 1476.¹²⁵ Maar de bewoordingen waarin die gebeurtenis een halve eeuw later, omstreeks 1530, wordt opgetekend, wekken de indruk dat het bezoek van de ‘eerwerdich pater van Sunte Franciscus orden, heer Bernaert’ aan de besloten zusters van Maagdendries zo bijzonder was geweest dat ze er nog lang nadien aan terug dachten. Dan wordt het minder waarschijnlijk dat er regelmatig minderbroeders over de vloer kwamen.

Een rondgang langs de meer uitwendige aspecten van de geschiedenis van Maagdendries – zo kunnen we concluderen – bracht een aantal eigenaardigheden aan het licht. De periode waarin de zusters transformeerden van begijnen tot tertiariissen sluit aan bij de sprongsgewijze uitbreiding van de Moderne Devotie naar de regio aan de Maas. De voorgeschiedenis als begijnengemeenschap is geen contra-indicatie om Maagdendries tot de Moderne Devotie te rekenen. Maar in organisatorisch opzicht verkeerde het in een merkwaardig zwevende situatie, zonder inbedding in een bovenlokaal verband. En met de vroegtijdige omarming van zowel de besluiting als van de drie geloften week Maagdendries af van het algemeen modern-devote patroon. Om hun relatie tot de Moderne Devotie te bepalen is het nodig ook de spiritualiteit van de zusters van Maagdendries te bestuderen, iets waartoe de bewaarde handschriften een goede toegang bieden. Dit onderwerp komt in het laatste deel van de bijdrage aan de orde.

Bloeiperiode

Eerst stellen we nog de vraag of de overgang naar een kloosterlijke status ook voor de zusters op de Saxdries de opmaat was voor een bloeiperiode, zoals we dat hiervoor constateerden voor Catharinadal. Aleid Blaerthuys hadden ze natuurlijk al in 1440 aan hun Hasseltse medezusters moeten afstaan. Anders dan bij het klooster in Hasselt zijn er van Maagdendries geen dochterstichtingen bekend. Van Sint-Annadal in de Kapoenstraat, dat vrijwel gelijktijdig met Maagdendries (in 1441) als tertiariissenconvent van start ging, is de voorgeschiedenis onduidelijk.¹²⁶ In 1476 en volgende jaren streken de tertiariissen van Dal Josaphat neer op een terrein ten noorden van de Brusselsestraat: hun moederklooster was Sint-Agnetendal in Peer.¹²⁷

Toch zijn er aanwijzingen dat het ook met het Maastrichtse convent bergopwaarts ging. Of ze ook na de overgang naar een nieuwe staat bleven weven, zoals in veel andere tertiariissenconventen het geval was, weten we niet. Ze werden er wel minder afhankelijk van, want juist omstreeks 1430 kwam de goederenvererving goed op gang, als we mogen afgaan op de documentatie in het kloosterarchief.¹²⁸ Daarbij past wel de kanttekening dat dit archief gebrekkig is bewaard. Het bevat alleen een tachtigtal losse bezitsoorkonden, terwijl onduidelijk is hoeveel verloren is gegaan. Een vijftiende-eeuws cartularium – een register met afschriften van alle privileges en bezitsoorkonden – zou een completer beeld hebben opgeleverd, maar zo’n document is niet overgeleverd. Al in 1430 treffen de zusters een financiële regeling met Daniel van Gelck voor de ingebruikname van een stuk land bij hun nieuw te bouwen klooster.¹²⁹ In dit geval en bij de ruil van 1431¹³⁰

124 Van Wely 1962, respectievelijk 327 en 330

125 Brussel, KB 11231-36 f. 75

126 Kloosterlijst nr. M18.

127 Kloosterlijst nr. M20.

128 Archief Maagdendries, inv. 1 en volgende.

129 Archief Maagdendries inv. 11.

130 Archief Maagdendries inv. 1.

hebben we geen reden te denken dat van een bijzondere gunst aan de zusters sprake was. Maar bij de overdracht van een jaarpacht in de vorm van een mud haver in 1436 was dat zeker wel het geval.¹³¹ Ook voor Maastricht geldt dat de religieuze opschaling van een klooster of convent een positief effect had op de begunstiging door de gelovigen. De giften hadden de vorm van onroerend goed of van jaarrenten, in geld of in nature. Soms hadden ze het karakter van een *dos*, een 'bruidsschat' die werd losgemaakt uit het familiegoed om aan een dochter bij haar intrede in het klooster mee te geven. Zo kreeg Maagdendries in 1453 een pakket renten als 'tuchtenisse' (lijftocht) voor zuster Ide van den Roeden Schylde.¹³² De overdracht aan het klooster van een rente van twaalf vaten rogge voor de schepenbank van Breust, het kindsdeel van zuster Katrijn van Oess, geeft aan dat de zusters ook wel van buiten Maastricht kwamen.¹³³ Een interessante transactie vinden we in 1526: het klooster koopt dan van de schepenen van Beek een jaarrente van vijf Rijngulden.¹³⁴ Het klooster was toen blijkbaar kapitaalkrchtig genoeg om op te treden als bank van lening. Het stelde aan de schepenen een som geld ineens ter beschikking, waarvoor zij de verplichting aangingen om aan het klooster een jaarlijkse rente te betalen.

Van de omvang van de kloosterbevolking kunnen we ons geen goede voorstelling maken. Zoals eerder uiteengezet, is het door Van Heylerhoff genoemde aantal van veertig zusters dat al in 1415 bereikt zou zijn, problematisch.¹³⁵ Het geestelijk bestuur van het klooster berustte bij de 'moeder', die voor het materiële

beheer werd bijgestaan bij een *procuratrix*.¹³⁶ Maar in sommige rechtshandelingen treedt ook een onder-moeder op,¹³⁷ een aanwijzing dat de omvang van het klooster de aanstelling van een assistente van de moeder nodig maakte. Vermeldenswaard is nog dat in het archief van Maagdendries een provenierscontract uit 1517 wordt bewaard. Andreas van Tongeren en zijn vrouw Eva geven een bedrag van tweehonderd gulden en een jaarpacht van een mud rogge aan het klooster in ruil voor hun onderhoud. Hier neemt het klooster dus de rol op zich van verzorgingstehuis, een bewijs voor de goede naam die het had (maar niet persé voor geestelijke bloei).

Nog even terug naar de vijftiende eeuw. Twee indicaties voor de voorspoed van Maagdendries in die periode hebben betrekking op de kapel. In 1471 zou de bisschop de kapel hebben herwijd, waarbij deze Sint-Andries als patroon ontving. Daarmee was voor de zusters de naamgeving van voor de verhuizing uit de Sint-Pietersparochie hersteld. Jammer genoeg kon een primaire bron voor dit gegeven niet worden gevonden, en de eerste vermeldingen in de literatuur worden ontsierd door het feit dat de naam van de bisschop verkeerd wordt opgegeven, als Erard van der Marck.¹³⁸ Als het gegeven klopt, moet Lodewijk van Bourbon de dienstdoende bisschop zijn geweest.¹³⁹

Na de dood van Lodewijk van Bourbon brak er strijd uit tussen verschillende gegadigden voor de Luikse bisschopszetel. Eind 1483 bekrachtigde de paus de benoeming van een van hen, Jan van Horne, als nieuwe bisschop.

131 Archief Maagdendries inv. 4.

132 Archief Maagdendries inv. 28 d.d. 12 december 1453.

133 Archief Maagdendries inv. 36 d.d. 17 april 1470.

134 Archief Maagdendries inv. 62 d.d. 9 mei 1526.

135 Zie hiervoor noot 61.

136 Genoemd onder meer in 1453, volgens Doppler 1914, 62.

137 Archief Maagdendries inv. 47 d.d. 2 november 1485.

138 Van Heylerhoff 1831, 102; Von Geusau 1894, 44.

139 De Stuers 1907; bewezen is het niet, zoals Mes 1984, 15 wil.

Afb. 2 Sint-Andriesskapel na de restauratie van 1984. RHCL, fotocollectie GAM, nr. 40638

Deze was op dat moment nog niet eens tot priester gewijd, maar op 11 september 1485 vond die wijding alsnog plaats, en wel te Maastricht in de kapel van Maagdendries. Dit opmerkelijke bericht gaat terug op een betrouwbare bron, namelijk de besluiten van het kathedraal kapittel van Luik.¹⁴⁰

Hiermee is het belangrijkste bewijs voor het hoge niveau van het kloosterleven in Maagdendries nog niet besproken, de intense beoefening van de geestelijke literatuur. Dit onderwerp komt verderop aan de orde.

Het kloostercomplex

In zijn uit 1485 daterende handschrift *Over hersteld Maastricht* bezingt Matthaëus Herbenus

de lof van Maastricht tegen de achtergrond van de verwoestingen die de stad had ondergaan tijdens de opvolgingsoorlog in het bisdom Luik, die in gang gezet was door de moord op bisschop Lodewijk van Bourbon (30 augustus 1482). Herbenus bespreekt de openbare gebouwen van de stad die hij in zijn eigen tijd gebouwd of uitgebreid had zien worden en laat daarbij ook enkele kloosters de revue passeren: 'Verder behoort de kerk van de Kruisbroeders met het gehele klooster tot de allernieuwste gebouwen, zoals ook het vrouwenklooster tussen de Hochter- en de Lindencruispoort.'¹⁴¹

Met dat vrouwenklooster is Maagdendries bedoeld. Het wordt op één lijn gesteld met het klooster van de Kruisbroeders, dat in de tijd

140 Pompen 1904, 150-160, in het bijzonder 160; zie ook De Stuers 1907. Pompen verwijst naar een repertorium van kapittelbesluiten gepubliceerd in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 6 (1869) 210.

141 Herbenus 1985, 46-47; vertaling van Van Heyst. Latijn: *Porro ecclesia Fratrum Cruciferorum, cum toto monasterio ex novissimis operibus est, sicut et monasterium faeminarum inter Portam Hocht et Lindercruijs.*

waarin Herbenus schreef nog in volle opbouw was.¹⁴² Maar terwijl het monumentale klooster van de kruisheren de stad nog altijd siert, moeten we het voor Maagdendries stellen met de weinige bouwkundige en archeologische sporen die het klooster heeft nagelaten. De kapel staat nog wel overeind, maar heeft sinds de Middeleeuwen ingrijpende wijzigingen ondergaan. Alle andere gebouwen zijn afgebroken. Het bodemarchief dat resteert heeft zware verstoringen ondergaan.

In 1984 werd de Sint-Andriesskapel in gebruik genomen als archiefdepot van het Sociaal-Historisch Centrum Limburg (afb. 2). Tijdens de restauratie die daaraan voorafging (1983-84) had bouwhistorisch onderzoek plaatsgevonden, dat belangrijke informatie opleverde over de middeleeuwse geschiedenis van de kapel. Het verslag daarvan is door Monique Dickhaut in 1985 in *De Maasgouw* gepubliceerd.¹⁴³ Analyse van de bouwkundige sporen bracht haar ertoe twee middeleeuwse bouwfases te onderscheiden. De kapel is eenbeukig en telde in de oorspronkelijke opzet vier traveeën. Toeloopt van de stadsbewoners maakte na verloop van tijd een verbouwing nodig, die leidde tot de inbouw van een 'nongallery' (Dickhaut spreekt van een dubbelkapel).¹⁴⁴ Omdat immers de zusters besloten waren en niet met de buitenwereld in contact mochten komen, kon het lekenpubliek alleen toegang krijgen wanneer aan de zusters een plaats werd gegeven op een tribune. De ruimte onder deze tribune, die op vijf pijlers rustte, was dan bestemd voor toeschouwers van buiten. Deze ingreep maakte het nodig het gewelf omhoog te brengen. In oostelijke richting kwamen er twee traveeën en een driehoekig

gesloten koor bij. Het koor, met het altaar waaraan de priester de mis celebreerde, werd iets verhoogd, zodat zowel de zusters boven als de leken beneden het ritueel aan het altaar konden volgen, zonder dat ze elkaar konden zien (afb. 3).

Dickhaut brengt deze tweede fase in verband met de herwijding van 1471 die hiervoor al is vermeld.¹⁴⁵ Over een precieze datering van de eerste bouwfase spreekt ze zich niet uit. Wel constateert ze dat resten van geschilderde muurdecoratie uit die eerste fase in stijl overeenkomen met schilderwerk in de Sint-Servaaskerk uit de jaren 1440-1460.¹⁴⁶ Gelijktijdig met de heringebruikneming van de kapel, en dus nog voor de publicatie van het artikel van Dickhaut, was echter het boekje van Mes verschenen (1984). Deze had uiteraard kennis kunnen nemen van de bouwhistorische waarnemingen en werd zelfs in staat gesteld een van de tekeningen die Dickhaut had laten maken in zijn boekje op te nemen.¹⁴⁷ Maar anders dan Dickhaut verbindt hij aan de eerste fase wel een datering: 'Bouwhistorisch onderzoek heeft uitgewezen dat een deel van de kapel in de veertiende eeuw is gebouwd'.¹⁴⁸ Mes rapporteert dit in de context van zijn relaas over de veronderstelde vestiging van de zusters van Maagdendries in het gebied van de Lindenkruispoort omstreeks het midden van de veertiende eeuw. Zijn periodisering van de bouwgeschiedenis van de kapel lijkt dus samen te hangen met zijn reconstructie van de historie van het klooster als geheel.

Theoretisch is het inderdaad denkbaar dat er in de omgeving van de Lindenkruispoort al in de veertiende eeuw een kapel heeft gestaan

142 *Monumenten* 1930, 242. Mes 1984, 12 stelt het ten onrechte zo voor alsof volgens Herbenus Maagdendries 'recentelijk herbouwd' was.

143 Dickhaut 1985.

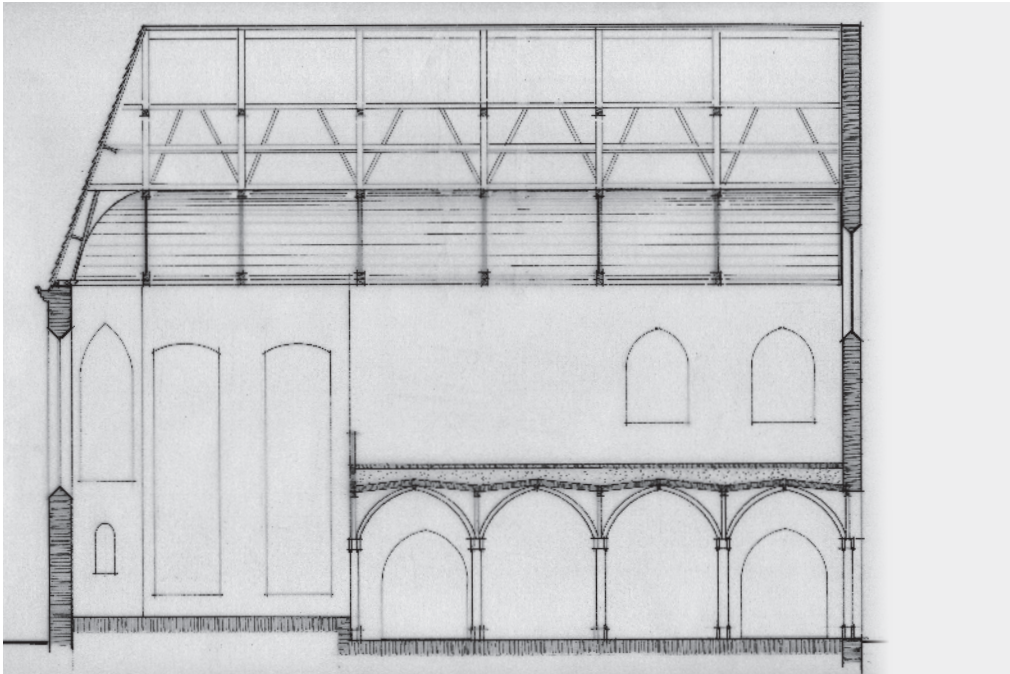
144 Dickhaut 1985, 30-34.

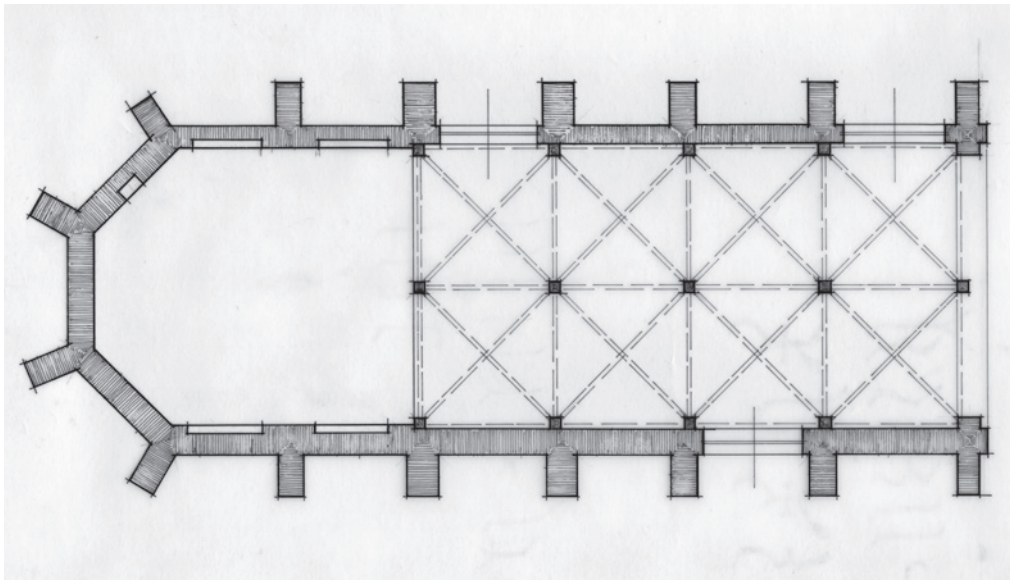
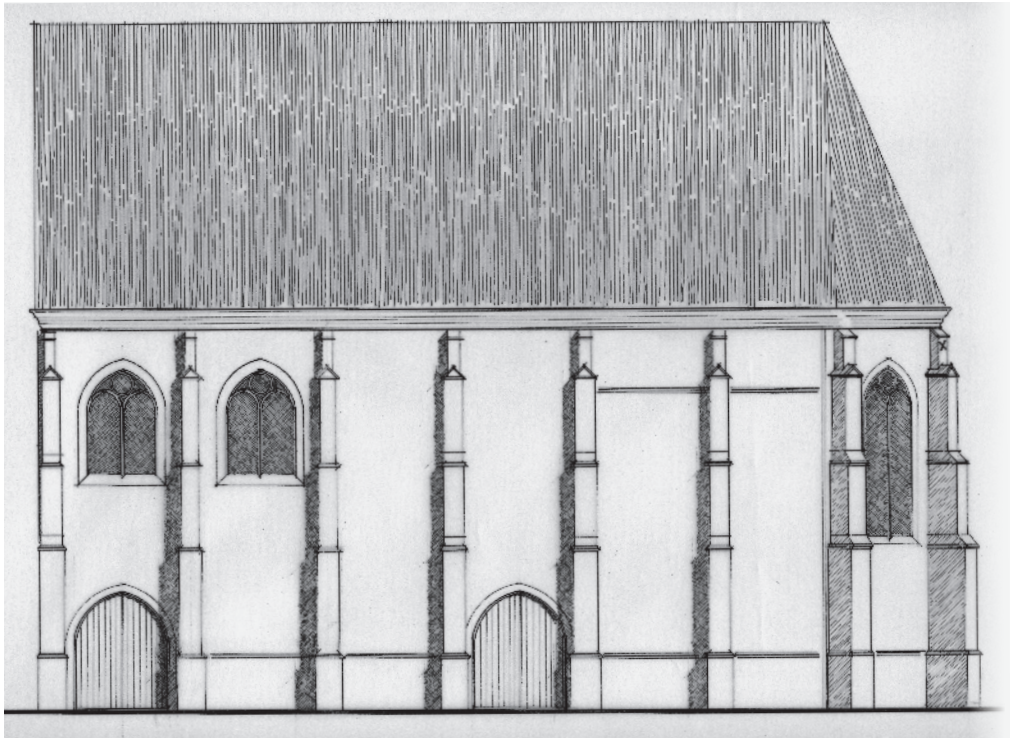
145 Dickhaut 1985, 31.

146 Dickhaut 1985, 42.

147 Mes 1984, 12.

148 Mes 1984, 7.

Afb. 3 Reconstructie van de Sint-Andriesskerk na de inbouw van de nonnengalerij. Dickhaut, 'De Sint Andriesskerk op de Maagdendries te Maastricht', *Maasgouw* 104, 35-36. Tekeningen SatijnPlus Architecten, Born.

met een buurtfunctie. De zusters van Sint-Andries zouden zich dan bij hun verhuizing hebben gevestigd bij een al bestaand bedehuis. Maar van een dergelijke kapel is verder niets bekend. Het testament van Elisabeth de Molendino uit 1350 somt er een hele reeks op, waaronder de Sint-Andrieskapel in de Pietersparochie, maar een kapel aan de noordrand van de stad is er niet bij.¹⁴⁹ Bij de omschrijving van de ligging van de percelen aan de Lindenkruispoort die de zusters in de jaren 1430 verwerven, wordt nergens een kapel vermeld. Het is onwaarschijnlijk dat die er is geweest.

In latere publicaties is wel het boekje van Mes goed gereciperd, maar het belangrijke artikel van Dickhaut is onopgemerkt gebleven.¹⁵⁰ Tegen de achtergrond van het bewijsmateriaal dat hier is besproken, lijkt het nu raadzaam om de vroege datering van Mes los te laten. In plaats daarvan kunnen we de door Dickhaut onderscheiden eerste fase van de kapel in verband brengen met de toestemming die de zusters in 1439 van bisschop, kapittel en pastoor ontvingen om een eigen kerk te gaan bouwen.¹⁵¹ De latere uitbreiding van de kapel past goed bij het toegenomen belang van Maagdendries.

Tijdens de restauratie van de kapel heeft ook enig bodemonderzoek plaatsgevonden (14-18 februari 1984). Behalve late aanbouwen aan de noord- en de zuidkant van de kapel werden de fundamenten ontdekt van een voorbouw tegen de westgevel die op de begane grond met de kapel in open verbinding stond. Moeten in de kapelgevel wezen op het bestaan van een zolder-met-dak op die voorbouw, die ook op verdiepingsniveau een doorgang had naar de kapel. Langs deze route bereikten de

zusters dus de tribune om de diensten bij te wonen.¹⁵²

Hetzelfde gedeelte van het kloosterterrein werd opnieuw aangesneden tijdens de proefopgraving van 2008.¹⁵³ Het noordelijke stadsdeel waartoe Maagdendries behoort, is in de zeventiende en achttiende eeuw steeds opnieuw het toneel geweest van aanpassingen die samenhangen met de status van Maastricht als vestingstad. Toen het klooster in 1796 werd opgeheven, kregen de resterende gebouwen een militaire functie. Gedurende de negentiende eeuw, en vooral na de beëindiging van de militaire status van Maastricht in 1867, werden in deze omgeving de gebouwen van het aardewerkbedrijf van Petrus Regout, het latere Sphinx, neergezet. Toen die in de twintigste eeuw op hun beurt werden gesloten, formuleerde de gemeente Maastricht een programma voor de herstructurering van de noordwestentree van de stad. In dat kader verscheen in 2000 een rapport over het Sphinx-terrein van Kruisinga, Langeweg, Minis en Mes¹⁵⁴ onder auspiciën van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Het Verdrag van Malta (1992) en de nieuwe Wet op de Archeologische Monumentenzorg (2007) die daar in ons land op volgde, droegen bij aan het bewustzijn dat stadssanering het onherroepelijk verdwijnen van belangwekkend bodemerfgoed tot gevolg zou kunnen hebben. In Maastricht leidde dit ertoe dat een verkennende opgraving – een zogenaamd inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven – werd uitgevoerd op een moment dat het slopen van de fabriekshallen van Sphinx al was begonnen (20 maart tot 11 april 2008).

149 Franquinet 1880 nr. 36.

150 Het wordt niet genoemd door Kruisinga e.a. 2000, en evenmin in de *Historische Encyclopedie Maastricht*, bij Van der Mark 2009 en bij Aarts en Van der Mark 2015.

151 Zie hiervoor p. 69.

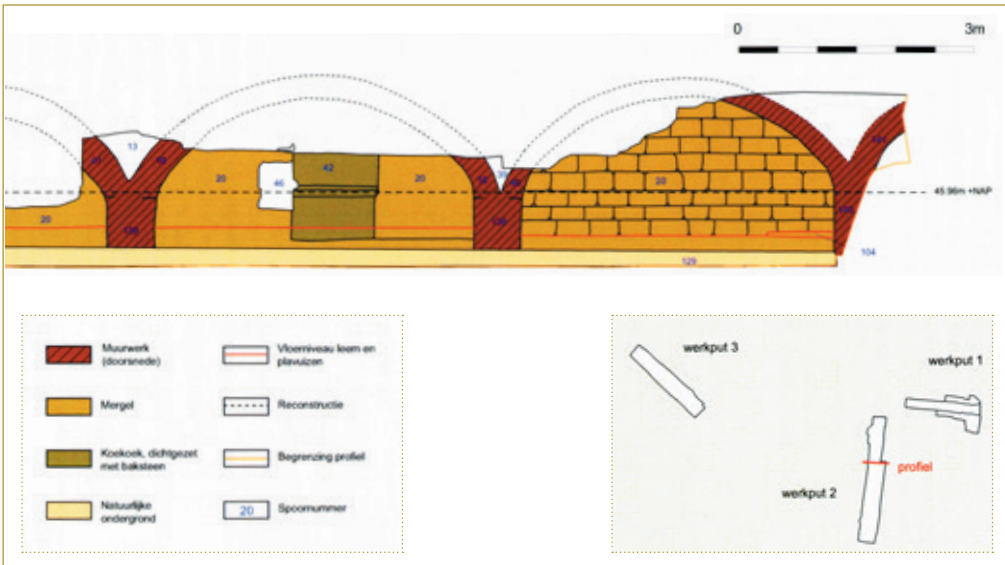
152 Kort verslag van de opgraving in de rapportage van Dickhaut 1985, 36.

153 Van der Mark e.a. 2009.

154 Kruisinga e.a. 2000.

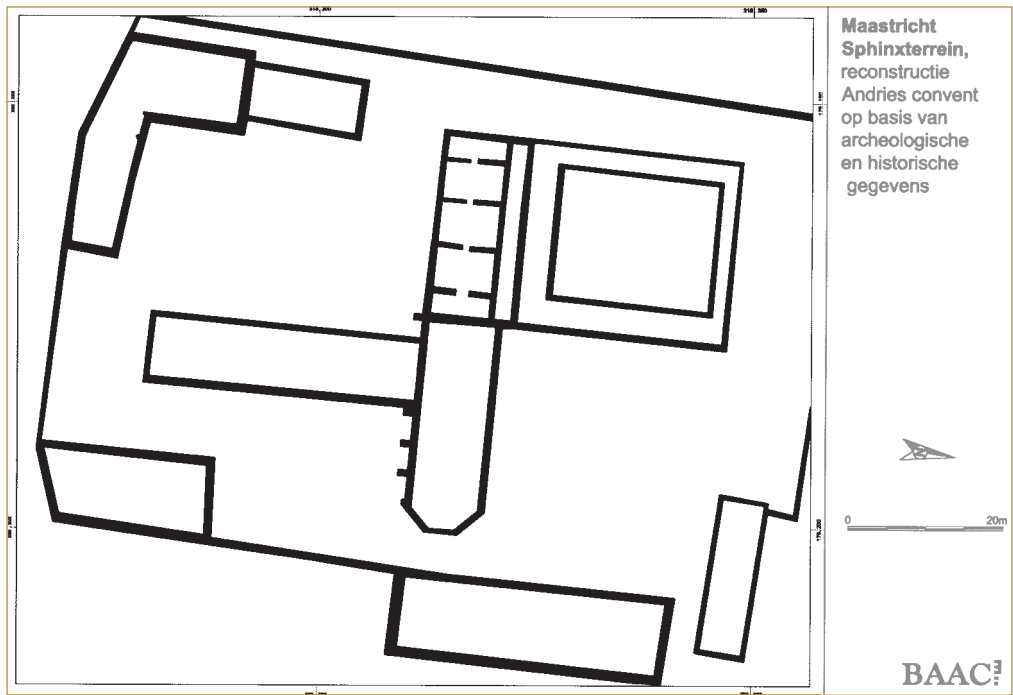

Afb. 4 Overzicht opgraving kloostervleugel. Van der Mark e.a., *Sphinxterrein fase 1*, afb. 17. Copyright BAAC / Belvédère Wijkontwikkelingsmaatschappij.

Afb. 5 Doorsnede door de kelders. Van der Mark e.a., *Sphinxterrein fase 1*, afb. 18. Copyright BAAC / Belvédère Wijkontwikkelingsmaatschappij.

Afb. 6 Reconstructietekening van het convent Maagdendries. Van der Mark e.a., *Sphinxterrein fase 1*, afb. 40. Copyright BAAC / Belvédère Wijkontwikkelingsmaatschappij.

Er werden drie opgravingsputten geopend: de tweede daarvan boorde een stuk van het voormalige kloosterterrein van Maagdendries aan.¹⁵⁵ Binnen deze put lag ook de in 1984 ontdekte voorbouw tegen de westgevel van de kapel (afb. 4).¹⁵⁶ Er kwamen nu vijf kelders tevoorschijn, waarvan er drie konden worden opgegraven (afb. 5). Ook dit hernieuwde archeologisch onderzoek constateert dat de voorbouw een verdieping moet hebben gehad die met de kapel in verbinding stond. Het vermoeden wordt uitgesproken dat het ging om de eetzaal (refter) beneden – met bijbehorende voorraadkelders – en een slaapzaal (dormter)

boven. De chronologische interpretatie is lastig: na een verwoesting in 1676 is hier een nieuw gebouw neergezet, maar omdat de kelders gevuld zijn met materiaal van voor die tijd, denken de archeologen toch dat toen gebruik is gemaakt van resten van een ouder gebouw, dat uit de vijftiende eeuw moet hebben gestamd.¹⁵⁷

Andere elementen van het kloostercomplex die werden blootgelegd zijn een L-vormig poortgebouw in laatgotische stijl, straatwerk van Maaskeitjes ten noorden van de kapel en haar westelijke voorbouw, een grensmuur en een andere muur die wordt geïnterpreteerd als de muur van de kloostertuin.¹⁵⁸ Meer naar het

155 Van der Mark e.a. 2009, 45-56. De campagne van 2014 betrof een noordelijker segment van het Sphinxterrein. Het raakte het areaal van Maagdendries niet, wel dat van het in 1673 gestichte klooster van de penitenten-recollectinen. Zie Aarts en Van der Mark 2015.

156 Het rapport Van der Mark e.a. 2009 knoopt hiervoor aan bij het verslag van Mes 1984, 14, niet bij Dickhaut 1985, 36.

157 Van der Mark e.a. 2009, 48. Maar de datering daarvan op 1471, gebaseerd op Mes 1984, is ongefundeerd.

158 Van der Mark e.a. 2009, 48-51.

westen blijken sloopwerkzaamheden alle sporen van het complex te hebben vernietigd. Op basis van deze resten, in combinatie met latere afbeeldingen en de kadastrale minuutkaart, publiceren de opgravers een reconstructie, waarop ook een kruisgang rondom de tuin is weergegeven (afb. 6).¹⁵⁹

Tot de vondsten behoort een aantal paal- en afvalkuilen, waarvan de oudste teruggaan tot de veertiende eeuw, een regenput en drie beerputten.¹⁶⁰ De inhoud van een van de beerputten is onderzocht met de methode van de archeobotanie, met de bedoeling meer te weten te komen over de levensstandaard van de zusters.¹⁶¹ Met de conclusie is de rapporteur voorzichtig. Het materiaal in de beerput kan niet nauwkeuriger worden gedateerd dan ‘vermoedelijk uit de zestiende eeuw’. Aanwijzingen voor een uitzonderlijk armoedig of rijk bestaan zijn niet gevonden. ‘De aanwezigheid van weinig fruit en veel graanresten wijst mogelijk op een sober dieet, aangezien fruit het snoepgoed van vroeger was.’¹⁶² Enig fruit hadden de zusters toch wel, en daarnaast beschikten ze over een opvallende verscheidenheid aan kruiden, die vermoedelijk voor medicinaal gebruik waren bestemd.

Schrijfwerk

De beperkte beschikbaarheid van archeologische en archiefbronnen voor de geschiedenis van Maagdendries wordt gecompenseerd door de ruime overlevering van handschriften uit het klooster. Zij maken het mogelijk om ons een goed beeld te vormen van de religieuze cultuur van de zusters en om de verwantschap daarvan met de Moderne Devotie in te schatten. Nederlandse en buitenlandse bibliotheken bezitten het aanzienlijke aantal van vijftien handschriften met Middelnederlandse teksten die met Maagdendries in verband kunnen worden gebracht: ze stammen uit de librije van het klooster, ze zijn daar geschreven, of allebei. Elf van deze handschriften zijn uit de kloosterbibliotheek afkomstig,¹⁶³ één is er door een kopiïste in Maagdendries vervaardigd maar zeker in een andere kloosterbibliotheek terecht gekomen;¹⁶⁴ drie andere zijn eveneens van de hand van een kopiïste uit Maagdendries, maar hiervan is niet bekend of ze daar zijn gebleven.¹⁶⁵ Bij de handschriften uit de librije van Maagdendries is er één dat pas in tweede instantie en van buiten af in dit klooster zal zijn beland: het handschrift met de *Limburgse sermoenen*.¹⁶⁶

159 Van der Mark e.a. 2009, 82. Ze gebruiken niet de achttiende-eeuwse Franse maquette van Maastricht.

160 Van der Mark e.a. 2009, 52-56. Het rapport geeft geen commentaar bij de ouderdom van deze putten. De oudste kunnen behoord hebben tot behuizingen die op dit terrein al aanwezig waren op het moment dat de zusters van Sint-Andries het in bezit namen.

161 Het deelrapport ‘Archeobotanisch onderzoek van beerput S130 in het Andriesconvent’ door W. van der Meer, in Van der Mark e.a. 2009, 71-80, met samenvatting op p. 83.

162 Van der Mark e.a. 2009, 83.

163 Ik houd de volgorde van *Collecties op Orde* aan, maar wijk op enkele punten af van de toeschrijving door Stooker en Verbeij. Zij kennen aan de librije van Maagdendries toe: COO nr. 892 = Brussel, KB 11231-36; nr. 893 = Brussel, KB II 4334; nr. 894 = Brussel, KB II 5574; nr. 897 = Den Haag, KB 70 E 5; nr. 898 = Den Haag, KB 70 E 13; nr. 899 = Den Haag, KB 134 C 53; nr. 900 = Keulen, HA W. Oct. 25; nr. 903 = Maastricht, Bonnefantenmuseum, LGOG (1); nr. 904 = Maastricht, RHCL: Handschriften gemeentearchief Maastricht 157; en nr. 905 = Maastricht, RHCL: Handschriften gemeentearchief 462. Daar zou ik COO nr. 896 = Gent, KANTL 10 aan willen toevoegen. Dit handschrift was op zon- en feestdagen geschreven en mocht daarom niet worden verkocht; dan is het waarschijnlijk in Maagdendries gebleven.

164 COO nr. 895/804 = Brussel, KB IV 94, dat afkomstig is van de regularissen van Maaseik.

165 COO nr. 891 = Amsterdam, UB I G 12; nr. 901 = Leiden, UB, BPL 2259; en nr. 902 = Leiden, UB, Ltk 320.

166 COO nr. 897; Scheepma 2005. Vanwege zijn bijzondere positie blijft dit handschrift in het nu volgende buiten beschouwing.

In het klooster zelf werd dus ook geschreven. We kunnen vier en misschien zelfs vijf personen onderscheiden die als kopiïste actief zijn geweest. Allereerst is er de zuster die verantwoordelijk was voor een handschrift met geestelijke teksten dat in het bezit kwam van de regularissen van Sint-Agnes te Maaseik.¹⁶⁷ Dezelfde zuster, van wie we verder niets weten, vervaardigde nog (gedeelten van) twee andere handschriften uit de librije van Maagdendries.¹⁶⁸

Van een van de andere schrijfsters kennen we de naam: het gaat om Katrijn van Rade, die als kopiïste minstens twintig jaar actief was, van 1478 – 1498, en van wie niet minder dan vier handschriften zijn bewaard.¹⁶⁹ Nog weer een andere zuster identificeert zich als de nicht van rector Gerard Rijken: ze noteert namelijk in één handschrift dat haar oom in 1496 is overleden.¹⁷⁰ Hoe zij zelf heette, weten we niet. Op basis van vergelijking van de schrijfhand worden dan ook twee andere handschriften aan haar toegeschreven.¹⁷¹

Van nog één en mogelijk twee andere kopiïsten is de identiteit evenmin bekend als die van de zuster die het handschrift uit Maaseik vervaardigde. Een van de zusters die in Maagdendries werkten had als specialiteit het aanbrengen van kalenders en tijdstabellen in handschriften die voor het overige door iemand anders werden gekopieerd.¹⁷² En dan is er nog een handschrift waarin onder meer een rapportage is opgenomen van de predikatie die de franciscaan heer Bernaert in 1476 ‘opter Meechdendries’ had gehouden, en dat ook gebeden aan de heilige Barbara bevat, de

tweede patroonheilige van Maagdendries. Het lijkt aannemelijk dat de preek in huis is genoteerd, zodat ook dit manuscript van de hand van een zuster van Maagdendries zal zijn geweest.¹⁷³

Tien van de vijftien handschriften die met Maagdendries in verband kunnen worden gebracht, zijn dus geheel of gedeeltelijk in het klooster zelf geschreven.¹⁷⁴ Het zwaartepunt van de schrijfactiviteit in Maagdendries valt in de decennia rond 1500. Dat we dan zoveel zusters aan het werk zien bewijst de intensiteit van de schrijfcultuur in het klooster. De aanwezigheid van een specialiste in tijdrekenkundige documenten wijst in dezelfde richting. Ook voor Maagdendries geldt dat de introductie van de boekdrukkunst – sinds 1473 werden er in de Nederlanden Latijnse boeken gedrukt, en sinds 1477 ook Nederlandstalige – niet onmiddellijk het verdwijnen van het handgeschreven boek tot gevolg had. Een van de redenen was dat het schrijven (van geestelijke teksten) werd beschouwd als een goede oefening in devotie.

Maar in Maagdendries speelde ook nog iets anders mee. In een van de handschriften die Katrijn van Rade kopieerde, noteerde ze dat ze het schrijfwerk op zon- en heilige dagen had gedaan en dat het boek daarom niet verkocht mocht worden.¹⁷⁵ De datering van een ander handschrift wordt gegeven als begonnen in 1478 ‘opter heiliger XI M meechdendach’ (21 oktober) en afgesloten in 1479 ‘op der heiliger mertelerssen sine Margareten dach’ (13 juli). Ook dit handschrift is dus geproduceerd in gewijde tijd.¹⁷⁶ Zulke notities hebben

167 COO nr. 804/895 (circa 1510).

168 COO nr. 901; nr. 899 f. 115-115v (beide circa 1500).

169 COO nr. 898 (1478); nr. 896 (1487); nr. 900 (1487) en nr. 891 (deels; 1498).

170 COO nr. 905 f. 332 (1515). Gerard Rijken is uit andere bronnen bekend als rector: Archief Maagdendries inv. 47 d.d. 2 november 1485 en inv. 49 d.d. 5 maart 1489. Zie ook Doppler 1914, 63; 1915, 71.

171 COO nr. 899 (circa 1500); en nr. 902 (eveneens circa 1500).

172 Het gaat om de handschriften waaraan de nicht van Gerard Rijken heeft gewerkt: COO nrs. 899; 902 en 905.

173 COO nr. 892 (circa 1530). Met het in de tekst uitgesproken vermoeden wijk ik weer af van Stooker en Verbeij in COO.

174 COO nrs. 891, 892, 895, 896, 898, 899, 900, 901, 902 en 905.

175 COO nr. 896.

176 COO nr. 898; zie ook CMD II nr. 408.

alleen zin als er in het klooster ook handschriften voor de verkoop (*pro pretio*) werden vervaardigd; uiteraard gebeurde dat dan op werkdagen. Het is niet ondenkbaar dat het handschrift uit Maaseik¹⁷⁷ zo'n manuscript is geweest. Het is bekend dat de vervaardiging van handschriften voor commerciële doelen een van de middelen van bestaan van de broeders des gemeenen levens is geweest.¹⁷⁸ Dat vrouwenkloosters boeken produceerden voor andere kloosters wordt eerder uitzonderlijk geacht.¹⁷⁹

Interessant is dat ook de paters van Maagdendries tweemaal met boeken in verband worden gebracht. Peter Treckpoel, priester en auteur van een belangwekkende *Kroniek van de Landen van Overmaas*, signaleert dat in Beek, het dorp waar hij opgroeide, in het jaar 1463 een vesperboek arriveerde dat was geschreven 'von eynen pater te Trycht opten begynenhoff, geheeyten op Saxsdrüss'.¹⁸⁰ Dit boek, bestemd voor de viering van de avondgetijden in de parochiekerk van Beek, zal in het Latijn zijn geweest. Wie die pater was, staat er niet bij; misschien fungeerde toen Johan van der Hulst als zodanig.¹⁸¹ Rector Gerard Rijken, wiens nichtje boeken kopieerde, nam in 1489 de taak op zich om als executeur op te treden van het testament van Hugo Crock, de pastoor van de Sint-Matthiaskerk. Als dank voor zijn moeite

erfde hij zelf de boeken uit de nalatenschap van de pastoor.¹⁸² Het gaat uiteraard te ver om de inzet van de zusters voor de boekproductie aan het initiatief van hun biechtvaders toe te schrijven, maar die zullen hen in ieder geval niet hebben afgeremd.

De meeste manuscripten die we van Maagdendries hebben, zijn verzamelhandschriften. Dit betekent dat er een groot aantal afzonderlijke teksten in kan staan, maar dat die door de samensteller, al dan niet in opdracht, met opzet en min of meer planmatig zijn bijeengebracht.¹⁸³ Een handschrift in Brussel telt niet minder dan 63 verschillende teksten.¹⁸⁴ Dit is dan ook het handschrift waarvan de inhoud het moeilijkst op één noemer is te brengen. De andere handschriften zijn gemakkelijker te typeren aan de hand van het stofcomplex dat ze bevatten of van het genre van de teksten die erin zijn opgenomen. Zo zijn er een paar die uiteenlopende Mariastof bij elkaar brengen.¹⁸⁵ Bijzonder goed vertegenwoordigd zijn de gebedenboeken. Die hebben inhoudelijk dan ook meestal weer een herkenbaar thema: ze concentreren zich op het leven en lijden van Jezus, al dan niet in combinatie met het leven van Maria.¹⁸⁶ Gebeden vertoonden een enorme vormenrijkdom, zoals verderop in dit artikel aan de inhoud van één handschrift zal worden gedemonstreerd.

177 COO nr. 804/895.

178 Kock 2002.

179 Stooker en Verbeij 1997, I 166 met noot 103 signaleren juist het onderhavige handschrift als een van die exceptionele gevallen. Een duidelijk geval van commerciële boekproductie in een vrouwenklooster is dat van de regularissen van Jericho in Brussel: Stoop 2013, 153-168.

180 Habets 1870, 19-20.

181 Hij was in ieder geval pater in 1470-1471: Archief Maagdendries inv. 36 d.d. 17 april 1470; inv. 37 d.d. 12 september 1471. Zie ook Doppler 1914, 61.

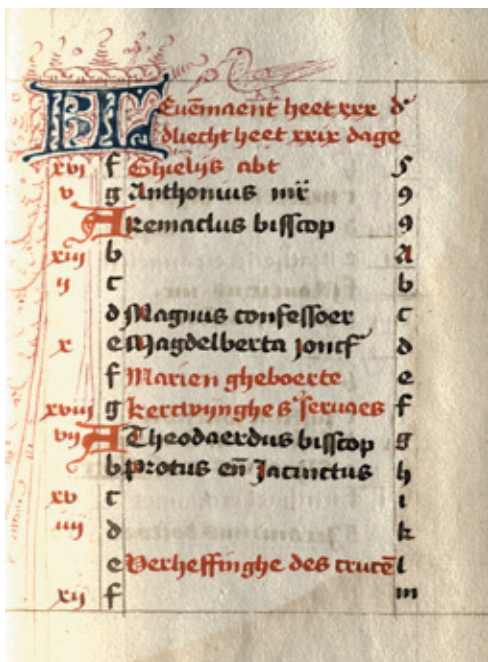
182 Archief Maagdendries inv. 49 d.d. 5 maart 1489; Doppler 1914, 63.

183 In tegenstelling tot een convoluut, een bundeling achteraf van twee of meer handschriften die eerder zelfstandig hadden gecirculeerd.

184 Brussel, KB 11231-36 (= COO nr. 892), volgens de beschrijving in Meertens 1930-1934, VI nr. 17.

185 COO nrs. 894 en 898; ook de nrs. 901 en 902, naar het genre op te vatten als gebedenboeken, bevatten veel Mariastof.

186 COO nrs. 899 en 905 (leven van Jezus; nr. 905 heeft volgens Desplenter 2008, 946-947 deels het karakter van een mis- en officieboek); nrs. 901 en 902 (Jezus en Maria). Handschrift COO 903 is een getijden- en gebedenboek.

Afb. 7 Kalender met de kerkwijding van Sint-Servaas. Maastricht, RHCL, Handschriften gemeentearchief Maastricht nr. 462 f. 11r.

Afb. 9 Astrologische tabel. Maastricht, RHCL, Handschriften gemeentearchief Maastricht nr. 462 f. 25r.

Afb. 8 Computistische cirkels voor het gulden getal (links) en de zondagsletter (rechts). Maastricht, RHCL, Handschriften gemeentearchief Maastricht nr. 462 f. 15v-16r.

De kalender

De kloosterlingen van Maagdendries vierden de zon-, feest- en heiligendagen volgens het kerkelijke jaar. De kalender was dus een belangrijk instrument in het kloosterlijk leefritme.¹⁸⁷ Drie handschriften van Maagdendries met gebeden en andere devotionele teksten openen met zo'n kalender, waarop in rood alle feesten staan aangetekend die in het bisdom Luik werden gevierd. Daar zijn ook twee feesten bij die specifiek waren voor Maastricht, namelijk de Translatie (reliëkoverbrenging) van Sint-Servaas op 7 juni en de Kerkwijding van Sint-Servaas op 9 september (afb. 7).¹⁸⁸ Deze kalender wordt steeds voorafgegaan of gevolgd door de zogenaamde computistische cirkels (*computus* betekent tijdrekenkunde) (afb. 8). Zoals nu nog steeds het geval is, schoof een deel van de feestdagen met de Paasdatum over de jaarkalender heen en weer. Pasen valt altijd op de zondag van de eerste volle maan na 21 maart. Om de Paasdatum goed te kunnen berekenen moest dus worden gelet op twee cycli. Een van de cirkels betreft de zondagsletter en beslaat een periode van 28 jaar. De data in het jaar krijgen elk een letter uit de serie a-g, die bij elkaar de weekindeling weergeven. Elk jaar heeft dan een vaste letter voor de zondagen. Omdat de schrikkeljaren voor een verspringing zorgen, komt dezelfde reeks eens in de $7 \times 4 = 28$ jaar terug. De tweede cirkel geeft de cyclus van de maanstanden (het zogenaamde gulden getal) en beslaat negentien jaar. Als de cirkels correct zijn uitgevoerd, geeft een kruisje de positie van het beginjaar aan, van welk punt dan voor- of achteruit moet worden geteld. De combinatie van de twee cycli zorgt ervoor dat dezelfde twee posities slechts eens in de $(28 \times 19 =) 532$

jaar terugkomen. Vaak wordt een afgerond jaartal als beginpunt genomen, omdat de berekeningen dan eenvoudiger zijn en de cirkels langer bruikbaar blijven. In handschrift COO nr. 905, bijvoorbeeld, hebben ze het jaar 1500 als nulpunt. Dat is niet persé het jaar waarin het handschrift is vervaardigd, in dit geval staat het jaartal van voltooiing apart binnen de cirkels genoteerd, namelijk 1515.

De handschriften van Maagdendries hebben ook nog een derde cirkel, waaruit de duur van Advent kan worden afgelezen.¹⁸⁹ Een andere bijzonderheid is de aanwezigheid van drie tabellen: één waarin de zondagsletter (op de x-as) wordt afgezet tegen het gulden getal (op de y-as), één voor het aantal weken en dagen tussen Kerstmis en Vastenavond,¹⁹⁰ en één voor de combinatie van het gulden getal met de tekens van de dierenriem en de afwisseling van goede en kwade dagen: astrologie in het klooster! (afb. 9) In één handschrift vinden we zelfs een lijstje met de lichaamsdelen en de tekens van de dierenriem waardoor zij worden beheerst.¹⁹¹

Preek en exempel

Sommige verzamelhandschriften uit Maagdendries hebben het karakter van prekenbundels en bevatten vertaalde preken van auteurs uit een recent of verder verwijderd verleden. Een van de aan Maria gewijde verzamelhandschriften zou men kunnen kenschetsen als zo'n prekenboek. Het grootste deel ervan wordt namelijk ingenomen door het *Mariale* van Jacobus de Voragine (1228/9-1298), een preken-cyclus over de Maagd Maria. Daarnaast staan er ook nog twee losse preken voor Maria Tenhemelopneming in.¹⁹² Een manuscript in Gent

187 Voor het nu volgende zie Gumbert 1988, 5-9.

188 COO nrs. 899; 902 en 905; zie boven noot 172.

189 CMD II, 8.

190 Deze tabel ontbreekt in COO nr. 899.

191 COO nr. 902 f. 13r.

192 COO nr. 898; voor het *Mariale* zie *Verfasserlexikon* IV 451; en voor de preken voor Maria Tenhemelopneming: *Repertorium van preken* II 757-759.

is geheel gevuld met *Die expositie op dat heyleghe pater noster*, een reeks van elf preken waarin het Onzevader wordt uitgelegd. Ze vormen een selectie uit een reeks van vijftig Latijnse preken van de hand van Herman Stekin (overleden 1428), die priester was geweest bij de kartuizerinnen van Brugge.¹⁹³ Verder zijn er nog een paar vertaalde preken van Bernard van Clairvaux (1090-1153) en van Eckbert van Schönau (overleden 1184) opgenomen in een Brussels handschrift.¹⁹⁴

In de beoefening van de Middelnederlandse letterkunde is het gangbaar om een onderscheid te maken tussen de ‘preek’ en de ‘predikatie’. Met predikatie bedoelen we de liturgische handeling, dat wil zeggen de mondelinge voordracht van een stuk bijbel- of geloofsuitleg die plaatsvindt in het kader (meestal) van de mis. De preek is daarentegen een literair genre, waarvan enkele vormeigenschappen wel geïnspireerd zijn op de predikatie maar die niet, of niet persé, teruggaat op een werkelijke voordracht. De preek wordt gehanteerd als studietekst die is bedoeld voor individueel gebruik: een leestekst dus. Het belangrijkste vormkenmerk is het thema, de (bijbel)tekst, vaak in het Latijn gevolgd door een Nederlandse vertaling, waar het exposé bij aanknoopt. Vaak wordt ook de gelegenheid binnen het kerkelijk jaar aangegeven waarvoor de preek is bedoeld, bijvoorbeeld voor Hemelvaart.¹⁹⁵ Ook de preken in de handschriften uit Maagdendries behoren tot dit literaire genre.

Daarnaast zijn er uit enkele kloosters ook preken bewaard die werkelijk zijn gehouden. Een grote collectie van preken van dit type is

overgeleverd uit het Brusselse klooster Jericho, dat bewoond werd door regularissen.¹⁹⁶ Het bijzondere aan dergelijke preken, die dus tegelijk ook predikaties zijn, is dat ze achteraf zijn opgetekend door een van de zusters die onder het gehoor van de predikant hadden gezeten, al dan niet met gebruikmaking van tijdens de prediking gemaakte notities, en al dan niet onder controle van de predikant. Die kan dus niet als de exclusieve auteur van zo’n preek worden beschouwd. De zuster die de preek opschreef was minstens mede-auteur.

Voor preken van dit type is de term ‘biechtvaderpreek’ geïntroduceerd.¹⁹⁷ Maar Patricia Stoop geeft de voorkeur aan de term ‘conventspreek’, omdat het vaak niet de eigen biechtvader was die had gepreekt, maar een bezoeker, bijvoorbeeld een langskomende bedelmonnik.¹⁹⁸ Precies zo’n conventspreek hebben we ook van Maagdendries: de ook al in ander verband aangehaalde predikbeurt uit 1476 van de franciscaan Bernaert die de metgezel van Sint-Bernardinus was geweest.¹⁹⁹

Verwant aan de preek is nog het exemplar: een korte anekdote die een punt uit de geloofsleer of de moraal verduidelijkt. Oorspronkelijk waren dergelijke exemplars bedoeld om een predikatie te verlevendigen, maar in de late Middeleeuwen ontstonden er collecties van dergelijke verhaaltjes buiten de context van de prediking, waarbij ongetwijfeld hun (stichtelijke) amusementswaarde meespeelde. Uit Maagdendries is ook zo’n collectie bewaard, die zelf weer put uit oudere bronnen zoals de al genoemde *Expositie op dat heyleghe pater noster* en verschillende heiligenlevens.²⁰⁰

193 COO nr. 896. Uitvoerige beschrijving van dit handschrift in Hendrickx 1984, 198-201; in het *Repertorium van preken* V 228-223 wordt de versie in het handschrift uit Maagdendries als de standaardredactie gehanteerd. Over Stekin zie Jacobs 1927.

194 COO nr. 892 = Brussel, KB 11231-36, resp. f. 143r-144r en f. 67r-74v. Zie *Repertorium van preken* III 1411-1412.

195 Voor deze definitie zie de inleiding van het *Repertorium van preken*, 1-3-4.

196 Stoop 2013.

197 Mertens 2009.

198 Stoop 2013, 11.

199 COO 892 = Brussel, KB 11231-36 f. 75r-82v. *Repertorium van preken* III 1450 (in appendix 1b).

200 COO nr. 900. Aan het slot van dit handschrift zijn enkele liederen opgenomen, die verderop worden besproken.

Getijden en gezangen

Het getijdengebed was de ruggengraat van het kloosterleven, elke dag verliep volgens de zeven gebedsuren. Volwaardige kloosterlingen hielden zich aan het officiële kerkelijke Officie, dat in koor in het Latijn gebeden en gezongen wordt (koorgebed), en dat uit een rijke schat aan teksten bestaat die dagelijks wisselen in overeenstemming met het kerkelijk jaar. Elk getijde bestaat uit een of meer psalmen afgewisseld met antifonen (keerverzen die zelf ook zijn ontleend aan de psalmen), uit lezingen of 'lessen' beantwoord door responsories, en uit hymnen (strofische liederen). Behalve scholing in het Latijn vergt het koorgebed ook de beschikbaarheid van tijd die niet besteed hoeft te worden aan economisch productieve arbeid.

Tertiarissen beoefenden het getijdengebed niet op dit hoge niveau. Ze beschikten noch over het cultureel, noch over het economisch kapitaal. Hier werkte bovendien heel lang de omstandigheid door dat tertiarissen van oorsprong eigenlijk leken waren. Volgens de regel van *Supra montem* (1289) konden 'ongeletterde' leden van de derde orde – zij die het Latijn niet machtig waren – voor de getijden volstaan met reeksen Onzevaders en Weesgegroeten, eventueel aangevuld met de geloofsbelijdenis (de Twaalf Artikelen) en de boetpsalm *Miserere mei Deus* (Ps. 50/51). Het morgengebed (de metten) en de avondgebeden (vespers en complete) zegden ze gezamenlijk in de kapel. De 'kleine uren' zullen ze vaak gehouden hebben tijdens het werk. Die waren immers gemakkelijk te combineren met het eentonige spinnen en weven waarmee ook tertiarissen meestal in hun levensonderhoud voorzagen.

In de loop van de tijd raakte bij de klooster-

lijk samenlevende derde-ordelingen het getijdenboek in gebruik. Dit bestond uit een bundeling van enkele vaste getijdenteksten zoals de Mariagetijden, de Kruisgetijden en de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, met de Dodenwake en de Zeven Boetpsalmen. De teksten wisselden niet met het kerkelijk jaar en konden dus veel gemakkelijker worden geleerd. Oorspronkelijk waren ze ook in het Latijn, maar in de jaren 1379-83 werden ze in het Middelnederlands vertaald door Geert Grote van Deventer, die als de stichter van de Moderne Devotie geldt.²⁰¹ In de eeuw die daarop volgde vond deze vertaling massale verbreiding. Onze bibliotheken bevatten er nog vele honderden exemplaren van.²⁰²

In twee handschriften uit Maagdendries treffen we vertaalde hymnen en sequensen aan. Hymnen zijn strofische lofliederen die deel uitmaken van de liturgie van het Officie. Sequensen horen thuis in de liturgie van de Mis, die in kloosters ook (minstens) eenmaal per dag werd gevierd. Sequensen worden gekenmerkt door parallellisme in de zinsbouw en door het feit dat hun melodieën één noot per lettergreep tellen, een eigenschap die maakt dat ze erg op hymnen lijken. De oorsprong van de sequens is omstrede. Lange tijd is gedacht dat ze – al in de vroege Middeleeuwen – zijn ontstaan als dichtsels om de lange notenreeksen (zogenaamde melismen) op de slot-a van het Alleluia uit de mis met tekst te vullen. Hoe dat ook zij, in vijftiende-eeuwse kloosters circuleerde een groot aantal in Nederlands proza vertaalde hymnen en sequensen, als onderdeel van compleet vertaalde getijdenteksten (zogenaamde lekenbrevieren) en van volkstalige misboeken, maar ook wel los.²⁰³

201 Zie Desplenter in: Dlabáčová en Hofman eds. 2018, 92-95. De tekst is uitgegeven in Van Wijk (1940).

202 Uit Maagdendries afkomstig is het getijdenboek Maastricht, Bonnefantenmuseum / RHCL, uit de collectie Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, ongenummerd, van ongeveer 1500; dit is COO nr. 903. Helaas was het ten tijde van het schrijven van deze bijdrage onvindbaar, zodat niet kon worden vastgesteld of het de getijdenvertaling van Geert Grote bevat.

203 Desplenter 2008; over de sequensen in het bijzonder 175-86. Beknopt over de grote cultuurhistorische betekenis van dit verschijnsel: Mertens 2013.

De bevindingen voor Maagdendries sluiten hierbij aan. In het omvangrijke Brusselse verzamelhandschrift is behalve een unieke vertaalde sequens ter ere van de heilige Hieronymus²⁰⁴ ook een reeks van sequensen voor Maria overgeleverd die zich over een complete week uitstrekt. De serie begint met het *Tota pulchra es, amica regis angelorum*, vertaald als ‘Ghi sijt te mael schoen, vriendinne des conincs der engelen’. Yuri Desplenter heeft ontdekt dat de reeks als geheel nog slechts in één ander handschrift voorkomt, dat waarschijnlijk thuis hoorde in het birgittijnse klooster Coudewater bij Rosmalen. Dat handschrift is ouder dan het Maastrichtse: de bron voor de vertalingen ligt dus misschien in Rosmalen.²⁰⁵

Een tweede reeks van hymnen en sequensen vinden we in een van de handschriften die in Maastricht worden bewaard.²⁰⁶ Sommige daarvan zijn ook vaak elders overgeleverd, zoals de adventshymne *Conditio alme siderum*, vertaald als ‘Heilighe schepper, der steernen ewighe licht.’²⁰⁷ De Kerstsequens *Eia recolamus laudibus piis digna* (‘Ach laet ons mit goddienstigen herten overdenken’) daarentegen is zeldzaam,²⁰⁸ en van de hymne *Caeli cives applaudite* (‘O gij borgers des hemels verblijt’) ter ere van Augustinus is zelfs een vertaling opgenomen die nergens anders voorkomt.²⁰⁹ De Maastrichtse reeks van twintig hymne- en sequensvertalingen staat in de volgorde van het kerkelijk jaar, dus van Kerst tot en met Advent. Sommige ervan worden als *gebed* aangekondigd, en ze staan om en om met andere devotieteksten. Desplenter vergelijkt

deze reeks met een nog uitgebreidere serie van veertig vertalingen in een handschrift dat afkomstig is uit het Hasseltse klooster Catharinadal, waarin ze echter als aaneengesloten tekstblokken zijn opgenomen.²¹⁰

Dit alles roept de vraag op waartoe deze vertalingen dienden. Omdat ze in proza zijn, kunnen ze niet zijn bedoeld om zelf te worden gezongen. Desplenter vermoedt dat dergelijke vertalingen oorspronkelijk een hulpfunctie hadden ten dienste van de liturgie. Toen zusterhuizen in de sfeer van de Moderne Devotie vanaf begin vijftiende eeuw de overstap gingen maken naar de status van regularissenkloosters, werden ze geconfronteerd met de verplichting om het Latijnse Officie te bidden. Veel zusters zullen daarmee, zeker in het begin, moeite hebben gehad. In die situatie boden de vertalingen van de hymnen (en sequensen) dan ook ondersteuning bij het begrip van het Latijn. Maar voor tertiariissenconventen zoals Maagdendries gaat die verklaring niet op, want zij waren niet verplicht tot het koorgebed. Daarom zullen – aldus Desplenter – de vertalingen hier alleen gefunctioneerd hebben in de privédevotie van de zusters.²¹¹ De manier waarop ze in het handschrift uit Maagdendries worden gepresenteerd, is daarvoor een belangrijk argument.

Er werd in Maagdendries overigens wel degelijk gezongen. In een handschrift in Keulen vinden we een groepje van vier liederen, waarvan één een liedje van verlangen is naar de hemelse bruidegom, het tweede een Kerstlied, en de laatste twee liederen voor de heiligen

204 *Salve pater flos doctorum*. COO nr. 892 f. 392v-394r; ‘Weest ghegruet vader ende bloem der leerraers’, Meertens 1930-1934, VI nr. 17/61; Desplenter 2008, I 543; II 850.

205 COO nr. 892 f. 155r-162r; Meertens 1930-1934, VI nr. 17/32; Desplenter 2008, I 541-543.

206 COO nr. 905 f. 24r-132r.

207 COO nr. 905 f. 131v-132r; Desplenter 2008, I 400; II 668-9.

208 COO nr. 905 f. 24r-v; Desplenter 2008, I 439 noot 1245; II 815-6.

209 COO nr. 905 f. 106v-107r; Desplenter 2008, I 494; 497; II 657-8.

210 Handschrift Brussel, KB 21953 = COO nr. 567; Desplenter 2008, I 543-544.

211 Desplenter 2008, I 544. In de catalogus II 946-947 lijkt hij zich tegen te spreken door het handschrift als deels een mis- en officieboek te bestempelen.

Agnes en Barbara. Drie van de vier liederen zijn niet van elders bekend.²¹² De liedcollectie uit Maagdendries is overigens maar klein. Uit andere vrouwenkloosters zijn veel grotere verzamelingen bekend, die vaak zijn bijeengebracht in speciaal aan liederen gewijde handschriften. Het gaat bij dergelijke liederen om persoonlijke devotie; ze pasten niet goed in de officiële vieringen van de liturgie. Toch stonden ze daar ook weer niet los van, want in grotere collecties worden de liederen vaak ondergebracht in een jaarcyclus volgens het kerkelijk jaar of de seizoenen.²¹³

Sint-Barbara

Uit Maagdendries is verder nog een bijzondere getijdentekst bewaard, namelijk de getijden van de heilige Barbara. Dit heeft alles te maken met het feit dat naast Sint-Andries ook Sint-Barbara de beschermheilige van Maagdendries was. Dat blijkt uit een oorkonde uit 1491, waarin het klooster enigszins pompeus wordt aangeduid als 'het huis of klooster of convent van de heilige Andries en de heilige maagd Barbara op de plek genaamd Maagdendries'.²¹⁴ De Barbara-getijden zijn te vinden in het al vaker genoemde Brusselse verzamelhandschrift.²¹⁵ In een dergelijke getijdencyclus worden de onderdelen die zich daarvoor lenen, zoals de lezingen en de hymnen, toegespitst op de speciaal vereerde heilige.

Bij de keuze voor Sint-Barbara als schutspatroon kunnen verschillende overwegingen

hebben meegespeeld.²¹⁶ Zij was in de vijftiende eeuw populair in alle lagen van de bevolking, omdat ze gerekend werd tot het gezelschap van de Veertien Noodhelpers. Haar specifieke terrein was de bescherming tegen een onverwachte en dus niet door de sacramenten voorbereide dood. Maar ze werd ook opvallend vaak tot patrones gekozen in vrouwenconventen van de Moderne Devotie, en hier zal haar betekenis deels een andere zijn geweest. Barbara was de dochter van Dioscurus, de koning van Nicomedië (in het tegenwoordige Turkije). Haar vader was heiden, maar Barbara had zich tot het christendom bekeerd. Ze weigerde te trouwen en in eerste instantie had dit de instemming van haar jaloerse vader, die haar daarom in een toren opsloot. Maar toen hij achter haar bekering kwam, sleepte hij haar weg uit de toren en probeerde uit alle macht haar op andere gedachten te brengen, tevergeefs. Uiteindelijk werd ze gemarteld en door haar vader eigenhandig onthoofd.

Barbara groeide zo uit tot de martelares die op heldhaftige wijze haar maagdelijkheid voor haar bruidegom Christus bewaarde. Het is dus misschien niet toevallig dat in het Brusselse handschrift de teksten over Sint Barbara – behalve de al genoemde getijden ook nog een rozenkrans²¹⁷ en een reeks losse gebeden – worden afgewisseld met het Hooglied.²¹⁸ Dit bijbelse liefdeslied werd in de Middeleeuwen algemeen uitgelegd als betrekking hebbend op de liefde tussen Christus en de ziel: het was een

212 Handschrift Keulen, Historisches Archiv W.Oct. 25 = COO nr. 900 f. 156r-161v. Het is me niet bekend of het handschrift de rampzalige instorting van het archief in Keulen in 2009 heeft overleefd. Editie van de vier liederen: De Vooys 1904. Het eerste lied, *Ellendich is dat hertze mijn*, komt nog in één ander handschrift voor, zie het Repertorium De Bruin en Oosterman 2001 nr. T1790. De unieke liederen zijn *Die coutste nacht die oit gewaert*; *Agneta dat edel kijnt en Sinte Barbara liechtken*; De Bruin en Oosterman 2001 resp. T1032, T0182 en T1706.

213 De Morrée 2017.

214 Oorkonde uit het archief van het Servaaskapittel d.d. 7 februari 1491, uitgegeven Doppler 1933, 138: *domus seu cenobii et conventus sanctorum Andree et Barbare virginis in loco dicto den Meghendries*.

215 Brussel, KB 11231-36 = COO nr. 892, f. 346r-353r; 380r-386v. Zie Meertens 1930-1934, VI nr. 17/56.

216 Zie Van Dijk 2000.

217 Een rozenkrans is een gebedssnoer waarin tien kleine kralen (Weesgegroeten) telkens worden afgewisseld door een grote (Onzevader). Elk gebed kan worden gevolgd door een speciale overweging, in dit geval betrekking hebbend op Sint-Barbara.

218 Brussel, KB 11231-36 f. 355r-363v (Hooglied); 364r-376v (rozenkrans); 376v-390v (gebeden); Meertens 1930-1934, VI nr. 17/57-59.

kerntekst van de zogenaamde 'bruidsmystiek'.

Ook andere manuscripten uit Maagdendries getuigen van de bijzondere verering voor de heilige Barbara. In een handschrift in Maastricht is een reeks gebeden tot heiligen opgenomen, die begint met een tekst onder de titel 'Dit sijn scoen vervrouwinge [vreugden] vander heiliger maget Sancta Barbara'.²¹⁹ Het handschrift in Keulen eindigt zoals we al zagen met een lied ter ere van Sint-Barbara dat niet elders is overgeleverd.²²⁰

Tot de aanbevolen lectuur van kloosterlingen behoorden ook heiligenlevens. Het was gebruikelijk om maaltijden in de refectie niet vergezeld te laten gaan van onderling gepraat, maar in plaats daarvan te luisteren naar de voorlezing van opbouwende lectuur. Legendes van heiligen, met hun relaas van voorbeeldig gedrag door geloofshelden van vroeger, waren daarvoor heel geschikt. Maar om dezelfde reden konden ze ook uitstekend dienen als stof voor privélectuur.²²¹ Verspreid over verschillende handschriften zijn er nogal wat heiligenlevens uit Maagdendries bewaard.²²² Een van die handschriften wordt in zijn geheel ingenomen door teksten rondom Sint-Barbara.²²³ Het was in het persoonlijk bezit (of: gebruik?) van zuster Beatrix Daelen en bevat het *Leven en de passie van de heilige Barbara* in de zogenaamde Tweede Middelnederlandse vertaling.²²⁴ Dit was een compilatie van Barbarateksten die oorspronkelijk in het Latijn was samengesteld en die – op niet helemaal zekere gronden – wordt toegeschreven aan de augustijnse eremiet Johannes van Wackerzeele. Behalve een proloog en de eigenlijke legende – die zeer breedvoerig is en

opgesierd wordt met allerlei fantastische details – bevat de compilatie ook het relaas van de translatie van de heilige en een reeks van wonderen die aan haar werden toegeschreven. De strekking van de wonderen was dat niemand die Sint-Barbara vereert hoeft te sterven zonder de sacramenten. Met translatie bedoelen we dat haar relieken, nadat ze (op wonderbaarlijke wijze) teruggevonden waren, in triomf naar een kerk werden overgebracht – in dit geval eerst naar Rome, dan naar Piacenza – om daar publiekelijk te worden vereerd. Het is interessant dat deze Barbaracompilatie ook overgeleverd is in een handschrift uit het regularissenklooster in Maaseik, dat zelf niet Sint-Barbara maar Sint-Agnes als beschermheilige had. Dit handschrift is minstens een halve eeuw ouder dan dat uit Maagdendries.²²⁵

Ascese en mystiek

Strijd tegen de zonden, onthechting van wereldse neigingen en interesses en oefening in deugdzaamheid vormden samen de levenshouding die van de zusters werd verwacht. Het uiteindelijke doel waarop ze zich voorbereidden was de contemplatie, de inkeer in het eigen binnenste (de Moderne Devotie noemde dit 'innicheit') waar, in momenten van grotere bevestiging, de ontmoeting met God plaatsvindt. Dit is wat wordt bedoeld met de 'contemplatieve' levensstijl van kloosters als Maagdendries. De twee polen die we daarin kunnen onderscheiden, maar die niet van elkaar kunnen worden losgemaakt, zijn 'ascese' en 'mystiek': de oefening en de verborgen omgang met God.

Om de zusters te laten wennen aan deze

219 Maastricht, RHCL, Handschriften gemeentearchief 462 = COO nr. 905 f. 132r.

220 COO 900 f. 160v-161r. Editie: De Vooyts 1904, 65-66. Zie ook De Bruin en Oosterman 2001 nr. T1706.

221 Van Dijk 2000, 94-99.

222 COO nr. 891: Hubertus, Martinus, Livinus en Rochus; nr. 892: Victoria; nr. 898: Mariapreken en een exemplaar van Sint-Anna; nr. 900: Euphrosina van Alexandrië en de Tienduizend Martelaren.

223 Brussel, KB II 4334 = COO nr. 893.

224 Het handschrift dateert van na 1500 en wordt daarom niet gebruikt in de dissertatie Van Dijk 2000. Voor de identificatie van de tekst zie *Handschriften Sint-Truiden* 1986 nr. 17 p. 134-137 (J. Deschamps).

225 Den Haag, KB 73 H 13 = COO nr. 824. Naar dit handschrift geeft Van Dijk 2000, 186-216 het *Leven van Sint-Barbara* uit.

levensvulling was intensieve vorming nodig. Aan de professie – het afleggen van de geloften – ging gewoonlijk een noviciaat van een jaar vooraf, waarin de aspirant-zuster kon kennismaken met het kloosterleven en eventueel de weg terug nog openstond. Ook na de professie was de leerperiode nog niet voorbij. Jongere zusters werden onder de hoede van een oudere medezuster geplaatst, en ze kregen een leeu-plan voorgelegd dat hen geleidelijk op een hoger niveau bracht. Zo is uit het Sint-Agnesklooster in Amersfoort een gedetailleerde leergang voor de tertiarius bekend, die talrijke verwijzingen bevat naar de blijkbaar goed gestoffeerde bibliotheek van dat klooster.²²⁶

Zo'n program zal ook in Maagdendries hebben bestaan. Twee instructieteksten die omstreeks 1470 zijn afgeschreven in een handschrift in Maastricht getuigen daar nog van. Het valt niet met zekerheid te zeggen of dat handschrift toen al voor Maagdendries was bestemd en of de teksten – die niet van elders bekend zijn – misschien daar zijn ontstaan. In ieder geval dateren ze nog van voor de tijd waarin de boven besproken kopiïstes actief waren.²²⁷ Het *Boecxken van heiligen sproeken* [spreuken] *ende leringen* heeft de vorm van een systematische bloemlezing uit de 'Heilige Schrift' (niet alleen de bijbel, maar ook de geschriften van kerkvaders) die speciaal ter lering in het 'duytsche' (Nederlands) zijn vertaald. Het bestaat uit 34 hoofdstukken, waarin niet alleen aandacht wordt geschonken aan algemene geloofswaarden zoals God, de mens, het kruis en Maria, maar ook specifieke aspecten van het kloosterleven aan de orde komen, zoals het maagdelijke leven, de gehoorzaamheid, het *silentium* (kloosterlijk stilzwijgen), het verlaten van de wereld en het vasten. De tweede tekst is veel korter en

verwijst met zijn titel *Drierhande es die staet van goeden levne* naar de traditionele indeling van kloosterinstructie in stof voor beginnenden, gevorderden en volmaakten.

Aan de andere kant ontbreken enkele ascetische teksten die tot het standaardrepertoire van de Moderne Devotie behoorden, in Maagdendries vrijwel geheel. Er bestond grote hoogachting voor de woestijnvaders, de eerste generaties monniken uit de late oudheid die de bewoonde wereld verlieten en de eenzaamheid van de woestijnen van Egypte en Syrië opzochten. Maar van de teksten over hun voorbeeldige leven, de *Vaderlevens* en de *Collaties* (Gesprekken) van Johannes Cassianus, vinden we in Maagdendries alleen een paar korte excerpten in het Brusselse verzamelhandschrift.²²⁸ De *Spiegel der maagden*, die rond 1400 speciaal voor de tertiarius van het Kapittel van Utrecht in het Nederlands was vertaald, komt in de handschriften van Maagdendries niet voor,²²⁹ en hetzelfde geldt voor het bijzonder populaire werk *Profectus religiosorum* (Vooruitgang van de religieuzen) van de hand van de franciscaan David van Augsburg (overleden 1272). Al te veel gewicht mogen we aan deze constatering niet hechten. Het toeval van de overlevering kan een rol hebben gespeeld.

Handschriften uit modern-devote kloostergemeenschappen nemen het leeuwendeel voor hun rekening van de Nederlandstalige overlevering van werk uit de Rijnlandse en Brabantse mystiek. Van de drie grote veertiende-eeuwse dominicaanse mystici uit het Rijnland, Eckhart, Tauler en Suso, is alleen van de laatstgenoemde (1295-1366) werk opgenomen in handschriften uit Maagdendries. Maar Suso is dan ook met drie teksten vertegenwoordigd, waarin het steeds om passiemystiek gaat. Het eerste is het

226 Corbellini 2005.

227 RHCL, Collectie handschriften GA Maastricht 136 = COO nr. 904 f. 103r-134r: *Een boecxken van heiligen sproeken ende leringen* en f. 142r-149v: *Drierhande es die staet van goeden levne*. Voor de datering volg ik niet COO maar [Deschamps] 1954 nr. 63.

228 COO nr. 892 f. 141v-143f.

229 Corbellini 2009.

Büchlein der ewigen Weisheit, dat uit drie delen bestaat. Het loopt uit op een reeks van honderd overwegingen aan de hand waarvan over Jezus' lijden kan worden gemediteerd. In de voorafgaande twee delen wordt op dat lijden dieper ingegaan in een leergesprek tussen de eeuwige Wijsheid en haar dienaar.²³⁰ Dit werk, dat door Suso in de volkstaal werd geschreven, is in Duitsland heel verbreid geraakt, maar in het Nederlandse taalgebied zijn slechts twee volledige afschriften bekend. Eén daarvan is het exemplaar uit Maagdendries, dat als eigenaardigheid heeft dat het deels is gesteld in een Middelfrankisch dialect.²³¹

Suso werkte de eerste twee delen van het *Büchlein* om tot het Latijnse *Horologium Sapientiae* (Uurwerk van de Wijsheid), dat vervolgens ook in het Nederlands werd vertaald en een grote verspreiding kende. Gedeelten uit het *Horologium* in de zogenaamde Noordnederlandse vertaling zijn opgenomen in het Brusselse verzamelhandschrift uit Maagdendries.²³² Maar de grootste verspreiding kenden de honderd artikelen uit het derde deel van het *Büchlein*. Ze werden tweemaal (niet door Suso zelf) in het Latijn vertaald, en via het Latijn ontstond een hele reeks Middelnederlandse bewerkingen.²³³ In een daarvan worden de honderd overwegingen in een zodanig schema ondergebracht dat de gehele passie in één week kan worden overdacht; José van Aelst noemt dit de *Weekoefening*. Het is deze versie die tweemaal voorkomt in handschriften uit Maagdendries. Daarnaast vinden we haar ook in een hand-

schrift van de Maastrichtse bogarden én in het enige handschrift dat met het klooster in Bilzen in verband kan worden gebracht.²³⁴

Twee handschriften uit Maagdendries bevatten werk van Jan van Ruusbroec (1293-1381), de auteur die in het midden van de veertiende eeuw een groot mystiek oeuvre schreef in de verlatenheid van het Zoniënwoud bij Brussel. Het gaat om *Van den seven sloten* en *Van den vier becoringen*.²³⁵ Het eerstgenoemde werk is een zeer persoonlijk getoonzette troostbrief aan een claris – misschien Ruusbroec's halfzuster – die door een periode van droefenis ging.²³⁶ *Van den vier becoringen* waarschuwt godzoekers voor al te hooggespannen verwachtingen. Zij hebben niet de garantie op het ontvangen van bijzondere mystieke ervaringen zoals visioenen of een brief uit de hemel.²³⁷

De dodengedachtenis

Het sluitstuk van het kloosterleven was de aandacht voor de dood: de voorbereiding op het eigen sterven en het gebed voor de overledenen. In de zojuist besproken instructietekst *Boexcken van heiligen sproeken ende leringen* zijn aparte hoofdstukken opgenomen die de zusters inwijden in de 'laatste dingen', het vagevuur, het laatste oordeel, de hellepijn en de vreugden van het hemelrijk.²³⁸ Een belangrijke reden van bestaan van contemplatieve kloosters lag in de voorbede die zij deden voor de levende en vooral de overleden personen buiten de kloostermuren. Mensen in de vijftiende eeuw hadden een obsessie met het vagevuur. De gedachte

230 Voor een typering van dit werk en van zijn relatie tot de twee volgende werken van Suso zie Van Aelst 2005, 51-53.

231 COO nr. 891; Van Aelst 2005, 52 met noot 27.

232 COO nr. 892 f. 231r-327v.

233 Over deze bewerkingen publiceerde José van Aelst twee monografieën: Van Aelst 2005 en 2011. Schema van de onderlinge relaties: Van Aelst 2005, 4 en 2011, 40.

234 Maagdendries: COO 891 f. 6r-138v en nr. 892 f. 231r-327v. Bogarden: COO nr. 884 f. 181r-202v. Bilzen: COO nr. 175 f. 29r-47v.

Bespreking van de handschriften: Van Aelst 2005, 341-346; voor het handschrift uit Bilzen zie Van Maren (1994). Van Aelst 2005, 321-340 geeft een editie van de *Weekoefening* naar het handschrift van de begarden.

235 Resp. COO nr. 891 f. 200v-232v en nr. 904 f. 201r-205v.

236 Warnar 2003, 232-239.

237 Warnar 2003, 129; 208.

238 COO nr. 904 f. 103r-134r.

was dat van vrijwel iedereen na het overlijden de ziel daar een onaangename periode van loutering zou moeten doorbrengen alvorens tot de hemel te worden toegelaten. Het gebed van de overlevenden zou dat verblijf kunnen bekorten. En dat gebed vertrouwde men het liefst toe aan kloosterlingen die hun discipline, ook die van het getijdengebed, goed op orde hadden. De kloosters concurreerden dus met elkaar op de ‘zielheilsmarkt.’²³⁹ Leken schonken onroerend goed of renten onder de voorwaarde dat de kloosterbewoners gebed leverden als tegenprestatie. Meestal ging het dan om een jaarlijkse memorie.

Om de taken op het gebied van de voorbede goed te kunnen verrichten, hield elk klooster een doden-, memorie- of jaargetijdenboek bij, een jaarkalender waarin per datum stond aangetekend welke personen – zowel ingezetenen als begunstigers – moesten worden herdacht. Helaas vertoont het bronnenmateriaal uit Maagdendries voor dit onderdeel een ernstige lacune. Zoals we zagen is er van het begardenklooster wel zo’n jaargetijdenboek bewaard,²⁴⁰ maar van Maagdendries hebben we er geen. Dat de dodencultus toch ook hier een rol zal hebben gespeeld, kunnen we indirect opmaken uit teksten in handschriften uit het klooster. Het *Gulden psalter der passien Ons Heren Jhesus Christus*, waarvan we uit Maagdendries twee exemplaren bezitten, wordt aangekondigd als ‘eyn crechtich devuet gebet te lesen voer die sielen inden vegevuier’.²⁴¹ Een driemaal gekopieerd *Leven van Jezus* in gebedsvorm begint met het volgende gebed:

...ontfermt u mijnre ende allen mynschen

ende allen sielen die inder pijnen des vegevuiers zijn.²⁴²

In het kloosterarchief is nog een zestiende-eeuwse oorkonde bewaard waarbij een Maastrichtse schepen een jaarrente van tweeënehalve goudgulden aan het klooster schenkt ten behoeve van het jaargetijde van de familie Wijlraede.²⁴³ Dergelijke zielenheilsarrangementen moeten er veel meer zijn geweest, maar ze hebben geen sporen achtergelaten.

Lectuur, meditatie en gebed: het Haagse handschrift 134 C 53

Om nog wat dieper door te dringen in de spiritualiteit van de zusters van Maagdendries staan we stil bij een van de verzamelhandschriften uit het klooster. Dat berust nu in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag onder signatuur 134 C 53, maar is eerder in het bezit geweest van onder meer de Amerikaans-Nederlandse kenner van de Moderne Devotie Albert Hyma.²⁴⁴ Het is een boekje in klein octavoformaat (140 x 100 mm), duidelijk bedoeld voor intiem persoonlijk gebruik. Het is geschreven rond 1500 maar nu gestoken in een achttiende-eeuwse leren band, en telt niet minder dan 306 folia.²⁴⁵

Na het kalendergedeelte²⁴⁶ behoren alle teksten tot de categorie van de gebeden. Naar middeleeuws besef was het gebed de hoogste trap in de devotie. Eerst komt de *lectio* (lezing van een schriftgedeelte of gewijde tekst), dan de *meditatio* (overdenking van korte passages uit de gelezen tekst), en deze gaat op haar beurt over in *oratio* (gebed: lof van en smeking tot God). Maar laatmiddeleeuwse gebedsteksten waren zelf stof voor lezing en meditatie. ‘... dit

239 Voor dit begrip zie Mol 1990.

240 Doppler 1927.

241 COO nr. 899 f. 212r-305v; nr. 905 f. 162r-250v. Citaat: COO nr. 905 f. 162r; zie CMD II plaat 80.

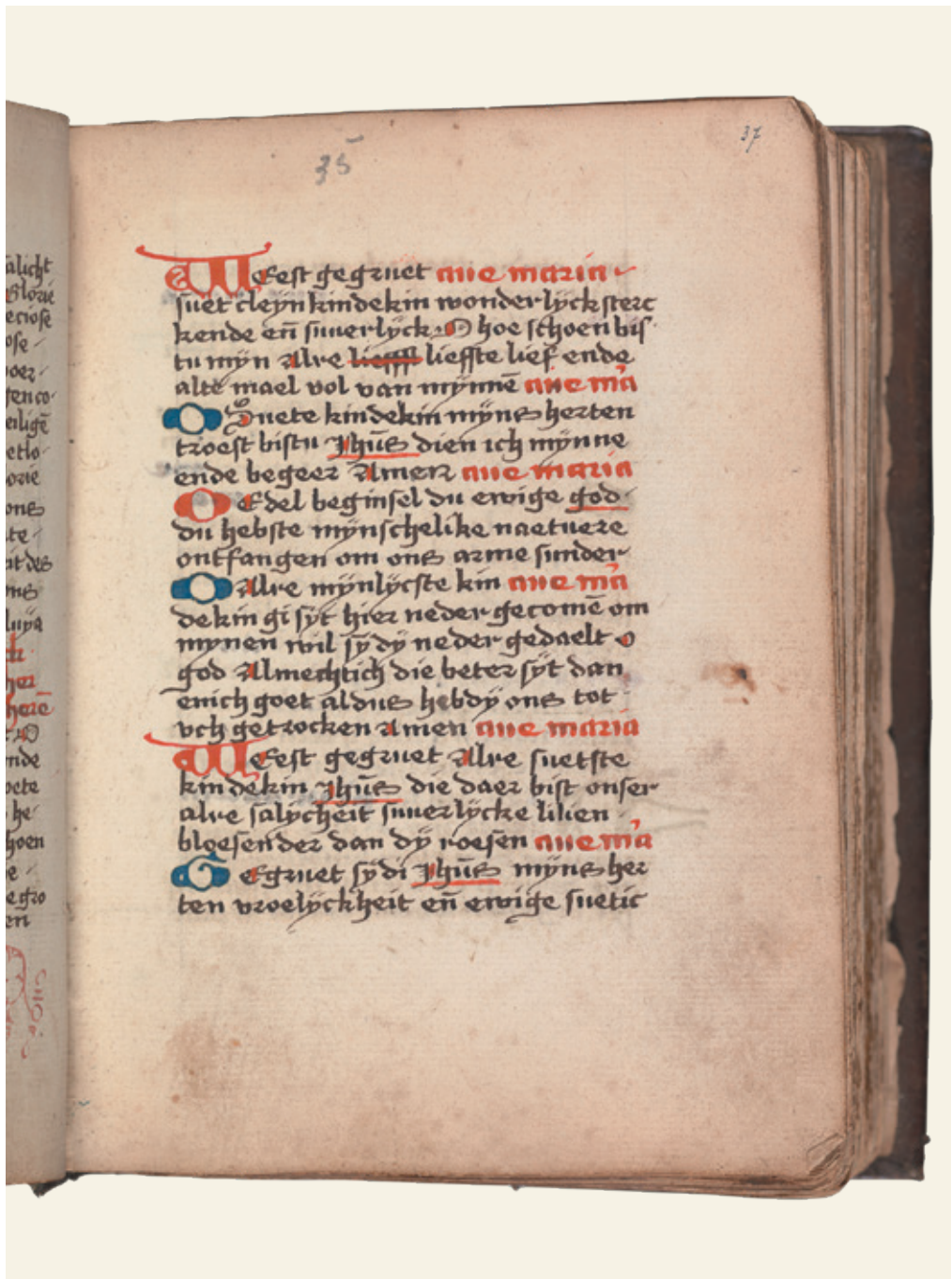
242 COO nr. 899 f. 75r-112v; nr. 901 f. 131r-155r; nr. 902 f. 1r-32v. Citaat naar COO nr. 899 f. 75r.

243 Archief Maagdendries inv. 69 d.d. 22 mei 1546.

244 Beschrijvingen: *Van pen tot pers* 1962 nr. 73 (J. Deschamps); *Vriendschap in vereniging* 1988 nr. 159 (A. Korteweg); COO nr. 899.

245 Twee van de drie gedecoreerde initialen zijn uitgevoerd op een perkamenten blad: f. 18 en 115.

246 F. 2r-17v. Het is hiervoor al besproken, zie p. 93.

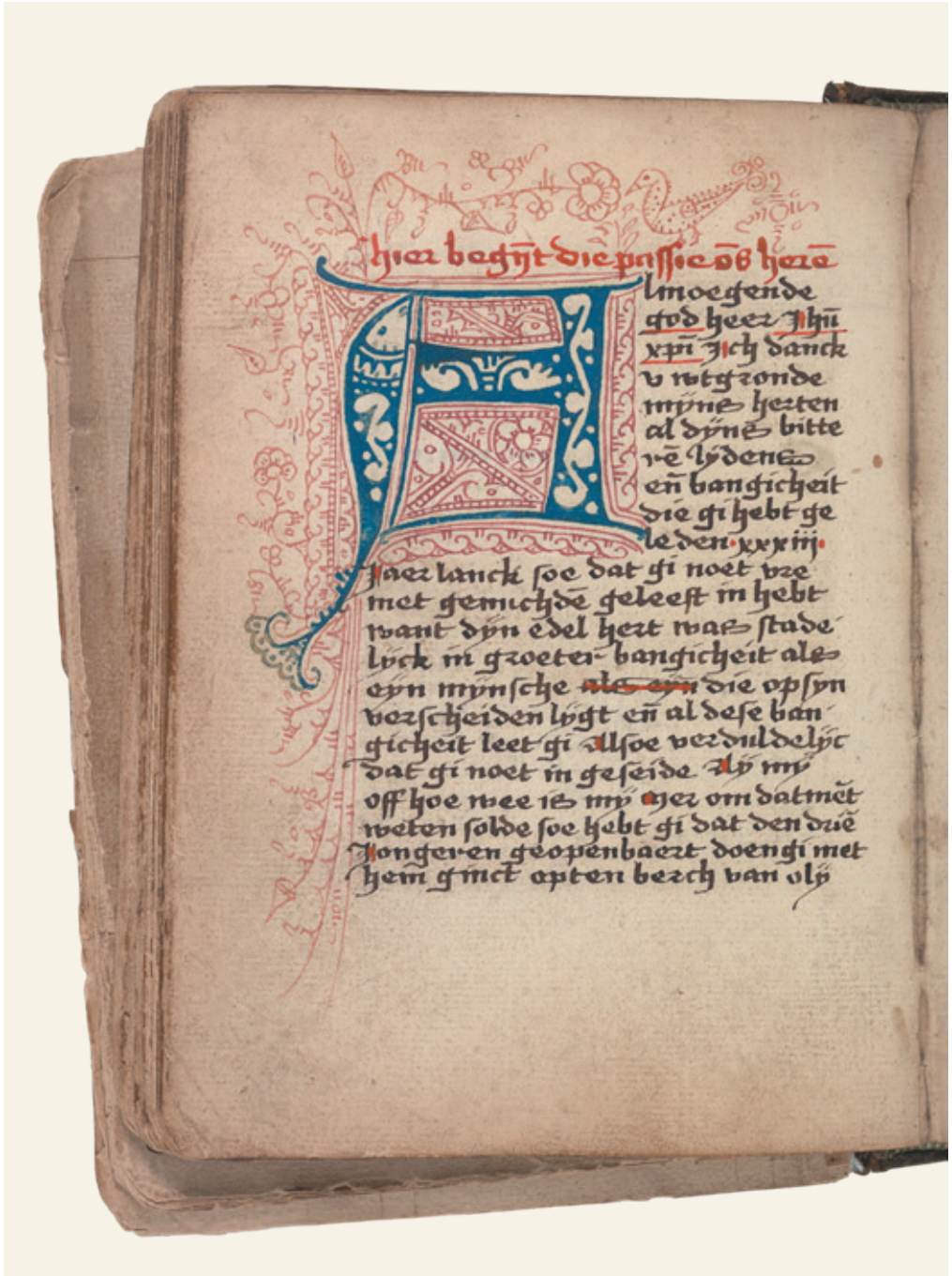

Afb. 10 Schrijfhand van de nicht van rector Gerard Rijken. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, handschrift 134 C 53 f. 37r.

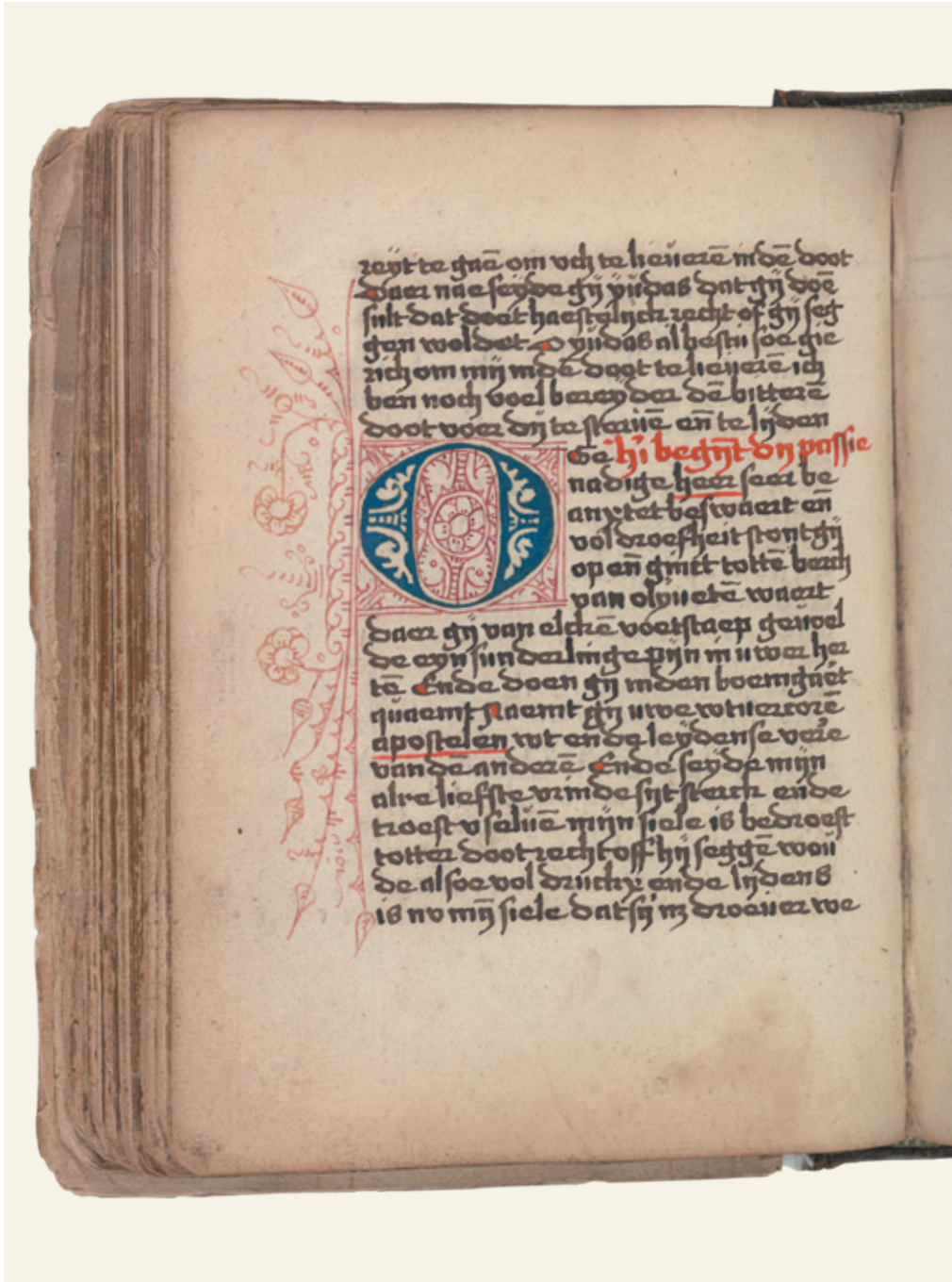

Afb. 11 Gedecoreerde initiaal. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, handschrift 134 C 53 f. 75r.

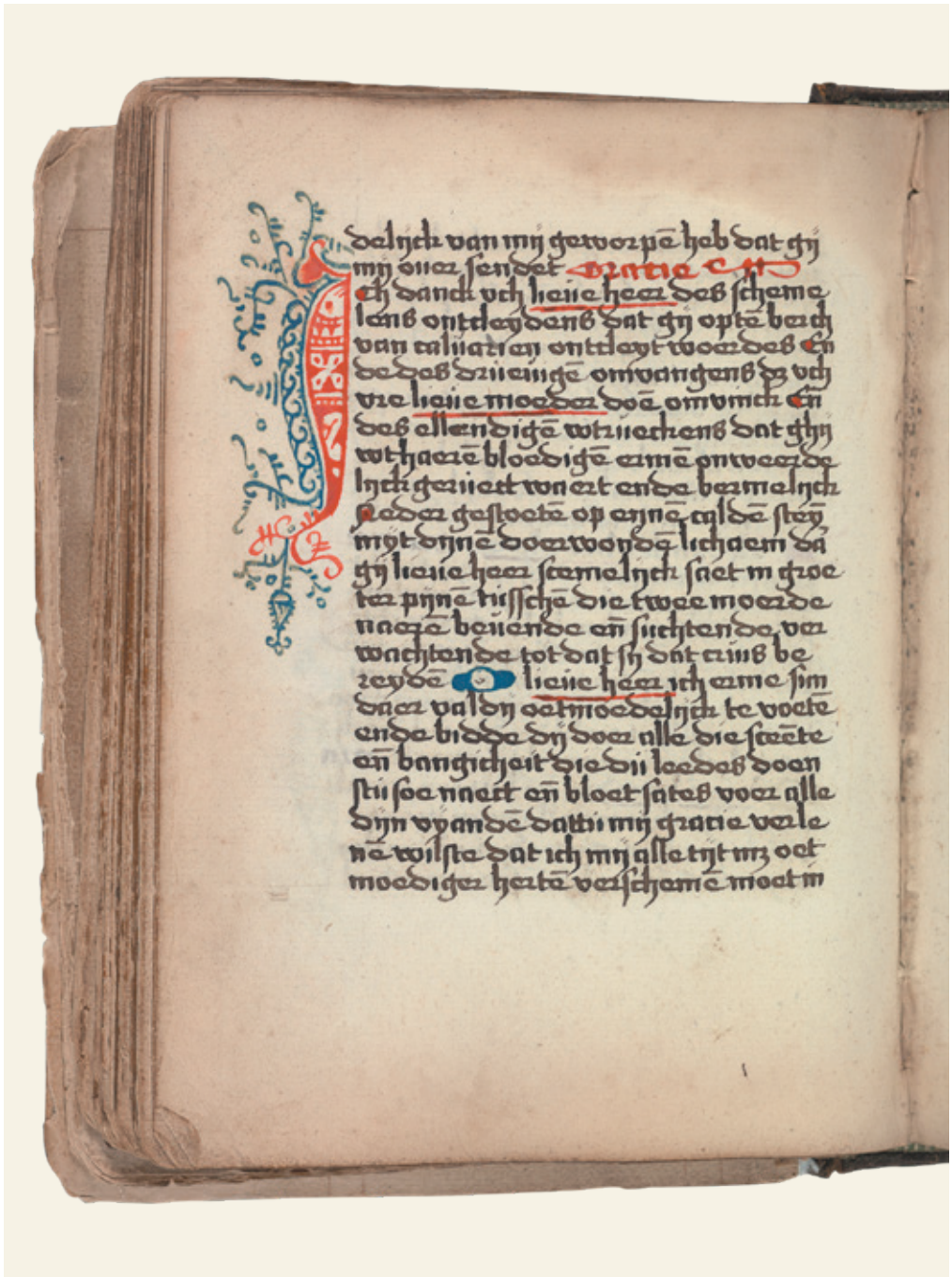

Afb. 12 Met penwerk versierde grote initiaal. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, handschrift 134 C 53 f. 49v.

Afb. 13 Met penwerk versierde kleine initiaal. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, handschrift 134 C 53 f. 84v.

Afb. 14 Penwerkinitiaal in de marge. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, handschrift 134 C 53 f. 67v.

gebed hier naevolgende is eyn manier hoe men dat lyden overdencken sal', heet het in een van de andere handschriften uit Maagdendries.²⁴⁷ Analooq aan de preek mogen we het gebed dus beschouwen als een genre binnen de geestelijke literatuur.²⁴⁸

De zuster die het overgrote deel van de teksten in het Haagse handschrift heeft gekopieerd maakt zich niet bekend, maar we herkennen haar karakteristieke hand (afb. 10) als die van de nicht van rector Gerard Rijken.²⁴⁹ Ze heeft de zeer gevarieerde inhoud met zorg ingedeeld. Dit blijkt uit het gebruik van initialen – grote versierde hoofdletters – op drie niveaus die ter markering aan het begin van tekstgedeelten zijn geplaatst. Er zijn drie met inkt en bladgoud gedecoreerde initialen om in het boekje enkele hoofdgedeelten te onderscheiden (afb. 11).²⁵⁰ Daartussenin wordt het begin van afzonderlijke teksten aangegeven door het gebruik van grote met penwerk versierde initialen (8 à 10 regels hoog) (afb. 12). Nog kleinere initialen (4 regels hoog) worden geplaatst aan het begin van onderdelen van die teksten (afb. 13). Een variant is nog de grote penwerkinitiaal in de marge (afb. 14). Het gebruik van een dergelijke hiërarchie van initialen is algemeen in middeleeuwse handschriften, maar de specifieke stijl deelt het Haagse handschrift met een van de andere handschriften uit Maagdendries, dat in Brussel worden bewaard.²⁵¹

Het handschrift begint met twee gebeden tot de Drievuldigheid (Drie-eenheid).²⁵² Ze stemmen niet overeen met het gangbare Drievuldighedsgebed dat in de Middeleeuwen (ten onrechte) aan Augustinus werd toegeschreven.²⁵³ De rest van het boekje is geheel gewijd aan Christus, de tweede persoon van het goddelijk wezen. In grote lijnen worden de etappes van het leven van Jezus gevolgd, waarbij echter, zoals zo vaak in de Middeleeuwen, het midden-deel – het Openbare Leven – wordt overgeslagen. Alle aandacht gaat uit naar de Kindsheid en vooral naar de Passie; de Kersttijd en de Paastijd waren niet voor niets de hoogtepunten van het kerkelijk jaar.

Tot de gebeden rond Jezus' Kindsheid behoren twee teksten die als *Crenskén* worden aangeduid. Ze ontleen hun vorm dus aan de Rozenkrans, het gebedsnoer met (in principe) vijftig Weesgegroetjes, om de tien afgewisseld met een Onzevader. Juist rond 1500 was het rozenkransgebed in West-Europa bijzonder populair, wat dan weer inspireerde tot allerlei creatieve uitbreidingen.²⁵⁴ De Ave's en Pater-nosters werden gekoppeld aan 'artikelen' of 'puntjes', korte overwegingen die de vrome aandacht richten op één moment uit het leven van Maria of Jezus.²⁵⁵ Het eerste *Crenskén* in het Haagse handschrift heeft Jezus' 'joncheit' als thema.²⁵⁶ Een impressie van de innige toon krijgen we al dadelijk uit het eerste puntje:

247 Leiden, UB, BPL 2295 = COO nr. 901 f. 155r.

248 Zie het vierdelige werk Meertens 1930-1934.

249 RHCL, Handschriftencollectie GA Maastricht nr. 462 = COO nr. 905. Op f. 115-115v van het Haagse handschrift duikt nog even de hand op die we ook vinden in COO nr. 804/895 (Maagdendries/ Maaseik).

250 F. 18r; 75r en 115r. De versiering is niet figuratief: het zijn dus geen illuminaties. Het boekje heeft wel enkele gekleurde figuratieve tekeningen, die echter geen duidelijke functie hebben in dienst van de tekst.

251 Namelijk Brussel, KB II 4334 = COO nr. 893. De constatering is van A. Korteweg, *Vriendschap in vereniging* 1988 nr. 159.

252 F. 18r-21r en 21r-22r. Met de in de tekst besproken gebeden is de inhoud van het handschrift nog niet uitgeput: we vinden nog meer Gebeden tot Jezus (f. 22r-28r); drie Gebeden voor Kerstmis (f. 28r-32r); een Gebed tot Jezus en Maria over de Geboorte (f. 32r-36v); een Gebed om de zonden te belijden (f. 73r-75v); een Gebed over het Laatste Avondmaal en de Voetwassing (f. 115r-117r); een kort Gebed tot Christus' wonden (f. 11r-118r); nog twee gebeden tot Jezus (f. 154r-155v) en ten slotte enkele Mariagebeden (f. 207r-211v).

253 Meertens 1930-1934 I 43-47. Het tweede gebed is verwant aan het gebed dat Meertens op p. 63-64 afdruckt.

254 Over de rozenkransdevotie algemeen: 500 *Jahre Rosenkranz* 1975; Winston-Allen 1997. Over Nederlandstalige rozenkransteksten: De Boer 1955-59.

255 De Boer 1955, 362; 1956, 161.

256 F. 36v-42r.

Weest gegruet o suete cleijn kindekin
Jhesus, groete conijnck des hemels, edel
schoen jongelinc die daer sijt alsoe groten
God. Amen

Het ‘Wees gegroet’ aan het begin is natuurlijk de omvorming van de groet aan Maria tot een groet gericht aan haar Zoon. In de rest van de puntjes hebben de kloosterzusters in Jezus zowel het wiegekindje voor zich dat ze in hun eigen leven nooit zouden hebben, als de schone bruidegom.²⁵⁷ Dat dit *Crenskens* 56 Ave’s telt in plaats van vijftig, zal niemand hebben gestoord. Het tweede *Crenskens* gaat over de Drie Koningen die de pasgeboren Jezus in Bethlehem kwamen opzoeken en van wie het feest dertien dagen na Kerst wordt gevierd.²⁵⁸

Het lijden van de Heer

Vanaf folio 49v wordt het Haagse gebedenboekje geheel gevuld met meditatie-oefeningen die zich richten op het lijden van Christus. Meditatie is een proces dat uiteindelijk moet uitmonden in innerlijke gelijkvormigheid met de lijdende Christus. Maar omdat de mens een zintuiglijk wezen is, zet hij de eerste stappen op deze weg door aan te knopen bij het tastbare en zichtbare, bij de buitenkant. Voorstelling en verbeelding nemen daarom in de meditatie een belangrijke plaats in, en alleen door volhardende oefening slaagt de mens erin het stadium van beeldloosheid – God is verheven boven al het zichtbare – te bereiken.²⁵⁹ Middeleeuwse mensen beseften ook maar al te goed dat mediteren niet vanzelf gaat, maar grote inspanning vergt. De discipline die daarvoor nodig is onder-

steunden ze door gestructureerde devotie-oefeningen aan te bieden, bijvoorbeeld door ze onder te brengen in een weekschema.²⁶⁰ Ook streefden ze naar zoveel mogelijk afwisseling om zo de aandacht gevangen te houden bij het thema van de devotie.

Verbeelding, structuur en variatie zijn in het Haagse handschrift volop te vinden. Zo vinden we een *Passie ons Heren* in gebedsvorm,²⁶¹ gevolgd door *Eyn scoen suverlycke danckaerheit vander passien ons lieven heren Jezus*.²⁶² Laatstgenoemde tekst is onderverdeeld in *oracies* (gebeden) die telkens moeten worden afgesloten met een Weesgegroot en een Onzevader. In het eerste gebed offert de lezere het bloed dat Jezus op de Olijfberg stortte aan hem terug uit dankbaarheid, en zo gaat het vervolgens ook met alle andere martelingen die hij onderging.

Binnen de laatmiddeleeuwse passieliteratuur bestond een stroming waarin de nadruk werd gelegd op de bloederige trekken in het lijden van Christus. De oorsprong van dit type teksten ligt in Duitsland, maar in de vijftiende eeuw verbreidden ze zich ook naar de Nederlanden. Dit was niet alleen een kwestie van sensatiezucht: auteurs gebruikten oudtestamentische motieven, zoals dat van de Man van Smarten (Jesaja 53), die in de bijbeluitleg altijd al op Christus waren betrokken, om ontbrekende details van zijn lijden realistisch-letterlijk in te vullen.²⁶³ We vinden deze tendens ook hier en daar in teksten uit Maagdendries, bijvoorbeeld in het *Leven ons lieven heren Jhesus Christus* dat in het Haagse handschrift als volgende aan de beurt is. Zoals de titel al aangeeft,

257 Een *Jhesus krenskens* komt ook voor in handschrift Brussel, KB IV 94 = COO nr. 804/895 f. 157r-161r. Dit is het handschrift dat in Maagdendries werd vervaardigd maar in Maaseik terecht kwam. Ik heb niet kunnen vaststellen of het om dezelfde tekst gaat.

258 F. 42v-49r.

259 Waaijman 2000.

260 Voor het weekschema in de Moderne Devotie zie Van Aelst 2005, 221.

261 F. 49v-62v.

262 F. 62v-73r.

263 De *Heimelijke passie* die door Stracke 1937 is uitgegeven, is een Nederlandstalig voorbeeld van dit genre. Baanbrekend is Marrow 1979. Belangrijke evaluatie van het werk van Marrow in Ampe 1984.

vertelt dit *Leven* heel de levensloop van Jezus na en keert het dus nog even terug naar de geboorte.²⁶⁴ Maar ook hier neemt het lijdensverhaal de grootste plaats in.²⁶⁵ Dat we hier met een 'wrede' passie te maken hebben, blijkt onder meer uit de opgave van het totaal aantal wonden van Christus: niet minder dan 472.²⁶⁶ Het *Leven* heeft de vorm van een ononderbroken vertelling, maar dan wel in de tweede persoon en gericht aan Jezus. In die zin is ook dit een gebed. Vergelijkbare titels komen ook in andere handschriften uit Maagdendries voor, maar daaronder kunnen heel verschillende teksten schuilgaan.²⁶⁷

De daaropvolgende korte tekst heet *Die vii vallen die onse lieve here viel mytten heiligen cruce*.²⁶⁸ De lezeres herinnert de Heer aan elk van de keren dat hij bezweek onder het kruis, zoals die keer dat hij van de brug in het water van de Cedron viel, en verbindt daar een gebed aan, dat weer eindigt met een Weesgegroet en een Onzevader. Het getal zeven heeft uiteraard symbolische waarde.²⁶⁹ De stof die in deze gebeden is verwerkt, komt niet uit het Nieuwe Testament, maar uit de legende. Het concept van de zeven vallen kunnen we beschouwen als een variant op dat van de kruiswegstaties. Even verder volgt nóg een devotie op een getalsmatig stramien, een reeks gebeden tot de vijf wonden van Christus.²⁷⁰ Deze tekst komt ook elders voor, onder meer in een van de Leidse handschriften uit Maagdendries én in het al vaker

genoemde handschrift dat van Maagdendries naar Maaseik verhuisde.²⁷¹ De tekst werd (ten onrechte) toegeschreven aan Sint-Franciscus, de ontvanger van de stigmata.

De tekst die daarna komt en die met een extra grote initiaal van de tweede klasse wordt ingeleid, plaatst ons enigszins voor een raadsel. Het is een devotie-oefening die wordt ingedeeld volgens de zeven dagen van de week, maar waarvan de titel luidt *Ons Heren Mantel*.²⁷² Dit komt – voor zover bekend – alleen nog voor in een ander handschrift van Maagdendries²⁷³ en zou dus in het Maastrichtse klooster kunnen zijn ontstaan. Maar het wordt niet duidelijk wat het verband is tussen de titel en de inhoud. Een mogelijke verklaring ligt in het bestaan van een Mariatekst met de titel *Onser Lieven Vrouwen Mantel*, die ook is overgeleverd in handschriften uit Maagdendries, zelfs niet minder dan viermaal.²⁷⁴ Het motief daarvan is de majestueuze mantel die Maria als Koningin des Hemels beschermend uitspreidt over de gelovigen: de 'Schutzmantelmadonna'. Dit was een geschikt object voor Mariaverering in gebedsvorm omdat de gedachte heerste 'dass Schönheit und Wirksamkeit des Mantels durch die Frömmigkeit des Beters beeinflusst werden könnten'.²⁷⁵ Misschien is het mantel-motief van Maria, bij wie het goed paste, in Maastricht overgedragen op Christus bij wie het eigenlijk niet van toepassing is.

264 F. 75r-112v.

265 Dit begint, met een eigen initiaal, op f. 84v.

266 F. 94r.

267 In de handschriften Leiden UB BPL 2259 = COO nr. 901 f. 131r-155r en Leiden, UB Ltk 320 = COO nr. 902 f. 11r-32r gaat het om dezelfde tekst; de teksten in COO nr. 901 f. 99v-110v en nr. 902 f. 123r-129r zijn verschillend. Voor Levens-van-Jezus zie Willeumier-Schalij 1977.

268 F. 112v-114v.

269 Er waren meer teksten over de Zeven Vallen in omloop. Een variant vinden we bij Meertens 1930-1934, II 100-104.

270 F. 118r-122v.

271 Resp. COO nr. 902 f. 94v en nr. 804/895 f. 25r.

272 F. 124r-154r.

273 COO nr. 901 f. 111r-130v.

274 COO nr. 894 (een verzamelhandschrift met Mariateksten); nr. 901 f. 252v-284v; nr. 902 f. 193r-241r; en nr. 905 f. 268r-307v. Het was eveneens bekend in Maaseik (zie de index van COO) en werd rond 1500 enkele malen gedrukt, onder meer door de Hollandse drukker Hugo Jansz van Woerden: ILC 1543 en 1544 = NK 1486 en 1487; NK 3497 en 3498.

275 H. Hilg in *Verfasserlexikon V* 1221-5; citaat kol. 1221.

Met de *Mantel* kunnen we ook nog de lijdens-overweging in verband brengen die in het handschrift is opgenomen onder de titel *Jhesus gulden voerspan*.²⁷⁶ Deze tekst is onder meer ook bekend van handschriften uit Maaseik.²⁷⁷ Een ‘voerspan’ is een grote speld waarmee op de borst de kleding wordt bijeengehouden. De metafoor hangt dus samen met die van de mantel.²⁷⁸ Het gaat om een reeks van negentig korte gebeden in gloeiende bewoordingen tot Christus als heer van de schepping die zich door de menswording tot het uiterste heeft vernederd. Om de paar gebeden wordt het volgende refrein ingevoegd:

O Ihesu, afgront der godlyker mynnen, alle creatueren moeten dy [= U] loven.²⁷⁹

Tussen de *Mantel* en de *Voerspan* staat de *Rosengaert*, opnieuw een gebed over het lijden van Christus.²⁸⁰ Deze tekst is in tamelijk veel handschriften overgeleverd, waaronder nog twee uit Maagdendries. Hij komt ook voor in het manuscript dat van Maagdendries naar het Maaseikse Agnesklooster ging, en in een groot aantal andere handschriften uit Maaseik.²⁸¹ Het vermoeden is dan ook dat het ontstaan van de tekst daar te zoeken is.²⁸² Hij bestaat uit 22 meditaties, elk afgesloten met een gebed, maar om ze door te werken wordt ook weer een

weekschema voorgesteld. Onderdelen van het lijdensverhaal worden concreet voor ogen gesteld. De eerste overweging heeft bijvoorbeeld deze rubriek:

Hier begynt sich die ewige hoecheit voor sijn jongeren te buegen ende dwaen [= wassen] hem [= hun] oetmoedelijck haar voeten.²⁸³

Maar de nadruk ligt hier meer op de vernedering die Christus bij zijn menswording moest ondergaan voor het heil van de mensheid dan op een plastische beschrijving van de details van het lijden.²⁸⁴

De laatste en meest omvangrijke tekst uit het handschrift is het *Gulden psalter der Passien Ons Heren Jhesu Christi*.²⁸⁵ Met het *psalter* is oorspronkelijk het oudtestamentische boek van de 150 Psalmen bedoeld. Kloosterlingen die het volledige Officie baden, reciteerden dit psalmboek (in het Latijn) in zijn geheel eens in de week. Maar in de late Middeleeuwen waren allerlei volkstalige teksten in omloop die *Psalter* werden genoemd omdat ze bestonden uit een reeks van 150 meditaties of gebeden; zo ook hier.²⁸⁶ Het *Gulden psalter* wordt speciaal aanbevolen als voorbede voor de zielen in het vagevuur. Het begint met de instructie dat elk vers van het psalter moet worden afgesloten met het volgende gebed:

276 F. 197r-206v.

277 COO nr. 804/895 f. 76r-83r en zie het register. Meertens 1930-1934 I 37-39 bespreekt het op basis van handschrift Gent, UB 2364.

278 Er circuleerde ook een tekst onder de titel *Marien Voerspan*, zie *Verfasser-Lexikon* V 1280.

279 Meertens I 1930, 37-39.

280 F. 156r-197r.

281 Maagdendries: COO nr. 901 f. 65r-94v; 902 f. 33r-73r. Maagdendries/ Maaseik: COO nr. 804/895 f. 44r-75v. Voor andere handschriften uit Maaseik zie de index van COO. Handschriften zonder kloosterherkomst: K. Ruh, ‘Rosengarten von dem Leiden Jesu Christi’ in: *Verfasser-Lexikon* VIII 186-188. Deze tekst is niet identiek aan de *Roesenghaert* van de kartuizer Jacobus van Gruitrode, die ook voorkomt in een handschrift uit Maaseik, namelijk COO nr. 829; zie Van Aelst 2011, 167-170.

282 Kurt Ruh, in *Verfasser-Lexikon* VIII 186.

283 F. 157r.

284 Kurt Ruh, in *Verfasser-Lexikon* VIII 186.

285 F. 212r-305v. Ook in COO nr. 905 f. 162r-250v; foto van de eerste pagina: CMD II plaat 80.

286 Ik heb het precieze aantal in het handschrift uit Maagdendries niet nageteld. Er is verwantschap tussen het psalter en de rozenkrans: drie rozenkransen vormen samen een psalter. De Boer 1956, 167; 187; 1959, 187-188.

Dat gi u getrouwe sielen die int vegevuert
sijn wilt verlossen ende quiten

[= kwijtschelden] uut alre pijnen. Amen²⁸⁷

Aan het slot van deze analyse van het Haagse handschrift is een opmerking op haar plaats over de wisselwerking tussen collectieve en individuele elementen. De selectie die in het handschrift is gemaakt uit de grote voorraad aan devotieteksten die circuleerden is ontegenzeggelijk een persoonlijke. Dat er ruimte was voor enige individualiteit blijkt uit een opmerking van Katrijn van Rade in een van de andere handschriften uit Maagdendries.²⁸⁸ Ze verzamelde daarin exemplen uit heiligenlevens en andere bronnen ten behoeve van haar ‘lieve moeder’ – de *mater* van het klooster –, wel wetend wie haar ‘lievelingsheiligen’ waren. Tegelijk deelt het Haagse handschrift, zoals we zagen, een flink aantal teksten met andere handschriften uit Maagdendries en uit het Sint-Agnesklooster in Maaseik. Dat komt natuurlijk ook doordat voor elke gekopieerde tekst een legger (voorbeeldtekst) beschikbaar moest zijn, in de eigen librije of te leen van een naburig klooster. Er moest uit een collectief erfgoed worden geput. Maar het gemeenschapskarakter werd ook versterkt doordat de teksten op allerlei manieren aanknoopten bij liturgische en buitenliturgische vormen van collectief gebed en het ritme van het kerkelijk jaar volgden.

Tekstcirculatie en Moderne Devotie

Het voorbeeld van het Haagse handschrift maakt duidelijk hoe groot de keuze aan lectuur was waaruit de zusters voor hun devotie konden putten. Voor hetgeen ze in hun eigen biblio-

theek niet aantroffen, mochten ze een beroep doen op bevriende kloosters. Hervormingsgezinde kloosters, zoals die in de sfeer van de Moderne Devotie, vormden een uitgebreid netwerk waarbinnen oude en nieuwe teksten circuleerden.²⁸⁹ De zusters van Maagdendries hadden toegang tot een opvallend aantal zeldzame teksten. Maar aan de andere kant deelden ze ook veel teksten en tekstsoorten met gemeenschappen die tot de Moderne Devotie behoorden. Daarbij kunnen we denken aan preken, getijden, vertaalde hymnen en sequensen, devote liederen, heiligenlevens, in beperkte mate teksten over de woestijnvaders, en ook teksten afkomstig van de Rijnlandse en Brabantse mystici.

Onvermeld bleef nog dat we in handschriften uit Maagdendries ook twee gebeden aantreffen die afkomstig zijn van Thomas van Kempen (ca. 1380-1471), de auteur van de *Navolging van Christus*.²⁹⁰ Een andere directe verbinding met het kerngebied van de Moderne Devotie vinden we in de aanwezigheid van een Nederlandstalig lectionarium, dat wil zeggen een boek met de lezingen uit de epistelen en de evangeliën die deel uitmaken van de misliturgie en geordend zijn volgens het kerkelijk jaar. De tekst is die van de zogenaamde Noordnederlandse vertaling, vervaardigd door de Windesheimse kloosterling Johannes Scutken (overleden 1423), die Geert Grote nog als zijn leermeester had gehad. Het gaat dus om een vroege tekst uit de Moderne Devotie, maar het gedeelte van het handschrift uit Maagdendries waarin het staat, is zelf juist laat, van omstreeks 1525.²⁹¹

De teksten die men in Maagdendries kende waren vaak dezelfde als die waarover Catharina-

287 F. 212v. Voor het *Gulden psalter* zie ook hiervoor noot 241.

288 COO nr. 900.

289 Williams-Krapp 1995.

290 Het gaat om COO nr. 892 f. 121r-v, een gebed uit de *Orationes de Passione Domini*; en nr. 905 f. 50v: het gebed op Palmdag uit de *Orationes et meditationes de vita Christi*.

291 COO nr. 904 f. 1r-101r. Voor de datering volg ik weer [Deschamps] 1954 nr. 63. Bij wijze van uitzondering hebben we hier dus te maken met een convoluut.

dal in Hasselt en het Sint-Agnesconvent in Maaseik beschikten. Voor Hasselt verbaast dat niet, want dankzij het optreden van Aleid Blaerthuys was dat nauw met Maagdendries verbonden. Net zoals Maagdendries, maar al veel vroeger, beschikte ook Catharinadal over een lectionarium met de tekst van Scutken.²⁹² Een verzamelhandschrift dat nu in Brussel wordt bewaard, bevat een groot aantal korte teksten die ook verspreid in handschriften uit Maagdendries te vinden zijn.²⁹³ In kloosters uit de groep-Catharinadal werd de opbouw van een eigen bibliotheek voortvarend ter hand genomen, zoals blijkt uit een voorval in de geschiedenis van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Engelen in Bilzen. Dit klooster werd in 1472 vanuit Hasselt gesticht, maar het kende veel tegenspoed. Volgens een kroniek spoelde een groot deel van het klooster al weer weg bij een noodweer dat zich voordeed op zaterdag na Hemelvaart (21 mei) 1474: bij die gelegenheid gingen ook 'ons boecken' verloren.²⁹⁴

Voor het klooster in Maaseik spreekt het gemeenschappelijk tekstbezit met Maagdendries minder vanzelf, niet zozeer omdat Maaseik verder van Maastricht aflight, maar omdat het Agnesklooster tot een andere orde behoorde. Het werd niet bevolkt door tertiariësen maar door regularissen en was aangesloten bij het Kapittel van Venlo. Zoals we zagen beschikte Sint-Agnes al veel eerder dan Maagdendries over *Het leven en de passie van Sint-Barbara* van Van Wackerzeele. Verschillende voor Maagdendries kenmerkende teksten (*Gebed tot de vijf wonden*, *Voorspan*, *Onze Lieve Vrouwe Mantel*, *Rosengaert*) vinden we terug in Maaseik, niet alleen in het handschrift

dat van Maagdendries naar Sint-Agnes ging, maar ook in andere handschriften uit Maaseik.

Met 77 Middelnederlandse handschriften is de collectie uit Maaseik de grootste volkstalige boekenschat die uit een middeleeuws klooster in de Nederlanden is bewaard. Voor een groot deel is dat terug te voeren op een toevallige omstandigheid. Toen het Franse bewind in 1796 de kloosters ophief, werden alle bezittingen geconfisqueerd; de meeste boeken werden meteen geveild. Maar een elftal kisten met boeken uit verschillende kloosters in het Departement van de Nedermaas werd voorlopig ondergebracht in het Gouvernementsgebouw in Maastricht, de nieuwe provinciehoofdstad. Daar raakten ze in vergetelheid, om pas in 1839 herontdekt te worden. De handschriften werden toen verdeeld over verschillende bibliotheken. Een groot deel kwam terecht in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.²⁹⁵

Onder de handschriften uit Maagdendries zijn er slechts twee die hun bewaring danken aan het avontuur met de elf kisten.²⁹⁶ Maar voor Sint-Agnes in Maaseik bedraagt dat aantal niet minder dan 54.²⁹⁷ Als gevolg van dit toeval kunnen we dus moeilijk uitmaken of de bibliotheek van Sint-Agnes qua omvang uitzonderlijk was of juist representatief voor een succesvol vrouwenklooster uit de vijftiende eeuw. Aan de andere kant wordt de boekenschat uit Sint-Agnes door zijn omvang juist wel representatief geacht voor wat er aan teksten zoal in omloop was. Ook is het gelukt enkele pieken van verhoogde schrijffactiviteit in dit klooster te identificeren. Een eerste deed zich voor in de decennia na de stichting van het klooster, toen

292 Leiden, UB, Ltk 252 = COO nr. 576 uit 1461.

293 Brussel, KB 21953. Behalve om het *Gebed tot de vijf wonden* gaat het nog om de volgende teksten, die hier verder onbesproken blijven: *Psalterium maius Beatae Mariae Virginis*; Eckbert von Schönau, *Loquor ad cor tuum, o Maria*; Jacobus van Gruitrode, *Coronula laudis Mariae*; en Arnulf van Leuven, *Salve meum salutare*.

294 Van Maren 1994, 139.

295 Hermans 1987.

296 Namelijk COO nr. 897 = Den Haag, KB 70 E 5; en nr. 898 = Den Haag, KB 70 E 13.

297 Zie de tabellen in Hermans 1987, 119-121.

de bibliotheek voor het eerst werd ingericht. Een tweede piek is vastgesteld voor de periode rond 1510, en toen werden er in Sint-Agnes vooral verzamelhandschriften in klein formaat vervaardigd.²⁹⁸ De parallel met de handschriftproductie in Maagdendries springt in het oog.

Een negatieve bevinding mag niet onvermeld blijven. De tweede grote boekencollectie uit het middeleeuwse Maastricht is die van het begardenklooster (29 stuks, waaronder zes in het Latijn). In tegenstelling tot het geval-Maagdendries maken de handschriften uit het Gouvernementsgebouw hier wel een flink deel van uit: zes Middelnederlandse en vijf Latijnse.²⁹⁹ Anders dan bij Sint-Agnes in Maaseik is er tussen de collectie uit het begardenklooster en die van Maagdendries nauwelijks overlap.³⁰⁰ Hoe merkwaardig dit ook is, deze constatering sluit wel aan bij een conclusie die we al eerder trokken, namelijk dat leden van het begardenklooster geen rol hebben gespeeld als biechtvader in Maagdendries. De begarden en de zusters van Maagdendries stonden bij wijze van spreken met de rug naar elkaar.

Vergeleken met de boekencollecties van andere vijftiende-eeuwse kloosters vertoont die uit Maagdendries een zekere mate van eigenheid. Geijkte teksten van kloosterinstructie komen er niet in voor, het aantal zeldzame teksten is tamelijk groot, en een opvallende plaats wordt ingenomen door verzamelhandschriften, vooral door gebedenboeken die op persoonlijk gebruik zijn toegesneden. Maar daarmee treden we niet buiten de kaders van de Moderne Devotie.

Dat wordt onmiddellijk duidelijk wanneer we een blik opzij werpen naar de tertiariëngemeenschappen van het Vlaams Kapittel.

Zoals we zagen, waren die er vroeg bij om de drie geloften af te leggen, en hadden zij mogelijk ook een contemplatief karakter. Maar zij deelden in het geheel niet in de schriftcultuur die we voor de Moderne Devotie kenmerkend achten. Geen van de Middelnederlandse handschriften in *Collecties op Orde* is afkomstig uit kringen van het Vlaams Kapittel. We kunnen het daarom niet tot de Moderne Devotie rekenen. Maagdendries daarentegen volgde met overtuiging de koers die deze beweging vanaf het begin had ingezet en die programmatisch was verwoord door Gerard Zerbolt (1367-1398) in zijn *De libris teutonicalibus* (Over Nederlandstalige boeken).³⁰¹ Het gebruik van heilige geschriften draagt – aldus Zerbolt – veel vrucht wanneer ze goed begrepen worden. Daarom moet er ruim baan worden gegeven aan niet-Latijnkundigen om onder begeleiding kennis te nemen van geschikte literatuur in de volkstaal.

Besluit en epiloog

Al met al kunnen we W.A.A. Mes dus toch bijvallen wanneer hij de kloostergemeenschap rond de Sint-Andriëskapel tot de Moderne Devotie rekt.³⁰² Enige aarzeling was wel op haar plaats. De belangrijkste ervan is dat Maagdendries in organisatorisch opzicht een tamelijk geïsoleerde positie innam, die helaas niet tot in het gewenste detail kon worden opgehelderd. Het klooster blijkt nooit aangesloten te zijn geweest bij het Kapittel van Zepperen, dat in het bisdom Luik voor een onderlinge band tussen de contemplatieve mannen- en later ook vrouwengemeenschappen van de Derde Orde van Sint-Franciscus zorgde. Voor de vijftiende eeuw is dit daaruit verklaarbaar dat de tertianen, zoals die van het

298 Kienhorst 2010, 43-49.

299 Tabel in Hermans 1987, 121.

300 Uitzondering: de zeer verbreide vertaling van Suso's *Hundert Betrachtungen und Begehungen* in COO nr. 884 = Utrecht, UB 1032 f. 181r-202v. Ik heb niet kunnen vaststellen of het excerpt uit Mechtild van Hackeborn, *Liber specialis gratie* in COO nr. 868 = Brussel, KB IV 138 f. 222v-223v overeenkomt met een van de teksten uit de handschriften COO nrs. 892 en 900 uit Maagdendries.

301 Over hem zie de bundel Staubach 2004.

302 Mes 1984, 17.

hoofdklooster in Zepperen en de begarden van Maastricht, vasthielden aan hun niet-priesterlijk karakter en dus geen zielzorg buitenshuis konden uitoefenen. Maar toen ze dat in de zestiende eeuw wel gingen doen, strekte deze zich toch niet uit tot Maagdendries. Dit miste daardoor de gebruikelijke waarborgen voor getrouwe regelnaleving, handhaving van de kloosterdiscipline en conformiteit met de gewoonten van andere huizen van de beweging.

Specifiek voor Maagdendries waren ook de voorgeschiedenis als gemeenschap van begijnen (al weten we niet hoe deze heeft doorgewerkt, en al was het hierin niet uniek) en de vroegtijdige introductie zowel van de drie klooster-geloften als van de besluiting. Per saldo gingen deze laatste fenomenen niet in tegen de tendens naar wereldmijding die kenmerkend is voor de Moderne Devotie, maar versterkten ze deze juist. De tijd waarin Maagdendries werd hersticht als convent-nieuwe-stijl (de jaren dertig van de vijftiende eeuw) valt onder meer samen met de opkomst van de vrouwenkloosters in het bisdom Luik die even later het Kapittel van Venlo zouden vormen. Doorslaggevend is echter het feit dat de zusters van Maagdendries precies die ijver aan de dag legden voor de productie en verwerking van teksten als fundament van hun spiritualiteit die we voor de Moderne Devotie kenmerkend achten.

Maagdendries is een schoolvoorbeeld van het punt dat Rudolf van Dijk, groot kenner van de Moderne Devotie, herhaaldelijk heeft gemaakt. We moeten deze omvangrijke beweging niet zien als een monolithisch blok, maar erkennen dat erbinnen veel variatie was naar tijd en streek.³⁰³ Maagdendries vertegenwoordigt een zuidelijke variant, beleefde een bloeitijd die later begon dan verder noordelijk in de Nederlanden het geval was, en incorporeerde elementen (de drie geloften, het begijnen-

verleden) die afkomstig waren van buiten de beweging. Maar de kenmerken die het deelde met de Moderne Devotie wegen daar ruimschoots tegen op.

Bij wijze van nawoord volgt nog een korte schets van de lotgevallen van het klooster in de na-middeleeuwse periode. Als gevolg van de ligging bij de omwalling van de stad werden die sterk beïnvloed door de krijgsgeschiedenis. Het beleg door Parma in 1579, de Maasveldtocht van Frederik Hendrik in 1632 en de Franse bezetting in de jaren 1672-78 leidden steeds weer tot aanpassing van de fortificaties en tot uitbreiding van de militaire installaties in de onmiddellijke omgeving van het klooster.³⁰⁴ Omstreeks 1630 werd een infanteriekazerne gebouwd bij de Lindenkruispoort. De bestorming van de stad door de Staatsen op 22 juli 1676 bracht het klooster grote schade toe. Daarna werden een nieuwe west- en zuidvleugel aan de kapel gebouwd.³⁰⁵ In 1727 werden paardenstallen tegen het klooster aangezet. In de achttiende eeuw verschenen ook de barakken tussen de Maagdendries en de Boschstraat waarnaar het gebied nu nog Achter de Barakken heet. De kortstondige bezetting van Maastricht door Frankrijk in 1747 was de aanleiding tot de vervaardiging van de maquette van Maastricht, die zich eerst in Parijs en sinds 1991 in Lille bevindt. Een kopie staat opgesteld in het Centre Céramique. Maagdendries is er duidelijk op te herkennen.

De verovering van Maastricht door Frederik Hendrik in 1632 had niet geleid tot het eind van de tweeherigheid van de stad. De Republiek der Verenigde Nederlanden trad slechts in de rol van het hertogdom Brabant, onder erkenning van de rechten van de bisschop van Luik. Voor de godsdienstige verhoudingen betekende dit dat katholieken en protestanten gelijkberech-

303 Van Dijk 2003 en 2012.

304 Het nu volgende is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op Krusinga e.a. 2000.

305 Dickhaut 1985, 39; Krusinga e.a. 2000, 19.

tigd waren. De kloosters konden blijven bestaan; er kwamen zelfs nieuwe bij, zoals het door Elisabeth Strouven gestichte Calvarieberg. Tot een nieuwe bloeitijd voor Maagdendries heeft dit niet geleid.

Eind 1794 werd Maastricht veroverd door de revolutionaire Fransen. Na enkele maanden werd de stad ingelijfd bij de Franse Republiek, zodat er voortaan de Franse wetgeving gold. Bij wet van 1 september 1796³⁰⁶ werden alle kloosters opgeheven. Met de ontmanteling werd vaart gemaakt: al in december van hetzelfde jaar werd beslag gelegd op de kloostergoederen van Maagdendries. De gebouwen werden in gebruik genomen als magazijn van de militaire genie. Van de roerende goederen werden twee lijsten opgemaakt. De ene somt de bezittingen op die aan de Franse Republiek vervielen. Hiertoe behoorden behalve zilver, koper, tin en linnengoed ook liturgische kostbaarheden (negen antependia³⁰⁷ en vier kazui-fels). Op de tweede lijst staan die bezittingen die onder de vertrekkende zusters zouden worden verdeeld. Meer dan keukengerei was dat niet, want beesten bezat het klooster niet (meer).³⁰⁸ Onder beide lijsten zetten alle zusters hun handtekening; het waren er nog slechts zeven.

Het klooster Maagdendries en de Moderne Devotie in Maastricht: Literatuur

- Aarts en Van der Mark 2015: A.C. Aarts en R. van der Mark, *Maastricht, Sphinxhallen, Eiffelgebouw, Boschstraat*. BAAC-rapport A-14.0108, Den Bosch 2015.
- Van Aelst 2005: José van Aelst, *Passie voor het lijden. De Hundert Betrachtungen und Begehungen van Suso en de oudste drie bewerkingen uit de Nederlanden*, Leuven 2005.
- Van Aelst 2011: José van Aelst, *Vruchten van de Passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's* Honderd artikelen, Hilversum 2011.
- Ampe 1984: A. Ampe, 'Naar een geschiedenis van de passie-beleving vanuit Marrow's Passieboek', in: *Ons Geestelijk Erf* 58 (1984) 130-175.
- Asen 1927-1928: Johannes Asen, 'Die Beginen in Köln', in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 111 (1927-28) 81-180; 112 (1927-28) 71-148; 113 (1927-28) 13-19.
- De Boer 1955-1959: Bertilo de Boer, 'De souter van Alanus de Rupe', in: *Ons Geestelijk Erf* 29 (1955) 358-388; 30 (1956) 156-190; 31 (1957) 187-204; 33 (1959) 145-193.
- Böhringer 2014: Letha Böhringer, 'Merging into Clergy: Beguine Self-Promotion in Cologne in the Thirteenth and Fourteenth Centuries', in: Letha Böhringer, Jennifer Kolpacoff Deane en Hildo van Engen (eds.), *Labels and libels. Naming Beguines in Northern Medieval Europe* (Turnhout 2014) 151-186.
- Bondroit 1907: V. Bondroit, 'Analyse des archives concernant le Couvent du Val Sainte-Catherine à Hasselt', in: *L'ancien pays du Looz* 11 (1907) 21-22.
- De Bruin en Oosterman 2001: Martine de Bruin en Johan Oosterman, *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*. II delen, Gent en Amsterdam 2001.

306 Republikeinse jaartelling: 15 Fructidor van het jaar 4.

307 De bron zegt: altaar-'devants'. Een antependium is de bekleiding van de voorzijde van het altaar in de juiste liturgische kleur.

308 RHCL, Frans Archief (toegang 20.006) inv. 270 d.d. 24 Frimaire van het jaar 5 = 14 december 1796.

- Bull. Franc. VII: C. Eubel ed., *Bullarium Franciscanum* VII, Rome 1904.
- Bull. Franc. n.s. I: U. Hüntemann ed., *Bullarium Franciscanum*, nova series I, Grottaferrata 1929.
- Busch 1886: Johannes Busch: *Des Augustinerpropstes Johannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum*, ed. K. Grube, Halle 1886.
- Carnier 2002: Marc Carnier, *De communauteiten van tertiariissen van Sint-Franciscus*. I: *De grauwezusters*. Biografische Inleiding tot de Belgische Kloostergeschiedenis vóór 1796, Brussel 2002.
- CMD II: J.P. Gumbert, *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas*. II: *Les manuscrits d'origine néerlandaise (XIVe – XVIe siècles)*, Leiden enz 1988.
- COO: Karl Stooker en Theo Verbeij, *Collecties op Orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. II delen, Leuven 1997.
- Corbellini 2005: Sabrina Corbellini, 'Mannenregels voor een vrouwenwereld. De spirituele opvoeding van zusters in derde-orde-gemeenschappen', in: *Trajecta* 14 (2005) 177-192.
- Corbellini 2009: Sabrina Corbellini, 'Een oude spiegel voor nieuwe maagden', in: *Ons Geestelijk Erf* 80 (2009) 171-198.
- [Deschamps] 1954: [J. Deschamps], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen*. *Catalogus* Hasselt 1954.
- Deschamps 1957: J. Deschamps, 'Middelnederlandse Bijbelhandschriften uit het klooster Sint-Catharinadal te Hasselt' in: *Liber amicorum Mr. Jan Gruyters* (Hasselt 1957) 193-233.
- Desplenter 2008: Youri Desplenter, *Al aertrijc segt lofsanc*. *Middelnederlandse vertalingen van Latijnse hymnen en sequensen*. II delen, Gent 2008.
- Dickhaut 1985: Monique Dickhaut, 'De Sint Andrieskapel op de Maagdendries te Maastricht, verslag van een bouwhistorisch onderzoek', in: *De Maasgouw* 104, 29-42.
- Van Dijk 2000: Mathilde van Dijk, *Een rij van spiegels. De Heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen*, Hilversum 2000.
- Van Dijk 1986: R.Th.M. van Dijk, *De constituties der Windeshemse vrouwenkloosters vóór 1559. Bijdrage tot de institutionele geschiedenis van het Kapittel van Windesheim*. II delen, Nijmegen 1986.
- Van Dijk 2003: Rudolf van Dijk, 'Geert Grote en de Moderne devotie. De vergemeenschappelijking van de mystiek', in: J. Baers ed., *Encyclopedie van de mystiek. Fundamenten, tradities, perspectieven* (Kampen en Tiel 2003) 708-725.
- Van Dijk 2012: Rudolf van Dijk, *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie*, Charles Caspers en Rijcklof Hofman eds., Hilversum 2012.
- Dlabáčová en Hofman eds. 2018: Anna Dlabáčová en Rijcklof Hofman eds., *De Moderne Devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late Middeleeuwen*, Zwolle en Nijmegen 2018.
- Doppler 1900: P. Doppler, 'Schepenbrieven van het Kapittel van St. Servaas te Maastricht', in: *PSHAL* 16 (1900) 3-130.
- Doppler 1914-1915: P. Doppler, 'Bijdragen tot de kerkelijke geschiedenis van Maastricht en Limburg', in: *De Maasgouw* 36 (1914) 53-55, 61-63, 69-70, 78-79, 87-88, 93-94; 37 (1915) 54-56, 62-64, 69-72, 76-80, 81-85.
- Doppler 1927: P. Doppler, 'Jaargetijdenboek van het Klooster der Begaarden te Maastricht', in: *PSHAL* 63 (1927) 1-55.
- Doppler 1930-1933: P. Doppler, 'Verzameling van Charters en bescheiden betreffende het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht', in: *PSHAL* 66 (1930) 201-316; 69 (1933) 95-208.
- Van der Eerden-Vonk 1992: M.A. van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen van Maastricht, 1367-1428*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën 218, Den Haag 1992.
- Van den Elsen en Hoevenaars 1905-1907: G. van den Elsen en W. Hoevenaars eds., *Analecta Gijsberti Coeverinx*. II delen, 's-Hertogenbosch 1905-1907.

- Van Engen 2001: H. van Engen, 'Niet wit en niet zwart. Het kleurloze habijt van de derde orde van Sint-Franciscus', in: *Madoc* 15 (2001) 300-304.
- Van Engen 2006: H. van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie*, Hilversum 2006.
- Flament 1906: A.J.A. Flament, 'Beschrijving der stad Maastricht door Adam van Broeckhuysen, luitenant-kolonel enz. te Maastricht', in: *PSHAL* 42 (1906) 3-80.
- Franquinet 1870: G.D. Franquinet, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het Kapittel van O.L. Vrouwekerk te Maastricht*, Maastricht 1870.
- Franquinet 1880: G.D. Franquinet, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het klooster der Predikheeren te Maastricht*, Maastricht 1880.
- Fredericq 1889: P. Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae I*, Gent en Den Haag 1889.
- *500 Jahre Rosenkranz: 500 Jahre Rosenkranz. 1475 Köln 1975*, Keulen 1975.
- Gaens 2019: Tom Gaens, *Beter dan het origineel. Kartuizeridealen en de vroege Moderne Devotie*, Groningen 2019.
- Von Geusau 1894, Baron von Geusau, 'Korte geschiedenis der kloosters te Maastricht', in: *PSHAL* 31 (1894) 3-139, met plattegronden achterin dit deel.
- Gorissen 1956: F. Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, Arnhem 1956.
- Goudriaan 2000: Koen Goudriaan, 'De derde orde als onderdeel van de Moderne Devotie', in: *Ons Geestelijk Erf* 74 (2000) 9-32.
- Goudriaan 2014: Koen Goudriaan, 'Beguines and the *Devotio Moderna* at the turn of the Fifteenth Century', in: L. Böhringer, J.K. Deane en H. van Engen eds., *Labels and Libels. Naming Beguines in Northern Medieval Europe* (Turnhout 2014) 187-217.
- Gumbert 1987: J.P. Gumbert, 'De datering van het Haagse handschrift van de "Limburgse sermoenen"' in: E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx eds., *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. I (Leuven 1987) 167-181.
- Habets 1870: Jos. Habets, 'Chronijk der Landen van Overmaas en der aangrenzende gewesten door eenen inwoner van Beek bij Maastricht', in: *PSHAL* 7 (1870) 5-231.
- *Handschriften Sint-Truiden 1986: Handschriften uit de abdij van Sint-Truiden. Catalogus bij de tentoonstelling in Provinciaal Museum voor Religieuze Kunst. Begijnhof Sint-Truiden 28 juni -5 oktober 1986*, Leuven 1986.
- Haverals 1969: M. Haverals, *Het Sint-Hiëronymusveld en de congregatie van Zepperen (1425-1460). Een bijdrage tot de kennis van de verhouding van de Begijnen-Tertianen in het bisdom Luik*. Ongepubliceerde licentiaatsthese 1969. <https://worldcat.org/ILL/AE/jVPQfjuo8>.
- Van Heel 1951: Dalmatius van Heel, *Het Minderbroedersklooster te Lichtenberg bij Maastricht genaamd "Slavanten"*, Gouda 1951.
- Van Heel 1953: D. van Heel, 'Het Kapittel van de tertiariissen van Zepperen', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden*, 12 (1953), 349-371; 13 (1953), 93-122; 14 (1953), 187-208.
- Hendrickx 1984: F. Hendrickx, *De kartuizers en hun klooster te Zelem: Catalogus*, Diest 1984.
- Herbenus 1985: Matthaëus Herbenus, *Over hersteld Maastricht (De Traiecto instaurato)* ed. M.G.M.A. van Heyst, Roermond 1985. Digitaal via dbnl: https://www.dbnl.org/tekst/herb015traj02_01/
- Zr Hereswitha 1966: Zuster Hereswitha, 'De franciscanessen (1493) en de sepulcrinessen (1496) in het klooster der Bons Enfants te Luik', in: *Franciscana. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Minderbroeders in de Nederlanden* 21 (1966) 37-49.

- Hermans 1987: J.M.M. Hermans, 'Elf kisten boeken uit het Gouvernementsgebouw te Maastricht. Lotgevallen van de Limburgse handschriften en oude drukken gevonden in 1839', in: E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx eds., *Opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. III delen (Leuven 1987) I, 105-143.
- Van Heylerhoff 1831: M.J. van Heylerhoff, 'Communautés religieuses de femmes', *Annuaire de la Province de Limbourg rédigé par la Société des Amis des Sciences* (1831) 102-131.
- *Historische Encyclopedie Maastricht*: P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers eds., *Historische Encyclopedie Maastricht*, Maastricht 2005.
- Hoebens 2017: Frans Q. Hoebens, *Kloosters in Limburg*, Utrecht 2017.
- ILC: G. van Thienen en J. Goldfinch ed., *Incunabula in the Low Countries: a Census*, Nieuwkoop 1999.
- Jacobs 1927: J. Jacobs, 'Her Herman Stekin van Scutdorpe', in: *Verslagen en Mededelingen Koninklijke Vlaamse Academie: Taal- en Letterkunde* (1927) 51-72.
- Kienhorst 2010: Hans Kienhorst, 'Mystiek op schrift in vrouwenkloosters uit de traditie van de Moderne Devotie. Een oriënterende vergelijking van drie collecties: Arnhem, Geldern en Maaseik', in: *Ons Geestelijk Erf* 81 (2010) 38-63.
- Kock 2002: Thomas Kock, *Die Buchkultur der Devotio moderna. Handschriftenproduktion, Literaturversorgung und Bibliotheksaufbau im Zeitalter des Medienwechsels*, Frankfurt 2002.
- Kruisinga e.a. 2000: S. Kruisinga, S. Langeweg, S. Minis en W. Mes, *Het Sphinx-terrein*. WIAM deelrapport 5, Maastricht 2000.
- Lambrechts 1892: J. Lambrechts, *Het oude Sint-Catharina-Dal of Beknopt Geschiedenis van het klooster der Franciskanessen-Penitenten, bijgenaamd de Witte-Damen te Hasselt*, Mechelen 1892.
- Makowski 1997: Elizabeth Makowski, *Canon Law and Cloistered Women: Periculoso and its Commentators 1298-1545*, Washington D.C. 1997.
- Van Maren 1994: J.W. van Maren, 'De geschiedenis van een Limburgs handschrift (Warmond 92A2)', in: *Franciscana* 49 (1994) 135-144.
- Van der Mark e.a. 2009: R. van der Mark e.a., *Sphinxterrein, fase 1*. BAAC rapport a08-0074, 's-Hertogenbosch 2009. Zie <https://www.narcis.nl/publication/RecordID/oai%3Aeasy.dans.knaw.nl%3Aeasy-dataset%3A64087>
- Marrow 1979: James H. Marrow, *Passion Iconography in Northern European Art of the Late Middle Ages and Early Renaissance. A Study of the Transformation of Sacred Metaphor into Descriptive Narrative*, Kortrijk 1979.
- Meertens 1930-1934: Maria Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden, naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw*. I-VI (4 delen verschenen), Antwerpen en Nijmegen 1930-1934.
- Mertens 2009: Thom Mertens, 'De Middelnederlandse preek. Een voorbarige synthese' in: Thom Mertens, Patricia Stoop en Christoph Burger eds., *De Middelnederlandse preek* (Hilversum 2009) 9-66.
- Mertens 2013: Thom Mertens, 'Praying in the vernacular: Middle Dutch Imitative Forms of the Divine Office from the 1370s to 1520s', in: Virginia Blanton, Veronica O'Mara en Patricia Stoop eds., *Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Hull Dialogue* (Turnhout 2013) 133-146.
- Mes 1984: W.A.A. Mes, *St. Andriesskapel*. Maastrichtse silhouetten 16, Maastricht 1984.
- Mol 1990: J.A. Mol, 'Kruissheren op de Friese zieleheilmarkt in de vijftiende eeuw. De vestiging van de kloosters te Sneek en Franeker', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 327-348.
- *Mon. Bat.*: M. Schoengen en D. de Kok eds., *Monasticon Batavum*. III delen en Supplement op deel I, Amsterdam 1941-1942.
- *Mon. Belge: Monasticon Belge*. Deel IV: *Province de Brabant*, Luik 1964-1972. Deel VI: *Province de Limbourg*, Luik 1976.

- *Mon. Wind.* = W. Kohl, E. Persoons en A.G. Weiler eds. *Monasticon Windeshemense*. Deel I: België, Brussel 1976. Deel II: *Deutsches Sprachgebiet*, Brussel 1977. Deel III: *Niederlande*, Brussel 1980.
- Morreau 1979: L.J. Morreau, *Bolwerk der Nederlanden. De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw*, Assen 1979.
- De Morrée 2017: Cécile de Morrée, *Voor de tijd van het jaar. Vervaardiging, organisatie en gebruikscontext van Middelnederlandse devote liedverzamelingen ca. 1470-1588*, Hilversum 2017.
- NK: W.Nijhoff en M.E. Kronenberg eds., *Nederlandsche Bibliographie 1501-1540*. III delen, 's-Gravenhage 1923-11961.
- *Monumenten*: [E.O.M. van Nispen tot Sevenaer], *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Limburg*. I: *De monumenten in de gemeente Maastricht*. I. De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Den Haag 1926.
- Pompen 1904: Aurelius Pompen ofm, 'Jacob de Eerste, graaf van Horne', in: *PSHAL* 40 (1904) 3-211.
- Van Rensch 1986: Th.J. van Rensch, 'Het Hondertmarck- of Zeven-Weeën-Convent', in: Ingrid M.H. Evers, Th.J. van Rensch en P.J.H. Ubachs (eds.), *Bonne et servante. Uit de geschiedenis van de Maastrichtse vrouw* (Maastricht 1986) 9-26.
- *Repertorium van preken*: M. Sherwood-Smith, P. Stoop, D. Ermens en W. van Dijk eds., *Repertorium van Middelnederlandse preken in handschriften tot en met 1550*. VII delen, Leuven 2003-2008.
- Roebroeks 1986: F.H.M. Roebroeks, 'Van Aldenhof tot Sint-Catharina Bongart, bijdrage tot de geschiedenis van een Maastrichts begijnhof', in: *Munsters in de Maasgouw* (Maastricht 1986) 158-173.
- Roggen 1991: H. Roggen, 'Het Sint-Catharina-Dal van Achel (B.)'. Referenties naar een belangrijk archief inzake de vrouwelijke religieuze tertiariissen in de Nederlanden', in: *Franciscana* 46 (1991) 57-65.
- Roggen 1994: Heribert Roggen, 'De Witte Nonnen van Hasselt. De eerste franciscaanse "stichting" in Hasselt (L)', in: *Franciscana*, 49 (1994), 41-73.
- Schmitt 1978: J.-C. Schmitt, *Mort d'une hérésie. L'Église et les clercs face aux béguines et aux béghards du Rhin supérieur du XIVe au XVe siècle* (Parijs 1978).
- Scheepsma 2005: Wybren Scheepsma, *De Limburgse sermoenen. De oudste preken in het Nederlands*, Amsterdam 2005.
- Simons 2001: Walter Simons, *Cities of Ladies. Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565*, Philadelphia 2001.
- Staubach 2004: Nikolaus Staubach ed., *Kirchenreform von unten. Gerhard Zerbolt von Zutphen und die Brüder vom gemeinsamen Leben*, Frankfurt am Main 2004.
- Stoop 2013: Patricia Stoop, *Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510)*, Hilversum 2013.
- Stracke 1937: D.A. Stracke, 'Een brokstuk uit de Passie des Heeren', in: *Ons Geestelijk Erf* 11 (1937) 121-190.
- De Stuers 1907: Victor de Stuers, 'De Kapel van het S.Andries-Klooster te Maastricht', in: *Maasgouw* 29 (1907) 57.
- *Van pen tot pers* 1962 = *Catalogus van de tentoonstelling 'Van pen tot pers'. Middeleeuwse handschriften en oude drukken uit Maastricht*. *Bonnefantenmuseum Maastricht 5-20 oktober 1962*, Maastricht 1962.
- Vanhoof 1992: Franciscus Vanhoof, 'De Moderne Devoten te Aarschot', in: W. Verbeke e.a. eds., *Serta Devota in memoriam Guillelmi Lourdaux*. I (Leuven 1992) 133-153.
- *Verfasserlexikon*: K. Ruh ed., *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*. X delen, Berlijn en New York 1978-1999.
- De Vooys 1904: C.G.N. de Vooys, 'Verspreide Middelnederlandse geestelijke gedichten, liederen en rijmspreuken', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 15 (1904) 41-79.

- *Vriendschap in vereniging* 1988 = *Vriendschap in vereniging. Catalogus van de tentoonstelling ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Vereniging 'Vrienden der Koninklijke Bibliotheek'*. Met een geschiedenis van de Vereniging 1938-1988, Den Haag 1988.
- Waaijman 2000: Kees Waaijman, 'Beeld en beeldloosheid: een uitdaging aan de devotie', in: Kees Veelenturf ed., *Geen povere schoonheit. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie* (Nijmegen 2000) 31-42.
- Wadding, *Annales Minorum*: Lucas Wadding, *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*. Deel IX: 1377-1417 en deel X: 1418-1436, Quaracchi 1932 (3^e editie).
- Warnar 2003: Geert Warnar, *Ruusbroec. Literatuur en mystiek in de veertiende eeuw*, Amsterdam 2003.
- Van Wely 1962: D. van Wely, 'Tertiarissenkloosters in het Luikse Kempenland (15e en 16e eeuw)', in: *Bijdragen Geschiedenis Provincie Minderbroeders* 39 (1962) 321-339.
- Van Wijk 1940: N. van Wijk, *Het getijdenboek van Geert Grote naar het Haagse handschrift 133 E 21*, Leiden 1940.
- Willemsen 1865: M.M. Willemsen, 'Inventaire chronologique des chartes et documents de l'église de St-Servais à Maestricht', in: *PSHAL* 2 (1865) 160-201; 348-369.
- Willeumier-Schalij 1977: J.M. Willeumier-Schalij, 'Grondpatronen voor Middelnederlandse Levens van Jesus in gebeden (Ludolphus van Saksen, Jordanus van Quedlinburg e.a.)', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 93 (1977) 76-85.
- Williams-Krapp 1995: Werner Williams-Krapp, 'Observanzbewegungen, monastische Spiritualität und geistliche Literatur im 15. Jahrhundert', in: *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 20 (1995) 1-15.
- Winston-Allen 1997: Anne Winston-Allen, *Stories of the Rose. The Making of the Roary in the Middle Ages*, Philadelphia 1997.

ABSTRACT

The convent Maagdendries and the Modern Devout in Maastricht

This contribution traces the medieval history of Maagdendries, one of the women's convents in the city of Maastricht. It started as a community of beguines, situated near St Andrew's Chapel south of the city walls and mentioned for the first time in 1264. The sisters earned a livelihood by weaving linen. In the 1430s the community changed both location and status, adopting the Third Rule of St Francis. The remaining part of the contribution investigates the relationship of Maagdendries with the *Devotio Moderna*. From an institutional point of view its position was peculiar. Maagdendries was ahead of most Modern Devout communities in combining Tertiary status with both enclosure and the three monastic vows. It was isolated insofar as it never appears to have joined the Chapter of Zepperen, which united the Tertiaries of the diocese of Liège. Its most important treasure is a collection of fifteen manuscripts, containing a great number of different texts. Maagdendries possessed quite a number of texts that were rare or even unique texts, but it also shared a considerable number of them with the nearby convents of Catharinadal at Hasselt (Tertiaries) and of Saint-Agnes at Maaseik (Regular Canonesses). In this respect, Maagdendries had a Modern Devout profile.

Hoe Belgischgezind waren Zuid-Limburgse gemeenten in 1830-1839?

Kees Schaapveld

In alle negen Zuidelijke provincies tezamen stemde in 1815 een meerderheid van de geselecteerde notabele kiesmannen tegen de nieuwe grondwet van het Verenigde Nederlandse Koninkrijk: 526 vóór en 796 tegen. De uitslag wijst erop dat de kiesmannen waren benoemd op grond van hun aanzienlijke status, en niet vanwege hun vermoede sympathie voor het nieuwe Koninkrijk. De tegenstemmers waren mede beïnvloed door een ‘jugement doctrinaire’ van de bisschoppen, dat de grondwet afwees op grond van de in artikelen 190-192 vastgelegde rechtsgelijkheid voor alle godsdiensten. De bisschoppen, onder wie vooral de Franse bisschop van Gent Maurice de Broglie actief was, wilden het katholicisme als staatsgodsdienst in de zuidelijke provincies.¹ In de drie Limburgse notabelenvergaderingen (één in elk van de drie arrondissementen waarin de provincie was verdeeld) waren er echter 96 vóórstemmers en 19 tegenstemmers.²

Hoe anders lijkt de situatie vijftien jaar later te zijn. In de historiografie over de periode 1830-1839 geven vrijwel alle auteurs aan, dat in 1830 een grote meerderheid van de Limburgers ten oosten van de Maas aansluiting bij België zocht en kreeg, en in 1838-1839 reageerde tegen de afsplitsing van Oost-Limburg van het Koninkrijk België.³ Maar er waren ook twijfels. M.K.J. Smeets besloot een artikel uit 1965 met de woorden: ‘Waar zijn in 1830 de voorstanders van de samenvoeging van België en Nederland uit 1815? Dit te achterhalen vergt een apart onderzoek. Ik zou slechts willen stellen, dat m.i. in de Belgische opstand in Limburg over het algemeen genomen een andere klasse van personen op de voorgrond treedt, dan die welke in 1815 voor Oranje en voor de vereni-

Maurice de Broglie, bisschop van Gent 1807-1812 en 1814-1817 (bron: St. Baafskathedraal Gent/Wikimedia Commons).

ging van Noord en Zuid opteerde’.⁴ De klasse die in 1815 over de grondwet stemde was beperkt tot de hierboven genoemde notabelen. Aan andere inwoners dan deze 115 Limburgse kiesmannen werd hun mening niet gevraagd. ‘Wie de politieke stemming van de Limburgse bevolking na 1839 nauwkeuriger wil nagaan, zal per stad en dorp moeten werken en zich moeten realiseren dat veruit de meeste mensen op het platteland woonden en in de agrarische sector werkzaam waren’, schreef A.F. Manning in 1989. Volgens hem was het weinig zinvol – zoals tot dan meestal gedaan, ook door de hier genoemde auteurs – de gezindheid van de Limburgse bevolking te peilen aan de hand van

1 Labrie, ‘Van Wenen tot Frankfurt’, 265; François, ‘De verhouding tussen Kerk en Staat’, 303.

2 *Pasinomie*, tweede serie, deel 2, 303-304; Verbeet, *Limburg op de tweesprong*, 8; Smeets, ‘De notabelen-vergadering’, 55-56.

3 Zie bijvoorbeeld: Geurts, ‘Historische aspecten’; Manning, ‘Reacties op de scheiding’; Thewissen, *De reacties*; Verbeet, *Limburg op de tweesprong*; Leerssen, ‘De Limburgse identiteit’; De Vroede, ‘Voor of tegen België’; De Vroede brengt wel enige nuancering aan.

4 Smeets, ‘De notabelen-vergadering’, 57.

de geschriften van de kleine Franstalige elite en de weinige kranten uit die tijd, die een kleine oplage hadden en ook vaak Franstalig waren.⁵ Als antwoord op de uitdaging van Smeets en Manning luidt de onderzoeksvraag van dit artikel: hoe kunnen we een betere indruk krijgen van de politieke gezindheid van de Oost-Limburgse bevolking ten aanzien van de Nederlands-Belgische scheiding? Het onderzoek daarnaar spitst zich toe op de lokale bestuurslaag, de gemeentebesturen en gemeenteraden. Voor dit artikel is de onderzoeksvraag uitgewerkt voor een aantal gemeenten waarvan eerder het bestuur en de bestuurders in de Franse tijd zijn bestudeerd.⁶ Eén van de conclusies van het onderzoek naar het lokale bestuur in die gemeenten in de Franse tijd was de aanzienlijke mate van continuïteit van het lokale bestuur, ondanks twintig jaar Franse overheersing. In hoeverre was dat ook het geval bij de overgangen van Nederlands naar Belgisch bestuur en weer terug?

De belangrijkste bronnen voor het hier beschreven onderzoek waren de correspondentie en verslagen van de geselecteerde gemeentebesturen en gemeenteraden uit de cruciale tijdsgewrichten 1829-1831 en 1838-1839, en de tussenliggende tijd. Dit zijn haast vanzelfsprekend formele documenten die aan de eisen van de provinciale en nationale overheden moesten voldoen. Maar bij nauwkeurige bestudering kunnen uit de teksten vaak toch, min of meer op indirecte wijze, politieke gevoelens ten aanzien van België of Nederland (of geen van beide) worden gedestilleerd. Die gezindheid kan blijken uit de feitelijke inhoud, maar bijvoorbeeld ook uit de keuze voor het Nederlands of Frans. Ook het al dan niet vervangen van lokale ambtsdragers tijdens de beide machtswisselingen (1830 en 1839) en door verkiezingen kan een indruk geven van politieke gezind-

heid. Andere gebruikte primaire bronnen zijn verslagen en correspondentie van Belgische en Nederlandse provinciale bestuurders. Naast archivalia is gebruik gemaakt van secundaire bronnen, waaronder enkele doctoraalscripties.

In het volgende betoog worden eerst de voor Limburg relevante bestuurlijke, politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in de periode van het Verenigd Koninkrijk, 1815-1830, en het Belgische bestuur, 1830-1839, beschreven. Daarna ligt de nadruk op de analyse van de wederwaardigheden op gemeentelijk niveau, van vlak voor 1830 tot en met kort na 1839, met de beide machtswisselingen in 1830 en 1839. Waar nodig komt de nationale en internationale context aan bod.

De bestuurlijke inrichting van Limburg in 1815-1830 en 1830-1839

Gedurende de vijftien jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werden de provincies en de gemeenten bestuurd volgens de Grondwet van het jaar 1815, nader ingevuld door latere reglementen.⁷ Aan het hoofd van de provincie stond de Commissaris des Konings, ook gouverneur genoemd. Deze vertegenwoordiger van de Koning en de nationale regering zag toe op de correcte uitvoering van de nationale wetgeving door Provinciale Staten en Gedeputeerde Staten, die hij voorzat. De Gedeputeerde Staten werden gevormd door enkele leden van de Provinciale Staten en waren belast met het dagelijks bestuur. Net als de *conseil général* in de Franse tijd kwamen de Provinciale Staten slechts één keer per jaar bijeen, of zoveel vaker als de gouverneur besliste. In 1815-1816 werden alle leden van de Provinciale en Gedeputeerde Staten benoemd door de Koning, maar daarna werden de Provinciale Staten gekozen door de kleine minderheid van de mannelijke bevolking die een

5 Manning, 'Reacties op de scheiding', 176-177.

6 Schaapveld, *Bestuur en bestuurders van Nedermaas, 1794-1814*.

7 Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis', 42-46; Schaapveld, 'Provinciaal bestuur'.

minimumbedrag aan belasting betaalde (censuskiesrecht).⁸ In de jaren 1820 waren er in Noord-Nederland ongeveer 80.000 stemgerechtigden op 2 miljoen inwoners, in Zuid-Nederland 60.000 op 3 miljoen inwoners.⁹ De Provinciale Staten van Limburg telden zestig leden, 20 uit de ridderschap, 20 uit de steden, en 20 uit het platteland. Om de 20 plattelandsleden van de Provinciale Staten te kiezen was het platteland verdeeld in 20 kiesdistricten, waar als tussenstap eerst een aantal kiesmannen werd verkozen.

Plattelandsgemeenten werden aanvankelijk, krachtens Koninklijk Besluit van 14 februari 1818 no. 95, bestuurd door een door de Koning benoemde schout, twee door Gedeputeerde Staten benoemde schepenen, en een door Gedeputeerde Staten benoemde gemeenteraad met een aantal leden volgens het inwonertal. Gedeputeerde Staten kozen de periodiek aftredende schepenen en raadsleden uit door de raad voorgestelde dubbeltallen. Het periodiek aftreden van een deel van de bestuurders en het voorstellen van dubbeltallen kandidaten was een erfenis van de Franse tijd. Volgens een nieuw reglement¹⁰ werden de terminologie en de wijze van benoeming gewijzigd: de schout werd burgemeester en de schepenen assessoren, maar de oude termen werden ook nog wel gebruikt. De assessoren werden nu door de gouverneur benoemd en de gemeenteraad door de Provinciale Staten, ook weer uit voorgestelde dubbeltallen.¹¹ De gemeenteraad moest nu vier leden tellen in kleinere dorpen, en zes in grotere. Als tussenschakel tussen de gemeentebesturen en het provinciebestuur had elk van de drie districten (arrondissementen)

van Limburg een districtscommissaris. Voor het district Maastricht was dat Guillaume Dominique Alouis Kerens de Wolfrath, die tegen het einde van de Franse tijd in 1813 nog met een keizerlijk decreet in de *conseil d'arrondissement* van Maastricht was benoemd.¹² De steden in Limburg hadden een eigen bestuursreglement.¹³

Ook onder het Belgisch bestuur was het kiesrecht aan notabele inwoners voorbehouden (censuskiesrecht). De kiezers van een plattelandsgemeente kozen aanvankelijk zelf hun burgemeester, assessoren (schepenen) en raadsleden (artikel 108 van de Belgische Grondwet van 7 februari 1831). Krachtens artikel 2 van de Belgische Gemeentewet van 30 maart 1836 werd de gemeenteraad rechtstreeks door de gezeten burgers gekozen en werden burgemeester en schepenen door de Koning uit de gemeenteraad benoemd. Dit was dus een inperking van de gemeentelijke autonomie. Er waren twee schepenen in gemeenten met minder dan 20.000 inwoners. Het aantal raadsleden varieerde met het inwonertal, met een minimum van vier. Ook onder het Belgische systeem moest een deel van de gemeentebestuurders periodiek aftreden. In de Belgische tijd vielen de in dit artikel nader onderzochte acht gemeenten¹⁴ onder het arrondissement (district) Maastricht. In 1831 was dat arrondissement gesplitst. Het deel ten Oosten van de Maas heette officieel Maastricht rechter Maasoever. Hier benoemde de Voorlopig Bewind van België op 12 januari 1831 Lodewijk Alexander van de Weyer (Louis Alexandre Vandeweyer) tot arrondissementscommissaris, met zetel te Valkenburg, omdat Maastricht in

8 Met uitzondering van de Ridderschap, die in Limburg haar eigen 20 vertegenwoordigers aanwees. Voor het lidmaatschap van de Ridderschap bestond overigens ook een vermogenstoets.

9 Labrie, 'Van Wenen tot Frankfurt', 266.

10 Koninklijk Besluit van 23 juli 1825 nr. 132.

11 Thewissen, *De reacties*, 24.

12 RHCL, Frans archief 03.01 inv.nr. 4463.

13 Dat waren Hasselt, Maaseik, Maastricht, Roermond, Sint-Truiden, Sittard, Tongeren, Venlo en Weert.

14 Gulpen, Margraten, Mheer, Noorbeek, Slenaken, Vaals, Wijlre en Wittem.

Nederlandse handen bleef.¹⁵ Van de Weyer was op 1 december 1803 geboren te Leuven. Hij bleef in Valkenburg tot het einde van de Belgische tijd.

De politieke en maatschappelijke context

Er bestaat een uitgebreide historiografie over de ontwikkeling van een anti-Nederlandse stemming in de Zuidelijke Nederlanden na 1815, ook onder de bevolking van Limburg ten oosten van de Maas. In 1814 waren de meeste inwoners van het voormalige Franse departement Nedermaas blij van de Fransen verlost te zijn. Aanvankelijk kreeg de regering van Willem I het voordeel van de twijfel.

De eerste openlijke politieke breuk was de zogenaamde schutterijwestie in Maastricht in 1819-1821. Het Maastrichtse stadsbestuur wilde op basis van een juridisch argument de Wet op de Schutterijen niet uitvoeren en diende daartoe in 1819 een verzoek aan de koning in. Het bestuur besloot, in afwachting van een besluit van de koning, geen budget te reserveren voor de schutterij. Er was ook een financieel motief om te protesteren tegen de schutterijwet, want de kosten van de schutterij moesten over de gegoede burgerij worden verdeeld.¹⁶ Dit conflict leidde in 1821 tot ontslag en vervolging van één van de drie Maastrichtse burgemeesters, de uit de Franse Ardennen afkomstige Jean-François Hennequin, die in de Franse tijd *commissaire du Directoire exécutif*, lid van de centrale administratie van Nedermaas en lid van de *conseil de préfecture* was, en van een aantal leden van de gemeenteraad. Deze laatsten werden buiten vervolging gesteld, maar de zaak tegen Hennequin werd voortgezet bij het Hooggerechtshof van Luik. Daar werd hij echter in 1821 vrijgesproken, mede dankzij een

Jean François Hennequin, als burgemeester van Maastricht (1819-1821), door Henri Goovaerts (bron: Stadhuis van Maastricht).

succesvolle verdediging door zijn vriend Erasme Louis Surllet de Chokier, in de Franse tijd lid van de centrale administratie en de *conseil général* van Nedermaas en lid van het *Corps Législatif* in Parijs, en in 1821 lid van de Provinciale Staten van Limburg.¹⁷ Met de vrijpraak van Hennequin was een duidelijke oppositionele beweging ontstaan die er in de volgende jaren in slaagde aan gouverneur jhr. Charles de Brouckère onwelgevallige personen te laten kiezen in de Maastrichtse gemeenteraad, de Provinciale Staten en de Tweede Kamer.

In dezelfde tijd ontstond onenigheid over het verplichte gebruik van het Nederlands in de Nederlandssprekende delen van de Zuidelijke

¹⁵ *Pasinomie*, derde serie, deel 1, 146.

¹⁶ Kellens, 'Jean-François Hennequin', 68.

¹⁷ Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis', 43-45; Hennequin, J.F. et al., *Précis des faits*, 1-22; Jacobs, *Grenzen verlegd*, 304-306.

Nederlanden, dus ook in de provincie Limburg. Een Koninklijk Besluit van 15 september 1819 verplichtte overheidsdienaren in die gebieden om zich van het Nederlands te bedienen in contacten met burgers die daarom vroegen. Vanaf 1 januari 1823 werd Nederlands daar de enige toegelaten taal in alle openbare zaken van bestuur en gerecht. In het middelbaar onderwijs was een meer geleidelijke overgang naar het Nederlands voorzien.¹⁸ In Limburg leverden deze besluiten nauwelijks moeilijkheden op, behalve voor exclusief Franstaligen, bijvoorbeeld genaturaliseerde bestuurders als Hennequin en advocaten als Destouvelles. Vrijwel alle notariële akten waren al in het Nederlands.¹⁹ In 1814 waren de notulen van de Maastrichtse gemeenteraad overgegaan van het Frans naar het Nederlands.²⁰ Hennequin nam ontslag als Gedeputeerde en als lid van de Tweede Kamer omdat hij geen Nederlands sprak.²¹ Toen zijn gebrekkige Nederlands in de rechtszaal de lachlust van het publiek opwekte, antwoordde Destouvelles geprikkeld: 'Les Flamands m'ont écorché les oreilles durant vingt-cinq ans de leur mauvais français, aujourd'hui je leur rends la pareille avec mon hollandais'.²² In de in dit artikel behandelde gemeenten ging de administratie meteen na het vertrek van de Fransen in 1814 over op het Nederlands, waarschijnlijk met een gevoel van opluchting, omdat het Frans daar nauwelijks werd gesproken. Een uitgebreide analyse van de situatie in Limburg werd op 2 februari 1821 aan minister van Justitie Van Maanen gestuurd door procureur-crimineel Nicolas Joseph Toussaint Cruys uit Maastricht, die onder Napoleon keizerlijk procureur in Utrecht was

Charles de Brouckère, gouverneur van Limburg 1815-1828 (bron: Collectie Gouvernement Maastricht).

geweest. Inzake het taalbesluit van Willem I vroeg hij om het Nederlands niet te snel verplicht te stellen, onder andere omdat vele notabelen in Limburg gewend waren Frans te spreken en omdat de algemene bevolking het Nederlands slecht beheerste. 'De verschillende spreekwijzen in de provincie Limburg gebruikelijk zijn niet dan brabbeltalen', meende hij.²³ Gouverneur De Brouckère schreef hierover aan Van Maanen op 31 maart 1821 dat Cruys gewoon de regering wilde dwarszitten en het Frans wilde laten domineren.²⁴ De houding van de adel en de Franstalige elite in de steden, zoals in Maastricht, ten opzichte van de Nederlandse taal is misschien het beste

18 Wils, 'De taalpolitiek', 83-84.

19 Kessels-van der Heijde, *Maastricht, Maastricht, Mestreech*, 109.

20 RHCL, archief Municipaliteit Maastricht 20.006 inv.nr. 28.

21 Kellens, 'Jean-François Hennequin', 66-68.

22 'De Vlamingen hebben mij 25 jaar om de oren geslagen met hun slechte Frans, vandaag betaal ik hen met gelijke munt met mijn Nederlands'; *Biographie Nationale*, deel 5 (Brussel 1876) kolommen 810-814.

23 Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel 8, band 2, 518-519.

24 Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel 8, band 2, 528-530.

samen te vatten met een citaat van een van hen, zoals meegedeeld door Van Maanens correspondent Georg L. Bergmann uit Lier op 22 maart 1829: ‘Bientôt ce jargon détestable sera refoulé dans les marais fétides d’où il est sorti; on apprendra à messieurs les Hollandais à se servir de la langue européenne dans leurs discours parlementaires; plus tard ils finiront par nous en savoir gré’.²⁵

Een Koninklijk Besluit van 14 juni 1825 bepaalde dat alle middelbaar onderwijs erkenning door de overheid nodig had en onder haar toezicht diende te staan. Daarmee kwam een einde aan de zogenaamde kleinseminaries onder leiding van de katholieke geestelijkheid, waar onder andere toekomstige priesterstudenten werden voorbereid, maar ook algemeen onderwijs werd gegeven door katholieke geestelijken. Seminaries die uitsluitend de priesteropleiding dienden mochten wel bestaan, onder bisschoppelijk toezicht. Voor het wijsgerige deel van de priesteropleiding werd een Collegium Philosophicum gesticht te Leuven, onder staatstoezicht. Deze maatregelen veroorzaakten verzet in katholieke kring, waar zij werden beschouwd als een inperking van de vrijheid van onderwijs. In Limburg was hiervan echter weinig te merken: van kerkelijk verzet tegen de regering van Willem I was in Limburg in 1815-1830 geen sprake.²⁶ Elders in de Zuidelijke Nederlanden was er wel kerkelijke tegenwerking op lokaal niveau.²⁷

In 1829 verenigde een aantal oppositionele politici zich in de Limburgse afdeling van de Zuid-Nederlandse *Association Constitutionnelle*.

Deze afdeling had als leden onder andere Charles de Brouckère jr., Charles Destouvelles, Erasme Louis Surllet de Chokier, Jean Théodore Weustenraad, Werner-Joseph de Lamberts, en Godfroid-Renier Cox. Hennequin was de leider van deze afdeling.²⁸ De Brouckère jr. was de in Brugge geboren opstandige zoon van de regeringsgetrouwe gouverneur De Brouckère sr. Destouvelles was een advocaat uit Frankrijk die zich in de Franse tijd in Maastricht had gevestigd. Surllet de Chokier was een edelman, oorspronkelijk uit Luik afkomstig. Weustenraad was een in Maastricht geboren en in Luik opgeleide advocaat, die ook redacteur van de Franstalige Maastrichtse krant *l’Eclaircur* was.²⁹ De Lamberts was een edelman afkomstig uit Sint-Truiden.³⁰ Cox was in 1800 door Napoleon tot *maire* van Hasselt benoemd, en bleef *maire*/burgemeester tot 1817. De Brouckère jr. en Weustenraad waren jonge mannen, geboren in 1801 respectievelijk 1805. De andere leden van de *Association Constitutionnelle* waren van rijpere leeftijd: Hennequin geboren in 1772, Destouvelles in 1775, Surllet de Chokier in 1769, De Lamberts in 1775, en Cox in 1762. Deze leden van de *Association Constitutionnelle* stonden bekend als oppositioneel (tegen de regering van Willem I) en liberaal.

Zonder in exegese te willen vervallen moet hier in grote lijnen worden aangeduid wat in de negentiende eeuw onder liberalisme werd verstaan. Dat liberalisme wilde de rol van de staat beperken tot bescherming van de individuele vrijheid en van het nationale grondgebied. De staat diende de gelijkheid van alle burgers voor

25 Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, 552; ‘Weldra zal dit afschuwelijke jargon teruggedrongen zijn in de stinkende moerasen waaruit het was opgestegen; we zullen de Hollandse heren leren om zich te bedienen van de Europese taal in hun parlementaire redevoeringen; later zullen zij ons daarvoor dankbaar zijn’.

26 Verbeet, *Limburg op de tweesprong*, 35-36.

27 Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, 434, 563.

28 Berkvens, ‘Staatkundige en institutionele geschiedenis’, 49; Kellens, ‘Jean -François Hennequin’, 70-71; Kellens, ‘Werner de Lamberts’, 79-80; Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, 733.

29 Voor zijn biografie: zie Lou Spronck, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de ‘Percessie van Scherpenheuvel’* (Hilversum 2009) (Maaslandse Monografieën nr. 72).

30 *Biographie Nationale*, deel 11, kolommen 176-178.

de wet te garanderen. Kerk en staat moesten gescheiden zijn, en de staat neutraal staan tegenover alle geloofsovertuigingen. Vrijheid hield de vrijheid van drukpers, vergadering en onderwijs in. Burgers dienden de ruimte te hebben zich te kunnen ontplooiën in de door hen gewenste zin, inclusief het recht hun materieel eigenbelang na te streven. Het liberalisme koos voor *liberté* en *égalité*, maar niet voor *fraternité*. Tegenover liberaal stonden termen als autoritair, reactionair, monarchaal en klerikaal. Thorbecke definieerde als het kenmerk van een liberale staat en een liberale regering 'dat zij de ontwikkeling van zelfstandige kracht bevorderen; zelfstandige kracht in provincie, gemeente, vereeniging en individu. Bevorderen, dat heet, de algemeene voorwaarden scheppen, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt.'³¹

Het is niet zo moeilijk om zich jonge mannen als De Brouckère jr. en Weustenraad als liberalen voor te stellen, maar bij Hennequin, Surlet de Chokier, Destouvelles en De Lamberts is dat lastiger. Hennequin en Destouvelles waren onbemiddeld in Nedermaas aangekomen en hadden zich in de Franse tijd zeer verrijkt, onder andere door transacties met in beslag genomen kerkelijke goederen. Hennequin en Surlet de Chokier voelden zich onder het dictatoriale bewind van Napoleon als een vis in het water. Surlet de Chokier, Charles de Brouckère en De Lamberts waren edelen. Deze leden van de *Association Constitutionnelle* waren in de eerste plaats doordrenkt van de Franse taal en cultuur, waartegen het protestantse en kille 'Holland' maar schraal afstak. Als regent van het onafhankelijke België verklaarde Surlet de Chokier in 1831 dat 'son opinion personnelle .... était toute française'.³² Hennequin en Destouvelles hadden in hun

Nederlandse carrière nadeel ondervonden van het feit dat zij geen Nederlands spraken, hoewel zij tot Nederlander waren genaturaliseerd.³³ In hun oppositie hebben de leden van de *Association Constitutionnelle* ongetwijfeld belang gehecht aan meer vrijheid van vergadering en drukpers, gezien de beperkingen op dit gebied door het bewind van Willem I. Vrijheid van onderwijs was eerder een streven van de katholieke geestelijkheid, die de invloed van de Nederlandse regering op de scholen wilde terugdringen. De leden van de *Association Constitutionnelle* waren zeker geen verdedigers van katholieke wensen op dit gebied.

Na de beroemd geworden opvoering van de Franse opera *La Muette de Portici* in Brussel op 24 augustus 1830 en de daaropvolgende onrust duurde het enige tijd voordat deze ook in Limburg doordrong. De frequente rapportage van gouverneur Maximilien de Beeckman aan Den Haag van augustus tot oktober 1830 sprak aanvankelijk van volkomen rust in Limburg. Geleidelijk echter liep de situatie uit de hand, tot aan het vrijwel volledig verdwijnen van het Nederlandse gezag in Limburg in oktober.³⁴ Van oktober 1830 tot juni 1839 werd geheel Limburg door België bestuurd, met uitzondering van Maastricht. De hieronder behandelde gemeenten gingen in oktober 1830 over van het Nederlandse naar het Belgische gezag. François Charles Antoine de Loë uit Mheer was de eerste Belgische gouverneur van Limburg (1830-1831)³⁵, opgevolgd door Jean-François Hennequin (1831-1834) en Werner Joseph de Lamberts (1834-1843, vanaf 1839 alleen in westelijk Limburg). Alle drie waren voormalige Franse officieren. Maastricht werd van 1831 tot 1839 voor Willem I bestuurd door buitengewoon commissaris Johan Eberhard

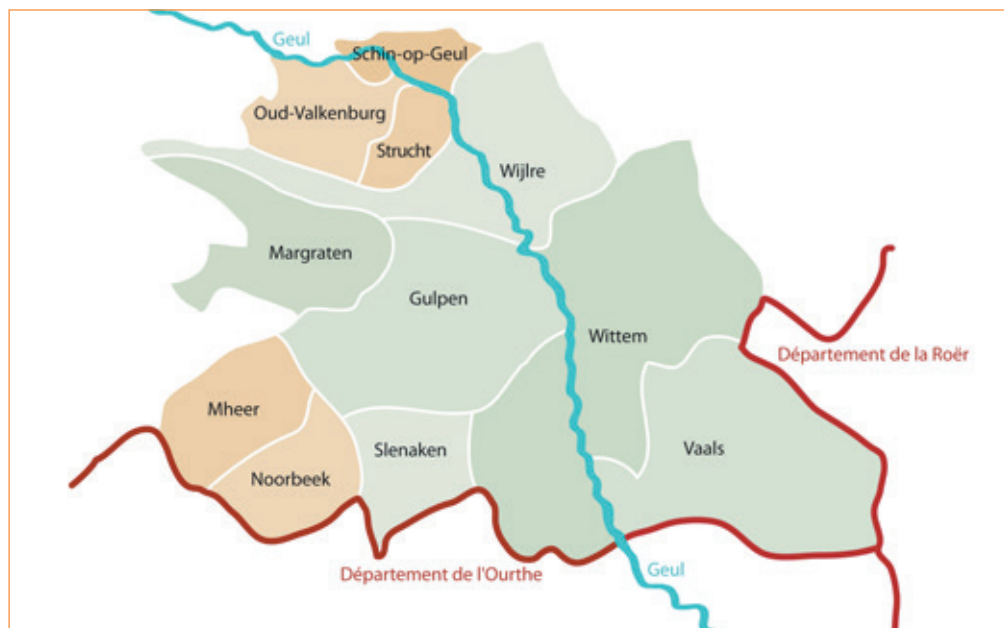
31 Geciteerd in Van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme*, 220.

32 Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel X, vierde stuk, p. 477; 'zijn persoonlijke opinie was volledig Frans'.

33 Prins, 'Fugitiieven en passanten', 35-36.

34 Gerretson, C., *Muiterij en scheuring 1830*, deel 1, 355-388.

35 Kellens, 'F.K.A. de Loë', 45-49.

De gemeenten (communes) van het in de Franse tijd ingestelde kanton Gulpen. De gemeentegrenzen zijn in 1830 nog dezelfde (bron: Schaapveld, *Bestuur en bestuurders*).

Paul Ernst Gericke. Gericke was niet vaak in Maastricht aanwezig, waarschijnlijk alleen in mei-juni 1831, november 1834, juni-juli 1835, augustus 1836, september-oktober 1837, september-november 1838, en vanaf juni 1839.³⁶ Hij was dus afwezig tijdens de Tiendaagse Veldtocht in augustus 1831. In de praktijk was Pierre André Servais Kerens, die vanaf 1818 lid van Provinciale Staten van Limburg was en vanaf 1819 gedeputeerde, de waarnemend gouverneur ter plaatse. De archiefmappen met in- en uitgaande correspondentie van Gericke en Kerens uit 1831-1839 bevatten geen observaties over de (inter-)nationale politieke ontwikkelingen.³⁷

Tijdens conferenties in Londen regelden de grote mogendheden de scheiding van België en

Nederland. Volgens het Traktaat van Londen van de XVIII artikelen van 26 juni 1831 bleef ongeveer de helft van de huidige Nederlandse provincie Limburg in Belgische handen, inclusief Maastricht. Na de Tiendaagse Veldtocht van augustus 1831 werd deze helft België ontnomen in het Traktaat van Londen van de XXIV artikelen van 15 november 1831 (artikel 4). In maart 1838 aanvaardde Willem I eindelijk het door de buitenlandse mogendheden opgestelde Verdrag der XXIV artikelen waarin de huidige grens tussen Belgisch en Nederlands Limburg werd vastgelegd. Daarmee werd het velen in Oost-Limburg wel duidelijk dat het Belgische bewind daar op zijn eind liep. Het Verdrag der XXIV artikelen werd tenslotte op 19 april 1839 in Londen ondertekend.

³⁶ RHCL, Provinciaal archief 04.01 inv.nrs. 3155-3157; Van Kempen, 'J.E.P.E. Gericke (1785-1845), buitengewoon commissaris', 56.

³⁷ RHCL, Provinciaal archief 04.01 inv.nrs. 10546 t/m 10650.

De weerslag van de regimewisselingen op gemeentelijk niveau

De lokale uitwerking van de regimewisselingen op nationaal niveau in 1830 en 1839 is onderzocht in acht gemeenten van het kanton Gulpen: Gulpen, Margraten, Mheer, Noorbeek, Slenaken, Vaals, Wijlre en Wittem. Dit kanton was een Franse constructie uit 1794, in 1815 overgenomen door het Verenigde Nederlandse Koninkrijk en in 1830 door België. Aanvankelijk bestond het uit zes communes (Gulpen, Margraten, Slenaken, Vaals, Wijlre en Wittem) en heette toen kanton Wittem. In 1802 werd het, onder de naam kanton Gulpen, uitgebreid met Mheer, Noorbeek, Oud-Valkenburg, Schin-op-Geul en Strucht. De bronnen voor de correspondentie en verslagen van de acht hier bestudeerde gemeentebesturen zijn vermeld in de aan het eind van dit artikel vermelde archiva-

lia, met de vindplaats en de periode waarover ze beschikbaar zijn.

Bij de bestudering van de verslagen en correspondentie van de gemeentebesturen valt op dat deze in spannende tijden, dat wil zeggen september-oktober 1830 en voorjaar-zomer 1839, geen enkele indicatie geven van de grote veranderingen die zich aankondigden. De gemeentebesturen gingen in 1830 van de ene tot de andere vergadering over van het Nederlands naar het Belgisch bewind, en in 1839 weer terug. Men legde de vereiste eed of verklaring af, en ging over tot de orde van de dag. De bezetting van de besturen werd deels aangepast, maar vaak bleven dezelfde personen aan. Dat gold ook voor de burgemeesters, bij wie een grote mate van continuïteit is aan te tonen (zie Tabel 1).

	1829-1830 Nederlands	1830-1831 Belgisch	1838-1839 Belgisch	1839-1840 Nederlands
Gulpen	Jan Abraham Mahr	Jan Michiel Smeets	Jan Michiel Smeets, Joannes Petrus Bruels	Joannes Petrus Bruels
Margraten	Franciscus Philippens, J.A. Engelen	Martinus Philippens	Martinus Philippens	Martinus Philippens
Mheer	Jean Thomas Aussems	Andries Joseph Frijns	Andries Joseph Frijns	Andries Joseph Frijns
Noorbeek	Jean Thomas Aussems	Jean Thomas Aussems, Jan Peeters	Jan Peeters	Jan Peeters
Slenaken	Corneil Michel Joseph Hausoul	Jean Henri Vaessen	Hubert de la Croix	Hubert de la Croix
Vaals	F.F.J.M.A. de Pelsler Berensberg	F.F.J.M.A. de Pelsler Berensberg	F.F.J.M.A. de Pelsler Berensberg	F.F.J.M.A. de Pelsler Berensberg
Wijlre	Jan Willem Pluymaekers	Jan Willem Pluymaekers	Jan Willem Pluymaekers	Jan Willem Pluymaekers
Wittem	Johannes Mathias Merckelbach	Johannes Mathias Merckelbach	Simon Josephus Hubertus Tack	Simon Josephus Hubertus Tack

Tabel 1 Burgemeesters in het kanton Gulpen.

Uitzonderingen waren in 1830 de nieuwe burgemeesters Jan Michiel (Jean Michel) Smeets van Gulpen en Jean Henri Vaessen van Slenaken. Smeets (1807-1887) was pas 23 jaar oud in 1830 en duidelijk Belgischgezind tot het einde van de Belgische tijd, zoals verderop zal blijken. In zijn geval leek het echter ook de bedoeling om de protestantse burgemeester Mahr te vervangen door een katholiek. Jan Michiel Smeets was de oudste zoon van Laurentius Smeets (1783-1835), die in 1825 de nog steeds bestaande Gulpener Bierbrouwerij had opgericht. De vervanging in 1839 van Smeets door de in 1834 als raadslid gekozen Joannes Petrus Bruels (ook wel Breuls, geboren 1790) hield waarschijnlijk verband met de te openlijk pro-Belgische opvattingen van Smeets. De nieuwe burgemeester van Slenaken, Joannes Henricus (Jean Henri) Vaessen (1771-1854), was veel ouder. Van 1796 tot 1814 was hij zonder onderbreking in Franse dienst geweest, als agent van Slenaken, secretaris van het kanton Wittem, ontvanger van Vaals en lid van het kiescollege van het arrondissement Maastricht. Hij sprak en schreef goed Frans en voor hem was een Franstalig Belgisch bewind een bekende en waarschijnlijk ook een wenselijke situatie. In de Nederlandse tijd tot 1830 was Lambert Vaessen assessor van Slenaken. In 1837 werd hij opnieuw benoemd tot assessor. Een familierelatie tussen Lambert en Jean Henri Vaessen is niet bekend, maar ligt wel voor de hand. Er bestonden ook huwelijksrelaties tussen de families Vaessen, De la Croix en Hausoul.

In de overige zes gemeenten was het, voor wat de positie van burgemeester in 1830 betrof, continuïteit wat de klok sloeg. In Margraten werd Franciscus Philippens in 1830, na een kort intermezzo van J.A. Engelen, opgevolgd door zijn zoon Martinus. Jean Thomas Aussems (1779-1845) was vanaf 1806 tot het begin van het Belgische bewind *maire* en burgemeester

van Mheer, later in de Nederlandse tijd ook burgemeester van Noorbeek. Zijn opvolger in Mheer, Andries Joseph Frijns, was in de Franse tijd al *adjoint* van Mheer geweest onder *maire* Aussems. Na de Belgische machtsovername werd Aussems op 18 november 1830 herkozen als burgemeester van Noorbeek. Op die dag werd ook Jan Peeters, die in 1828 al door Gedeputeerde Staten was benoemd tot gemeenteraadslid, herkozen als raadslid. In januari 1831 ruilden Aussems en Peeters van positie, en die situatie bleef onveranderd gedurende de rest van de Belgische tijd. In Vaals en Wijlre bleven de burgemeesters uit de Nederlandse tijd, De Pelser Berensberg en Pluijmaekers, ook de gehele Belgische periode in hun ambt, en ook na de Nederlandse wederinbezitting in 1839 bleven zij burgemeester. Anton de Pelser Berensberg (1778-1861) was F.C.A. de Clermont opgevolgd als burgemeester van Vaals in 1821, en bleef dat tot 1851. Door zijn huwelijk met Henriëtte Wilhelmine von Fürth was hij in het bezit van het kasteel van Lemiers gekomen. In 1822 was Anton de Pelser Berensberg opgenomen in de Nederlandse adel. In Wittem, tenslotte, was het burgemeesterschap een echte familieaangelegenheid. Johannes Mathias Merckelbach (1791-1838) was burgemeester van Wittem van 1815 tot 1837. Hij was een zoon van Simon Merckelbach (1751-1815), die *maire* van Wittem was in de Franse tijd en daarna burgemeester tot zijn dood in 1815. Vanaf 15 juli 1837 was Johan Simon Joseph Hubert Tack (1807-1841) burgemeester van Wittem tot zijn vroege dood.³⁸ Hij was een kleinzoon van Jean Pierre Tack en van moederszijde van Simon Merckelbach. Jean Pierre Tack was onder het ancien régime burgemeester geweest en in de Franse tijd *assesseur* (later *suppléant*) van de vrede-rechter van Gulpen, agent van Wijlre, lid van het arrondissementskiescollege en *maire* van Wijlre.

38 www.geni.com/projects/burgemeesters-in-limburg.

Ook bij het bekleden van de functies van assessor (schepen) en gemeenteraadslid was er een zekere mate van continuïteit tijdens de wisselingen van de wacht in 1830 en 1839. Voor zover te achterhalen was er, indien voornamen verschillen, dikwijls sprake van naaste familie, en ook waar familienamen verschillen, blijkt bij onderzoek dat vaak aangetrouwde relaties bestonden.³⁹ Naast de burgemeesters waren in de eerste Belgische gemeentebesturen in 1830 in Gulpen vier van de zeven overige leden al bij het oude bestuur betrokken geweest, in Noorbeek vier van de zes, in Slenaken twee van de zes, in Vaals drie van de acht en in Wijlre zeven van de acht. Van Margraten, Mheer en Wittem zijn niet alle namen achterhaald. Ook bij de verkiezingen na de invoering van de nieuwe Gemeentewet in 1836 werd een aantal personen gekozen die al in de Nederlandse tijd bij het bestuur waren betrokken, hoewel ook hier geen overzicht van alle namen bewaard is gebleven.

Zoals gezegd verliep de overgang van een Nederlandse naar een Belgische gemeente tamelijk geruisloos. De voorlopige Belgische regering vroeg eind oktober 1830 aan alle gemeentebesturen om een ‘verklaring van verknochtheid aan het provisionele gouvernement van België’. Voor zover de documenten bewaard zijn gebleven, legden lokale bestuurders met diezelfde of vergelijkbare bewoordingen die verklaring af, Slenaken op 2 november, ‘eenpaarlijk en een ieder in het bijzonder’, en Noorbeek op 3 november. Margraten was wat trager, want pas in de vergadering van 2 december verklaarde het gemeentebestuur van Margraten zijn ‘vereiniging of onderwerping aan het *Gouvernement Provisoire*’. In november 1830 vroeg de voorlopige Belgische regering de gemeenten om deel te nemen aan een lening van vijf miljoen frank tegen vijf procent rente, maar alle acht gemeenten gaven hun precaire financiële situatie op als reden om daar niet op

in te gaan. Op 9 december 1830 berichtte de nieuwe burgemeester, dat in Slenaken niemand een vrijwillige bijdrage had gegeven ‘ter ondersteuning der nootlijdenden, welke mede gewerkt hebben aan de onafhankelijkheid van Belgen’. Dat kwam omdat de gemeente toen nog onder het vorige bewind ressorteerde. Op 15 oktober 1833 meldde burgemeester Merckelbach aan districtscommissaris Van de Weyer in Valkenburg dat Wittem – omdat het een uitgestrekte gemeente was met slechts gehuchten – niet in staat was geweest om de Omwenteling van september 1830 te vieren. Dit doet denken aan de excuses die de agenten van de communes van het kanton Wittem onder het Directoire steeds aanvoerden om de republikeinse feestdagen niet te hoeven vieren. Dat de genegenheid voor België niet onbepert was blijkt ook uit een brief van 11 januari 1834 van burgemeester Pluijmaekers van Wijlre aan minister van Binnenlandse Zaken Charles Rogier, waarin hij vroeg om eindelijk betaling te krijgen voor de in januari 1831 aan de Franse generaal in Belgische dienst Anne François Mellinet geleverde transportmiddelen. Indien dit niet gebeurde zouden ‘wij anders ons verplicht vinden eenpaarlijk onze demissie te nemen, zo gaarne als wij het Gouvernement van Belgien zouden willen blijven bedienen’.

De gemeenten gebruikten voor en na 1830 dezelfde registers voor hun correspondentie en notulen. Verslagen van de gemeenteraden waren altijd in het Nederlands, omdat de meeste leden geen Frans spraken. Een aantal burgemeesters beheerste het Frans wel. Burgemeester Jean Henri Vaessen van Slenaken, die van 1796 tot 1814 in Franse overheidsdienst was geweest en burgemeester jonkheer De Pelsler Berensberg, die in de Franse tijd *conseiller municipal* van Vaals was geweest, schreven hun brieven aan Belgische instanties altijd in het Frans, burgemeester Johannes Mathias

39 www.allelimburgers.nl.

Merkelbach van Wittem regelmatig, en burge-meester Pluijmaekers van Wijlre af en toe. De teksten van de andere burgemeesters en de notulen van alle gemeenteraden bleven de gehele Belgische periode in het Nederlands. Van tweetalige voorbedrukte formulieren, zoals die bijvoorbeeld werden gebruikt voor de processen-verbaal van de verkiezingen in 1836, links in het Frans en rechts in het Nederlands, werd in alle gemeenten alleen de Nederlandse helft ingevuld.

In oktober-november 1830 droeg het voorlopige Belgische bewind de gemeenten op een nieuw bestuur te kiezen. De praktische organisatie van een verkiezing was in handen van een stembureaucommissie, net als in de Franse en Nederlandse tijd. In elk stembureau werd deze eerst gekozen, met een voorzitter, stemmentellers en een secretaris, waarna de eigenlijke verkiezing plaats vond. Wanneer vacatures ontstonden in het gemeentebestuur werden

tussentijdse verkiezingen georganiseerd. De Belgische Gemeentewet van 1836 gaf een duidelijke nieuwe basis voor de gemeentelijke verkiezingen. In de hier besproken gemeenten vonden de eerste (en laatste) verkiezingen volgens dit model plaats op 14 juli 1836. Van de meeste van deze gemeenten zijn de processen-verbaal van deze verkiezingen bewaard gebleven, met uitzondering van Gulpen en Slenaken. Kiesgerechtigd waren degenen die minstens 10 gulden belasting betaalden, inclusief de patentbelasting. Mede hierdoor was het aantal kiezers beperkt, enkele procenten van het inwonertal, zoals in Tabel 2 wordt getoond. Voor de verkiezingen van 1836 kwamen meer kiesgerechtigden opdagen dan voor de meeste andere verkiezingen. Na de terugkeer van het Nederlandse bewind in 1839 werden, voor zover nodig geacht, nieuwe gemeentebestuurders benoemd voor een periode van één jaar, in afwachting van nieuwe verkiezingen.

gemeente	aantal inwoners*	aard verkiezing	aantal stemmers
Gulpen	1577	verkiezing kandidaat-raadsleden 1826	50
Gulpen	1577	verkiezing raadslid 1834	19
Gulpen	1577	verkiezing van een nieuw gemeentebestuur 1836	81
Margraten	821	verkiezing nieuw Belgisch gemeentebestuur 1830	27
Margraten	821	verkiezing van een nieuw gemeentebestuur 1836	47
Mheer	794	verkiezing nieuw Belgisch gemeentebestuur 1830	7
Mheer	794	verkiezing van een nieuw gemeentebestuur 1836	47
Noorbeek	727	verkiezing nieuw Belgisch gemeentebestuur 1830	38-45
Noorbeek	727	verkiezing nieuw gemeentebestuur 1836	54
Vaals	2560	verkiezing van een assessor en een raadslid 1833	18
Vaals	2560	verkiezing van een nieuw gemeentebestuur 1836	50
Wijlre	1362	verkiezing nieuw Belgisch gemeentebestuur 1830	niet bekend
Wijlre	1362	verkiezing van een nieuw gemeentebestuur 1836	60
Wittem	2820	verkiezing van een nieuw gemeentebestuur 1836	89

Tabel 2 Aantallen stemmers bij enkele verkiezingen in geselecteerde gemeenten. * bron: *Almanach de la province de Limbourg pour l'année 1823*.

Tijdens de Belgische tijd was godsdienst alleen in Vaals en Gulpen onderwerp van tweespalt in het lokale bestuur. Die twee gemeenten waren de enige van de acht waar de bevolking niet homogeen katholiek was. Een protestantse minderheid speelde er de hoofdrol tijdens het Staatse bewind, en zij behield relatief veel invloed in de Franse tijd en tijdens het Verenigd Koninkrijk. In de Belgische tijd kwam daar een einde aan.

Op 30 oktober 1830 kozen 64 burgers van Vaals in opdracht van de voorlopige Belgische regering een nieuw gemeentebestuur, en op dezelfde dag stuurde De Pelsers Berensberg het proces-verbaal van deze verkiezing naar commissaris De Renesse in Tongeren. De Pelsers Berensberg bleef burgemeester, Frederik Hendrik von Clermont bleef assessor, en twee raadsleden werden ook herkozen: Jan Pieter Munnix en Paul Nicolai. Nieuwe leden van het bestuur waren Pierre Joseph Mertens (tweede assessor), Jean Joseph Klinkenberg, J. Simon Gorres, Leonard Herman Hartmann en Jan Joseph Vliex. Deze laatste had zijn in 1808 geboren en in 1821 overleden zoontje Peter Napoleon genoemd. Het oude gemeentebestuur had uit 5 protestanten en 4 katholieken bestaan, het nieuwe bestuur telde slechts één protestant, Von Clermont. Von Clermont was ook de enige overgebleven vertegenwoordiger van de voorheen invloedrijke Vaalser fabrikanten in het gemeentebestuur.⁴⁰ Frederik Hendrik von Clermont (1784-1861) was een zoon van Carl Theodor Arnold de Clermont, die in de Franse tijd lid van de *conseil général* van Nedermaas was, en een jongere broer van Friedrich Carl Arnold de Clermont, die na het vertrek van de Fransen burgemeester van Vaals was van 1814 tot 1821.

Bij de overgang naar het Belgische bestuur

in november 1830 werd de protestanten de toegang tot de kerk van Gulpen ontzegd door de pastoor en het nieuwe gemeentebestuur. Ds. Coenraad Gerard van Huls hield het in mei 1831 voor gezien in Gulpen, en werd pas in februari 1834 opgevolgd door Joachim Willem Suringar.⁴¹ Veel aandacht werd in 1833-1836 besteed aan een twist en rechtszaak tussen het gemeentebestuur en de kleine protestantse gemeenschap in Gulpen die daar sinds de Staatse tijd was gevestigd. Burgemeester Smeets schatte de omvang van die gemeenschap eerst op 15-20 personen, in 1838 echter op 70 personen, van wie 36 van buiten Gulpen. Deze twist ging over de predikantswoning en het gezamenlijk gebruik van de kerk door katholieken en protestanten (simultaneum), dat het nieuwe Belgische gemeentebestuur had afgeschaft.⁴² Hierbij werden zelfs de gouverneur, koning Leopold en de Nederlandse autoriteiten betrokken. *Maire* Smeets hoopte in een brief aan de procureur in Tongeren 'dat er een einde kome aan de misbruiken en tracasserien gepleegd van zijde der protestanten die zich dagelijks vermenigvuldigen'. De protestantse kerkenraad nam waarschijnlijk de in Maastricht geboren, vanaf 1833 in Tongeren werkzame advocaat Joseph Laurent Jaminé in de arm. Uiteindelijk werd het godsdienstige conflict opgelost door de protestantse gemeenschap van Gulpen een stuk grond te schenken voor een eigen kerk. De Belgische regering had op 11 juli 1835 besloten om in vier Zuid-Limburgse plaatsen, waaronder Gulpen, de bouw van een protestantse kerk te bekostigen. Het zogenaamde Leopoldskerkje van Gulpen werd op 27 augustus 1837 ingewijd, nadat het consistorie bij notariële akte van 12 december 1835 alle rechten op eigendom en gebruik van de katholieke kerk had afgestaan. Het parochiebestuur

40 Thewissen, *De reacties*, 51-54.

41 Het RHCL beheert het archief van de familie Suringar, nr. 21:308A.

42 Voor het simultaneum: zie W.A.J. Munier, *Het simultaneum in de Landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerk-geschiedenis (1632-1878)* (Leeuwarden 1998) (Maastrandse Monografieën nr. 61).

Leopoldskerkje in Beek (bron: Wikimedia Commons).

en het gemeentebestuur tekenden de overeenkomst op 18 februari 1836. De uitgenodigde burgemeester, secretaris, vrederechter en griffier verschenen niet bij de opening van de nieuwe kerk in 1837.⁴³

De 23-jarige protestant Jan Bernard Hendrik Vrijthoff, die voor de kerkgang in augustus 1834 van zijn buitenhuis in Bemelen naar Gulpen was gekomen, werd in het huis van protestantse vrienden (Boymans) doodgeschoten vanuit de er tegenover liggende gendarmeriekazerne door de Belgische brigadier Buysen. Hij was enig kind van Leonard Bernard Adriaan Vrijthoff, die in de Franse tijd belastingontvanger, lid van de *conseil municipal* en vrederechter was in Gulpen, en daarna werd geadeld en een loopbaan in dienst van het Verenigde Koninkrijk had. In augustus 1839 werd hij nog vermeld als provinciaal belastinginspecteur van Limburg. Vader Vrijthoff noemde het een politieke moord en schakelde commandant Dibbets van Maastricht in. Deze trad in overleg met de chef van de Belgische generale staf, de Franse generaal baron François-Alexandre Hurel. Hurel droeg de zaak over aan de Belgische justitie, die na onderzoek concludeerde dat het een ongeluk betrof.⁴⁴

Volgens artikel 70 van de Belgische gemeentewet van 1836 waren colleges van burgemeester en schepenen verplicht om jaarlijks, in een openbare zitting van de gemeenteraad, een rapport over het bestuur en de toestand van de gemeente voor te leggen, alvorens de begroting voor het komende jaar te bespreken. Vele van deze rapporten uit 1838 zijn bewaard gebleven.⁴⁵ Alle rapporten zijn in het Nederlands, op die van Roermond en Sittard na. Vaals rapporteerde als eerste op 29 december 1837, de

andere gemeentebesturen produceerden hun eerste rapport in april 1838. Sommige waren heel summier, andere uitgebreider, en de geboden informatie verschilde van gemeente tot gemeente. Kennelijk waren de eerste rapporten een proef en werd daarna opdracht gegeven tot standaardisering in zeven paragrafen (onder andere financiën, onderwijs, armenzorg, politiezaken en wegen), want een tweede serie uit de periode eind augustus tot begin oktober was veel gelijkvormiger. In het algemeen waren de verslagen positief van toon.

De nadering van de Limburgse deling

Het jaar 1838 was onrustig in het kanton Gulpen en in heel Oost-Limburg. In maart 1838 werd officieel bekend gemaakt dat Willem I de XXIV artikelen had aanvaard, maar kennelijk gingen hierover al geruchten in februari van dat jaar, want toen ontstond er een petitiebeweging om Belgisch te mogen blijven. Deze actie ging door na het besluit van Willem I, en in mei werd daar een vlaggenactie aan toegevoegd. Het was de bedoeling om overal de Belgische driekleur uit te steken. Het uitsteken van de Belgische vlag was, net als de petitie, een in heel Oost-Limburg georkestreerde actie tegen de XXIV artikelen.⁴⁶

In Vaals was douane-ontvanger Vossen vanaf februari 1838 bezig met een petitie (in het Frans) aan koning Leopold om Belgisch te blijven. Burgemeester De Pelsler Berensberg riep hiervoor de gemeenteraad bijeen. De raad had inlichtingen dat men in het gehele kanton, met uitzondering van de hoofdplaats (Gulpen), weigerde de Belgische vlag te gebruiken. Als Vaals wel die vlag zou uithangen, zouden de Pruisen van Aken dat Vaals kwalijk nemen en de Vaalse

43 Ubaghs, 'Geschiedkundig overzicht', 313; Korporaal, *Veilig onder dit dak*, 16-19 en 78.

44 RHCL, archief Opperbevelhebber Maastricht 07.Eo3 inv.nr. 45; RHCL, familiearchieven 16.1143 inv.nr. 1.

45 RHCL Provinciaal archief 04.01 inv.nr. 10774; de verslagen van de gemeenten die nu in Nederland liggen worden in Maastricht bewaard.

46 Haanen, 'Vive les Belges', 142.

industrie tegenwerken. De Belgische afscheiding was niet populair bij Duits-nationale kringen vanwege de vermeende Franse invloed in het nieuwe land.⁴⁷ De gemeenteraad verbood het gebruik van de Belgische vlag. Er volgden schermutselingen om die vlag wel of niet op de kerktoeren te plaatsen, waarbij de kerkdeur werd opengebroken door een groep ‘crapules’ (zoals de burgemeester hen noemde), opgehitst met drie vaten bier. De Pelser vond dat het gezag van het gemeentebestuur werd ondermijnd, en schreef hierover, namens de gemeenteraad, op 15 mei aan de *procureur du roi* in Tongeren en op 31 mei zelfs aan de minister van Justitie, maar die zagen geen reden om de belhamels aan te pakken.

Politiechef Johannes Jacobus Hennequin van Maastricht (geen familie van Jean-François Hennequin)⁴⁸ produceerde in juni 1838 een uitvoerig verslag van de in februari 1838 georganiseerde pro-Belgische petitie en de vlaggenactie van mei 1838 in het district Maastricht.⁴⁹ Tussen beide acties in lag dus het bekend worden van de ommezwaai van Willem I. Hennequin vermeldde alle namen van inwoners – functionarissen en gewone burgers – die hieraan hadden deelgenomen. Hierbij stond ook een aantal lokale bestuurders uit het kanton Gulpen. In de gemeente Gulpen hadden oud-burgemeester Smeets, de nieuwe burgemeester Jan Pieter Bruels, schepenen Joannes Bernardus Hoofs en Bartholomeus Voncken, enkele raadsleden, gemeentesecretaris Alexander Hensling, gemeenteontvanger Jean Simon Hollman (die in de Franse tijd waarnemend *maire* van Margraten was geweest in 1811-1813) en de heer van Neubourg, Oscar de Marchant et d’Ansembourg, de petitie ondertekend. Bij de

vlaggenactie werden alleen Bruels en Hensling genoemd. In Mheer had burgemeester en oud-gouverneur François Charles Antoine de Loë-Imstenraedt de petitie getekend. Kort daarna stierf hij, op 17 juni 1838. Zijn opvolger Andries Joseph Frijns had ook de petitie getekend en deed later mee met de vlaggenactie. In Wijlre hadden schepenen Joseph Mullenbroek en Jan Alexander Sluismans de petitie getekend, en in Wittem schepenen Johan Mathieu Watrin en raadsleden Vliegen en Daniel Joseph Mohren. Uit Margraten, Noorbeek, Slenaken en Vaals werden door Hennequin geen lokale bestuurders als activist aangemerkt. Het is duidelijk dat na de aanvaarding van de XXIV artikelen door Willem I in maart de vlaggenactie van mei minder populair was dan het tekenen van de petitie in februari. Zo had burgemeester J. Lambert Franssen van Valkenburg wel de petitie getekend – samen met schepenen Jan Guillaume Smeets en Godefroid Ant. Vijghen, en drie raadsleden – maar weigerde hij op 7 mei 1838 de Belgische vlag uit te steken. Hij moest hier toe worden gedwongen.⁵⁰ Toch was ook de respons op de petitiebeweging maar beperkt en in 1839 viel de protestbeweging in Oost-Limburg helemaal in elkaar.⁵¹

Oost-Limburg onder Nederlands gezag

De overgang naar het Nederlands gezag in 1839 verliep zonder grote problemen, net als de overgang in 1830. Willem I had twee commissarissen van wederinbezitting benoemd, de hierboven al vermelde Gericke, buitengewoon commissaris sinds 1831, en A.J.L. Borret.⁵² Er werd weinig verzet gemeld, eerder apathie, hoewel Nederlandse militairen daar minder

47 Leerssen, ‘Een nieuw repoussoir’, 188-189.

48 Wingens, ‘Twee Hennequins’, 61.

49 RHCL, Archief Opperbevelhebber Maastricht, 07.E03 inv.nr. 55.

50 Thewissen, *De reacties*, 63.

51 Van der Heijden, *Maastricht en de separatistische dreiging*, 33-34.

52 Van Kempen, ‘Mr. A.J.L. Borret (1782-1858), en J.E.P.E. Gericke (1785-1845)’, 85.

optimistisch over waren. De wederinbezitting in de gemeenten werd, namens beide commissarissen, gedaan door de leden van de Provinciale Raad. Voor de kantons Maastricht-Noord, Gulpen en Meerssen was dat M.J. Schoenmaeckers.⁵³ In het verslag van Schoenmaeckers van 24 juni 1839 lezen we, dat hij na aankomst in Gulpen op zaterdag 22 juni meteen doorreisde naar Wittem, omdat de brigade der marechaussee in Gulpen op vertrek naar Vaals stond. Omdat het gemeentebestuur in Wittem afwezig was, ging Schoenmaeckers door naar Vaals, waar hij de wederinbezitting afkondigde in aanwezigheid van het gemeentebestuur. Daarna keerde hij terug naar Wittem en Gulpen, waar hij de proclamatie zelf verrichtte. Aan de burgemeesters overhandigde hij de aanplakbiljetten om dat in de overige dorpen van die gemeenten te doen, wat de burgemeesters welwillend toezegden. Aan het verslag zijn korte verklaringen van de burgemeesters (onder andere van burgemeester Bruels van Gulpen) toegevoegd dat zij de proclamatie hadden ontvangen en waren geïnformeerd door Schoenmaeckers.⁵⁴

We zien dat de nieuwe gemeentebesturen van 1839 werden samengesteld uit personen die al vóór de Belgische tijd in functie waren en andere die vanaf 1830 in het bestuur waren terechtgekomen. De archivalia geven voor Margraten, Mheer en Wittem onvoldoende of zelfs geen informatie over dit overgangproces in 1839. In Gulpen werd de activistische burgemeester Smeets vervangen door de subtielere Bruels. Bij de laatste raadsvergadering onder Belgisch gezag van 15 maart 1839 waren beiden aanwezig. Smeets tekende als burgemeester, hoewel Bruels die functie op 14 januari 1839 van hem had overgenomen, zoals gouverneur De Lamberts op 23 januari aan commissaris

Van de Weyer had bericht.⁵⁵ In de daaropvolgende raadsverslagen bleek niets van een machtsoverdracht. Op 3-7 juli 1839 schreef Smeets, nu als oud-burgemeester, vijf brieven aan de commissarissen van wederinbezitting, waarin hij voldeed aan hun eisen, onder andere het inleveren van vijftien akten met de eed of belofte van trouw van alle ambtenaren van de gemeente. Op 25 juli 1839 werd Bruels in het notulenregister vermeld als burgemeester. Smeets was wel aanwezig bij deze vergadering, nu als raadslid, maar op 4 oktober 1839 werd hij niet meer vermeld. Ingevolge het besluit van de Staatsraden Commissarissen des Konings van 27 december 1839 werd een voorlopig nieuw bestuur ingesteld, ingaande op 1 januari 1840 en voor de periode van één jaar, bestaande uit schepenen Hendrik Smeets en leden Jan a Campo, Jan Machiel Peerboom en voormalig burgemeester Jan Abraham Mahr. Hendrik (Henri) Smeets, Jan a Campo en Jan Machiel Peerboom waren in 1830 gekozen als raadsleden in het eerste Belgische gemeentebestuur. Jan a Campo was daarvoor al raadslid vanaf 1826 en assessor vanaf 1828. Peerboom was in 1828 wel voorgesteld als kandidaat-raadslid maar was toen niet benoemd.

In Noorbeek waren de raadsnotulen van 28 oktober 1839 de eerste die werden genoteerd onder het nieuwe Nederlandse bestuur. Op die dag stelde de gemeenteraad voor om Gerard Stephanus Melen voorlopig tot secretaris te benoemen. Melen was in 1837 tot raadslid gekozen. Op 15 november 1839 werden Jan Thomas Aussems en Jan Petrus Teneij vermeld als leden van de gemeenteraad. Aussems was oud-burgemeester onder het vroegere Nederlandse bewind en in 1833 gekozen tot raadslid. Teneij was raadslid vanaf 1837. Op 14 januari 1840 dienden Andries Josef Denis en

53 Ament, *Van Belg tot Hollander*, 43, 67-68, 103-106.

54 RHCL, Provinciaal archief 04.01 inv.nr. 10679.

55 RHCL, Provinciaal archief 04.01 inv.nrs. 10768 en 11863.

Willem Lemlijn, die door de Heeren Staatsraden Commissarissen tot schepenen waren benoemd, de eed af te leggen. Lemlijn, die in 1836 tot raadslid was gekozen, wilde de functie echter niet aannemen. Daarop werden Andries Josef Denis en Gerard Stephanus Melen geïnstalleerd als schepenen. Denis was al raadslid en assessor geweest vóór de Belgische tijd en bleef schepen gedurende de hele Belgische periode.

In Slenaken is opvallend dat de gemeenteraad na de laatste vergadering onder het Belgische bewind op 20 december 1838 niet meer bijeenkwam tot 5 december 1839, nu onder Nederlands bestuur. De notulen van deze vergadering werden ondertekend door hetzelfde bestuur als in 1836-1838. Dat was in de eerste plaats burgemeester Hubert de la Croix die in januari 1830 door de Nederlandse Gedeputeerde Staten tot raadslid werd benoemd, onder het Belgisch bewind tot raadslid werd herkozen en in 1836 benoemd tot burgemeester. Na 1839 bleef hij burgemeester. Laurens Hutzemakers, die in november 1830 gekozen was als schepen in het nieuwe Belgische gemeentebestuur, bleef ook aan in 1839. In 1840 werden wel enkele nieuwe raadsleden geïnstalleerd.

Op 23 juni 1839 schreef burgemeester De Pelser Berensberg van Vaals voor het eerst aan de commissarissen van Willem I, om te berichten dat de gedelegeerde Schoenmaeckers de dag tevoren de proclamatie van wederinbezitting had voorgelezen. De Pelser had daarna meteen een kopie van de proclamatie aan het gemeentehuis en aan de kerk laten plakken. In zijn brieven ging de burgemeester nu weer op het Nederlands over. Op 28 november 1839 stuurde hij aan districtscommissaris Guillaume Kerens de Wolfrath een verslag van de vergadering van de gemeenteraad van 20 november, over de geplande uitloting van raadsleden op 1 januari 1840 (volgens het Belgische systeem). De Pelser verzocht de commissaris om alle uitgelote leden te mogen laten aanblijven, die 'alle zonder uitnaam zeer brandzedelijke mensen

zijn dewelke met den grootsten ijver hunne functiën bekleed hebben'. Op 10 januari 1840 installeerde burgemeester De Pelser Berensberg Andries Joseph van Rey als schepen, en Jan Pieter Munnix, Paulus Nicolay en Joseph Hamers als raadsleden. Zij legden de voorgeschreven eed af. Op 24 februari 1840 werd Jan Gerard Brouwers, die al in 1836 was gekozen als raadslid, geïnstalleerd als vierde raadslid. De Pelser Berensberg bleef aan als burgemeester. Munnix en Nicolay waren al raadslid sinds 1820 respectievelijk 1826. Munnix was in 1833 gekozen als assessor en Van Rey was in 1836 benoemd tot tweede assessor. Hamers was een nieuweling.

De laatste brief van burgemeester Pluijmaekers van Wijlre aan de Belgische commissaris Van de Weyer dateerde van 8 juni 1839. Zonder enige indicatie van een bewindswisseling in het correspondentieregister is de volgende brief van 25 juni 1839 gericht aan de 'grootedelachtbare Heeren Commissarissen zijner Majesteit Koning der Nederlanden'. Pluijmaekers berichtte dat de proclamatie van 22 juni was afgekondigd en aangeplakt. De dagen erna schreef Pluijmakers aan districtscommissaris Kerens de Wolfrath dat hij alle instructies had doorgegeven aan het gemeentebestuur en de ambtenaren, en dat alle ambtenaren de eed hadden afgelegd. De enige die de eed niet wilde afleggen was gemeenteontvanger Hollman, omdat hij als controleur geplaatst was bij het 'Belsch' gouvernement. Niettemin zou hij graag zijn functie van ontvanger behouden. Hij werd echter ontslagen en tijdelijk vervangen door de ontvanger van Gulpen, Reintjens, die overigens zijn zwager was.

Conclusie

Uit de bestudeerde correspondentie en verslagen van het lokale bestuur van een aantal gemeenten in Zuid-Limburg is de conclusie te trekken dat de lokale bestuurders niet de duidelijk pro-Belgische gezindheid vertoonden die bij een groot deel van de adel en de stedelijke nota-

belen is beschreven. Dat kwam deels ook omdat het Belgische bewind het Frans gebruikte als bestuurstaal, welke taal door de meeste gemeenteraadsleden niet werd verstaan. De meeste lokale bestuurders lieten de bewindswisselingen in 1830 en 1839 gelaten over zich heen komen en spraken – op enkele uitzonderingen na – geen openlijke voorkeur uit voor één van beide systemen. Dat was trouwens ook het geval geweest bij de wisselingen van het ancien régime naar Frans staatsburgerschap in 1794-1795 en van het Franse keizerrijk naar het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1814-1815. Voor wat betreft 1838-1839 liet Haanen voor Weert een ander geluid horen, maar het is de vraag in hoeverre de petitie uit die tijd breed gedragen en begrepen werden in Limburg.⁵⁶ De eerdere petitiebewegingen van 1828-1830 hadden al weinig weerklank gevonden in Limburg.⁵⁷ Er bestond een aanzienlijke mate van continuïteit in de personele bezetting van de gemeentebesturen tussen de periode vóór 1830, de Belgische tijd en de periode na 1839. In 1838 begonnen de meeste lokale bestuurders in het kanton Gulpen zich voorzichtig van het Belgische bewind af te wenden vanwege de verwachte splitsing van Limburg. De stemming was zeker niet pro-Nederlands, en pro-Belgische sentimenten bleven bestaan, vooral bij een aantal notabelen. In 1842 berichtten de commandant van Maastricht, Andries Jan Jacob baron des Tombe, en de commandant van de marechaussee in Limburg, J.J.C. Hoppenbrouwers, aan de Directeur-Generaal van Oorlog dat de openbare gezindheid verslechterd was, onder andere door sympathie voor België, door de legering van Noord-Nederlandse soldaten in Limburg en vooral door de als te drukkend ervaren belastingen.⁵⁸ Ook hier is weer de vraag in hoeverre dit vooral notabelen betrof dan wel de algemene bevolking. In het

revolutiejaar 1848 zou de gezindheid van de bevolking ten opzichte van het Nederlands gezag opnieuw ter discussie staan.

Archivalia

- RHCL, Frans archief 03.01 inv.nr. 4463 (auditeur-onderprefect, 1 april 1813 t/m maart 1814).
- RHCL, archief van het Provinciaal Bestuur 04.01 inv.nrs. 10546-10650 (ingekomen en uitgaande stukken van Gericke van Herwijnen, 1831-1839).
- RHCL, archief van het Provinciaal Bestuur 04.01 inv.nr. 10768 (administrations communales - nominations)
- RHCL, archief van het Provinciaal Bestuur 04.01 inv.nr. 11863 (archief Van de Weyer inzake wijzigingen gemeenteraden 1839).
- RHCL, archief van het Provinciaal Bestuur 04.01 inv.nr. 10774 (Rapports sur l'administration et la situation des affaires des communes);
- RHCL, archief van het Provinciaal Bestuur 04.01 inv.nr. 11863 (archief Van de Weyer inzake wijzigingen gemeenteraden 1839).
- RHCL, archief Municipaliteit Maastricht 20.006 nr. 28.
- RHCL, familiearchieven 16.1143 inv.nr. 1.
- RHCL, archief Opperbevelhebber Maastricht 07.E03 inv.nrs. 38, 45 en 55.

56 Haanen, 'Vive les Belges', 143-145.

57 Ramakers, *De petitiebewegingen*, 82-83; van der Heijden, *Maastricht en de separatistische dreiging*, 30.

58 RHCL, Archief Opperbevelhebber Maastricht, 07.E03 inv.nr. 38.

gemeente	aard van de documenten	periode beschikbaar	vindplaats
Gulpen	vergaderingen gemeentebestuur	1826-1836	Rijckheydt T401 nr. 7
Gulpen	notulen gemeenteraad	1836-1847	Rijckheydt T401 nr. 8
Gulpen	correspondentie gemeente	1834-1839	Rijckheydt T401 nr. 55
Gulpen	correspondentie gemeente	1839-1848	Rijckheydt T401 nr. 56
Margraten	notulen gemeenteraad	1819-1831	RHCL 30.004 nr. 196
Margraten	verslagen van verkiezingen	1830-1839	RHCL 04.01 nr. 11076
Mheer	notulen gemeenteraad	1821-1847	RHCL 30.006 nr. 1
Mheer	verslagen van verkiezingen	1830-1839	RHCL 04.01 nr. 11076
Noorbeek	besluiten gemeenteraad	1825-1837	RHCL 30.008 nr. 32
Noorbeek	besluiten gemeenteraad	1838-1848	RHCL 30.008 nr. 32a
Noorbeek	verslagen van verkiezingen	1830-1839	RHCL 04.01 nr. 11076
Noorbeek	correspondentie gemeente	1830-1839	RHCL 30.008 nr. 47
Slenaken	correspondentie burgemeester en besluiten gemeenteraad	1820-1836	Rijckheydt T403 nr. 10
Slenaken	besluiten gemeenteraad	1836-1842	Rijckheydt T403 nr. 11
Vaals	notulen gemeenteraad	1824-1854	archief Vaals nr. 72
Vaals	correspondentie gemeentebestuur	1826-1834	archief Vaals nr. 131
Vaals	register correspondentie gemeentebestuur	1834-1846	archief Vaals nr. 132
Vaals	verslagen van verkiezingen	1830-1839	RHCL 04.01 nr. 11080
Wijlre	besluiten gemeenteraad	1829-1835	Rijckheydt T405 nr. 16
Wijlre	correspondentie gemeente	1832-1835	Rijckheydt T405 nr. 31a
Wijlre	correspondentie gemeente	1837-1851	Rijckheydt T405 nr. 32
Wijlre	verslagen van verkiezingen	1830-1839	RHCL 04.01 nr. 11080
Wittem	register van bekendmakingen	1835-1837	Rijckheydt T407 nr. 24
Wittem	kopieën van verzonden stukken	1823-1834	Rijckheydt T407 nr. 43
Wittem	verslagen van verkiezingen	1830-1839	RHCL 04.01 nr. 11080

Tabel 3 Gemeentelijke archieven.

Literatuur

- Ament, H.G.M., *Van Belg tot Hollander. Het herstel der soevereiniteit van koning Willem I over de huidige provincie Nederlands-Limburg in juni 1839 en de eerste maanden van het voorlopig bestuur aldaar uitgeoefend*, doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1983.
- Berkvens, Louis, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis, 1794-1867' in: *Limburg. Een geschiedenis, vanaf 1800* (Maastricht 2015) 23-66.
- *Biographie Nationale*, deel 11 (Brussel 1890-1891).
- Colenbrander, H.T., *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840* (10 delen) (Den Haag, 1905-1922).
- Gerretson, C., *Muiterij en scheuring 1830* (2 delen) (Leiden 1936).
- Geurts, A.J., 'Historische aspecten van de provincies Limburg 1815-1848', *Maasgouw* 105 (1986) 50-78.
- Haanen, Emile, 'Vive les Belges, merde pour les Hollandais', in: *Weert in woord en beeld: Jaarboek voor Weert* 4 (1989) 140-151.
- Heijden, R.P.W.J.M. van der, *Maastricht en de separatistische dreiging: de reacties van de inwoners van Maastricht op het Nederlands gezag en het Limburgs separatisme in de jaren 1839-1848*, doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1988.
- Hennequin, J.F. et al., *Précis des faits relatifs à la destitution et à la poursuite devant les tribunaux de Messieurs Hennequin un des bourgmestres, A. Lekens, Mockel cadet, J. B. Hardy, P. J. Cools, J. Bemelmans, B. Crutz, Stringnart aîné, T. baron d'Eimmenghaus-Frederking, et Destouvelles, conseillers de la Régence de la ville de Maastricht* (Maastricht, zonder jaartal).
- Jacobs, Lambert, *Grenzen verlegd. Charles Roemers (1748-1838), een Maaslands regent in roerige tijden*, proefschrift Radboud Universiteit, 2018.
- Kellens, M., 'F.K.A. de Loë (1789-1838), gouverneur van Limburg, 1830-1831', in: Wieland, J.H.M. et al. (ed.), *De Gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989* (Maastricht 1989) (Werken LGOG deel 11) 45-49.
- Kellens, M., 'Jean-François Hennequin (1772-1846), gouverneur van Limburg, 1831-1834', in: Wieland, J.H.M. et al. (ed.), *De Gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989* (Maastricht 1989) (Werken LGOG deel 11) 62-76.
- Kellens, M., 'Werner de Lamberts (1775-1849), gouverneur van Limburg, 1834-1843', in: Wieland, J.H.M. et al. (ed.), *De Gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989* (Maastricht 1989) (Werken LGOG deel 11) 77-83.
- Kempen, A.F.J. van, 'J.E.P.E. Gericke (1785-1845), buitengewoon commissaris, 1831-1839, en P.A.S. Kerens (1781-1862), waarnemend gouverneur, 1831-1839', in: Wieland, J.H.M. et al. (ed.), *De Gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989* (Maastricht 1989) (Werken LGOG deel 11) 50-61.
- Kempen, A.F.J. van, 'Mr. A.J.L. Borret (1782-1858), en J.E.P.E. Gericke (1785-1845), commissarissen voor de wederinbezitting, 1839-1840', in: Wieland, J.H.M. et al. (ed.), *De Gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989* (Maastricht 1989) (Werken LGOG deel 11) 84-91.
- Korporaal, T.L. *Veilig onder dit dak: impressies uit de geschiedenis van de Hervormde gemeente te Gulpen* (Gulpen 1987).
- Labrie, Arnold, 'Van Wenen tot Frankfurt, 1815-1848', in: Leo H.M. Wessels en Toon Bosch (eds.), *Nationalisme, naties en staten: Europa vanaf circa 1800 tot heden* (Nijmegen 2012) 158-281.

- Leerssen, Joep, 'Een nieuw repoussoir. Nederlandse zelfbeelden en Nederlandse beelden van België', in: Peter Rietbergen en Tom Verschaffel (eds.), *De erfenis van 1830* (Leuven/Voorburg, 2006) 177-200.
- Leerssen, Joep, 'De Limburgse identiteit', in: *Limburg. Een geschiedenis, vanaf 1800* (Maastricht 2015) 308.
- Manning, A.F., 'Reacties op de scheiding in Nederlands Limburg', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen*, Maaslandse Monografieën nr. 47 (1989) 165-180.
- *Pasinomie ou collection complète des lois, décrets, arrêtés et réglemens généraux qui peuvent être invoqués en Belgique*, tweede serie, deel 2 (Brussel, 1838).
- *Pasinomie, ou collection complète des lois, décrets, arrêtés et réglemens généraux qui peuvent être invoqués en Belgique*, derde serie, deel 1 (Brussel, 1833).
- Ramakers, E.P.M., *De petitiebewegingen in Limburg 1828-1830*, doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1978.
- Riel, H. van, *De geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de 19e eeuw* (Assen, 1982).
- Schaapveld, Kees, *Bestuur en bestuurders in Nedermaas, 1794-1814. Met bijzondere aandacht voor het lokale bestuur in het kanton Wittem/Gulpen* (Hilversum 2017).
- Schaapveld, Kees, 'Provinciaal bestuur van het ongedeelde Limburg (1815-1830)', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 154 (2018) 205-248.
- Smeets, M.K.J., 'De notabelen-vergadering in de arrondissementen Hasselt, Maastricht en Roermond - de latere provincie Limburg - in 1815', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 20 (1965) 24-61.
- Thewissen, E.C.J.G., *De reacties van de inwoners van Vaals en Valkenburg op de politiek van Willem I en de Belgische opstand, 1815-1840*, doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1981.
- Ubaghs, G.C., 'Geschiedkundig overzicht van Gulpen en deszelfs onderhoorige plaatsen', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 2 (1865) 281-347.
- Verbeet, G.J.B., *Limburg op de tweesprong: welvaart en politiek dilemma, 1814-1839*, proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen 1978.
- Vroede, Maurits de, 'Voor of tegen België: de openbare mening in het huidige Nederlands-Limburg in de jaren 1830', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 15 nr. 1 (1960) 1-40.
- Wils, Lode, 'De taalpolitiek van Willem I', *BMGN-LCHR* 92 nr. 1 (1977) 81-87.
- Wingens, Th., 'Twee Hennequins: de Maastrichtse burgemeester Jean-François Hennequin (1772-1846) en de kapitein der genie Johan Jacobus Hennequin (1796-1880)', *De Limburgse Leeuw* 11 (1963) 61-71.

ABSTRACT

The extent of pro-Belgian sentiment in South Limburg municipalities, 1830-1839

Many historians have stated that the vast majority of the population of the eastern half of the province of Limburg welcomed the Belgian annexation in 1830 and remained pro-Belgian and anti-Dutch during the Belgian administration (1830-1839) and even after the re-establishment of Dutch sovereignty in 1839. However, this perception was mostly based on the sentiments of the upper echelons of society and on articles in the French language press in Maastricht and other towns, and thus requires revision. This article analysed reports and correspondence of local authorities and the minutes of council meetings in a number of rural municipalities in this period and found that they hardly committed themselves to either side. There was a high degree of continuity in the councillors, aldermen and mayors from before 1830, through the Belgian period, and after 1839. A similar continuity was found in the same municipalities throughout the French administration (1794-1814). Local authorities cared for their citizens and interests and more or less accepted whoever was placed above them. Language was a barrier in their communication with Belgian state officials who almost exclusively used French as their language of administration. After 1839, the province of Dutch Limburg continued to occupy a special and sometimes contested position in the Kingdom of the Netherlands for many years.

De historische belangstelling van Charles Guillon

Gerard Venner

Charles Guillon (1811-1873) werd te Roermond geboren, was aldaar notaris vanaf 1843 en lid van de gemeenteraad in de jaren 1855-1868. Hij had een veelzijdige historische belangstelling voor zijn vaderstad en omgeving. Zo verzamelde hij een grote hoeveelheid archeologische voorwerpen, archiefbescheiden, boeken en munten en daarnaast schilderijen, kasten, sculpturen en zelfs insecten. De nadruk in zijn verzamelingen lag niet zozeer op kunstvoorwerpen, maar op voorwerpen – archeologica, archiefstukken, munten – die als bronnen voor de kennis van het verleden konden dienen. Deze collecties met verschillende topstukken vielen na zijn dood uit elkaar, want zij werden in 1874 en 1890 in het openbaar verkocht. Gelukkig kwam veel (uiteindelijk) in openbare instellingen terecht: de archeologische collectie voor een belangrijk gedeelte in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en het museum van het latere LGOG te Maastricht, de archiefbescheiden grotendeels in het Rijksarchief in Limburg te Maastricht, het stadsarchief te Roermond en in het groot seminarie van het bisdom Roermond, en verschillende houten beelden tenslotte in het Rijksmuseum te Amsterdam. In de literatuur is Guillon dan ook vooral bekend als verzamelaar aan de vooravond van de stichting van musea in Nederland.

In het voorafgaand artikel over Guillon in de *Publications* van 2018 is de nadruk gelegd op andere aspecten van Guillons leven, te weten zijn familie en schoonfamilie, zijn opleiding, de uitoefening van het notarisambt en zijn nevenfuncties. Op deze wijze werd getracht inzicht te verwerven in zijn maatschappelijke positie, die het mede mogelijk maakte grote verzamelingen aan te leggen en zijn historische belangstelling in het openbaar vorm te geven.¹ In deze bijdrage worden de verspreide gegevens over zijn

belangstelling voor archeologische vondsten, lokale geschiedenis, monumenten en archieven bijeengebracht. Aandacht wordt ook besteed aan zijn verzamelingen van schilderijen en archiefstukken. De collecties archeologische voorwerpen en munten blijven buiten beschouwing en worden aan ter zake deskundigen overgelaten. Aan zijn boekenbezit is zeer recent een artikel gewijd, zodat hier met een verwijzing kan worden volstaan.²

De achterliggende probleemstelling is deze, dat Guillon als verzamelaar en historicus niet als een op zichzelf staand fenomeen moet worden behandeld. Hoe moet hij geplaatst worden in zijn tijd tegen de achtergrond van de groeiende belangstelling voor het verleden? Deze bijdrage wil dan ook aandacht besteden aan Guillons voorgangers en tijdgenoten als verzamelaars en historisch geïnteresseerden. Anders gezegd: hoe past Guillon in de negentiende-eeuwse geschiedenis van de archeologie en de geschiedbeoefening in Limburg?

Om deze vragen te beantwoorden, is gekozen voor een opzet waarbij bij elk thema voorgangers en tijdgenoten van Guillon aan bod komen. Na een inleidend hoofdstuk over historische belangstelling in zijn milieu, komen eerst de gegevens over archeologie in Limburg vóór Guillon ter sprake, voordat hij als een van de eerste archeologen in onze provincie wordt gepresenteerd. Op dezelfde wijze wordt Guillon als historicus afgezet tegen de geschiedbeoefening in Limburg vóór 1850 in het voorafgaande hoofdstuk. Ook vóór Guillon waren er verzamelaars van schilderijen in Roermond, maar de samenstelling van zijn collectie week nogal af van die van J.B.J. Meyer uit de jaren 1830-1835. Aansluitend kan de vraag gesteld worden of Guillon ook als mecenas van eigentijdse kunstenaars te beschouwen is. Tenslotte komen de onderwerpen aan de orde waar geen

1 Venner, G.H.A., 'Charles Guillon (1811-1873), een notabel verzamelaar en zijn omgeving', in: *PSHAL* 154 (2018) 161-203.

2 Thissen, P., 'De bibliotheek van Charles Guillon', in: *PSHAL* 153 (2017) 141-178.

voorgangers van Guillon te bespeuren zijn: de belangstelling voor monumenten, culminerend in het bekende geschil met Cuypers over de te volgen restauratie van de Munsterkerk, de belangstelling voor de zorg voor archieven en zijn verzameldrift van archieven en archiefstukken. De conclusies aangaande Guillons belangstellingsferen worden in het laatste hoofdstuk vergeleken met die van vier tijdgenoten buiten Limburg die zich enerzijds als verzamelaars en anderzijds als archeologen dan wel als historici hebben gemanifesteerd.

Een omgeving met historische belangstelling

Hoe is – mogelijk al op jonge leeftijd – de belangstelling voor geschiedenis en oudheidkunde bij Guillon opgewekt? Waarschijnlijk is zijn naaste omgeving van verwanten en kennissen van invloed geweest. Zijn oom Charles Bongaerts (1792-1869) was bevriend met Mathias Joseph Wolters. Deze te Roermond geboren, maar nadien te Gent woonachtige waterstaatkundige, publiceerde in de jaren 1846-1855 verschillende historische studies onder andere betreffende het graafschap Horn, het kapittel van Thorn, het ambt Montfort, het graafschap Kessel en de voogdij van Roermond, voorzien van vele oorkonden als bijlagen.³ Dat niet alleen Wolters, maar ook Bongaerts historisch geïnteresseerd was, blijkt uit een brief van hem aan Wolters naar aanleiding van een grote muntvondst te Baarlo, waarin hij uitvoerig op deze vondst inging. Begin 1830 vond Mathijs Houdakkers op een hem toebehorend perceel een pot met gouden en zilveren munten, toen

hij leem stak om bakstenen te bakken. Het bericht kwam al spoedig in de krant zoals de te Maastricht verschijnende 'l'Eclaireur politique. Journal de la province de Limbourg' van 22 juni 1830.⁴ Wolters moet kennis van deze berichtgeving hebben gekregen en wilde kennelijk munten uit deze vondst verwerven.

In zijn brief van 12 juli 1830 liet Bongaerts aan Wolters weten dat volgens zijn informatie te Baarlo Houdakkers niet meer dan 1.400 à 1.500 munten (medailles) bezat, voor het grootste gedeelte munten van Vespasianus, Titus Vespasianus, Trajanus, Hadrianus, Antonius Pius en Faustina de Oudere. Er waren ook munten van Faustina de Jongere, Septimus Severus en Marcus Aurelius. De bankier Wolters te Venlo – zo te zien geen naaste familie – had een groot gedeelte van de munten gekocht tegen de metaalwaarde. Deze had een inventaris van de munten naar keizer en consul opgesteld, maar zonder de keerzijden te beschrijven. Bongaerts wist uit goede bron dat de bankier geen afstand wilde doen van de munten, zodat het geen nut had hem te vragen deze op zicht naar Gent te sturen. Bongaerts wist daarentegen eveneens uit goede bron dat de arrondissementsinspecteur Piecq, woonachtig te Roermond, zijn muntencollectie van bijna 1.100 bronzen en vijfhonderd zilveren munten van de hand wilde doen. Wanneer Wolters naar Roermond wilde komen, kon hij zich het beste tot Piecq wenden voor de juiste informatie, want deze had de munten bij de bankier Wolters gezien, evenals de munten die nog bij de oorspronkelijke bezitter te Baarlo berustten.⁵ Onbekend is of er, mede gelet op de

3 Smeets, M.K.J., 'Mathias Joseph Wolters, waterstaatkundige en historieschrijver', in: *Maasgouw* 79 (1960) 103, 106-107.

4 RHCL, Provinciaal archief, inv.nr. 12027; *l'Eclaireur politique. Journal de la province de Limbourg* nr. 144, 22 juni 1830 (met dank aan drs. E. Ramakers te Maastricht).

5 GA Roermond, archief familie Bongaerts, inv.nr. 25. Met Piecq wordt Leede van der Voordt Pieck (1774-1848) bedoeld, arrondissementscommissaris van de directe belastingen, in- en uitgaande rechten en accijnzen te Roermond. Op 3 oktober 1830, aan het begin van de Belgische periode van Roermond, vond voor zijn woning een samscholing plaats. Naderhand was hij gedwongen de stad te verlaten. Zie: Bon, W.H.J., *De Gendtse verordeningen. De achttiende-eeuwse dissertatie van de Nijmegenaar Coenraad van der Voordt Pieck over het Gendtse stadsrecht, vertaald en van kanttekeningen en uitweidingen voorzien* (Utrecht 2016) 148-149; Heynen, J.M.C., 'De overgang van Roermond naar de zijde van het Belgisch bewind in 1830', in: *Maasgouw* 128 (2009) 121, 127.

daarna uitbrekende Belgische opstand, nog een vervolg is geweest. In ieder geval heeft Guillon Wolters ook persoonlijk gekend. Bongaerts gaf een brief van 11 september 1845 voor Mathias Joseph Wolters aan Guillon mee die deze in Gent met zijn zus Pauline wilde bezoeken.

Archeologie in Limburg vóór Guillon

Ziet men af van incidentele muntvondsten en let men op bewust onderzoeken van archeologische structuren, dan begint de geschiedenis van de archeologie in Limburg in 1700. Op 30 augustus van dat jaar reageerden de kanunniken van het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht positief op een verzoek van de heer Van den Heuvel en gaven aan de kanunnik Lenssens toestemming om de tombe te Koninksem door graafwerk te onderzoeken. Wanneer iets onverwachts tevoorschijn kwam, moest dat aan het kapittel worden gemeld.⁶ Een volgende vermelding aan de andere zijde van de provincie dateert uit 1805. Het betreft een brief van Sophie van Loë vanuit Schloss Wissen bij Weeze aan haar vader Edmund van Loë die in 1804 door Napoleon tot staatsraad was benoemd en het grootste gedeelte van het jaar in Parijs verbleef. Edmund, onder andere bezitter van Schloss Wissen en kasteel Mheer, was kennelijk geabonneerd op een tijdschrift dat het woord 'Museum' in de titel voerde en bijdragen over oudheidkundige vondsten bevatte. Zijn dochter Sophie maakte in haar

brief van 9 december 1805 melding van een opgraving bij Weeze:

'Du wirst vielleicht bald im Pariser Museum Urnen und Alterthümer sehen, welche auf der Heis ausgegraben worden sind. Es ist diese Haide ein Schatz an Alterthümer. Jeder Hügel daselbst ist ein Grabhügel, in dem sich Urnen und vermoderte Asche befinden. Herr von Dahl lässt es sich besonders angelegen sein, alle verborgene Schätze auszuholen. Er gräbt ohne Aufhören, hat aber bis jetzt noch nichts als Urnen herausgebracht'.

Edmund van Loë moet belangstelling voor oudheidkundige vondsten hebben gehad. Anders had zijn dochter daar geen woorden aan gewijd.⁷ Archeologische belangstelling in verenigingsverband reikt terug tot de jaren twintig van de negentiende eeuw, tot het te Maastricht opgerichte Genootschap van Vrienden van Wetenschappen, Letteren en Kunsten. Het Genootschap, gesticht in 1821, had aanvankelijk als doel de wis- en natuurkundige wetenschappen te beoefenen, maar breidde al snel zijn werkzaamheden uit naar letteren en kunsten. Het Genootschap gaf de 'Annuaire de la province de Limbourg' (1824-1831) en het 'Jaarboek voor het hertogdom Limburg' (1846-1852) uit. Deze almanakken bevatten (anonieme) bijdragen over sterrenkunde, meteorologie, gezondheidszorg en artikelen over de

6 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 6, f. 139: 'Eadem die predicti domini consentiunt ut dominus canonicus Lenssens expensis domini Van den Heuvel illud petentis possit perscrutari seu effodere tombam seu antiquam aggerem qui etiamnum extat in territorio de Coninheim iuribus capituli salvus si quid forte inexpectatum obveniat de quo capitulo referet'.

7 Archiv Schloss Wissen, inv.nr. 655. Dat het inderdaad om een tijdschrift gaat, blijkt uit een brief van Edmunds echtgenote van 26 oktober 1805 in hetzelfde inventarisnummer: 'Was dir fehlt von dem Museum ist hier. Es lag in deinem Zimmer und kam vor deiner letzten Zurückkunft hier an'. Zie: Schönfuß, F., 'Edmund Freiherr von Loë (1749-1813)', in: Langbrandtner, H.W. ed., *Die Freiherren und Grafen von Loë auf Schloss Wissen. Beiträge zur Familiengeschichte im 19. und 20. Jahrhundert* (Weeze 2015) 17-30. Zie voor het grafveld op de Hees bij Weeze: Studdon, F., 'Antike Alterthümer', in: Dassel, W. en J. Kwiatowski ed., *Michael Buyx (1795-1882) Geometer, Altertumsfreund, Sammler* (Kvelaer 1995) 190-192.

geschiedenis van Maastricht.⁸ De historische artikelen werden voorbereid in de afdeling letteren en vanaf 1825 in de toen opgerichte geschiedkundige afdeling.⁹

Binnen het Genootschap werd al direct het belang van archeologische vondsten ingezien. In de eerste almanak van 1824 memoreerde een anonieme auteur dat de provincie Limburg vele overblijfselen c.q. sporen uit de oudheid telde. Bij het aanleggen van nieuwe wegen waren Romeinse steenwegen, resten van heidense tempels, stukken van mijlstenen, vazen en medailles gevonden, voorwerpen die licht konden laten schijnen op het verleden en in het bijzonder op de door Caesar beschreven gebeurtenissen.¹⁰

De archeologische belangstelling zal in elk geval mede gestimuleerd zijn door Martin Cudell (1773-1845), die in 1814 tot politiecommissaris te Maastricht was benoemd. Hij diende bij het Genootschap in 1823 twee anonieme opstellen in: het ene over de ligging van Coriovallum, het andere over het tracé van de Romeinse weg van Tongeren naar Gulik. Hij werd daarop toegelaten tot het Genootschap. Beide verhandelingen werden niet gepubliceerd. Aangezien hij blijkens het manuscript ook in de bodem had gegraven om de Romeinse weg te vinden, kan hij volgens Jamar als de eerste archeoloog in Limburg worden beschouwd. In 1831 werd hij door Willem I als politiecommissaris ontslagen, maar in 1833 door de

(Belgische) koning tot vrederechter te Hasselt benoemd.¹¹

In de *Annuaire* van 1825 werden archeologische vondsten besproken die in 1821 waren aangetroffen bij het afbreken van het Sint-Servaashospitaal aan het Vrijthof tussen de Platielstraat en de Bredestraat. De vondsten van aardewerk en palissaden zouden wijzen op oude verdedigingswerken ter plaatse. Tijdens de vergadering van de geschiedkundige afdeling van 23 januari 1828 droeg de heer Tripels een concepttekst voor over de oude gebouwen aan het Vrijthof, onder andere over de koninklijke palts die op de plaats van het latere Sint-Servaashospitaal zou hebben gestaan. Verschillende leden drongen erop aan dat bij de beschrijving van het hospitaal melding zou worden gemaakt van de vondsten van 1821, 'wijl deze voorwerpen, in stukken van standbeelden en zuilen bestaande, van de oudheid en den pracht des aldaar gestaan hebbende paleizes getuigenis geven'. De heer Tripels nam de suggestie over. De *Annuaire* voor 1829 bevat een beschrijving van het in 1821 gevonden muurwerk en voorts de vermelding dat er tal van zeer oude voorwerpen waren aangetroffen, zoals fragmenten van beelden, sommige meer dan een el hoog, met fraai gedrapeerde kleding, goed bewaard gebleven kapitelen van zuilen, aardewerkscherven en grotendeels verroeste hoefijzers en ruitersporen. Al die vondsten wezen op een burcht omgeven door een

-
- 8 Zie voor dit Genootschap: Evers, I.M.H., 'Op- en neergang van een geleerd genootschap te Maastricht. De Société des Amis des sciences, lettres et arts 1822- ca. 1855', in: *PSHAL* 127 (1991) 183-222; Venner, G.H.A., 'De stichting en eerste jaren van het Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg', in: *PSHAL* 139 (2003) 147-151; Spronck, L., 'Brain drain naar België. De Maastrichtse Société des Amis, 1821-1855', in: *Maasgouw* 137 (2018) 153-160.
- 9 Limburgs Museum Venlo, collectie Schillings, notulenregister van de sectie letteren 1823-1824, 1829 en notulenregister van de sectie geschiedenis 1825-1829 van het Genootschap van Vrienden van Wetenschappen, Letteren en Kunsten.
- 10 'Aperçu statistique de la province de Limbourg', in: *Annuaire de la province de Limbourg* année 1824, 121.
- 11 Jamar, J.T.J., 'De beoefening van de archeologie in Limburg tot 1940', in: Munsters in de Maasgouw. Archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg. Bundel aangeboden aan pater A.J. Munsters m.s.c. bij zijn tachtigste verjaardag. Werken LGOG 9 (Maastricht 1986) 112-114; Idem, 'Martin Cudell (1773-1845) en de Romeinse weg van Tongeren naar Jülich', in: *Maaslands mélange. Opstellen over Limburgs verleden dr. P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*. Werken LGOG 14 (Maastricht 1990) 182-200, waar de tekst over de Romeinse weg is gepubliceerd.

Het Romeinse wijaltaar voor Mars Halamardus afkomstig uit de afgebroken kerk van Horn, in 1838 verworven door Guillon. Collectie Limburgs Museum Venlo.

wal en een gracht, op de palts.¹² Door deze beschrijving in een artikel over de monumenten van Maastricht in de almanak voor 1829 kan dit artikel als het eerste over archeologische vondsten in Limburg worden beschouwd.

In de verenigingsruimten van het Genootschap werden de verzamelingen bewaard, zoals de natuurhistorische verzameling, de verzameling mineralen, het penningkabinet en een aantal archeologische voorwerpen. De archeologische collectie bevatte ten-

minste één topstuk, het fragment van een Romeinse mijlpaal uit Tongeren, thans bewaard in het Jubelparkmuseum te Brussel.¹³ Het verblijf van de Tongerse mijlpaal te Maastricht leidde er in elk geval toe dat de eerste beschrijving van de inscripties werd gegeven in een in 1829 te Leuven verdedigde dissertatie over het oudste verleden van Maastricht. Auteur Karel Victor Hennequin voegde als bijlage een uitvoerbare litho van de Romeinse mijlpaal toe. Dit is de oudste afbeelding van de mijlpaal en overigens waarschijnlijk de eerste gepubliceerde afbeelding van een archeologische vondst in onze streken.¹⁴

De prille ontwikkeling van archeologische belangstelling werd vervolgens bemoeilijkt door het uitbreken van de Belgische opstand. Vele leden van het Genootschap – men denke aan Cudell – verlieten Maastricht. De uitgave van de *Annuaire* werd na 1830 gestaakt en het Genootschap raakte in financiële problemen. Achteraf gezien nam Guillon de fakkel over.

Charles Guillon als archeoloog

Charles Guillon legde op 12 maart 1837 een aantekenboekje aan, waarin hij de door hem verworven archeologische vondsten noteerde.¹⁵ Als eerste wordt een urn genoemd die in 1831 bij het hospitaal te Roermond, waarschijnlijk het Hospitaal Generael, was gevonden. Guillon kan dus al in 1831 met het verzamelen van oudheden zijn gestart, maar hij kan de urn ook later, maar vóór 12 maart 1837 hebben verworven. De archeologische interesse deelde hij, in ieder geval aanvankelijk, met zijn broers. Op 28 september 1838 gingen Charles, Constant en Clement op archeologisch onderzoek te Montfort uit. Clement kocht in augustus 1839

12 'Notice sur l'origine de la ville de Maestricht et sur les enceintes qu'elle a eues à divers époques', in: *Annuaire de la province de Limbourg* année 1825, 110; 'Continuation de la description des monumens de la ville de Maestricht, avec indication des principaux souvenirs qui s'y rattachent', in: *Annuaire de la province de Limbourg* année 1829, 107-109.

13 Venner, G.H.A., 'De aanlopen tot het Provinciaal Museum voor Oudheden in Limburg', in: *Maasgouw* 124 (2005) 56-58.

14 Hennequin, C.V., *Dissertatio inauguralis historico-juridica de origine et natura principatus urbis Trajecti ad Mosam medio aevo* (Leuven 1829) 12-15. Zie over de auteur: Grauwels, J., 'Het testament van Erasme Surlet de Chokier', in: *Limburg* 46 (1967) 5, noot 4.

15 GA Roermond, archief en handschriftencollectie Charles Guillon, inv.nr. 2.

van een boer te Wassenberg Romeinse kruiken die vroeger te Xanten waren gevonden. Op 2 april 1840 vond Clement ijzeren voorwerpen op het Heistert te Herkenbosch.¹⁶

Voor het verzamelen van schilderijen en munten waren openbare veilingen van groot belang, voor het verzamelen van archeologica moest men het veld op of zelf (laten) opgraven. Daarnaast was de verzamelaar afhankelijk van persoonlijke contacten en doorgespeelde informatie over gedane vondsten. Het uitoefenen van het beroep van notaris was in dit opzicht van voordeel. Als notaris kwam Guillon in aanraking met mensen uit verschillende standen uit de stad en omgeving, die zijn kantoor bezochten. Guillon reisde ook op het platteland om openbare verkopen of verpachtingen van slaghout respectievelijk grasgewas te houden. Opvallend is dat Guillon, blijkens de memorie van successie opgemaakt na zijn overlijden, kleine bedragen verschuldigd was wegens verrichte werkzaamheden aan G.H. Dils, uitroeper te Roermond, en aan de veldwachters van Linne, Posterholt, Montfort, Buggenum en Beesel. Het zou kunnen zijn dat zij informatie over archeologische vondsten doorgaven en/of bemiddelden bij de verwerving ervan door Guillon. De vondsten waren vrijwel alle uit Midden-Limburg afkomstig.

Guillon was niet enkel geïnteresseerd in vondsten. Met de Leidse conservator Leonardt Johannes Friedrich Janssen bezocht hij op 18 en 19 oktober 1865 de door Jos Habets opgegraven Romeinse villa te Herkenberg nabij Meerssen. Samen maten zij de fundamenten op en verwerkten de gegevens in een tekening. Op 28 november bezocht Guillon nog eens de opgraving, maar kon toen geen opmetingen verrich-

ten.¹⁷ Door het aldus vastleggen van opgravingresultaten kan Guillon een archeoloog worden genoemd.

Guillon schreef uitvoerige nota's over zijn vindplaatsen en hij maakte notities over het leven in een ver verleden, maar er is slechts één artikel van zijn hand op archeologisch terrein bekend. In 1842 publiceerde hij over zijn onderzoek van te Tüddern gevonden aardewerk dat volgens hem niet Romeins was. Tevens gaf hij een beschrijving van de Romeinse weg ten oosten van Roermond.¹⁸ Bij zijn bezoek aan Guillons collectie in 1848 noteerde conservator Janssen dat Guillon al lang het plan had om 'het belangrijkste van zijne verzameling uit te geven en er tevens een algemeen overzicht over bekend te maken', maar dat Guillon daaraan door drukke werkzaamheden niet was toegekomen. Hij hernieuwde in het bijzijn van Janssen zijn voornemen. Er zouden dan verschijnen 'eene verhandeling over de door hem gedane onderzoekingen in Gallo-Germaansche graven op onderscheidene plaatsen in Limburg, en daarna eene verhandeling over zijne snijdende werktuigen van steen. Over beide onderwerpen zijn reeds alle teekeningen en een groot gedeelte van den tekst voltooid'.¹⁹ Aan het bestuur van het in 1852 opgerichte Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht, waarover later meer, liet hij in 1853 weten dat hij zich al geruime tijd bezighield 'met een uitgebreid werk over de Germaansche en Romeinsche oudheden in Limburg, in hetwelke alle de tot nu toe op verschillende plaatsen gevondene voorwerpen van oudheid beschreven en verbeeld zullen zijn'. Wanneer het werk voltooid was, zou hij het aan het Genootschap aanbieden om in zijn jaarboeken

16 GA Roermond, archief en handschriftencollectie Charles Guillon, inv.nr. 3, nrs. 133-135, 154, 156.

17 GA Roermond, archief en handschriftencollectie Charles Guillon, inv.nr. 6.

18 Guillon, Ch., 'Ontdekking van oude begraafplaatsen bij het Pruisische dorp Tüdderen op de grenzen van het hertogdom Limburg', in: *Algemeene konst- en letterbode voor het jaar 1842*, 396-400, 408-411.

19 Habets, J., 'Oudheidkundige verzamelingen te Roermond, Venlo en Maastricht in 1848', in: *PSHAL* 14 (1877) 324-325.

– de Annales – te worden gepubliceerd.²⁰ Ook dit plan leidde niet tot resultaat.

Charles Guillon was dus in de eerste plaats een verzamelaar van archeologische voorwerpen. Hij publiceerde niet over voorwerpen uit zijn verzameling en ook niet over de opgravingen die hij verrichtte of waarbij hij betrokken was. Het contrast tussen Charles Guillon en Jos Habets (1829-1893), die als de centrale figuur in het archeologisch onderzoek in Limburg in de tweede helft van de negentiende eeuw geldt, kan in dat opzicht niet groter zijn.

Habets' archeologische belangstelling dateert in ieder geval al uit 1853, toen hij als seminarist te Roermond een bezoek bracht aan een Romeins graf dat te Horn was gevonden. Tijdens de eerste algemene ledenvergadering van het in 1863 opgerichte Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg van 3 januari 1864 sprak hij onder andere over het nut van archeologisch onderzoek, maar hij had toen nog geen publicaties op dat terrein op zijn naam staan. In juli 1864 hielden H. Schuermans, procureur des konings te Hasselt, en C. de Borman, burgemeester van Schalkhoven, opgravingen te Rondenbosch nabij Houthem. Waarschijnlijk heeft Habets toen van Schuermans en De Borman het handwerk geleerd. Zijn eerst zelfstandige opgraving was die te Herkenberg onder Meerssen in 1865. Er zouden nog vele volgen.²¹ Habets legde geen archeologische collectie aan, maar de voorwerpen belandden, in principe tenminste, in de verzameling van het in 1863 gestichte Oudheidkundig Genootschap, dat immers sinds 1867 mede het opsporen, verzamelen en

behouden van oudheden ten doel had. Habets was vanaf 1863 bestuurslid en vanaf 1866 voorzitter van deze vereniging. Hij publiceerde vervolgens veelvuldig op archeologisch gebied. Niet Guillon, maar Habets publiceerde in 1881 een overzicht van tot dan toe in Limburg gedane archeologische vondsten.²²

De Notice biographique over Guillon die voorin in de verkoopcatalogi van 1874 is afgedrukt, vermeldt dat Guillon een herbarium en een vrij complete verzameling insecten bezat. Een verband tussen de belangstelling voor archeologie en die voor insecten lijkt op het eerste gezicht vreemd, maar hoeft dat niet te zijn. Archeologica en insecten komen immers voor in – om het zo te zeggen – dezelfde biotoop: de akkers, bos- en heidegebieden. Verblijf in de vrije natuur kan ook een aantrekkelijke kant van archeologisch veldwerk zijn. Iemand met een dergelijke gecombineerde belangstelling was Harry Sanders (1917-1981), sinds 1947 docent aan het grootseminarie te Roermond, sinds 1968 pastoor te Oirsbeek. Zijn archeologische collectie betreffende Midden-Limburg werd na zijn overlijden overgedragen aan het Bonnefantennmuseum, zijn collectie insecten – mieren, bijen, wespen – aan het Natuurhistorisch Museum.²³

Geschiedbeoefening in Limburg vóór 1850

In de eerste helft van de negentiende eeuw was er, in vergelijking met de jaren na 1850, slechts in beperkte mate sprake van historisch onderzoek in het huidige Limburg. Als oudste historiewerk voor Midden- en Noord-Limburg kan

20 RHCL, archief Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, inv.nr. 1596, bestuursvergadering 6 oktober 1853.

21 Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 1863-1965* (Maastricht 2003) 38-39 en de daar genoemde literatuur.

22 Habets, J., 'Découvertes d'antiquités dans le Limbourg', in: *PSHAL* 18 (1881) 3-300.

23 Smeets, J. en H. Bekkers, 'Roerstreekarcheologie 1945-1970', in: *Roerstreek '98. Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek* 30, 100; Hermans, J.T., 'Plooiwiegwespen uit de Roerstreek; de collectie Sanders (deel 1)', in: *Roerstreek 2000. Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek* 32, 134-141; Idem, 'Goudwespen uit de Roerstreek. De collectie Sanders (deel 2)', in: *Roerstreek 2001. Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek* 33, 26-40; Idem, 'Spinnendoders van de Roerstreek. De collectie Sanders 3', in: *Roerstreek 2002. Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek* 34, 56-68.

de 'Historia ecclesiastica ducatus Geldriae' gel- den van de hand van de Heldense pastoor Joannes Knippenbergh (1662-1742) uit 1719. Het is een gecombineerde geschiedenis van het Overkwartier van Gelder en het eerste bisdom Roermond vanaf de Romeinse tijd tot omstreeks 1700. Het boekwerk verscheen te Brussel, waar in 1806 een 'Continuatio' ver- scheen, een voortzetting vanaf 1701. Het werk van Knippenbergh moet dus voldoende belang- stelling hebben genoten.

De belangrijkste historicus in de Limburgse context rond 1800 was Simon Pieter Ernst (1744-1817), kanunnik van de abdij Kloosterrade en pastoor te Afdon. Zijn 'Histoire du Limbourg' over de hertogen van Limburg en de heren van Valkenburg en Dalhem werd pas lang na zijn overlijden in zeven delen in de jaren 1837-1852 uitgegeven.²⁴ Een historicus, tijdge- noot en goede bekende van Guillon was de al genoemde Mathias Joseph Wolters, die in de periode 1846-1855 tal van publicaties over histo- rische onderwerpen in Nederlands- en Belgisch Limburg op zijn naam bracht. Net zoals bij Ernst waren zijn uitgaven voorzien van bijlagen in de vorm van afgedrukte oorkonden. Wolters woonde echter niet in Limburg, maar in Gent. Dichter bij huis resideerde eerst in Horn en later te Venlo de notaris L.J.E. Keuller (1813-1864). Hij was de auteur van de volgens het titelblad in 1843, maar werkelijk pas in 1845 verschenen 'Geschiedenis en beschrijving van Venloo', de eerste stadsgeschiedenis van Venlo.²⁵

Wie geen boek voor eigen rekening wilde uitgeven, had maar weinig mogelijkheden. Zoals reeds gezegd werden in de 'Annuaire de la province de Limbourg' (1824-1831) en het daar-

opvolgende 'Jaarboek voor het hertogdom Limburg' (1846-1852) de eerste anonieme arti- kelen over de geschiedenis van Maastricht opgenomen, veelal van de hand van M.J. van Heylerhoff. Annuaire en Jaarboek waren alma- nakken die door het Genootschap van Vrienden van Wetenschappen, Letteren en Kunsten wer- den uitgegeven. Van dit Genootschap was Guillon in ieder geval in 1845 corresponderend lid, dat wil zeggen dat hij behoorde tot de leden die buiten Maastricht woonden.²⁶

De te Maastricht uitgegeven almanak was zo te zien de enige publicatiemogelijkheid, voordat in 1853 de nog te noemen Annales als eerste historisch tijdschrift in Limburg ver- scheen, uitgegeven door het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht (1852-1864). Ten aanzien van Midden- en Noord-Limburg werd die rol van publicatie- middel vervuld door de te Roermond gedrukte Almanak van het arrondissement Roermond. Deze almanakken voor de jaren 1837-1844 bevatten als een vervolgsérie een 'Beschrijving van het voormalige bisdom en der bisschoppen van Roermond'. In de almanak voor 1844 is een 'Beschrijving der kerk van O.L.V. Munster te Roermond' te vinden, in die voor 1845 een 'Geschiedkundige beschrijving der stad Roermond'. Het betreft het oudste historische artikel over deze stad. In de almanak voor 1848 verscheen tenslotte een bijdrage onder de titel: 'Goedkope prijs der levensmiddelen in de XV eeuw'.

Charles Guillon als historicus

De bijdragen in de Roermondse almanak- ken waren anoniem. De vervolgsérie over de bisschoppen van Roermond, gebaseerd op het

24 Clercq, Ch. de, 'Simon-Pierre Ernst (1744-1817) et ses correspondants', in: *Annales du XXXIVme congrès de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique* (Verviers 22-25 juillet 1951 (Verviers 1954)) 139-188; Augustus, L., 'Een interessante briefwisseling tussen twee historici: S.P. Ernst en A.W. van Spaen', in: *Maasgouw* 108 (1989) 200-209.

25 Zie voor Keuller: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 6 (1924) 880; Hermans, F., 'Festina lente. Een nieuwe stads- geschiedenis van Venloo?', in: *Epitaph für Stefan Frankewitz. Ein Gedenkbuch für den Freund und Kollegen* (Geldern 2015) 356-360.

26 Evers, 'Op- en neergang', 187, 219.

werk van Knippenbergh, kan door elke historisch geïnteresseerde zijn geschreven. De beschrijving van de Munsterkerk behandelt ook de beginfase van de Munsterabdij, 'waarvan de originele stukken der stichting op perkament zeer duidelijk geschreven nog voorhanden zijn'. Deze mededeling zou kunnen wijzen naar Guillon, die immers in ieder geval later de stichtingsoorkonden van de Munsterabdij in zijn bezit had. De 'Geschiedkundige beschrijving van Roermond' is zeer beknopt. Een meer uitgebreide tekst over het Roermondse verleden volgens hetzelfde stramen is te vinden in het in 1847 verschenen negende deel van het Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa.²⁷ Zoals wij in het hoofdstuk over de sierschijf van Helden in het vorige artikel hebben gezien, leverde Guillon al voor het in 1844 verschenen vijfde deel gegevens aan. Gezien ook de gedetailleerde beschrijvingen van de eerste jaren van de Franse Tijd te Roermond, die direct ontleend zijn aan de drie kroniekjes over deze periode die hij in 1868 uitgaf, is het zeer waarschijnlijk dat Guillon ook deze tekst voor Van der Aa geredigeerd heeft. Daaruit volgt dan weer dat hij de auteur is van de geschiedenis van Roermond in de almanak voor 1845. Dezelfde conclusie kan getrokken worden met betrekking tot het artikeltje 'Goedkope prijs der levensmiddelen in de XV eeuw', waarin geciteerd wordt uit 'een aantekeningsboekje van het jaar 1795'. Het citaat is afkomstig uit één van de drie genoemde kroniekjes.²⁸ In de almanak van het arrondissement Roermond heeft Guillon zeer waarschijnlijk twee en mogelijk nog dat over de Munsterkerk geschreven.

In dezelfde jaren veertig publiceerde Guillon in de 'Overijsselsche almanak voor

oudheid en letteren' voor het jaar 1846 de 'Roermonder tongval', de oudst bekende gedrukte tekst in het Roermonds dialect.²⁹ De aanleiding was een verzoek van Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) in de Kunst- en Letterbode van 1844 aan 'alle liefhebbers hunner moedertaal in Nederland' om dialectteksten in te zenden. Toen niemand reageerde, benaderde hij mogelijke auteurs persoonlijk en met meer succes. Guillon, en anderen uit het westen van Nederland stuurden 'opstellen van eigene vinding', dus met een door henzelf bepaalde inhoud, in.³⁰ Guillon voltooide zijn tekst op 8 december 1844. Hij koos voor een volksverhaal dat in het verre verleden speelde en daarom past in zijn historische belangstelling

Tijdens een ontmoeting met een boer uit Echt – misschien een stijlfiguur – vroeg Guillon naar zijn gewoonte naar plaatselijke verhalen over heksen en spoken. Hij hoorde toen het verhaal van het ontstaan van een grote kuil genaamd de Ketel in het Echter bos, die gegraven zou zijn door twee reuzen. Zij waren ermee opgehouden, omdat een van hen niet zwijgzaam genoeg was. Guillon vervolgde dat hij geen enkel ander verhaal over reuzen in zijn omgeving kende en dat het zeker opgenomen zou zijn in het werk van 'dê goje vader Picardt' dat meer verhalen over reuzen bevatte, indien de laatstgenoemde het had gekend. Ook uit de verwijzing naar Picardt valt af te leiden dat deze bijdrage in het dialect binnen de historische interessesfeer past. Met Picardt is de dominee Johan Picardt (1600-1670) bedoeld, die als eerste archeoloog en geschiedschrijver van Drenthe wordt beschouwd. Hij publiceerde in 1660 een geschiedwerk over Drenthe waarin hij betoogde dat de hunebedden door reuzen

27 Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* 9 (Gorinchem 1847) 591-606.

28 Guillon, Ch., 'Drie kroniekjes der stad Roermond uit den tijd der Fransche Republiek', in: *PSHAL* 5 (1868) 281: 'Den 18 julius 1795 waren te Roermond de vruchten zoo (duur) dat bijna de halve stad geen brood had'.

29 Bakkes, P., 'De "Roermonder tongval" uit 1844 van Charles Guillon', in: *Roerstreek '84, Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek* 16, 151-155; Idem, 'Guillons "Roermonder tongval" uit 1844 en het Roermondse dialect uit 1992', in: *Spiegel van Roermond* 1993, 53-65.

30 Halbertsma, J.H., 'De tongvallen in Nederland', in: *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren* 11 (1846) 49-54.

waren gebouwd.³¹ Halbertsma voegde aan Guillons bijdrage een opmerking toe die impliciet aan Picardt refereerde. Naar zijn vermoeden verwezen dergelijke sagen over reuzen naar de voorhistorische bewoners van Nederland, de Kelten.³² Mogelijk kende Guillon het verhaal over de reuzen te Echt uit de familie van zijn moeder, die immers uit Echt afkomstig was.

Waarschijnlijk in dezelfde jaren veertig had Guillon een schema voor een te schrijven artikel opgesteld, getiteld: 'Doodboek van het Munster te Roermond'. Volgens dit schema zouden de volgende onderwerpen ter sprake komen: 'De stigting en orde, beschrijving der kerk, inwendig en uitwendig – het oud outaer – de tombe – archief verloren door emigratie der religieuzen – alleen gered het doodboek en de lijst der abdisen'.³³ Tot een artikel over het necrologium van de Munsterabdij kwam het niet. Nog in 1863 kondigde de bekende genealoog Fahne een geschiedenis van de Munsterabdij van de hand van Guillon aan. 'Sehr zu wünschen wäre es', zo vervolgt Fahne, 'wenn derselbe auch mit einer Geschichte der Stadt Roermund vorgehen wollte, wozu ihm sein Wissen und seine privativen grossartigen Archivschätze und antiquarischen Sammlungen vor allen anderen besonders befähigen'.³⁴ Noch een geschiedenis van de Munsterabdij noch een geschiedenis van Roermond zijn echter uit zijn pen gevloeid. Het weinige dat Guillon over archeologie, geschiedenis en volksverhalen gepubliceerd heeft, verscheen, afgezien van de drie in 1868 uitgegeven kroniekjes, in de jaren veertig van de negentiende eeuw.

Guillon was ook nauwelijks actief betrokken bij de twee historische verenigingen die in

zijn tijd in Limburg werden gesticht. Op 4 november 1852 werd te Maastricht de eerste provinciale historische vereniging in Limburg opgericht. Het initiatief tot oprichting van het reeds genoemde Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht is naar alle waarschijnlijkheid toe te schrijven aan G.L.D. Franquinet, die sinds 1849 de eerste gemeente-archivaris van Maastricht was. Artikel 1 van het reglement van 4 november 1852 noemt als hoofddoel 'het uitgeven van memoriën (artikelen), diplomaten, charters en andere stukken betreffende de geschiedenis van het tegenwoordige hertogdom Limburg (provincie van het Koninkrijk der Nederlanden) en de beschrijving der kunstwerken en gedenkstukken van oudheid, welke in die provincie aanwezig zijn'. Daartoe zou een jaarboek worden uitgegeven dat aan de leden zou worden toegezonden.

Anders dan de naam zou doen vermoeden, was het genootschap niet enkel op Maastricht geconcentreerd, maar koos het blijkens het geciteerde reglement de hele provincie als werkterrein. Tijdens de bestuursvergadering van 8 november 1852 kwam de samenstelling van de redactie voor de uit te geven *Annales* aan de orde. Het bestuurslid Gordon stelde de vraag of de redactieleden te Maastricht of omgeving woonachtig moesten zijn. De vraag werd door de spreker en andere bestuursleden ontkennend beantwoord. Tot lid van de redactie werd vervolgens Charles Guillon benoemd. In 1853 verscheen de eerste aflevering van de *Annales*, het eerste historische tijdschrift in Limburg, maar Guillon heeft er niet in gepubliceerd.

Het verenigingsleven van dit eerste historische genootschap kwam waarschijnlijk einde

31 Picardt, J., *Korte beschrijvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteiten der provintiën en landen gelegen tusschen de Noordzee, de IJssel, Emse en Lippe, waarbij gevoeght zijn Annales Drenthiae...* (Amsterdam 1660).

32 Guillon, Ch., 'Roermonder tongval', in: *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren* 11 (1846) 101-103. Zie Halbertsma's opmerking op p. 104.

33 RHCL, handschriftencollectie Rijksarchief in Limburg, nr. 115.

34 Fahne, A., *Die Dynasten, Freiherren und jetzigen Grafen von Bocholtz. Beitrag zur alten Geographie, Rechts-, Sitten- und Culturgeschichte des Niederrheins* 1. Band 1. Abtheilung (Keulen 1863) 144, noot 3.

jaren vijftig tot stilstand. De ontbinding van het genootschap volgde in 1864, kort na de oprichting van een nieuwe historische vereniging.³⁵ Op 21 juni 1863 werd te Maastricht het Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg opgericht, waaruit later door fusie het eveneens al ter sprake gekomen Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap ontstond. De doelen die de oprichters voor ogen stonden, zijn beknopt te lezen in een circulaire van 24 juni 1863 en in de statuten van dat jaar. Zij wilden blijkens de circulaire het onderzoek naar de geschiedenis en oudheden van het land en vooral die van het hertogdom Limburg bevorderen, en voorts samenwerken tot behoud van de relictien van oude kunst en nijverheid. Concreet had men op 21 juni 1863 al het plan opgevat om eigen publicaties uit te geven. Daarom werden de leden opgeroepen om bijdragen in te zenden. De eerste aflevering van de eerste jaargang van de *Publications* verscheen in maart 1864. Guillon trad al in 1863 als lid toe, maar vervulde in de vereniging geen functie. Zijn enige bijdrage, aan de *Publications* van 1868, was de uitgave van drie Roermondse kroniekjes uit de jaren rond 1800.³⁶

Het is derhalve nuttig te benadrukken dat de beide Limburgse historische genootschappen zich met name het uitgeven van archiefstukken tot doel stelden en dat uitgerekend Guillon vele interessante oorkonden bezat. Deze heeft vrijwel niets in de periodieken van deze verenigingen, de *Annales* en de *Publications*, gepubliceerd. De *Publications* werden volgeschreven door andere historici, met name, alweer, door Jos Habets. Als historicus was Guillon niet van groot belang.

Op het breukvlak van archeologie en geschiedenis

Op de grens van archeologisch en historisch onderzoek, van belangstelling voor de lokale en gewestelijke geschiedenis, ligt Guillons interesse voor de graven van Gerard IV en Margaretha van Brabant, de stichters van de Munsterabdij, onder hun grafmonument in de Munsterkerk. Beide graven werden al geopend in de zomer van 1843.

Tijdens herstelwerkzaamheden in de kerk ontdekten men na het verplaatsen van de communiebank pal ten oosten van het grafmonument een grote grafsteen die een gemetseld graf van mergel bedekte. Volgens het verslag van de nog te noemen Karel Simon de Vlodrop, kerkmeester van de Munsterkerk sinds 1803, brak een metselaar een gat in de noordelijke wand van dit graf en klom met een toorts naar binnen. Het graf moest aan de westelijke zijde grenzen aan de graven van Gerard IV en Margaretha van Brabant. De metselaar brak een gat in de westelijke wand, juist onder het grafbeeld van Gerard IV. Hij zag een mooi afgewerkt graf in de vorm van een doodskist en trof er het geraamte aan van buitengewone lengte op een eikenhouten plank. Dit geraamte was op het oosten georiënteerd, net zoals het grafbeeld bovengronds. Het doodshoofd was nog van alle tanden voorzien – enkele waren nog gaaf. Vervolgens brak de metselaar de wand open onder het grafbeeld van Margaretha van Brabant. In het graf stond een eikenhouten kistje. Toen hij het naar zich toe wilde trekken, viel het uiteen. Het kistje bevatte een doodshoofd, beenderen en een bos roodachtig lang haar. Het gebeente van Margaretha was meer vergaan dan dat van haar echtgenoot. Het graf van Gerard IV was nooit eerder open geweest, dat van de gravin was aan de noord- en westzijde ooit opengebroken. Na het onderzoek

35 Venner, 'Stichting', 151-158 en de daar vermelde bronnen; RHCL, archief LGOG, inv.nr. 1596.

36 Venner, *Inventaris archief LGOG*, 18-19, 292; Guillon, 'Drie kroniekjes', 275-308.

werden de gemaakte openingen weer met een halfsteens muurtje dichtgemetseld.

Guillon was bij deze opening van de graven niet aanwezig geweest. Hij ondervroeg op 15 januari 1844 koster Henri Janssen, die met hetzelfde verhaal kwam dat Karel Simon de Vlodrop had genoteerd. Het onderzoek had zich over drie avonden uitgestrekt in aanwezigheid van de gebroeders Karel en Jozef Simon de Vlodrop, de koster en de metselaar Raaymans. De avonduren waren gekozen om het onderzoek geheim te houden.

Veertien jaar later, op 7 augustus 1857, werden de graven opnieuw onderzocht; nu door Guillon zelf, en niet meer in het geheim maar in aanwezigheid van de rector, de kunstschilder H. Linssen, de metselaar Raaymans, de koster en de schrijnwerker Pollen junior. Als archeoloog noteerde Guillon als eerste de maten. Beide graven hadden een lengte van 285 centimeter en een breedte van 65 centimeter. Het plafond van beide graven werd gevormd door een spitsboog. De grootste hoogte in het midden was 71 centimeter. In het graf van Gerard IV lagen de beenderen verspreid. Zijn schedel droeg nog wat kort, waarschijnlijk rood haar. De bovenkaak bevatte zestien, de onderkaak vijftien goed bewaard gebleven tanden. Het dijbeen was 52 centimeter lang, het scheenbeen 42 centimeter. Het geraamte had op een eikenhouten plank van 5 centimeter dikte gelegen. In het graf van Margaretha lagen ook alle beenderen verspreid. Bij de schedel lag een pluk rood haar. In de bovenkaak van de gravin zaten nog elf van de oorspronkelijk dertien tanden, in de onderkaak nog zeven van de dertien. Haar dij-

been was 46 centimeter lang.³⁷ De opening van de graven werd nog eens overgedaan in 1876, na het overlijden van Guillon. De toen opgenomen maten wijken enigszins van de door Guillon genoteerde af.³⁸

De schilderijenverzameling van Guillon

Charles Guillon bezat bij zijn overlijden een schilderijenverzameling van 68 werken, een collectie die niet al te groot was. Een gedeelte hiervan werd in januari 1874 geveild, een ander gedeelte, minstens dertien schilderijen, bleef in het bezit van de broer Constant Guillon en werd pas na diens overlijden in 1894 te Keulen ter veiling gebracht en verdween eveneens uit het zicht.³⁹

Het verzamelen van schilderijen en andere kunstvoorwerpen was sinds de zeventiende eeuw een liefhebberij van de ontwikkelde burger, de vermogende koopman of regent. Het opbouwen en bezit van een collectie diende in de eerste plaats tot eigen genoegen en ontspanning, tot ontwikkeling van de smaak. De verzamelaars uit de achttiende eeuw waren niet alleen geïnteresseerd in oude meesters, maar kochten ook eigentijds werk of gaven opdrachten. Zij stelden hun collecties open voor jonge kunstenaars, die zodoende en door het maken van kopieën hun kennis en vaardigheden konden vergroten. De verzamelaar zat tenslotte niet als een gierigaard op zijn schatten. Hij was dikwijls gastvrij en bereid zijn collectie te tonen aan wie er belangstelling voor had. Al vielen de meeste particulieren verzamelingen door openbare verkoop uiteen, zij zijn als voorlopers van

37 GA Roermond, handschriftencollectie J.B. Sivré, inv.nr. 20-2.

38 Creemers, Chr., 'Het praalgraf van Gerardus III, graaf van Gelder en Zutphen en van diens gemalin Margaretha van Brabant alsmede andere grafsteden in O.L. Vrouw-Munsterkerk te Roermond', in: *PSHAL* 14 (1877) 433-455.

39 *Katalog vorzüglicher Gemälde aus dem Nachlasse der Herren Prof. Chr. L. Bokelmann, Berlin, Advocat C. Guillon Roermond... Versteigerung den 19. und 20. Dezember 1894 durch J.M. Heberle* (Keulen 1894). Tussen de pagina's 32 en 33 zijn drie schilderstukken uit de collectie van Charles Guillon afgebeeld. Een exemplaar van de catalogus bevindt zich in de Kunst- und Museumsbibliothek te Keulen, maar zonder annotaties omtrent de kopiers (brief van 22 juni 1989).

de latere musea te beschouwen.⁴⁰ Alvorens na te gaan of Guillon in dit kader past, is het nuttig om vast te stellen dat Guillon niet de eerste verzamelaar van schilderijen te Roermond was.

De oudste bekend schilderijenverzameling te Roermond is die van Jean Dellano Velasco. Hij was superintendent (voorzitter) van de Gelderse Rekenkamer te Roermond in de jaren 1668-1681. Van het bestaan van zijn collectie weten wij slechts dankzij de mededeling dat de te Roermond geboren kunstschilder J.F. Douven (1657-1727) in zijn leertijd Italiaanse meesters in het bezit van Velasco zou hebben gekopieerd. Verzamelaars van schilderijen te Roermond in de eerste helft van de negentiende eeuw waren Petrus Philippus Patricius Josephus Petit (1748-1827), Jan Balthasar Jozef Meyer (1754-1830), Karel Simon de Vlodrop (1781-1847) en Louis baron van Scherpenzeel Heusch (1799-1872). Over de collectie van Meyer is nog het meest bekend.

Deze Meyer was rentenier en bewoonde met zijn echtgenote en personeel een riant huis in de Munsterstraat. Het huis kende aan de tuinzijde een 'kabinetkamer', waar het belangrijkste gedeelte van zijn schilderijencollectie hing, in totaal 113 stuks. De wanden moeten volledig met veelal kleine schilderijen bedekt zijn geweest – lijst aan lijst van de vloer tot aan het plafond. Ook in de overige kamers hingen, waarschijnlijk minder kostbare, schilderijen. In het huis waren in totaal 207 schilderijen aanwezig. Als belangrijkste gold een H. Familie toegeschreven aan Titiaan. Meyer toonde zijn collectie aan geïnteresseerden. Hij stierf als langstlevende op 9 januari 1830 zonder kinderen na te laten. Ruim een maand later werd de inboedel uitvoerig beschreven. Terwijl in het najaar van 1830 de verkoop van roerende goederen plaatsvond, waaronder 72 schilderijen,

werd het tot 125 stukken uitgegroeide schilderijenkabinet pas op 24 augustus 1835 verkocht. Omdat bij de boedelbeschrijving in 1830 en bij de openbare verkoop in 1835 de schilderijen in het kort werden omschreven, is iets over de samenstelling van het kabinet te zeggen. Het kabinet omvatte minstens 47 portretten (38%), achttien historiestukken (14,5%), achttien landschappen (14,5%), twaalf stillevens (10%) en 25 genrestukken (20%). Schilders werden nauwelijks vermeld.

Een tweede verzamelaar van belang was Karel Simon de Vlodrop. Hij bekleedde diverse openbare functies te Roermond, maakte deel uit van de Ridderschap van Limburg en was gedurende een tiental jaren lid van Provinciale Staten van Limburg. Hij overleed ongehuwd op 9 januari 1847. De enige erfgenaam was zijn eveneens ongehuwde broer Jozef Simon de Vlodrop. Pas na diens overlijden op 3 januari 1849 werden de roerende goederen geveild en dus ook de schilderijen. Een korte omschrijving van de 118 schilderijen, zoals bij de collectie Meyer, is niet overgeleverd. Over de samenstelling van de collectie weten wij dus niets, maar zij moet een zekere bekendheid hebben gotten. Vanuit Keulen, Luik, Brussel en Maastricht kwamen er immers kopers naar Roermond.

Charles Guillon is al aan te treffen onder de kopers tijdens de veiling van J.B.J. Meyer in 1835. Hij kocht acht schilderijen, te weten de zeevaart, twee ovale portretten, Sint Rochus in het gasthuis, een pisbeziender (een kwakzalver die met behulp van urine een diagnose stelt), een mand met jonge duiven omgestoten, een oud manshoofd en een ijdelheid. Het getal der schilderijen bedroeg 6,5% van het totaal en het betaalde bedrag 9% van de gehele opbrengst. Op de openbare verkoop van de schilderijen van Karel Simon de Vlodrop verwierf Guillon

40 De gegevens zijn ontleend aan: Venner, G.H.A., 'Verzamelaars van schilderijen te Roermond vóór 1850', in: *Maaslands mélange*, 321-342; Idem, 'Het kabinet van J.B.J. Meyer (1754-1830) te Roermond', in: *Maasgouw* 116 (1997) 93-94; Idem, 'De schilderijencollectie van baron van Scherpenzeel Heusch te Vlodrop', in: *Roerstreek* 2004. *Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek* 36, 79-89; Jacobs, A. en H. Leenders, *Limburg door vreemde ogen. Reisverhalen uit de 19de eeuw* (Maastricht 2017) 138-140, 143.

er zes oftewel 5,1% van het totaal voor 5,5% van de totale opbrengst. Guillon kocht dus niet vele stukken, maar slechts enkele, misschien omdat hij een andere voorkeur en smaak had dan de aankopers in het groot.

Ook later bleef hij zijn collectie uitbreiden. Tijdens de veiling van porselein en kunstvoorwerpen uit de nalatenschap van Clement Michiels van Verduynen op 26 oktober 1869 en volgende dagen te Maastricht kocht hij drie schilderijen voor dertien respectievelijk tien en zeven gulden. De verkoopcatalogus beschrijft in het kort 109 kavels van schilderijen, waarbij enkele kavels twee of drie schilderijen omvatten. De akte van openbare verkoop vermeldt geen nummer of beschrijving, maar enkel de aanduiding 'schilderei'.⁴¹ Guillon kocht het tweede schilderij dat geveild werd. Zou bij de verkoop de volgorde van de catalogus zijn aangehouden, dan verwierf hij als nummer 384 een luik van een kleine triptiek uit de vijftiende eeuw met de schenkster en haar patroonheilige. In de verkoopcatalogus van Guillon van 1874 is onder nummer 53 een gotisch paneel vermeld van een religieuze in gebed, ondersteund door een heilige. Misschien betreft het de genoemde aankoop van 1869. Ten aanzien van beide andere schilderijen die Guillon in 1869 kocht, is zo'n vage identificatie met stukken uit Guillons nalatenschap met nog meer onzekerheden omgeven.

De samenstelling van Guillons collectie kennen wij alleen uit de verkoopcatalogus van 1874, waarin de afbeeldingen in het kort worden aangeduid, meestal met een toeschrijving aan een schilder of diens school. Afgaande op deze omschrijvingen was de schilderijenverzameling samengesteld uit minstens zeven portretten (10%), vier historiestukken (6%), vijftien landschappen (22%), drie stillevens (4,5%),

negentien genrestukken (28%) en achttien religieuze voorstellingen (26%), veelal Maria met Jezus of Jezus aan het kruis. De samenstelling verschilde aanzienlijk van die van J.B.J. Meyer uit de jaren 1830-1835. Meyer bezat veel meer portretten (38,3%) en historiestukken (14,5%), maar minder landschappen (14,5%) en geen religieuze werken.

Wat de toeschrijvingen betreft, werden acht schilderwerken als gotisch omschreven, waaronder twee triptieken, hetgeen correleert met zijn verzameling (laat)gotische beeldhouwwerken. Zeventien schilderijen werden aan de 'Hollandse school' of aan Noordnederlandse schilders toegeschreven, zoals Thomas Wijck, Gerard Lairesse, Caspar Netscher en Vingboom of hun navolgers, twintig aan de 'Vlaamse school' of Zuidnederlanders als Sebastiaan Vranck, Frans Snijders, Christoffel Puytlinck, Frans Pourbus, David Teniers, Jacob Jordaens, Jan van Hoeck en Quintin Metsijs of hun navolgers. Van Sebastiaan Vranck bezat hij wel zes schilderstukken. Afgaande op deze namen zouden de schilderijen uit de zeventiende eeuw dateren. Buitenlandse schilders waren maar weinig in de collectie vertegenwoordigd. Te noemen zijn Claude Joseph Vernet (Avignon 1714 – Parijs 1789) en Guiseppe Nogari (Venetië 1699 – Venetië 1763). Guillon bezat naast oude meesters ook werk van eigentijdse kunstenaars, te weten een landschap van Petrus Gerardus Vertin (Den Haag 1819 – Den Haag 1893) en vijf schilderstukken van de Roermondse schilder Henri Linssen (1805-1896), namelijk een landschap met rustende reizigers, een zeegezicht in de maneschijn, de ruïne van de H. Geestkerk te Roermond, het kasteel te Kessel en een portret van Joannes Knippenbergh.⁴² De acht schilderijen die Guillon in 1835 op de veiling van de schilderwerken van Meyer kocht,

41 RHCL, fonds notarissen Maastricht, inv.nr. 696, akte nummer 211; *Catalogue de porcelaines & faïences anciennes, d'objets d'art et de curiosité...formant la seconde partie des nombreuses collections de feu mr. A.C.H. Michiels van Verduynen...* (Maastricht 1869) 28.

42 Zie voor Henri Linssen: Hellenberg Hubar, B.C.M. van, *Arbeid en bezieling. De esthetica van P.J.H. Cuypers, J.A. Alberdingk Thijm en V.E.L. de Stuers, en de voorgevel van het Rijksmuseum* (Nijmegen 1997) 425-433.

De ruïne van de H. Geestkerk te Roermond in 1821. Olieverf op doek door Henri Linssen (1805-1869), waarschijnlijk na 1842, naar een aquarel van A.F. van Aefferden (1767-1840). Collectie Historiehuis Roermond. Foto: Peter Bors, Beesel.

Portret van Jan van Weert. Olieverf op doek door Rombouts. Collectie Limburgs Museum Venlo, aanwinst familie Geradts (2007). Foto: Limburgs Museum Venlo.

zijn in de verkoopcatalogus van 1874 niet herkenbaar. Mogelijk wisselde de samenstelling van de collectie in de loop der tijd door aankoop en verkoop.

De historische belangstelling van Guillon zou wel eens van invloed kunnen zijn geweest op de samenstelling van de collectie. Deze omvatte immers portretten van Goltzius, Jan van Weert en Knippenbergh. Twee anonieme schilderijen vertoonden de werf te Roermond en een in 1594 gebouwde vestingstoren bij de Sint-Christoffelkerk. Van Henri Linssen bezat Guillon het bekende gezicht op de ruïne van de H. Geestkerk te Roermond en een gezicht op het kasteel Kessel. Opvallend is ook dat de collectie werken van verschillende Roermondse schilders bevatte: Christoffel Puytlinck (1640-1679/1682), J.F. Douven (1656-1727) en Henri Linssen (1805-1896).

Over de kwaliteit van de verzameling valt weinig te zeggen, aangezien tot nu toe maar twee schilderijen konden worden opgespoord. De ruïne van de H. Geestkerk bevindt zich in de collectie van het Historiehuis te Roermond, een portret van Jan van Weert door Rombouts kwam met de portretten van de familie Geradts in 2007 in het Limburgs Museum te Venlo terecht.⁴³ Het onderzoek wordt bemoeilijkt door de omstandigheid dat de akten van openbare verkoop van de verzamelingen van Guillon voor notaris Max Cornelis te Roermond in 1874, al in 1986 niet meer aanwezig waren.⁴⁴ Over de verkoop en de kopers van de dertien schilderijen uit deze collectie te Keulen in 1894 is, zoals reeds vermeld, evenmin iets bekend.

De schilderijencollectie van Guillon van 68

werken was in ieder geval niet zo groot. Clement Michiels van Verduynen bezat ongeveer het dubbele aantal. Klein was de verzameling zeker, wanneer men deze vergelijkt met die van de tijdgenoot A. Philips-Neven die in 1892 te Maastricht werd geveild. De geannoteerde verkoopcatalogus beschrijft 270 schilderijen, waarvan verschillende werden gekocht door Goudstikker, hetgeen wellicht iets zegt over de kwaliteit der werken.⁴⁵

In de jaren zestig van de negentiende eeuw liet Guillon zijn woonhuis in de Swalmerstraat verbouwen om zijn collecties beter te kunnen opstellen. Volgens Van Agt was het schilderijenkabinet ondergebracht in het midden van de eerste verdieping en ontving het daglicht via een bovenlicht. De bouwwerkzaamheden moesten zich over verschillende jaren hebben uitgestrekt. Een gebeeldhouwd cartouche bij de ingang van het huis bevat het jaartal 1861, maar volgens de kadastrale legger vond de samenvoeging van percelen en nieuwbouw in het dienstjaar 1863, dus in het kalenderjaar 1862 plaats. In 1867 vroeg Guillon aan het college van burgemeester en wethouders toestemming tot het plaatsen van een steiger voor het optrekken van de zware stenen die boven op de gevel geplaatst moesten worden.⁴⁶ Volgens Annelies Berg stond zijn verzameling bekend als het Musée Guillon en kon dit musée op uitnodiging worden bezocht.⁴⁷

Het begrip ‘musée’ ten aanzien van de verzamelingen van Guillon, dat een zekere mate van toegankelijkheid voor belangstellenden suggereert, werd voor zover we kunnen zien, niet tijdens leven van Charles Guillon gebruikt.

43 Zie: Lenselink, D., *De kunstcollectie van de Roermondse verzamelaar Charles Guillon (1811-1873). Een onderzoek naar zijn schilderijen* (stageverslag master kunstgeschiedenis Radboud Universiteit Nijmegen 2013).

44 GA Roermond, notarissen van Roermond, notaris P.M.H.S. Cornelis, inv.nr. 16.56, akten nummers 265-384.

45 *Catalogue de l'important cabinet de tableaux anciens et quelques antiquités formé par feu mr. A. Philips-Neven à Maastricht* ([Maastricht 1892]).

46 Agt, J.J.F.W. van, 'Het huis van Charles Guillon', in: *Libellus festinus, een bundel historische opstellen aangeboden aan Joseph H.F.H. Linssen bij gelegenheid van zijn 70ste verjaardag op 6 november 1964* (Roermond 1964) 1, 7, 14, noot 16; RHCL, kadastrale archieven, register 71, inv.nr. 1908, legger Roermond, nr. 1296/4.

47 Berg, A., "'Uit liefde voor zijn 'vaderland'". Charles Guillon als hoeder van Limburgs erfgoed', in: *Spiegel van Roermond* 2011, 56, 58.

Pas in de Notice biographique die aan de verkoopcatalogi van zijn verzamelingen in 1874 voorafgaat, spreekt de auteur Habets van 'son (te weten Guillons) musée d'antiquités et d'histoire'. Verderop in de tekst noemt Habets Guillon een 'conservateur de son propre musée'.⁴⁸ Het begrip 'musée' gebruikt Habets nog eens in een brief aan de commissaris des konings van januari 1885 aangaande de musea en verzamelingen in Limburg. Hij noemt de advocaat Guillon te Roermond, die een museum bezit gevormd door zijn broer, de notaris Guillon.⁴⁹ Het woord 'musée' wordt dus enkel door Habets gebruikt, na het overlijden van Charles Guillon. Of zijn collecties voor belangstellenden toegankelijk waren, zoals die van Meyer en Van Scherpenzeel Heusch, weten wij niet.

Guillon in de rol van mecenas?

Zoals boven vermeld, bezat Guillon enige schilderijen van eigentijdse schilders, namelijk van de te Den Haag werkzame Vertin en van de Roermondenaar Henri Linssen. Van zijn belangstelling voor tijd- en plaatsgenoten blijkt al in 1843. Een jaar eerder verscheen het eerste deel van het door Immerzeel uitgegeven lexicon van kunstenaars.⁵⁰ Guillon miste daarin de beschrijvingen van de beeldhouwer Hendrik Bauer (1752-1824) en de schilder Henri Linssen. Guillon stuurde Immerzeel twee korte biografieën van hen toe in januari 1843 en liet in een postscriptum weten dat de gepubliceerde gegevens over de graveur Jan Michiel Dionisy (1794-1859) ten dele onjuist waren.⁵¹

Het is opvallend dat Guillon vijf schilderijen van de tijd- en plaatsgenoot Henri Linssen bezat, terwijl zijn collectie, afgezien van Vertin, enkel uit oudere schilderwerken was samengesteld. Bernadette van Hellenberg Hubar heeft uit deze omstandigheid afgeleid dat Guillon zich als lokale kunstbeschermer profileerde, zoals zij ook vermoedt dat Linssen het gezicht op de ruïne van de H. Geestkerk naar een tekening van A.F. van Aefferden, in opdracht van Guillon vervaardigde.⁵² Guillon kan de schilderstukken echter ook gewoon in de loop der tijd van Linssen hebben gekocht en trad dan ten aanzien van Linssen minder als begunstiger van de kunst naar voren.

De andere kunstenaar die Van Hellenberg Hubar in verband heeft gebracht met Guillon, is de beeldhouwer Henri Leeuw (1819-1909). Een van de meest interessante opdrachten van Leeuw in zijn Roermondse periode is volgens haar de uitmontering van het huis van zijn beschermheer Guillon in de jaren 1861-1868. Leeuw vervaardigde postuum een buste van Guillon. Dat de plastische buitenversiering van het woonhuis van Guillon van de hand van Leeuw is, is een gereede veronderstelling van Van Agt, die evenwel nog op bewijs en nader onderzoek wacht.⁵³ Van meer belang is de omstandigheid dat Guillon een weldoener was van de kerk te Helden-Panningen. Vier heiligenbeelden in de kerk werden vervaardigd dan wel gerestaureerd door Leeuw. Hij leverde ook een Mariabeeld. Zijn opdrachten voor de kerk te Panningen moet hij aan Guillon en eventueel de familie Engels te danken hebben. De relatie

48 'Notice biographique', *Catalogues... Guillon*, vii. Dat Habets de auteur van deze biografische notitie is, blijkt uit de brief van Constant Guillon aan Habets van 15 oktober 1874 (RHCL, archief Rijksarchief in Limburg, inv.nr. 275bis).

49 RHCL, archief Rijksarchief in Limburg, inv.nr. 275; Provinciaal archief, inv.nr. 9136. Zie ook: 'Lijst der musea en verzamelingen van oudheden en kunstvoorwerpen in het hertogdom Limburg in 1887', in: *Maasgouw* 9 (1887) 131.

50 Immerzeel, J., *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van het begin der vijftiende eeuw tot heden, uitgegeven door C.H. Immerzeel en C. Immerzeel* 1 (Amsterdam 1842).

51 GA Roermond, archief Gerard K.H. Guillon, inv.nr. 1. Zie voor Dionisy: Venner, G., 'Jan Michiel Dionisy (1794-1859), graveur te Roermond', in: *Maasgouw* 114 (1995) 1-12. Zie voor Baur: Smeets, M.K.J., 'Een herinnering aan de Franse revolutie in het Gemeentemuseum te Roermond', in: *Maasgouw* 83 (1964) 18-19. De gegevens over Baur werden Guillon verstrekt door Karel Simon de Vlodrop.

52 Hellenberg Hubar, van, *Arbeid en bezieling*, 430.

53 Hellenberg Hubar, van, *Arbeid en bezieling*, 440; Agt, van, 'Huis Charles Guillon', 10.

Het middengedeelte van het huis van Charles Guillon in de Swalmerstraat te Roermond. De plastische buitenversiering is mogelijk van de hand van Henri Leeuw (1819-1909). Fotocollectie GA Roermond.

tussen Guillon en Leeuw maakt zo te zien nog de meeste kans op de kwalificatie van mecenas ten opzichte van de kunstenaar.

Tenslotte zou Guillon een belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de bekende architect P.J.H. Cuypers (1827-1921). Volgens Van Hellenberg Hubar was de rol van Guillon als mentor van Cuypers vooral daarin gelegen, dat hij zijn omvangrijke boekerij voor de aankomende architect openstelde, waar de meest moderne literatuur op het gebied van architectuur en oudheidkunde te vinden was.⁵⁴ Zij noemt Guillon nog enige keren als mentor van Cuypers, die een sleutelrol in Cuypers carrière heeft gespeeld.⁵⁵ De bron voor de relatie tussen Guillon en de zestien jaar jongere Cuypers vormt een artikel van Victor de Stuers uit 1897, waarschijnlijk in het kader van Cuypers zeventigste verjaardag. De Stuers schrijft: 'Zijn oogen (voor middeleeuwse kunst) gingen meer en meer open toen hij van een Roermondschen liefhebber van oudheden, den notaris Guillon, het werk van De Caumont, 'Cours d'antiquités monumentales' te leen kreeg'.⁵⁶ Het uitgeleende werk kan van grote betekenis voor Cuypers zijn geweest, maar het gaat ons inziens te ver om Guillon als beschermheer en mentor van Cuypers te presenteren.

Guillon en de monumenten. De restauratie van de Munsterkerk

Niet alleen als verzamelaar van archeologische voorwerpen en archiefstukken, maar ook als opponent van Cuypers inzake de uit te voeren restauratie van de Munsterkerk is Guillon bekend. Restauratie van monumenten impliceert belangstelling voor oude, met name uit de Middeleeuwen daterende bouwwerken. Die belangstelling vinden wij al terug in de jaren

54 Hellenberg Hubar, van, *Arbeid en bezieling*, 37; Idem, 'De voetsporen van Charles Guillon. Verzamelbeleid en inrichting van het Rijksmuseum te Amsterdam onder V.E.L. de Stuers, P.J.H. Cuypers en J.A. Alberdingk Thijm', in: *Maaslands mélange*, 346.

55 Hellenberg Hubar, van, *Arbeid en bezieling*, 45, 89, 405, 426.

56 Stuers, V. de, 'Dr. P.J.H. Cuypers', overdruk uit: *Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen (1897)* 188-228, p. 8. Zie ook: Linssen, G.C.P., 'De jonge jaren van bouwmeester Cuypers', in: *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek 37 (1974)* 255-256.

dertig van de negentiende eeuw, in de Belgische periode van Limburg.

Op 1 april 1834 verzocht de gouverneur der provincie Limburg aan de burgemeesters om een lijst van gebouwen of monumenten op te stellen die wegens hun ouderdom, verleden of als kunstwerk de aandacht van de regering verdienen. De regering zou maatregelen treffen 'ten eijnde het behoud onzer nationaale antiquiteiten te verzekeren en voor te komen de veranderingen van gedaente, welke men dezelve dikwijls doet ondergaan ten nadeele der kunst en der historie van het land'. In een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken van 28 juni 1834 gaf de gouverneur een overzicht van de reacties die hem in ieder geval uit Sittard, Meerssen, Valkenburg, Roermond, Herten en Grubbenvorst hadden bereikt. De burgemeester van Roermond had na enig aandringen laten weten dat de Munsterkerk het enige monument ter plaatse was en al in de Franse tijd geklasseerd zou zijn in de tweede categorie van oudheden van het keizerrijk.⁵⁷

In hetzelfde jaar 1834 is voor zover bekend voor het eerst sprake van een poging van belangstellenden om het slopen van een bedreigd monument te voorkomen, te weten de kerk van Horn. Deze kerk bevatte in de zuidelijke muur het Romeinse wijaltaar van Mars Halamardus. Dit wijaltaar moet meer dan lokale bekendheid hebben genoten, want de inscriptie was al gedrukt in Knippenberghs geschiedwerk uit 1719.⁵⁸ Gemeentebestuur en kerkbestuur van Horn hadden aan het provinciaal bestuur te Hasselt subsidie gevraagd om een nieuwe kerk te kunnen bouwen. De districtscommissaris gaf daarop op 9 december 1834 het van hem gevraagde advies. Hij had de kerk

bezocht en geconstateerd dat deze bouwvallig was en te klein voor de alsmaar groeiende bevolking. Vergroting van het bestaande gebouw was geen alternatief voor nieuwbouw. De architectuur was al bedorven door diverse uitbreidingen. Wegens zijn ouderdom behoeft het kerkgebouw niet behouden te blijven. Onjuist was volgens hem hetgeen de rekestranten betoogden, namelijk dat deze kerk in de oudste tijden een heidense tempel was geweest. Het wijaltaar van Mars Halamardus moest deze bewering dekken. De afbraak van de kerk was evenwel strikt noodzakelijk.⁵⁹

Het rekest dat kennelijk voor het behoud van de kerk pleitte, is in het Provinciaal archief niet bewaard gebleven. De zienswijze van de opstellers zal verwoord zijn, waarschijnlijk door Guillon, in het Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa: 'De oude kerk van Horne was een der eerste Christentempels van ons land; zij was geheel en al van hardsteen gebouwd'.⁶⁰

Voordat de restauratie van de Munsterkerk aan de orde was, heeft Guillon zich tenminste twee keer in de gemeenteraad over monumenten c.q. bouwwerken uitgesproken. Tijdens de vergadering van 27 juni 1857 kwam het vaststellen van een verordening voor het kerkhof aan de orde. De burgemeester suggereerde enige artikelen uit de verordening op de begraafplaatsen van Deventer over te nemen, met name 'omtrent het in bouwvalligen of verouderden staat verkeeren van gedenkteeken, of men deze al dan niet zal ruimen'. Tegen dit laatste kwam Guillon in verzet: 'De heer Guillon zegt dat de monumenten in verouderden staat moeten blijven, dat dit zijn schoon heeft, en voor het geval van bouwvalligheid de gemeente toch

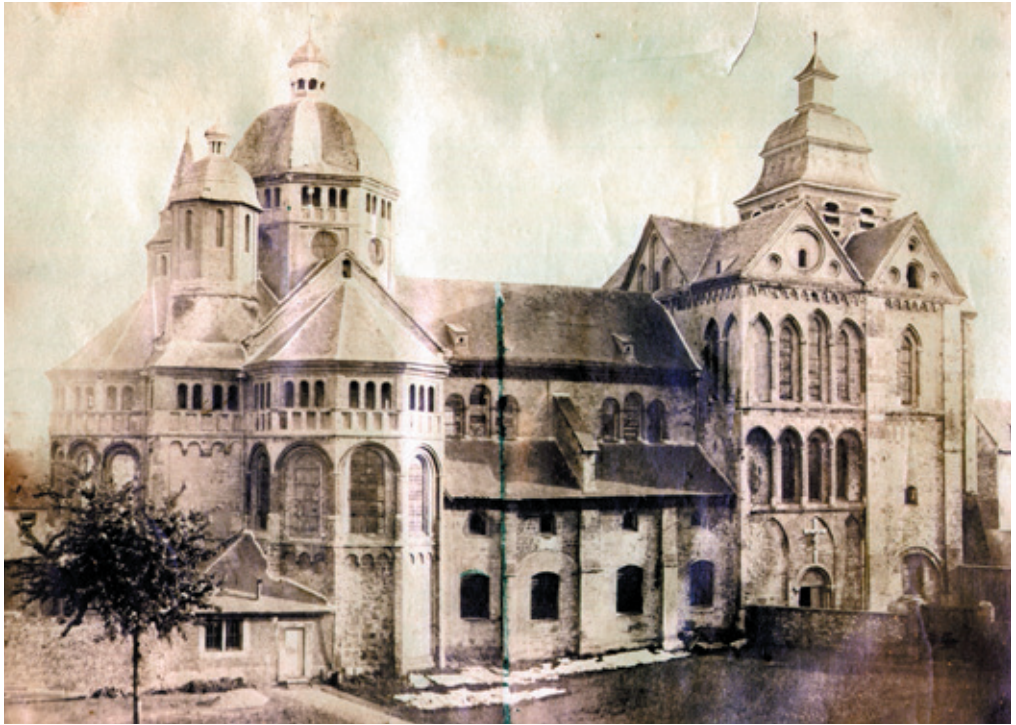
57 'Limburgsche monumenten in 1834', in: *Maasgouw* 5 (1883) 902-904; Hövell tot Westerfliet, J.G.F.M.G. van, 'De Kraanpoort te Roermond', in: *Maasgouw* 84 (1965) 180-181.

58 Knippenbergh, J., *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae* (Brussel 1719) 21. Zie de inscriptie ook in het laatste manuscript voor de drukker: RHCL, archief bisschop Roermond, inv.nr. 2272.

59 RHCL, Provinciaal archief, inv.nr. 11041, 6 K nr. 44.

60 Aa, van der, *Aardrijkskundig Woordenboek* 5 (1844) 843.

De Munsterkerk vanuit het noordoosten vóór de restauratie. Foto uit 1863. Fotocollectie GA Roermond.

middelen van voorziening moet hebben, evenals voor de bouwvalligheid van een huis'.⁶¹

In de vergadering van de gemeenteraad van 30 juni 1859 keurde Guillon het plan van een nieuwe kapel in de Weerd af. Het moest zijns inziens zo worden veranderd, dat wellicht tegen dezelfde kosten uitvoering kon worden gegeven aan een 'wat stijl en proportie betreft, verbeterd plan'.⁶²

Nadat in 1861 een globale begroting was opgemaakt voor de restauratie van het exterieur van de Munsterkerk, vervaardigde Cuypers ontwerptekeningen die hij eerst ter goedkeuring aan de oudheidkundige James Weale te Brugge voorlegde. Na enige wijzigingen wer-

den deze van 22 maart tot 4 april 1863 in het stadhuis ter inzage gelegd. Over de plannen voor het exterieur ontstond al gauw een hevig conflict, toen Guillon in anonieme bijdragen in *De Volksvriend* bezwaren formuleerde tegen het al te ingrijpende karakter van Cuypers ontwerp. Zo zou de barokke klokkentoren op de westbouw vervangen worden door twee achzijdige torens. De auteur in *De Volksvriend* was van mening 'dat het opdringen van twee torens waar slechts eene bestaan heeft, niet alleen geene restauratie is, maar wel degelijk als eene verminking van het oorspronkelijke plan dient beschouwd te worden'. Voor- en tegenstanders van deze restauratie beriepen zich op onder-

61 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 149, f. 80v.

62 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 151, f. 54.

scheiden deskundigen. Beide partijen wendden zich tot Viollet-le-Duc te Parijs.⁶³ Intussen was op 1 mei 1863 op plechtige wijze gestart met de restauratie van de koepel van de Munsterkerk.

Viollet-le-Duc werd uiteindelijk uitgenodigd door de gemeente Roermond om in het geschil over de uit te voeren restauratie te beslissen. Die uitnodiging leidde nog tot discussie in de vergadering van de gemeenteraad van 17 april 1864 over de vraag of men met Viollet-le-Duc kon volstaan en of de kosten niet te hoog zouden oplopen. In overleg tussen de burgemeester, Guillon en de rector van de Munsterkerk, zo bleek, had laatstgenoemde met Viollet-le-Duc ingestemd. Daar beide partijen het over de scheidrechter eens waren, kon deze worden gevraagd naar Roermond af te reizen. Op het bezwaar van de kosten was geantwoord: 'de zaak is van te groot gewigt, wij willen den eersten van Europa laten komen'. Niettemin rees de vraag, kennelijk van de kant van de voorstanders van Cuypers plannen, of er nog meer deskundigen uitgenodigd moesten worden.

Guillon antwoordde dat het hem een genoegen was te constateren dat de tegenpartij terugdeinsde voor het oordeel van zodanig man als Viollet-le-Duc. De voornaamste geschilpunten in de restauratiekwesitie waren de spitsgevels op de kleine torens bij de koepel, het aanbrengen van dubbele vensters in plaats van enkele (in de zijbeuken), het aanbrengen van ornamenten en ogiven (spitsbogen) waar die niet waren, en de twee torens. Zou Viollet-le-Duc van mening zijn dat deze wijzigingen achterwege moesten blijven, dan zouden vele kosten gespaard zijn. Ook in die zin was het voor de gemeente van belang dat een beslissing

werd genomen. Overigens had Guillon er geen bezwaar tegen dat ook James Weale werd gevraagd. Vervolgens rees het bezwaar dat ingeval de twee deskundigen het niet eens werden, een derde moest worden uitgenodigd. Dat was weer niet naar de zin van het raadslid Michiels: 'Wil men nu zooveel personen laten komen om de zaak te onderzoeken en bepleiten, men moet toch vrede hebben met de uitspraak van Viollet-le-Duc die dan op de hoogste echelle staat, want de gemeenteraad moet daaraan houden en kan geen genoeg nemen met personen van minder allooi of zoogenaamde deskundigen, want dan moesten in de kosten van drie personen worden voorzien'.⁶⁴

De gedenkwaardige vergadering met Viollet-le-Duc vond plaats op 30 augustus 1864. Het was een vergadering van de gemeenteraad, uitgebreid met de leden van de Maria Munstervereeniging die de restauratie financieel begeleidde, de beheerders der kerk, en voorts de heren H. Linssen, kunstschilder, H. Leeuw, beeldhouwer, de architecten C. Weber en F. van Schoubroeck en de al onder de raadsleden vermelde Guillon, die kritiek op de restauratieplannen hadden. Linssen en Leeuw, die wij al eerder tegenkwamen, hadden in 1850 nog met Cuypers samengewerkt tijdens de (eerste) restauratie van het interieur van de Munsterkerk en het plaatsen van een nieuw hoofdaltaar. Hun gezichten en dat van secretaris Boermans van het bisdom waren afgebeeld op de vier apostelfiguren die het altaar sierden.

De vergadering waarin Viollet-le-Duc zich zou uitspreken, begon met een incident: Cuypers legde tekeningen over die behoorlijk afweken van de in 1863 tentoongestelde en goedgekeurde. Hij beweerde het recht daartoe

63 *De Volksvriend. Weekblad van Roermond* 16 mei 1863 nr. 20; Agt, J.J.F.W. van, 'Roermonds Munsterkerk vóór en na Cuypers', in: *Opus musivum aangeboden aan professor doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962* (Assen 1964) 85-113; Devliegheer, L., 'Het restauratie-ontwerp uit 1863 van de Munsterkerk in Roermond', in: *Bulletin KNOB* 71 (1972) 17-18; Agt, J.F. van, 'Viollet le Duc en de restauratie van de Munsterkerk in Roermond', in: *Bulletin KNOB* 71 (1972) 19-20. Zie ook: Verhage, H., *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*. Maaslandse Monografieën 66 (Hilversum 2003) 64-66.

64 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 157, p. 218-220.

te hebben, hetgeen de burgemeester tegen-
sprak. Guillon verklaarde vervolgens dat de kri-
tiek niet op de persoon (van Cuypers) was
gericht, maar voortvloeide uit de ‘zucht om
eene deugdzame restauratie te verkrijgen’.
Opvallend is het dat de discussie in deze uitge-
breide gemeenteraadsvergadering blijkens de
notulen enkel gevoerd werd tussen Guillon,
Cuypers en Viollet-le-Duc. Ten aanzien van de
twee torens merkte Guillon op dat er maar één
toren behoorde te zijn, omdat er afgaande op
de ‘grondslag’ (fundament) en de oorspronke-
lijke spitsgevel (van de westbouw) nooit twee
torens waren geweest, ‘dat men ieder oorspron-
kelijk werk, ieder oorspronkelijk tracé moet
conserveren’, waarbij Guillon uit het werk van
Viollet-le-Duc citeerde! Guillon geloofde niet
dat er oorspronkelijk in een tweede toren was
voorzien en dat die niet was uitgevoerd door
geldgebrek, ‘daar de vorst van het land die de
kerk voor zijne moeder liet bouwen, de rijkste
souverein was’.

Viollet-le-Duc antwoordde dat er zeker
nooit twee torens hadden gestaan op de west-
bouw, dat misschien door geldgebrek of andere
oorzaak het bouwen ervan had belet. Men
moest inderdaad geen andere tracés volgen dan
de bestaande, en hij vond die van twee torens
aan beide zijden van de narthex (westbouw).

Cuypers, kennelijk geïrriteerd, vroeg zich
af ‘of men hier gekomen is om de critique te
zien verdedigen’. Hij ontkende dat en betoogde
dat men bijeen was ‘om te zien op welke wijze
het beste tot de uitvoering der restauratie te
geraken’. Guillon meende dat de ‘critique’ (de
critici van Cuypers plannen) zich moest verde-
digen in het bijzijn van Viollet-le-Duc, omdat
deze juist vanwege de kritiek naar Roermond
was gekomen. Op deze wijze werden de kosten
van zijn komst verantwoord.

Vervolgens kwam onder meer het gebruik
van mergel of tufsteen aan de orde. Guillon gaf
aan dat de meeste kerken langs de Rijn, met
name te Keulen en Bonn, van tufsteen waren.
Cuypers had aan de koepel mergel gebruikt,
omdat de tufsteen van slechte kwaliteit was.
Guillon vroeg zich nu af of men in het alge-
meen met dezelfde materialen moest werken.
Viollet-le-Duc antwoordde bevestigend, wan-
neer die van goede kwaliteit waren.

Aan het einde van de vergadering vatte
Guillon de conclusies samen. Er zouden twee
torens komen met als gevolg het afbreken van
de oorspronkelijke spitsgevels van de west-
bouw. De koepel was niet in de oorspronkelijke
stijl gerestaureerd. Er kwamen geen ornamen-
ten in de cirkel van de voorgevel en geen dub-
bele vensters. Verder wenste Guillon dat werd
vastgelegd dat er een groot verschil was tussen
het oorspronkelijke in het stadhuis tentoonge-
stelde plan, waarop de kritiek zich had gericht,
en het nadien gewijzigde plan dat nu was over-
gelegd.⁶⁵

Op het belangrijkste punt, de twee torens,
had Guillon geen gelijk gekregen. De torens
werden vierkant gebouwd in de plaats van acht-
hoekig en een geleding hoger dan oorspronke-
lijk voorzien. In 1863 was de Maria
Munstervereniging opgericht, die zoals ver-
meld gelden bijeenbracht voor de restauratie
naar de plannen van Cuypers. Guillon – toch
een verenigingsman – is er geen lid van gewor-
den.⁶⁶

Guillon en de archieven van het Overkwartier

Belangstelling voor archieven als bronnen voor
de geschiedbeoefening reikt terug tot de jaren
twintig van de negentiende eeuw. In juli 1827
kreeg het gemeentebestuur van Roermond een
brief doorgestuurd van de minister van

65 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 158, p. 213-227. Het rapport van Viollet-le-Duc van 31 augustus 1864 is opgenomen op p. 243-258.

66 GA Roermond, archief Sint-Christoffelparochie, inv.nr. 58o.

Binnenlandse Zaken. De koning had blijkens dit schrijven bij Koninklijk Besluit van 23 december 1826 bevolen ‘dat de Nederlandsche geschiedenis zooveel mogelijk uit de nog aanwezige oirkonden nader worde opgehelderd’. De rijks-, provinciale-, stedelijke- en andere archieven moesten derhalve aan een nauwkeurig onderzoek worden onderworpen om belangrijke documenten op te sporen. Tevens dienden er maatregelen te worden genomen om ‘het behoud dezer verzamelingen, niet zelden aan verwaarlozing ten prooi, van nu af duurzaam te verzekeren’.

Op 20 maart 1828, bijna een jaar later, gaven burgemeester en schepenen van Roermond als hun mening ‘dat in de oude archieven dezer stad geene documenten berusten welke iets tot de Nederlandsche geschiedenis zouden kunnen bijdragen dan de oude privilegieboeken dezer stad bestaande uit drie deelen aanvangnemende met den beginne der 14de eeuw’. Voorts maakten zij nog melding van het archief van de Staten van het Overkwartier. De gouverneur liet op 1 oktober 1828 weten: ‘De goede bewaring en regeling der in Uedelachtbare stad aanwezige oude archieven zijn mij voorgekomen een punt te zijn hetwelk de zorg van het plaatselijk en provinciaal bestuur overwaardig is’. De gouverneur ‘nodigde’ burgemeester en schepenen uit om een commissie van deskundige personen te benoemen die een inventaris zou samenstellen. Ook zouden maatregelen getroffen moeten worden om ontvreemding van archieven te voorkomen. Het antwoord uit Roermond van 4 november 1828 was in zekere zin onthullend: In de bovenlokalen van het stadhuis lagen de procesdossiers van het Hof van Gelder in grote wanorde. Daar deze stukken niet meer enig administratief nut hadden, wilde het stadsbestuur deze overdragen aan de arrondissementsrechtbank. In een ander afge-

sloten lokaal bevond zich het archief van de Staten van het Overkwartier. Met behulp van de oude inventaris van de syndicus J.B. Sijben zou een commissie trachten de aldaar heersende wanorde te beëindigen. Over het archief van het oude stadsbestuur van vóór de Franse tijd werd niet eens gesproken! Belangstelling voor het stadsarchief als bron voor de plaatselijke geschiedenis was er nog niet.⁶⁷

Het belang van oude archieven zag men pas in toen het te laat was. Tijdens de Belgische periode liet de Brusselse archivaris Gachard op 30 oktober 1831 met de sterke arm onder protest van het gemeentebestuur de belangrijkste bestanddelen van het archief van de Staten weghalen en naar Brussel vervoeren. Het betrof de charters, de registers en banden, uitgezonderd de rekeningen, en de stukken over de laatste jaren van het Oostenrijks bewind. De weggevoerde bescheiden werden in het kader van de overeenkomst van 13 oktober 1845 tussen Belgische en Nederlandse gedelegeerden aangaande de ruil van archieven met betrekking tot beide provincies Limburg, naar Maastricht overgebracht.

Op 14 maart 1846 liet de gouverneur aan de minister van Buitenlandse Zaken weten dat de uitwisseling van deze archiefstukken feitelijk had plaatsgehad. Ook de bescheiden van de Staten van het (Oostenrijks) Overkwartier die in 1831 uit Roermond waren weggevoerd, bevonden zich nu te Maastricht. De gouverneur vroeg de minister wat met deze stukken moest gebeuren. Ingevolge artikel 18 van het Barrièretraktaat van 1715 moesten de archieven van de Staten in Roermond berusten. Maar volgens de gouverneur konden deze wegens hun gewestelijk belang beter bij het provinciaal bestuur dan in de stad Roermond worden bewaard. De minister vond dat in zijn schrijven van 12 mei 1846 een goed idee. Sinds het

67 RHCL, Provinciaal archief, inv.nr. 9137. Zie voor deze en de volgende jaren: Bloemen, C., *De wordingsgeschiedenis van het Rijksarchief in Limburg* (Maastricht 1966) 31-41, 50-67.

Barrièretraktaat van 1715 was de ‘staat van zaken’ (de politieke situatie) zodanig veranderd dat er voor de mogendheden wel geen aanleiding was om inzage van de stukken te vragen. Zou zoiets toch al eens voorkomen, dan kon aan die wens evenzeer te Maastricht worden voldaan.⁶⁸

Het Barrièretraktaat van 1715, gesloten aan het einde van de Spaanse successieoorlog (1702-1713), bepaalde in genoemd artikel dat de archieven van het Overkwartier ongedeeld te Roermond zouden blijven berusten. Voor elk van de soevereinen die een gedeelte van het Overkwartier hadden verworven – Pruisen, Oostenrijk, de Republiek – zou een inventaris worden gemaakt en zij zouden toegang tot die archiefstukken krijgen betreffende het door hen bezeten gedeelte van het Overkwartier. De Staten van het Overkwartier waren in de achttiende eeuw evenwel van mening dat dit artikel geen betrekking had op hun archief, maar op dat van het Hof van Gelder.

De burgemeester en schepenen van Roermond kregen lucht van het feit dat de in 1831 meegenomen handvesten en andere stukken naar Maastricht waren gezonden, en zij vroegen de gouverneur op 4 november 1846 om ‘dezelve in het archief dezer stad te willen doen herstellen’. De gouverneur citeerde in zijn antwoord van 10 november 1846 uitgebreid de brief van de minister van Buitenlandse Zaken van 12 mei en concludeerde: ‘Dientengevolge zijn bedoelde documenten definitief in het gewestelijk archief alhier gedeponed’. De gouverneur weigerde dus om de stukken aan Roermond over te dragen. Vergelijking van deze stukken met de oude inventaris van Sijben leerde bovendien dat Gachard niet alle registers en stukken had meegenomen. De stad moest dus in het archief nagaan of er nog bescheiden

behorend tot de archieven van Opper Gelderland oftewel de Staten van het Overkwartier aanwezig waren. De stad, kennelijk beducht mogelijk nog meer archiefstukken kwijt te raken, reageerde niet.⁶⁹

Het verblijf van een belangrijk gedeelte van het Statenarchief te Maastricht, dat vanuit de Roermondse optiek in de laatste stad thuis hoorde, bracht Guillon tot actie. In 1847 verscheen het deel van het Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa, waarin het lemma over Roermond was opgenomen, dat, zoals boven beschreven, naar alle waarschijnlijkheid door Guillon was geredigeerd. Ten aanzien van het stadhuis werd aan het lezerspubliek onder meer bekend gemaakt: ‘In een bovenvertrek vindt men de archieven van het voormalige Overkwartier van Gelderland die volgens art. 18 van het Barrière-traktaat van 1716 hier moeten berusten. Zij zijn niet geregeld en liggen thans in de grootste wanorde. In 1831 heeft de rijksarchivarius van België, met behulp van de gewapende magt, een groot gedeelte dezer archiven opgeligt en naar Brussel vervoerd, tot hiertoe zijn zij nog niet op hare vorige bewaarplaats teruggebracht’.⁷⁰ Guillon wendde zich vervolgens op 2 december 1847 tot de griffier van Provinciale Staten, de Roermondenaar François Bernard Hubert Michiels van Verduynen (1802-1881).⁷¹ Deze had het dossier in het onder hem berustende provinciaal archief doorgenomen. Ondanks de weigering tot teruggave zag hij nog wel een uitweg. Men moest zich rechtstreeks tot de koning wenden, niet alleen het stadsbestuur van Roermond, maar ook de hoogste rechterlijke en bestuurlijke autoriteiten, en benadrukken dat het archief niet direct voor Roermond, maar voor zijn omgeving en het arrondissement in het algemeen van belang was.

68 RHCL, Provinciaal archief, inv.nrs. 488, kabinet nr. 1387 en 1952, verbaal gouverneur 19 mei 1846 nr. 14.

69 RHCL, Provinciaal archief, inv.nr. 1973, verbaal gouverneur 10 november 1846 nr. 9.

70 Aa, van der, *Aardrijkskundig Woordenboek* 9 (1847) 593.

71 *Nederland's Adelsboek* 88 (1999) 347.

Aangezien de zaak geen grote haast had, zou Michiels deze bij zijn eerstvolgend bezoek aan Roermond met Guillon mondeling doorne-
men.⁷² Of Guillon dit advies van 12 januari 1848 heeft opgevolgd, is onbekend. Ruim een jaar later kreeg de gouverneur een brief van de minister van Binnenlandse Zaken van 9 maart 1849 ter begeleiding van een schrijven van L.F.J. Janssen, de reeds eerder genoemde conservator van het kabinet van archeologie te Leiden en goede kennis van Guillon. De tekst van zijn brief is in het Provinciaal archief niet bewaard gebleven, maar handelde over het terugbrengen naar Roermond van de archieven van het voormalige Overkwartier van Gelderland. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Guillon ervoor gezorgd dat Janssen bij de minister voor de Roermondse zaak tussenbeide kwam.

De minister vroeg op 9 maart 1849 de gouverneur om advies. Wel niet geheel toevallig wendden ook burgemeester en schepenen van Roermond zich korte tijd later, op 25 maart 1849, tot de gouverneur. Zij betoogden dat de archieven van het voormalige Overkwartier volgens artikel 18 van het Barrièretraktaat te Roermond bewaard moesten blijven en daar ook nog waren, afgezien dan van het gedeelte dat in 1831 met geweld was weggevoerd. De stad Roermond had krachtens dit nog geldend traktaat een verkregen recht (op het archief), waarvan de raadpleging vooral lokale belangen diende en dus beter te Roermond kon geschieden. De gouverneur diende er dus voor te zorgen dat de betreffende archiefbescheiden werden teruggestuurd en 'als het eigendom als 't ware der stad in derzelve archief hersteld'. In deze brief maakte Roermond voor het eerst uitdrukkelijk aanspraak op het eigendomsrecht van het Statenarchief.

Na de terugkeer, zo vervolgden burgemeester en wethouders, zou op basis van de oude

inventaris van Sijben tot ordening worden overgegaan, waarna uit het archief inlichtingen konden worden verstrekt. Het doelmatigst zou het zijn de zorg van de Gelderse archieven aan een lid van het gemeentebestuur of de secretaris toe te vertrouwen om het onder het aantrekken van een deskundige te laten inventariseren. Dat was een gewichtig, moeilijk en langdurig werk dat de nodige tijd zou kosten, ook nog omdat het niet mogelijk was dat iemand zich enkel met het archief bezighield. Geenszins kon dit werk buiten toezicht van een lid van het gemeentebestuur of de secretaris worden verricht.

In het licht van deze brief moet het antwoord van de gouverneur aan de minister van 11 april 1849 worden gezien. Wat de conservator Janssen over de archieven had geschreven, was juist. Voor Maastricht en omstreken was het archief van minder belang, des te meer voor het arrondissement Roermond. Wanneer zich te Roermond personen bevonden die lust en geschiktheid bezaten 'om deze oude bescheiden dienstbaar te maken aan de wetenschap', dan wilde hij zich niet tegen de overdracht verzetten. Echter, Roermond kon als stad geen aanspraak maken op het bezit van het archief. De gouverneur stelde derhalve voor om het archief over te dragen en een commissie voor het archief in te stellen, bestaande uit de burgemeester, de president van de rechtbank en de districtscommissaris, die speciaal voor dit archief een archivaris zouden benoemen.⁷³

De minister van Binnenlandse Zaken voerde overleg met zijn collega van Buitenlandse Zaken en antwoordde op 21 juli 1849 aan de gouverneur dat deze gemachtigd was de archieven van het Overkwartier van Gelderland naar Roermond over te brengen om verenigd te worden met hetgeen aldaar gebleven was. Zoals voorheen moest de zorg worden toever-

72 GA Roermond, archief en handschriftencollectie Charles Guillon, inv.nr. 1.

73 RHCL, Provinciaal archief, inv.nr. 501, kabinet nr. 3388.

trouwd aan het stedelijk bestuur, dat immers genegen was voor de ordening te zorgen. Het voorstel van een aparte archiefcommissie wees de minister dus af. Over het eigendomsrecht van de stad op het archief sprak de minister zich niet uit. Op 10 augustus 1849 liet de gouverneur aan het stadsbestuur weten dat de archieven konden worden opgehaald. Overeenkomstig het voorstel van de stad van 25 maart kon de goede bewaring aan een lid van het stedelijk bestuur of de secretaris onder toevoeging van een deskundige worden opgedragen.⁷⁴ Het beheer van het archief bleef c.q. kwam weer geheel in handen van de stad. Daar de minister niet gereageerd had op de aanspraken van Roermond op het archief, kon men aldaar in de mening verkeren dat die aanspraken van de stad waren geaccepteerd en deze eigenaar van het archief was. Aldus werd in de jaren veertig van de negentiende eeuw de kiem gelegd van de Roermondse archiefkwestie die in de jaren 1889-1901 tussen Rijk en gemeente speelde over het behoud van de archieven van het Overkwartier te Roermond.⁷⁵

Na 1849 heeft vooral Guillon als gemeenteraadslid teruggegrepen op het principe dat het Statenarchief te Roermond moest berusten, wanneer verzoeken tot uitlening van stukken of zelfs verplaatsing van het archief in de gemeenteraad aan de orde kwamen. Op 29 mei 1857 behandelde de raad het verzoek van de archivaris van de provincie Gelderland om twee stukken uit het archief van het voormalige Overkwartier uit te lenen. De minister van Binnenlandse Zaken die bemiddelde, vond dat aan de aanvraag kon worden voldaan, als het stukken betrof aangaande het thans Nederlandse gedeelte van het Overkwartier. Guillon vond dat in de brief van de minister een

onjuistheid zat. Een gedeelte van het Overkwartier was thans Pruisisch, zoals Elmpt. Daar had men evenzeer recht op het aanwezig blijven van de stukken te Roermond. Nu de minister bemiddelde, zwakte Guillon zijn bezwaren af en stelde met de burgemeester en het raadslid Thissen voor om tegen ontvangstbewijs uit te lenen. Onder de beraadslaging vond hij het toch raadzamer om ter voorkoming van moeilijkheden en mogelijk verlies niet de originelen, maar afschriften te sturen en aldus werd besloten.⁷⁶

In 1860 werden plannen gemaakt om een provinciaal archief te Maastricht op te richten. Gedeputeerde Staten lieten aan het gemeentebestuur weten dat dan de archieven van het voormalige Overkwartier naar Maastricht moesten worden overgebracht. In de gemeenteraadsvergadering van 22 november 1860 was Guillon een tegenstander van dit plan. Hij herinnerde aan het wegvoeren door Gachard in 1831 en aan het Barrièretraktaat. Voor wegvoering van het archief was volgens hem toestemming van de drie betrokken mogendheden nodig. De gemeenteraad besloot de afstand van het archief te weigeren.⁷⁷

In dezelfde geest redeneerde Guillon later. Uit een brief van Gedeputeerde Staten van 7 mei 1862 bleek dat de minister het recht van de stad op het archief van het voormalige Overkwartier niet erkende en het archief als een staatsarchief beschouwde, waarover de regering vrijelijk kon beschikken. Guillon zette in de raadsvergadering van 24 juli 1862 uiteen dat het inderdaad een staatsarchief was, maar met een bijzonder karakter. Het betrof niet alleen deze Nederlandse of Limburgse streek, maar ook Pruisische gemeenten, zodat het een internationaal archief was en te midden van de

74 RHCL, Provinciaal archief, inv.nr. 2096, verbaal gouverneur 10 augustus 1849 nr. 5.

75 Bloemen, C., *De Roermondse archiefkwestie 1889-1901* (Maastricht 1966), waar op p. 15 ten onrechte wordt vermeld dat Guillon in die jaren al lid van de gemeenteraad was.

76 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 149, f. 70-70v.

77 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 152, f. 127v.-128. Zie: Bloemen, *Wordingsgeschiedenis*, 110-115.

belanghebbende gemeenten te Roermond ter inzage moest blijven berusten, welke plaats door het Barrièretraktat was aangewezen.⁷⁸

Wat minder ferm gedroeg men zich op 5 juli 1870, aan de vooravond van de Frans-Duitse oorlog. De burgemeester bracht het via de minister van Binnenlandse Zaken binnengekomen verzoek van de gezant van de Noord-Duitse Bond in behandeling. Er werd uitlening gevraagd van bepaalde stukken voor zes weken en van onder meer het zogenaamde Legerboek, een register van afschriften van oorkonden, voor twee à drie maanden. De burgemeester vond dat dat niet kon. Volgens het Barrièretraktat kon men alleen inzage te Roermond en afschriften krijgen, maar geenszins de stukken zelf opeisen of uit het archief nemen. Guillon betoogde dat Pruisen altijd al de stukken betreffende het Pruisische Overkwartier had willen hebben, maar daarin door het Barrièretraktat was gehinderd. Hij vreesde dat ingeval van weigering de Noord-Duitse Bond, 'thans in eene andere betrekking staande', bij de andere mogendheden stappen zou ondernemen om de stukken te verwerven. Die mogendheden zouden mogelijk minder bezwaar maken, zodat Roermond een belangrijk gedeelte van het archief zou kwijtraken. De gemeenteraad was huiverig om een besluit te nemen. De burgemeester die naar Den Haag ging, zou de minister raadplegen, ook over de garanties voor het terugkeren der stukken, indien deze werden opgestuurd.⁷⁹

In hun schrijven aan de gouverneur van 25 maart 1849 hadden burgemeester en wethouders het inventariseren van de Gelderse archieven, dus het archief van de Staten, in het vooruitzicht gesteld, en wel onder toezicht van een lid van het gemeentebestuur of de secretaris

onder het aantrekken van een deskundige. Met die deskundige doelden zij zeer waarschijnlijk op Guillon, zoals blijkt uit een in 1859 opgesteld rapport van Bakhuizen van den Brink. Deze was in 1854 benoemd tot archivaris des rijks te 's-Gravenhage en rapporteerde in 1859 over plannen betreffende de oprichting van een provinciaal archief in Limburg. Hij had zich reeds in 1854 op de hoogte gesteld van de archieven te Maastricht en Roermond. In de laatste stad zag hij 'eene vrij wel geordende, doch niet geïnventariseerde massa stukken'.

De bekende oudheidkundige Guillon was de welwillende gids in dit labyrint geweest. Hij was de enige die toegang tot het archief had. Guillon wees Bakhuizen van den Brink de oudste gedeelten aan die door hem geordend en geëtiketteerd waren. Veel verder was hij wegens zijn drukke werkzaamheden niet gekomen. Guillon liet doorschemeren dat een benoeming tot archivaris van Roermond hem wel zou aantstaan, mits de regering hem de kosten voor het aannemen van een klerk (voor het uitvoerende werk) vergoedde. Bakhuizen van den Brink stond welwillend tegenover dit plan en nodigde Guillon uit om een verzoek in te dienen, maar Guillon werd door andere bezigheden in beslag genomen.⁸⁰ Ook in de vergadering van de gemeenteraad van 22 november 1860 gaf Guillon aan genegen te zijn het archief te inventariseren, indien de gemeenteraad 100 tot 150 gulden, mogelijk per jaar, beschikbaar stelde. Was het archief – een niet genoeg te waarden schat – eenmaal geïnventariseerd, dan was geen archivaris meer nodig, maar enkel iemand die voor de bewaring zou zorgen.⁸¹ Guillon is niet aan het ordenen van archieven toegekomen.

Het jaar 1866 was een mijlpaal ten aanzien van de organisatie van het archiefwezen in

78 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 154, f. 81-81v., 90-91.

79 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 164, p. 274-275.

80 Fruin, R., *De gestie van Dr. R.C. Bakhuizen van den Brink als archivaris des rijks 1854-1865 hoofdzakelijk uit zijne ambtelijke correspondentie toegelicht* ('s-Gravenhage 1926) 121-122. Zie ook: Bloemen, *Wordingsgeschiedenis*, 108.

81 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 152, f. 127v.-128.

Limburg. Per 1 april 1866 benoemden Gedeputeerde Staten G.L.D. Franquinet tot provinciaal archivaris en op diezelfde dag ging het provinciaal archief als zelfstandige instelling open.⁸² Op 17 december 1866 benoemde het gemeentebestuur van Roermond J.B. Sivré tot stadsarchivaris. Ten behoeve van hun ambtsuitoefening heeft Guillon enige keren geïntervenueerd. Tijdens de vergadering van Provinciale Staten in de zomer van 1867 vroeg Guillon, waarom aan de provinciale archivaris in zijn instructie geheimhouding was opgelegd ten aanzien van de stukken onder zijn beheer, terwijl hij toch de bezoekers van het archief in de gelegenheid moest stellen om van de inhoud kennis te nemen. De commissaris des konings bespeurde eveneens enige tegenspraak, maar dacht dat alle ambtenaren ter griffie redelijk aan geheimhouding waren gebonden. Er konden stukken zijn, waarvan de inhoud niet zonder toestemming van het hoger gezag bekend konden worden gemaakt. Ook het lid Van Wintershoven merkte op dat de geheimhouding van de inhoud van bepaalde stukken soms gevorderd kon worden in het algemeen belang. Guillon antwoordde dat hij niet begreep 'welk belang er kan bestaan in de geheimhouding van titels en bescheiden die geklasseerd en geïnventariseerd worden in het belang der geschiedenis'. Zouden er gevallen zijn waarin geheimhouding vereist was, dan had men de geheimhouding tot die gevallen (in de instructie) moeten beperken. Guillon wenste overigens geen voorstel te doen, maar vroeg Gedeputeerde Staten te onderzoeken of de archivaris van deze algemene verplichting kon worden ontheven, hetgeen de commissaris des konings toezegde.⁸³

In de vergadering van de gemeenteraad van Roermond van 23 november 1869 had het raadslid Rijke er bezwaar tegen dat de archivaris thuis werkte. Hij moest op het stadhuis aanwezig zijn. Hij mocht geen archiefstukken meenemen, want er zou iets kwijt kunnen raken. Guillon had er geen bezwaar tegen dat de archivaris thuis werkte. Op het stadhuis zou hij moeten zijn om bezoekers te helpen, maar dan moest hij, kennelijk om de tijd in te halen, wel 's avonds doorwerken. Het ontvreemden van stukken kon thuis gebeuren, maar even goed in het stadhuis. Wanneer men iemand benoemde, diende men de persoon ook te vertrouwen. Rijke bleef erbij dat de archivaris op het stadhuis diende te zijn. Dan kon men zien wat hij deed. Op werken thuis was geen controle. De burgemeester sloot de discussie door aan te kondigen dat B. en W. zouden bepalen dat de archivaris van 9.00 tot 12.00 uur op het stadhuis aanwezig moest zijn.⁸⁴ Van meer belang was de salarisverhoging van 400 naar 600 gulden die Guillon op 28 november 1870 voorstelde. Men was immers zeer tevreden over Sivrés werkzaamheden. Er was grote vraag naar de twee afleveringen van de inventaris van het Oud archief die al waren verschenen. Een hoger salaris paste ook beter bij zijn de wetenschappelijke opleiding die men moest hebben genoten, waarbij de kennis van vier talen vereist was. Het raadslid Michiels van Verduynen vond 400 gulden wel genoeg en het raadslid Thissen vroeg hoe lang de inventarisatie wel niet zou duren. Guillon schatte op minstens tien jaar. Michiels van Verduynen was nog steeds tegen verhoging van de jaarwedde, waarop Guillon betoogde hoe geschikt men voor dit werk moest zijn. Ook de burgemeester vond het salaris van 400 gulden niet teveel. Zou de archivaris vertrekken, dan was het moeilijk een opvolger

82 Bloemen, *Wordingsgeschiedenis*, 128.

83 Provinciale Staten, Notulen van het verhandelde in de zittingen gedurende hunne gewone zomervergadering van 1867 (Maastricht 1867) 273-274.

84 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 164, p. 113-114.

te vinden. Bij de stemming werd het voorstel met negen tegen drie stemmen aangenomen.⁸⁵

Samenvattend: Guillon was in de ogen van tijdgenoten een geschikte kandidaat om de archieven in het Roermondse stadhuis te ordenen, maar door zijn ambtelijke werkzaamheden en nevenfuncties kwam het er niet van. Toen eenmaal archivariissen waren benoemd, kwam hij voor hun belangen op. Vanwege zijn belangstelling voor archieven spande hij zich ervoor in dat de in 1831 weggevoerde archiefbescheiden in 1849 naar Roermond terugkeerden.

Guillon als verzamelaar van archieven en archiefstukken

Van de omvang van de door Guillon verzamelde archiefstukken bleek pas in de in 1874 samengestelde catalogus van de te veilen bescheiden, die 830 nummers omvatte. Naar aanleiding van deze catalogus en met het oog op het eventuele aankopen van stukken schreef de provinciale archivaris Franquinet op 24 november 1874 een rapport aan Gedeputeerde Staten van Limburg, waarin hij een wat beklemmende schets gaf van de verzamelactiviteiten van Charles Guillon:

‘Wijlen de heer Guillon die erkend was als een geleerd en in de oudheden zeer ervaren man, was met eene groote niet te verzaden zucht behebt om buiten en behalve archeologische voorwerpen, welke zijne geliefkoosde studie waren, ook geschiedkundige bescheiden en charters te verzamelen. Van deze weliswaar maakte hij geen gebruik of liet ze ook niet door anderen benutten, maar hoopte ze zonder orde los of in pakketten in zijne boekerij op, waar de meesten verscholen zijn gebleven en nu eerst na zijn dood als een gevonden schat voor de

Limburgsche geschiedenis zijn tevoorschijn gekomen.

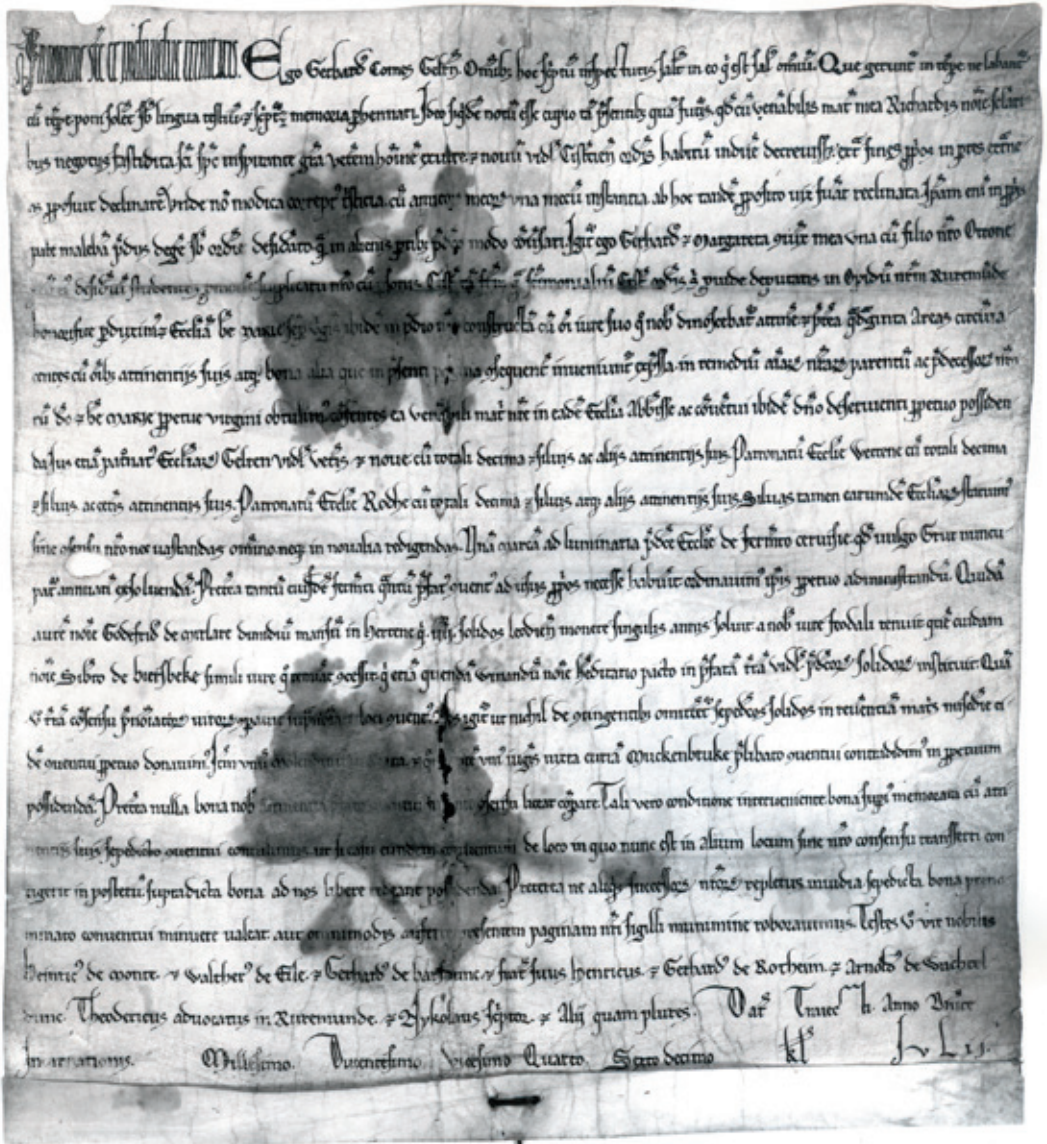
Hoe hij aan velen dier stukken is geraakt, beschuldigt hem 't eenstemmig gevoelen der met zijne handelingen eenigzins bekende personen, niet altijd zeer kiesch te zijn geweest in de door hem aangewende middelen om er zich van meester te maken. Zoo beweert men dat hij de besturen van landelijke gemeenten of leden dier besturen verzocht die stukken te mogen nazien en, tot meerder gemak van dat onderzoek, ze naar zijn huis voor eenigen tijd te mogen overbrengen, ofwel dat hij burgemeesters of raadsleden wist te overreden dat de archiefstukken beter bij hem zouden geborgen zijn als in hunne gemeenten. Op zulke wijze zou hij ten gevolge of van de onverschilligheid der meeste gemeentebesturen opzichts de oude archieven, of van zijne persoonlijke bekendheid en 't vertrouwen dat hij destijds algemeen inboezemde, in 't bezit gekomen zijn van gemeentelijke bescheiden welke niet in zijn leven van hem teruggeëischt zijnde, thans zullen geveild worden.

Op eene soortgelijke wijze schijnt hij ook 't archief der kathedrale kerk en van 't vorig bisdom Roermond hebben weten te verkrijgen, nl. van den een of anderen kerkmeester. Velen te Roermond herinneren zich nog, gelijk mij gezegd is geworden, dat bedoelde archieven met verscheidene handkarren naar zijn huis zijn gebracht'.⁸⁶

Franquinet roept aldus het beeld op van een bezeten verzamelaar die onder het mom van lenen en betere berging de oude stukken wist te ontfutselen, die echter na zijn dood door de erfgenaam Constant Guillon zouden worden verkocht. Aan de andere kant is het zeer waar-

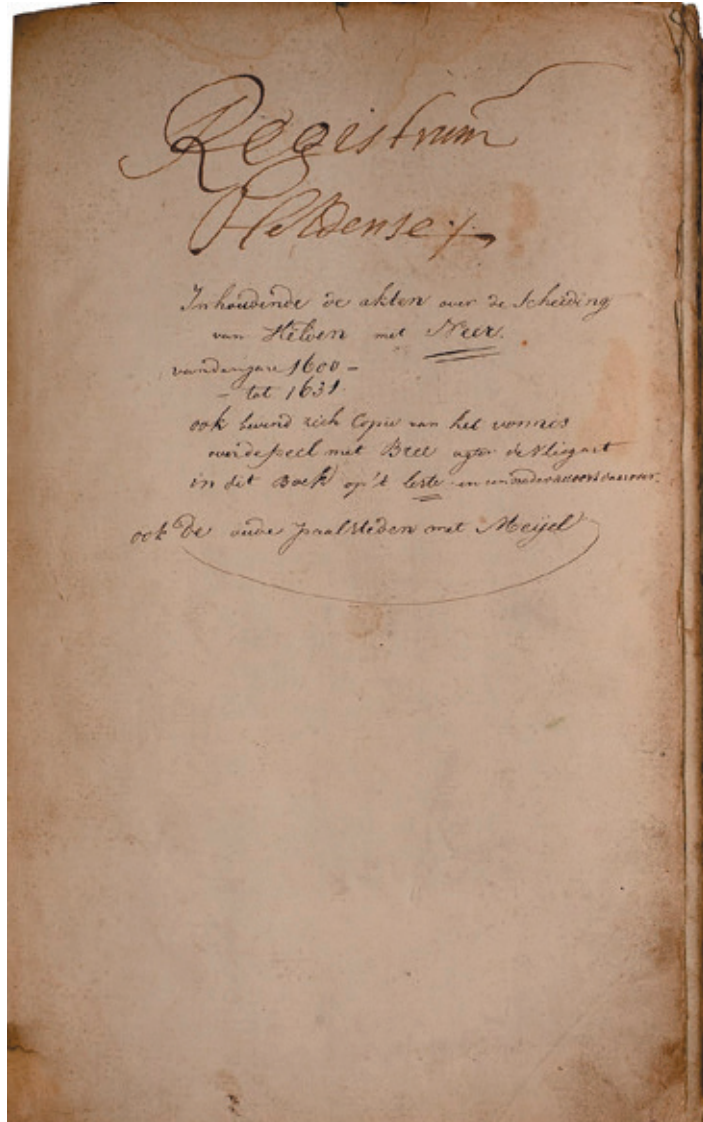
85 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 164, p. 336-338.

86 RHCL, Provinciaal archief, inv.nr. 4499, verbaal G.S. 27 november 1874. Zie het concept van deze brief in: archief Rijksarchief in Limburg, inv.nr. 54.

De stichtingsoorkonde van de Munsterabdij te Roermond van 16 juni 1224. RHCL, archief Munsterabdij Roermond, inv.nr. 3. Foto: RAL H.L. Mordang.

Titelpagina van het
Registrum Heldense,
een register betreffende
de grensgeschillen tussen
Helden en omliggende
plaatsen uit het begin van
de zeventiende eeuw.
GA Peel en Maas te
Panningen, archief
gemeente Helden,
inv.nr. 10.

schijnlijk, zoals Franquinet al liet doorschemeren, dat door de belangstelling dan wel de verzamelwoede van Guillon vele bescheiden uit het Ancien Régime bewaard zijn gebleven in een periode van verwaarlozing en onverschilligheid. In hetzelfde rapport herinnerde Franquinet er immers aan dat 'vóór de benoeming van den heer Beltjens als secretaris der gemeente Roermond in 1848 't archief dier gemeente zonder eenig toezicht in de bovenkamers van 't stadhuis lag, te prijs en buit voor ieder die er wilde van nemen'.

Guillon verzamelde niet enkel fraaie archiefstukken zoals middeleeuwse oorkonden met zegels, maar ook minder in het oog springende stukken, waaronder de procesdossiers van het officialaat, de kerkelijke rechtbank van het eerste bisdom Roermond, die Habets later 'van minder belang toeschenken' voor de geschiedenis van het bisdom Roermond.⁸⁷ Guillon publiceerde weliswaar niet veel, maar indirect is hij als verzamelaar van grote betekenis voor de geschiedbeoefening in Limburg.

Niettemin moeten wij nagaan wat er waar is van de door Franquinet vermelde bewering dat Guillon al dan niet onder valse voorwendelen bescheiden uit gemeentearchieven op het platteland in zijn bezit bracht. Verontrustend lijkt het in dit kader ook dat het oud archief te Roermond vóór 1848 zonder toezicht was. Raadpleging van de verkoopcatalogus van 1874 leert dat in zijn nalatenschap geen stukken werden aangetroffen uit het archief van de Staten van het Overkwartier of procesdossiers van het Hof van Gelder die in het stadhuis werden bewaard. Slechts twee nummers uit de verkoopcatalogus moeten op enig moment uit het stadhuis zijn verdwenen, namelijk een dossier

over een heksenproces te Echt uit 1620 en een privilege voor de stad Roermond van hertog Reinald IV uit 1410.⁸⁸ Te koop werd ook aangeboden het zogenaamde 'Registrum Heldense', een register met akten en getuigenverhoren over de grenzen en grensgeschillen tussen Helden en omliggende plaatsen, in het begin van de zeventiende eeuw gecollationeerd door J. van den Kerckhove. Het wordt in 1815 in de inventaris van het gemeentearchief van Helden als 'eenen (register) geschreven door Jan van Kerckhove' omschreven. Via zijn schoonfamilie moet Guillon in het bezit ervan zijn geraakt. In 1874 werd het register door de gemeente Helden teruggekocht.⁸⁹ Als goede bekende in Helden zal hij ook de handschriften van pastoor Joannes Knippenbergh hebben verworven. De meeste overige stukken betreffende plaatsen rondom Roermond zijn evenwel niet afkomstig uit de respectievelijke gemeentearchieven, maar uit de archieven van kerkelijke instellingen te Roermond die daar onroerend goed, boerderijen, bezaten.

Afgezien van losse archiefbescheiden bezat Guillon het archief van het kapittel van de H. Petrus te Sint Odiliënberg, sinds 1361 kapittel van de H. Geest te Roermond dat in 1569 werd omgezet in het kathedrale kapittel ([858] 1297-1797), het archief van het officialaat, de kerkelijke rechtbank van het eerste bisdom Roermond (1599-1797), het archief van de bisschop van het eerste bisdom Roermond ([1561] 1665-1802), en in ieder geval een gedeelte van het Roermondse Begijnhof en van het parochiearchief. Hij bezat belangrijke delen van het archief van de Munsterabdij te Roermond uit de dertiende eeuw, dat zoveel informatie bevat over de stichting van de abdij rond 1220 en de

87 Habets, J., *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan* 2 (Roermond 1890) v.

88 Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van het hoofdgerecht Roermond 1459-1796* (Maastricht 1987) 93-94; Catalogusnr. 3 = thans GA Roermond, archief hoofdgerecht Roermond, procesnr. 3256; catalogusnr. 267 = thans GA Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 351.

89 Catalogusnr. 51 = thans GA Peel en Maas te Panningen, archief gemeente Helden, inv.nr. 10. Zie ook inv.nr. 849.

wording van Roermond als stad. In eerste instantie is de aanwezigheid van het archief van het klooster Sint-Gerlach te Houthem vreemd, maar zulks is wel te verklaren. Het klooster verliet in 1786 Houthem en vestigde zich in het kloostercomplex van de kartuizers te Roermond. Dit klooster was kort tevoren als gevolg van de wetgeving van Jozef II opgeheven. Na het overlijden van de laatste kloosterzuster in de eerste helft van de negentiende eeuw schonk advocaat Schoenmaeckers, wiens vader tegen betaling van lijfrenten de roerende en onroerende goederen van het klooster had overgenomen, het archief aan Charles Guillon.⁹⁰

Afgezien van dit archief van het klooster Sint-Gerlach weten wij ook van het necrologium van de Munsterabdij, wie de vorige bezitter was. Zoals reeds eerder vermeld, had Guillon waarschijnlijk begin jaren veertig van de negentiende eeuw een schema opgesteld voor een artikel getiteld: 'Doodboek van het Munster te Roermond'. Het bevat een codicologische beschrijving van het bekende necrologium en een facsimile van de letters. Het necrologium was 'in het bezit van den hoogwelgeboren heer jonkheer Simon de Vlodrop', waarmee de ook al eerder genoemde Karel Simon de Vlodrop (1781-1847) ofwel diens broer Jozef Simon de Vlodrop (1785-1849) moet zijn bedoeld.⁹¹ Beiden waren ongehuwd en met het overlijden van de laatste stierf de Roermondse tak van de familie uit. Van één der gebroeders Simon de Vlodrop of hun erfgenamen zal Guillon het necrologium hebben verworven. De datum ante quem van de vererving is 23 maart 1861, omdat Fahne op die dag het aan hem uitgeleende necrologium aan Guillon retourneert. In 1863 blijkt Guillon ook

de naamlijst der abdisen, de twee cartularia en andere oorkonden van de Munsterabdij te bezitten. Of deze eveneens voorheen in het bezit van de familie Simon de Vlodrop waren, is onzeker.⁹²

Zou men ten aanzien van archiefbescheiden van topstukken moeten spreken, dan zouden daartoe te rekenen zijn de beide stichtingsoorkonden van de Munsterabdij uit 1224, de beide cartularia met oorkonden vanaf 1220 en het vermelde necrologium uit dit archief. Verder zijn te noemen het cartularium van het kapittel van de H. Geest, met de schenkingsoorkonde van Sint Odiliënberg aan de bisschop van Utrecht uit 858 zoals ook de oorkonden van de heren van Valkenburg in het archief van het klooster Sint-Gerlach vanaf 1202. Uit recentere tijd zouden daartoe ook de besluitenregisters van de bisschop van Roermond vanaf 1665 behoren, die de kern van het bisschoppelijk archief uitmaken.

In samenhang met de archiefbescheiden kunnen ook de weinige zegelstempels behandeld worden die in Guillons bezit waren. Zegelstempels zijn matrijzen met een afbeelding en een omschrift spiegelverkeerd. Door het stempel in zachte was te drukken, ontstaat het zegel dat ter bekrachtiging van de inhoud aan oorkonden werd gehecht. Guillon bezat de zegelstempels van Angelus d'Ongnies et d'Estrees (1701-1722) en Philippus Damianus van Hoensbroek (1775-1793), bisschoppen van Roermond, van het klooster Sint-Gerlach, van de prior van het klooster der predikheren te Maastricht en van Magdalena van Egmont, prinses van Chimay, vrouwe van Weert. Daarnaast behoorden de zegelstempels van het leenhof van Dieteren, de laathof van Sint-Joost en Roosteren en dat van Wessem, waarschijn-

90 RHCL, Provinciaal archief, inv.nr. 4499, verbaal GS 27 november 1874. Zie ook: Dukers, B., *Kluisenaars in de stad. Bouwgeschiedenis van het Roermondse kartuizerklooster* (Wijk en Aalburg 2012) 151-153.

91 RHCL, handschriftencollectie Rijksarchief in Limburg, nr. 115; Venner, G., 'Het archief van de Munsterabdij te Roermond in de negentiende eeuw', in: *Nederlands Archiefblad* 93 (1989) 64-75.

92 GA Roermond, archief en handschriftencollectie Charles Guillon, inv.nr. 1; Fahne, *Dynasten Bochoholtz*, 144 noot 3.

Zegelstempel van Angelus d'Ongnies et d'Estrees, bisschop van Roermond 1701-1722, spiegelverkeerd afgebeeld. RHCL, collectie zegelstempels Rijksarchief in Limburg, inv.nr. 181. Foto: RAL H.L. Mordang.

Het waarschijnlijk niet gebruikte zegelstempel van de schepenbank Wessem uit de zeventiende of achttiende eeuw, spiegelverkeerd afgebeeld. RHCL, collectie zegelstempels Rijksarchief in Limburg, inv.nr. 87. Foto: RAL H.L. Mordang.

lijk van de schepenbank met het omschrift 'Santus Medardus', tot zijn verzameling. Het ligt voor de hand dat de zegelstempels van de twee bisschoppen en het klooster Sint-Gerlach samen met het archief door Guillon werden verworven. Twee andere – het zegelstempel van de laathof van Sint-Joost en Roosteren en dat van Wessem – kocht Guillon op de veiling van de verzameling munten van Clement Michiels van Verduynen op 29 april 1872 en volgende dagen.⁹³ De genoemde zegelstempels werden in 1890 door het Rijksarchief in Limburg aangekocht.⁹⁴

Wat deed Guillon met de door hem verzamelde archiefbescheiden? Volgens het citaat

van Franquinet uit 1874 maakte hij er geen gebruik van 'of liet ze ook niet door anderen benutten, maar hoopte ze zonder orde los of in pakketten in zijne boekerij op'. Dat Guillon weinig publiceerde, hebben wij al vastgesteld. De mening van Franquinet lijkt te worden ondersteund door de verkoopcatalogus. Die kende in ieder geval geen ordening naar archieven, maar geeft beschrijvingen van stukken in willekeurige volgorde. Aan de andere kant is in het In memoriam in De Volksvriend van 15 november 1873 te lezen dat Guillon een bereidwillige vraagbaak was voor ieder die zich bezighield met oude geschiedenis, in het bijzonder die van het oude Gelder, met Romeinse of Germaanse

93 RHCL, fonds notarissen Maastricht, inv.nr. 701 akte nummer 94; *Catalogue des monnaies et médailles, jetons, méraux, décorations etc. et de la bibliothèque numismatique formant la troisième et dernière partie des nombreuses collections de feu m. le baron A.C.H. Michiels van Verduynen.* (Maastricht 1872) nrs. 2984 en 2987. In 1836 werden de grote collecties oorkonden en zegelstempels van de graaf de Renesse-Breidbach geveild. Onder de zegelstempels, gerangschikt naar steden, bevond zich er een van de stad Wessem in het graafschap Horn. Deze vermelding zou betrekking kunnen hebben op het door Guillon verworven exemplaar, maar waarschijnlijk eerder op het stads- en schepenbankzegel van Wessem dat in de jaren 1443-1793 in gebruik was, omdat in het omschrift Wessem stad wordt genoemd. Zie: (Kreglinger, A.), *Analyse critique de la collection des diplomes, sceaux, cachets et empreintes formant une partie du cabinet de mr. le comte C.W. de Renesse-Breidbach* (Antwerpen 1836) 340 nr. 39 (Stadsbibliotheek Maastricht SB 178 H 16); Frankewitz, S. en G. Venner, *De zegels der steden en dorpen in het Overkwartier van Gelder/Die Siegel der Städte und Dörfer im geldrischen Oberquartier 1250-1798* (Venlo-Geldern [1987]) nrs. 203, 204.

94 RHCL, collectie zegelstempels Rijksarchief in Limburg, nrs. 75, 87, 117, 119, 130, 167, 176, 181, 258.

oudheden, en voorts voor degenen die in munten of penningen deden of archiefonderzoek verrichtten. Stelde Guillon dan toch zijn archiefverzameling voor geïnteresseerden beschikbaar?

In 1861 verscheen te Roermond van de hand van kapelaan Albert Wolters een boek over de heiligen Wiro, Plechelmus en Odgerus en het kapittel van Sint Odiliënberg. Aan dit eerste geschiedenisboek over Sint Odiliënberg voegde Wolters als bijlagen de teksten van 22 oorkonden toe, ten dele 'uit de bibliotheek van den heer notaris Guillon'. Wolters had dus oorkonden uit Guillons bezit mogen kopiëren.⁹⁵ In het bezit van Guillon waren een plattegrond van de opstelling van de troepen van de hertog van Cumberland tussen Roermond en Melick en Herkenbosch in 1748, een plan van de vestingwerken van Roermond uit 1750 en een ongedateerde kaart van de omgeving van Roermond. Zij werden door de stadsarchivaris J.B. Sivré gekopieerd, de eerstgenoemde op 10 juni 1870.⁹⁶

De belangstelling ging blijkbaar vooral uit naar het archief van de Munsterabdij. A. Fahne die het necrologium uitgeleend had gekregen, drukte de oorspronkelijke rond 1546 geschreven tekst, maar zonder de latere aanvullingen, af in zijn in 1863 uitgegeven genealogisch werk over de familie(s) Van Bocholtz. Ook de naamlijst van abdisen en kloosterzusters van 1770 nam hij op.⁹⁷ In hetzelfde jaar 1863 publiceerde de reeds genoemde James Weale het eerste gedeelte van een overigens niet voortgezette

tekst over de Munsterkerk. Hij en later nog eens Franz Bock drukten bij hun kunsthistorische beschouwingen over de Munsterkerk een der twee stichtingsoorkonden uit 1224 af die Guillon bezat.⁹⁸ Ook L.A.J.W. Sloet kon deze oorkonden in het bezit van Guillon opnemen in zijn 'Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen'.⁹⁹ Het oudste cartularium van de Munsterabdij, aangelegd rond 1240, leende Guillon in 1872 uit aan het Staatsarchiv te Düsseldorf, waar een afschrift werd vervaardigd, terwijl daar ook uittreksels uit het tweede cartularium uit het midden van de vijftiende eeuw werden gemaakt.¹⁰⁰

Merkwaardig is nu dat wel de Düsseldorfse archivaris Harleß kennis heeft kunnen nemen van de twee cartularia, maar kennelijk niet de Roermondse collega Sivré. Ook Sloet heeft deze aanvankelijk niet gekend. De catalogus van de te veilen archiefstukken werd in 1874 evenmin door Sivré samengesteld, maar door Jos Habets, toen nog kapelaan te Berg en Terblijt, sinds 1881 rijksarchivaris in Limburg. Hij werd door de erfgenaam Constant Guillon 'niet alleen als oud vriend mijns broeders, maar ook als letterkundig en wetenschappelijk man' geacht.¹⁰¹ Habets benutte de gelegenheid om met toestemming van de erfgenaam in september en oktober 1874 afschriften uit de beide cartularia te vervaardigen. Hij stelde deze vervolgens ter beschikking van Sloet die de oorkonden als aanvullingen opnam, in te voegen in het eerste deel van zijn oorkondenboek dat in 1872 was verschenen.¹⁰² Historisch onderzoek op

95 Wolters, A., *De heiligen Wiro, Plechelmus en Odgerus en het kapittel van Sint Odiliënberg* (Roermond 1861). Zie: Venner, G., 'Albert Wolters en het oudste verleden van Sint Odiliënberg', in: *Roerstreek 2017 Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek* 49, 17-33.

96 GA Roermond, topografische atlas, nr. D 49.

97 Fahne, *Dynasten Bocholtz*, 146-166 respectievelijk 144-146.

98 Weale, W.H.J., 'Eglise de Notre Dame de Ruremonde', in: *Le Beffroi* 1 (1863) 244; Bock, F., 'Die ehemalige Stiftskirche Unserer Lieben Frau zu Roermond', in: *Rheinische Baudenkmale des Mittelalters. Ein Führer zu den merkwürdigsten mittelalterlichen Bauwerken am Rheine und seinen Nebenflüssen* 3.7. (Keulen-Neuss 1873) 2-4.

99 Sloet, L.A.J.W., *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288* 1 ('s-Gravenhage 1872) 479-481.

100 Landesarchiv NRW Abteilung Rheinland Duisburg, Handschriften B VI 4.

101 RHCL, nalatenschap Habets, inv.nr. 1, brief van 17 februari 1874.

102 Sloet, *Oorkondenboek*, 466bis noot; RHCL, nalatenschap Habets, inv.nrs. 23, 22.

basis van het archief van de Munsterabdij, maar ook op dat van het kapittel van de H. Geest, kon pas na het overlijden van Guillon op gang komen, toen de stukken door de gemeente Roermond waren aangekocht en onder het beheer van Sivré kwamen. Sivré publiceerde regesten van de akten in de cartularia en gaf het necrologium volledig uit.¹⁰³ Integreerend blijft de vraag, waarom noch Habets noch Sivré tijdens het leven van Guillon, die toch in de gemeenteraad voor Sivré opkwam, in de gelegenheid waren om de zo belangrijke oorkonden in de cartularia over te schrijven.

Conclusies en vergelijking

In het voorafgaande is het beeld geschetst van Guillon als archeoloog en historicus die zich inzette voor de terugkeer van archieven naar Roermond en de restauratie van de Munsterkerk, maar die noch over geschiedenis noch over archeologie veel heeft geschreven. Hij was eerder verzamelaar van historische voorwerpen zoals archeologica, archiefstukken, munten, schilderijen en (laat)gotische beelden die iets over het (regionale) verleden te vertellen hebben. Belangrijke c.q. grote gedeelten van zijn verzameling archeologische voorwerpen, archiefstukken en beeldhouwwerken kwamen uiteindelijk in musea en archiefbe- waarplaatsen terecht.

Guillon verzamelde niet alles – geen porselein, schelpen of natuurhistorische voorwerpen bijvoorbeeld. Ten aanzien van archeologische voorwerpen beperkte hij zich, afgezien van vondsten uit Xanten, tot het huidige Midden-Limburg. Ten aanzien van archieven overheerste het Roermondse element. Het archief van het klooster Sint-Gerlach te Houthem, dat toch betrekking heeft op het Land van Valkenburg, was enkel in zijn bezit gekomen, omdat het klooster in 1786 naar Roermond was

verplaatst. Die beperking gold niet zo nadrukkelijk ten aanzien van schilderijen, munten en boeken, maar ook hier is een regionaal element aan te wijzen. Onder de schilderijen bevinden zich werken van te Roermond geboren schilders of werken met een regionaal historisch thema. Onder de munten zijn exemplaren met vindplaats in Limburg vermeld, terwijl zijn boekencollectie niet alleen werken over geschiedenis, archeologie en de hulpwetenschappen bevat, maar ook te Roermond gedrukte boeken en ander drukwerk. Guillon was dan weer geen bibliofoon die oude drukken in het bijzonder verzamelde. De door Habets geschreven biografische notitie over Guillon sluit op deze conclusies aan. Guillon kon oudheden en kunstwerken in andere landen waarderen, maar zijn voorkeur ging uit naar alles wat zijn geboortegrond (pays natal) betrof. Limburg was zijn vaderland (patrie) en binnen Limburg genoten het oude Overkwartier van Gelder en de stad Roermond de absolute voorkeur (étaient ses idoles). Zijn collecties en bibliotheek waren vooral Limburgs, Roermonds, aldus Habets. Die kwalificatie is echter minder van toepassing op de bibliotheek.

Notaris Guillon was in zijn vrije tijd onder meer verzamelaar van historische voorwerpen als bronnen van het regionale verleden. De vraag rijst dan of zijn omgeving of tijd meer van dergelijke personen kenden die dezelfde interesses als Guillon bezaten. Dat blijkt inderdaad het geval te zijn. In het volgende overzicht worden enige tijdgenoten en verzamelaars van gelijkaardige voorwerpen uit de omgeving voorgesteld.

De eerste is Philip Houben (1767-1855) afkomstig uit Grathem, die sinds 1798 notaris te Xanten was. Niet vanaf zijn jeugd, maar pas rond zijn vijftigste verjaardag kreeg hij belangstelling voor de Romeinse voorwerpen die te

103 Sivré, J.B., *Inventaris van het oud archief der gemeente Roermond* 3 (1876), 188-291; Idem, 'Het necrologium der adellijke abdij O.L.V. Munster te Roermond', in: *PSHAL* 13 (1876) 169-180.

Omslag van het boekwerk *Roemisches Antiquarium. Denkmäler von Castra Vetera und Colonia Traiana* (Xanten 1839) waarin voorwerpen uit het museum van Philip Houben worden beschreven en afgebeeld. Op de voorgrond opgravers aan het werk te Xanten. Collectie Limburgs Museum Venlo, collectie Schillings. Foto: Limburgs Museum Venlo.

Xanten veelvuldig aan de dag kwamen. Hij werd daartoe gestimuleerd door de in 1811 aldaar benoemde pastoor. In ieder geval vanaf 1819 verrichtte Houben opgravingen rond Xanten en bracht een verzameling van circa 4.500 archeologische voorwerpen bijeen. Hij exposeerde zijn vondsten in een museum aan zijn huis, het Antiquarium, dat naast de dom van Xanten de belangrijkste bezienswaardigheid van het stadje was. Het museum zou tussen 1820 en 1856 door meer dan 11.000 belangstellenden zijn bezocht.¹⁰⁴ De belangrijkste stukken uit zijn verzameling werden beschreven en afgebeeld in twee publicaties over zijn Antiquarium die in 1839 verschenen.¹⁰⁵ Houben verzamelde niet alleen archeologische voorwerpen, maar kennelijk ook archivalia en schilderijen, waarover echter verder niets bekend is.¹⁰⁶ De overeenkomst met Guillon is dat Houben ook notaris was, maar pas op gevorderde leeftijd belangstelling voor archeologie kreeg. Zijn collectie was, voor zover te beoordelen, vooral samengesteld uit voorwerpen uit de Romeinse tijd, terwijl Guillon ook in de prehistorie was geïnteresseerd. Houben maakte zijn archeologische verzameling als museum voor het publiek toegankelijk, ook door middel van publicaties. Of de archeologische collectie van Guillon voor het publiek openstond, weten wij niet.

Een volgende archeoloog en tijdgenoot van Guillon was de landmeter Michael Buyx (1795-1882). Hij woonde gedurende vrijwel zijn hele leven te Nieuwerk bij Geldern en wordt als historicus en verzamelaar in een aan hem gewijd boek omschreven.¹⁰⁷ Hij verzamelde Rijnlants, met name Siegburgs en Keuls aardewerk, meubels, munten en archeologische voorwerpen. Buyx was in 1851 één van de oprichters van de Historische Verein für Geldern und Umgegend en hield in de vergaderingen verschillende lezingen over historische onderwerpen en archeologische vondsten. Over vondsten van Romeinse en Germaanse oudheden publiceerde hij ook, en wel in het tijdschrift 'Der Niederrhein', dat in de jaren 1878-1879 werd uitgegeven.¹⁰⁸ Ondanks het aan Buyx gewijde boekwerk is over zijn activiteiten als archeoloog nog maar weinig bekend. In ieder geval groef hij in 1865 ver buiten Geldern. Op verzoek van de burgemeester van Brügggen onderzocht hij toen grafheuvels in het Brügggener c.q. Swalmer bos ter hoogte van het toponiem 'Sieben Bergen' nabij de Nederlands-Pruisische grens. Zo raakte hij wellicht onbewust aan het geografische interessegebied van Guillon aan de Nederlandse zijde.¹⁰⁹ De overeenkomsten met Guillon zijn dat beiden zich zowel voor Romeinse als prehistorische oudheden interesseerden die in hun woonomgeving gevonden

-
- 104 Houben, C., 'Philipp Houben, Notar und Archeologe in Xanten. Sein Leben und sein Wirken', in: *Die Heimat* 22 (1951) 158-162; Müllers, W., 'Das Museum des Herrn Notar Philipp Houben und sein Antiquarium zu Xanten', in: *Heimatkalender des Kreises Wesel* 1980, 45-52.
- 105 Fiedler, F. en Ph. Houben, *Denkmaeler von Castra Vetera und Colonia Traiana in Ph. Houben's Antiquarium zu Xanten abgebildet auf xviii colorirten Steindruck-Tafeln nebst einer topographischen Charte* (Xanten 1839); Fiedler, F., *Antike erotische Bildwerke in Houbens Roemischem Antiquarium zu Xanten abgebildet auf fünf Steindrucktafeln und erläutert* (Xanten 1839).
- 106 Houben, 'Philipp Houben', 160.
- 107 Dassel, W. en J. Kwiatkowski ed., Michael Buyx (1795-1882). *Geometer, Altertumsfreund, Sammler* (Kevelaer 1995).
- 108 Halmanns, G., 'Michael Buyx und der "Historische Verein für Geldern und Umgegend"', in: *Michael Buyx*, 77-81; Idem, 'Bibliographie der Werke von und über Michael Buyx', in: *Michael Buyx*, 376. Zie voor het tijdschrift 'Der Niederrhein': Venner, G., 'Aan de wieg van "De Maasgouw"', in: *Maasgouw* 100 (1981) 71-72.
- 109 Meyer-Rogmann, V., 'Einen Fund alter Schwerter betreffend. Archäologische Untersuchungen in Brügggen 1865', in: *Heimatbuch des Kreises Viersen* 1993, 61. Het bezoek van Buyx is opmerkelijk genoeg ook mondeling overgeleverd. H.A.M. Ramakers (1897-1973), oud-kassier van de Boerenleenbank en amateur-archeoloog in de goede zin des woords te Swalmen, verhaalde in 1964 dat zijn grootvader voor zijn dakpannenbakkerij leem stak in het aan Swalmen toebehorende gedeelte van het Brügggener bos, toen de landmeter Buyx kwam aanrijden en vroeg waar het 'Zevengeberge' lag. Het betrof dus een toevallige ontmoeting die dankzij historische belangstelling bijna honderd jaar later nog bekend was.

werden. Zowel Buyx als Guillon waren betrokken bij de stichting van een historische vereniging in 1851 respectievelijk 1852. Buyx heeft zich wel meer tijd gegund om over historische en archeologische onderwerpen te publiceren.

Geen verzamelaar van archeologische voorwerpen, maar wel van archiefstukken was Friedrich Nettessheim (1818-1881), koopman te Geldern. Zijn collectie archiefstukken, waaronder stadsrekeningen van Venlo, aantekeningen en boeken – lang niet zo omvangrijk als die van Guillon – werd na zijn dood te Keulen geveild.¹¹⁰ Nettessheim kocht ook de op Duitsland betrekking hebbende archiefstukken uit de verzameling van Guillon. Hij heeft Guillon persoonlijk gekend, gezien al het feit dat Guillon in 1839 van Nettessheim Romeins aardewerk uit de buurt van Xanten verwierf.¹¹¹ Nettessheim was evenals Buyx medeoprichter van de Historische Verein für Geldern und Umgegend, maar hij is vooral bekend vanwege zijn publicaties. Mede op grond van archiefonderzoek in het provinciaal archief te Arnhem gaf hij in 1863 zijn 'Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern' uit, een regionaal geschiedwerk tegen de achtergrond van het verleden van het hele hertogdom Gelre. Grensoverschrijdend was ook zijn geschiedenis van het onderwijs in het hertogdom Gelre en aangrenzende gebieden. In de Publications gaf hij in de jaren 1870-1875 de Kroniek van Roermond (1562-1638) uit.¹¹² Nettessheim is de belangrijkste historicus van het Overkwartier van Gelder in de negentiende eeuw. De historische belangstelling en het ver-

zamelen van archiefstukken had hij met Guillon gemeen. Als historisch onderzoeker en auteur liet hij Guillon ver achter zich.

Een tijdgenoot aan Nederlandse zijde die zeer wel met Guillon vergeleken kan worden, is Prosper Cuypers van Velthoven (1803-1882). Hij was te 's-Gravenhage geboren, woonde van 1834 tot 1848 te Ginneken en vervolgens te Brussel, waar hij een regelmatige bezoeker van het Algemeen Rijksarchief was. Tussen 1853 en 1862 verbleef hij ook in het fraaie landhuis Anneville dat hij bij Ulvenhout had laten bouwen.¹¹³ Cuypers was vrijwel zijn gehele leven rentenier. Hij heeft nauwelijks een ambt uitgeoefend. Hij bracht een enorme collectie archiefbescheiden betreffende Noord-Brabant bijeen, die na zijn overlijden in het Rijksarchief in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch terecht kwam.¹¹⁴ Hij hielp talrijke historici door stukken uit zijn collectie uit te lenen en gegevens te verstrekken, maar net zoals Guillon heeft hij weinig gepubliceerd. Veel minder bekend is dat hij ook als archeoloog in Noord-Brabant actief was door opgravingen te (laten) verrichten. Hij was geïnteresseerd in Romeinse en prehistorische vondsten. Zijn verzameling omvatte niet enkel vondsten uit Noord-Brabant. Hij kocht ook kisten vol Romeinse voorwerpen uit het Noord-Franse Bavay aan. Zijn boekencollectie werd in 1884 geveild, zijn collecties archeologica en munten evenwel niet, zodat hun omvang en samenstelling onbekend blijven.

Franquinet heeft Guillon in 1874 omschreven als een bezeten verzamelaar, mogelijk een

110 *Catalog der nachgelassenen Bibliothek des Herrn Kaufmann Friedrich Nettessheim in Geldern...Versteigerung am Montag den 26. Februar 1883...bei J.M. Heberle (H. Lempertz' Söhne) in Köln (Keulen 1883).*

111 GA Roermond, archief en handschriftencollectie Charles Guillon, inv.nr. 3, nrs. 146-151.

112 Nettessheim, F., *Geschichte der Schulen im alten Herzogthum Geldern und in den benachbarten Landestheilen. Ein Beitrag zur Geschichte des Unterrichtswesens Deutschlands und der Niederlande* (Düsseldorf [1882]); Idem, 'Kroniek der stad Roermond van 1562-1638', in: *PSHAL* 7 (1870) 429-487, 10 (1873) 97-344, 12 (1875) 249-386. Zie voor het grensoverschrijdende kader: Venner, G.H.A., 'Geschiedbeoefening betreffende het hertogdom Gelder, een grensoverschrijdend onderwerp', in: Stinner, J. en K.H. Tekath ed., *Gelre – Geldern – Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern 2001) 480 en de daar genoemde literatuur.

113 Zie: Verhagen, J., 'Prosper Cuypers van Velthoven en zijn liefhebberijen', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 51 (1998) 188-218.

114 Litsenburg, Th.F. van, en G.C.M. van Dijk, *Inventaris van de Collectie Cuypers van Velthoven eerste stuk. Inleiding en inventarisnummers 1-1910* ('s-Hertogenbosch 1978).

subjectief oordeel. Ook Verhagen, die de meest recente biografische schets van Cuypers van Velthoven heeft geschreven, geeft aan dat deze 'lijkt te zijn gedreven door een haast obsessieve verzamelzucht' en spreekt van diens 'haast dwangmatige werken aan de uitbreiding van zijn verzamelingen'. Verhagen grijpt ter verklaring van dit gedrag terug op een publicatie van de Amerikaanse kunsthistoricus en hoogleraar psychiatrie W. Muensterberger, die onderzoek heeft verricht naar de persoonlijkheidsstructuur van de verzamelaar. Bij collectioneurs, voor wie het verzamelen een obsessie geworden was, werd naast een onbedwingbare zucht tot verovering, steeds innerlijke onzekerheid geconstateerd. Het streven om naam te maken met hun verzamelingen werd door de onderzochten zelf of door Muensterberger herleid tot traumatische ervaringen in het verleden of geestelijk of materiële armoede in hun jeugd. Verhagen houdt het ten aanzien van Cuypers van Velthoven op niet verwerkte traumatische ervaringen.¹¹⁵ Of een dergelijke verklaring ook kan gelden ten aanzien van het verzamelgedrag van Guillon, is bij gebrek aan duidelijke aanwijzingen een niet te beantwoorden vraag. Guillon en Cuypers van Velthoven hebben, op de lange termijn gezien, in ieder geval ook met elkaar gemeen dat door hun toedoen waarschijnlijk vele belangrijke documenten bewaard zijn gebleven die anders verloren waren gegaan.

---

115 Verhagen, 'Cuypers van Velthoven', 191, 213-214.

ABSTRACT**The historical interest of Charles Guillon**

Charles Guillon (1811-1873) was an archeologist and a historic who committed himself to the return of the archives to Roermond and the restoration of the Munsterchurch. Despite these interest, he wrote little on history and archeology himself. Rather, he was a collector of historical objects such as archeological findings, records, coins, paintings and (late) gothic statues, which taught about the (regional) past. Large parts of his collection eventually ended up in museums and archive repositories.

Guillon's collection of archeological objects primarily consisted of Central-Limburgian findings, as well as some findings from Xanten. The archive records mainly came from Roermond. This focus on Central-Limburg consisted also in his collections of painting, coins and books, albeit more loosely adhered. Among the paintings are several pieces of Roermond born artists and pieces depicting a regional historic theme. His coin collection includes some pieces found in Limburg, while his book collection not only contains works on history, archeology and auxiliary sciences of history, but also includes books on other topics printed in Roermond. Despite his vast book collection, Guillon was no bibliophile and did not actively collect pre-1500 bookwork.

De wederopbouw van Limburg

Jos Perry

Dit essay is een bewerking van mijn lezing 'Reuzen op lemen voeten: de wederopbouw van Limburg 1945-1965', gehouden op 10 september 2019 in de Cellebroederskapel te Maastricht op uitnodiging van HOVO Limburg.

De wederopbouwtijd: zo noemen wij sinds jaar en dag de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog. In het collectieve geheugen staan ze te boek als sober en knus, grijs en saai. Ernst Kossmann sprak van ‘jaren van tucht en ascese’. Er heerste woningnood; gezinnen moesten eindeloos wachten op een huis. Auto’s waren er niet, parkeerproblemen evenmin. Men stookte steenkool: een delfstof die moeilijk te winnen was, maar het voordeel had dat hij nooit op zou raken. Het leven had iets overzichtelijks. Het gezag werd geëerbiedigd; zeker in Limburg, waar op gezette tijden processies door steden en dorpen trokken en het katholieke geloof onwankelbaar scheen. Zuinigheid en vlijt spraken vanzelf: onze ouders werkten hard en hielden de hand op de knip. Alles zou alleen maar beter kunnen worden, althans zolang we, met hulp van Uncle Sam, de Russische beer in bedwang hielden. Voor het geval die beer onverhoopt toch zijn klauwen naar ons mocht uitstrekken, hadden we schuilkelders en de BB: ‘Bescherming Burgerbevolking’.

Onder de titel *Een stille revolutie?* stelden de historici Paul Luykx en Pim Slot ruim twintig jaar geleden een bundel artikelen samen waarin het hierboven geschetste beeld van immobilisme op de korrel werd genomen. Met de term *revolutie* gooiden ze een knuppel in het hoenderhok, al kreeg die knuppel een uiteinde van schuimrubber in de vorm een vraagteken. De bundel, zich concentrerend op cultuur en mentaliteit, heeft onze voorstelling van de eerste naoorlogse decennia genuanceerd en verrijkt. Wie de jaren vijftig wil etiketteren, doet er goed aan, clichés (‘mufheid’, ‘behoudzucht’) te vermijden en uit te gaan van een precair evenwicht tussen traditie en vernieuwing.¹

Hoe past Limburg in dit verhaal? Als het waar is dat de provincie in de loop van de twin-

tigste eeuw steeds meer het Nederlandse cultuurpatroon volgde,² dan valt te verwachten dat de wederopbouw hier naadloos aansloot bij andere landsdelen. Was dat inderdaad het geval? Of week de ontwikkeling af? Zo ja, in welk opzicht? Definitieve antwoorden op die vragen pretendeert dit artikel niet te bieden; het is een terreinverkenning. Mijn bronnen variëren van bevolkings- en productiecijfers tot bisschoppelijke brieven, romans en egodocumenten.

De morele dimensie

Na de aftocht van de Duitse bezetters stond ook in Limburg wederopbouw bovenaan op de agenda. Vooral het midden en noorden van de provincie hadden het zwaar te verduren gehad. De wederopbouw was echter niet een kwestie van bakstenen en cement alleen. Hij had ook immateriële, sociale, morele kanten. Voor veel tijdgenoten was die immateriële dimensie minstens even urgent; misschien zelfs urgenter. Alles wat in normale tijden de samenleving bij elkaar hield, was ontworcht: gezinnen, families, scholen, parochies en kerkgemeenschappen, verenigingen, vakbonden en politieke partijen. Er dreigde een gezagsvacuüm; een toestand van regelloosheid. De maatschappij moest zichzelf als het ware opnieuw uitvinden.

Terwijl de jongelui feestvierden, maakten ouderen zich zorgen. Ze vroegen zich af of het goede oude Limburg nog te redden was. Dat werd prioriteit nummer één: de wereld van vóór de oorlog herstellen, zo gauw mogelijk, en zo compleet mogelijk. Alleen zo kon Limburg ontkomen aan chaos, verloedering en zedenverwilderding. Dat in dat herstelproject de katholieke kerk een sleutelrol zou spelen, sprak in de Limburgse verhoudingen vanzelf.

De bisschop van Roermond, monseigneur Lemmens, luidde al voordat de bevrijding een

1 Hans Righart en Piet de Rooy in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 18.

2 Aldus P. Orbons in: Jos Venner, (red.), *Geschiedenis van Limburg II* (Maastricht 2001) 46.

Monseigneur J.H.G. Lemmens, bisschop van Roermond van 1932 tot 1958, was geliefd bij veel gelovigen en zeker ook bij kloosterlingen. De foto, daterend van 1952, toont 'Vader-bisschop' in een onderonsje met een van de zusters ursulinen, een religieuze congregatie die in Limburg een belangrijke rol speelde op het gebied van onderwijs en opvoeding van meisjes. RHCL, fotocollectie GAM, nr. 18516.

feit was de alarmklok. Toen Roermond in de laatste oorlogswinter geëvacueerd werd, had de bisschop besloten mee te gaan naar het noorden. En daar, in Friesland, schreef hij in maart 1945 aan de geëvacueerde priesters en gelovigen een bemoedigingsbrief, ondertekend met 'Uw aller Herder en Vader Gulielmus Bisschop van Roermond'. Hij spoorde hen aan in alles Gods Heilige wil te zien. 'Weest waakzaam en voorzichtig', vermaande hij. 'In de zuigkracht en ontwikkeling der dingen, in de verwarring des geestes, losgerukt als wij zijn uit den ouden katholieken grond, is het mogelijk, dat mede onder aanstoken van den helschen vijand, uw geesten en zinnen verward raken (...) Ouders

waakt daarom over uwe kinderen. Deze plicht geldt nu meer dan ooit. Weest waakzaam over de oudere jeugd opdat geen ongewenste verhoudingen en vooral geen ongeoorloofde verkeerungen ontstaan.'³

Nog voordat de oorlog helemaal ten einde was, werd hier de toon gezet voor de komende decennia. De Limburgers waren in de ogen van hun bisschop op drift geraakt, letterlijk en figuurlijk. Lemmens zag ontworteling, verwarring, van de geest én de zintuigen. Waar hij de grootste gevaren zag is duidelijk: in de omgang met de ander, het vreemde; de aanraking met niet-Limburgse, niet-katholieke mensen, opvattingen, invloeden. 'Ongewenste verhoudin-

3 Bronneberg, Pierre, *Herinneringen aan bisschop dr. Guillaume Lemmens (1884-1960)* (Sittard 2008) 26-28. Lemmens' brief werd integraal afgedrukt in *De Gazet van Limburg* 21-4-1945.

gen', 'ongeoorloofde verkeerungen': van daaruit was het maar een klein stapje naar buitenechtelijke zwangerschappen, ongehuwde moeders, gemengde huwelijken. En dat was wel het allerlaatste wat de kerkelijke overheid wilde stimuleren.

Als bisschop kon Lemmens niet verhinderen dat het tot intieme contacten kwam tussen geallieerde soldaten en Limburgse meisjes en vrouwen. Hij kon niet verhinderen dat die contacten wel eens tot zwangerschappen leidden. Hij kon niet verhinderen dat de mijnen, om de kolenproductie op een hoger niveau te krijgen, arbeidskrachten gingen werven buiten Limburg. Hij kon zijn bisdom niet afgrenzen met een barrière van prikkeldraad.

Een van de dingen waar hij wel invloed op kon uitoefenen was de priesteropleiding in zijn bisdom. En dat heeft hij gedaan. Een van zijn eerste belangrijke beslissingen na de bevrijding betrof het befaamde katholieke jongensinternaat Rolduc bij Kerkrade. Tegen veel weerstand in dreef hij door, dat dat internaat van de ene op de andere dag veranderde in een exclusief kleinseminarie voor het bisdom Roermond. In Rolduc werden voortaan *uitsluitend* jongens toegelaten die kozen voor het priesterschap. Zij werden weggehaald van de gewone scholen, weggehaald uit 'de wereld' en apart gezet, in de veronderstelling dat scheiding en afzondering de beste condities boden voor het opkweken van een clergé die immuun zou zijn tegen het virus van de moderniteit.

Lemmens' besluit met betrekking tot Rolduc betekende in feite een aanpassing aan wat in de andere Nederlandse bisdommen al langer dan een eeuw praktijk was. Bovendien kon hij zich hierbij beroepen op de wensen van het Vaticaan. Niettemin was het een persoonlijke keuze, die ook onder trouwe katholieken op verbazing en onbegrip stuitte. De beslissing van de bisschop om Rolduc om te vormen tot

een reservaat, kan niet los gezien worden van het tijdstip. De bezetting en de bevrijding hadden de oude vrees voor erosie van overgeleverde normen en waarden zoveel nieuw voedsel gegeven, dat we kunnen spreken van een morele paniek.

De reflex was navenant. Segregatie, apartheid, was de grondslag waarop de bisschop en zijn belangrijkste adviseurs het naoorlogse Limburg wilden opbouwen. Scheiding in de vakbeweging: géén samenwerking met socialisten, laat staan communisten. Scheiding in de politiek: geen doorbraak, geen experimenten. Alle katholieke kiezers dienden opnieuw te worden verenigd achter de éne, grote, alle standen omvattende, kerkelijk goedgekeurde katholieke volkspartij; net als vóór de oorlog. Katholieken behoorden een gesloten front te vormen, gescheiden van niet-katholieken, niet alleen in het stemhokje, de vakbond en het onderwijs, maar ook in omroepeland, in de pers en het verenigingsleven. Zelfs in de beeldende kunst: de stichting van de Jan van Eyck Academie in Maastricht in 1948 was onmiskenbaar geïnspireerd door het streven te voorkomen dat jonge, talentvolle Limburgse kunstenaars voor de voltooiing van hun opleiding naar Amsterdam vertrokken, 'met alle gevaren voor zedelijk en moreel verval van dien'.⁴

Een van de middelen die het bisdom in de loop van de twintigste eeuw ging hanteren om Limburg te behouden voor de kerk, was verkleining van de parochies, door splitsing van bestaande parochies en oprichting van nieuwe. Achterliggende gedachte was dat een pastoor, de herder van de parochie, al zijn schaapjes persoonlijk moest kennen. Om dat doel te bereiken werden niet alleen tientallen beschadigde en verwoeste kerken hersteld en herbouwd, maar ook tientallen gloednieuwe kerken gebouwd. Nieuwe stadswijken werden aangelegd vanuit het idee van een dorpsplein. De

4 Dickhaut, Monique F.A., *Arcadië voorbij. Het Limburgse kunstdebat in de wederopbouwperiode (1945-1965)* (Nijmegen 2019) 241.

Een voorbeeld van 'katholieke planologie' uit de wederopbouwjaren: de parochie Mariaberg, Maastricht-West. Boven in beeld, achter de parochiekerk, de RK lagere scholen voor meisjes resp. jongens, genoemd naar Maria Goretti resp. Pius X, en geleid door de 'Zusters Onder de Bogen' resp. de 'Broeders van de Beyart'. Het lage gebouw rechts vóór de kerk is de eveneens door de zusters geleide bewaarschool. RHCL, fotocollectie GAM, nr. 11084

kerk stond in het midden; daaromheen werden scholen en winkels gebouwd, en daar weer omheen de huizen, als in een dorp. Men sprak van 'katholieke planologie'.⁵

Scheiding van seksen

Afzondering en scheiding van wat niet bijeen hoorde speelden ook in het onderwijs een hoofdrol. Behalve door de scheiding van katholiek en niet-katholiek, kenmerkte het onderwijs in Limburg zich door de scheiding van de seksen: meisjes en jongens. Op de bewaarschool mochten ze nog bij elkaar zitten. Vanaf de lagere school, vanaf je zesde jaar, was dat in principe afgeopen. Co-educatie werd zoveel

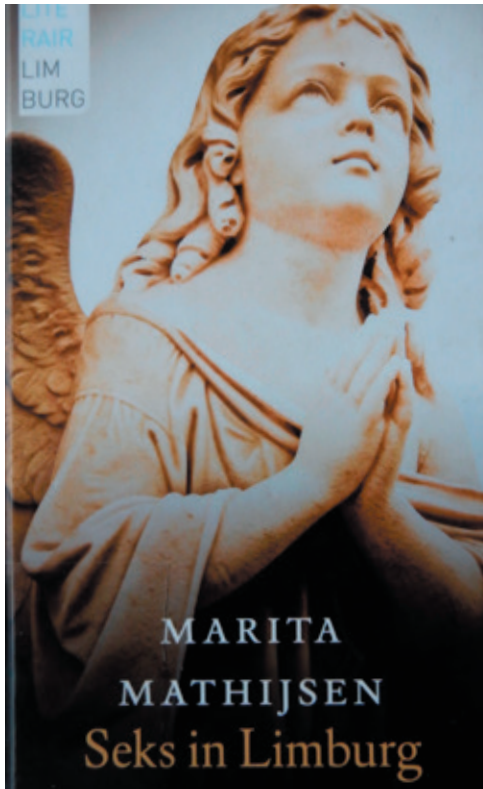
mogelijk vermeden; aparte meisjes- en jongenscholen bepaalden het landschap.

Het grootste deel van de Limburgse scholen was niet gemengd. Naast de al bestaande middelbare scholen voor jongens kwamen er geleidelijk aan ook zulke scholen voor meisjes; maar jongens en meisjes in één klaslokaal, dat bleef voorlopig taboe. In Geleen deed aan de RK HBS (een jongensschool) in 1949 één meisje mee aan de examens, maar eigenlijk was dat tegen alle regels en zij moest zich dan ook verstoppen als de bisschop langs kwam.⁶

Niet alleen in de klaslokalen, ook daarbuiten werden meisjes en jongens bij voorkeur zoveel mogelijk van elkaar vandaan gehouden.

5 Haye, R. de la en P. Hamans (red.), *Bisdom langs de Maas. Geschiedenis van de kerk in Limburg* (Maastricht 2009) 392-393.

6 Caljé, Pieter, 'Onderwijs in het tijdperk van de natiestaat', in: *Limburg. Een geschiedenis vanaf 1800* (Maastricht 2015) 323-354; 347.

Onder de titel *Seks in Limburg* publiceerde Marita Mathijssen in 2012 een terugblik op haar jeugd in de jaren vijftig en zestig in Belfeld en Roermond.

Illustratief zijn de jeugdherinneringen van Marita Mathijssen, emeritus hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Zij werd geboren in 1944 en groeide op in Belfeld. In haar boekje *Seks in Limburg* vertelt zij over haar jeugd. Hoe zij als meisje rond haar tiende jaar ineens andere regels opgelegd kreeg; hoe verwarrend dat was; hoe zij haar onbevangenheid kwijtraakte.

‘De rokken die mijn moeder zelf naaide, werden langer. Ik mocht niet meer in bomen klimmen. Ik mocht niet meer alleen ’s avonds

gaan fietsen. Ik mocht niet meer op de grond gaan zitten. Ik werd uit de slaapkamer met de kleine kinderen gehaald en kreeg een kamer met een zusje dat ook aan het veranderen was. (...) Als er vrienden van mijn broers op bezoek kwamen, mocht ik er niet bij gaan zitten. Er werden me dingen gevraagd die me daarvoor nooit gevraagd werden. Met wie zat je in de bus? Met wie ben je naar huis gefietst? Waren er jongens bij? Was je alleen met Henk? Ben je meteen uit school naar huis gekomen? Was er iemand bij toen de scheikundeleraar die proefjes aan je uitlegde?’ Alles werd anders, ze had geen idee waarom en wist zich er geen raad mee.⁷

Een monocultuur

Afzondering en scheiding op zoveel mogelijk levensterreinen vormden het fundament waarop Limburg werd herbouwd. Een krasse verwoording van dat beginsel biedt het bisschoppelijk mandement van 1954. Het was een herderlijke vermaning van alle Nederlandse bisschoppen bestemd voor alle Nederlandse katholieken. Later werd duidelijk, dat de inhoud uit Limburgse koker kwam: de teksten waren geleverd door de belangrijkste adviseurs van bisschop Lemmens, Toon Hanssen en Frans Joseph Feron. Het waren allebei boerenzoons, en allebei vertegenwoordigers van het gesloten katholicisme; het katholicisme van het reservaat. Dat spreekt duidelijk uit het derde en laatste hoofdstuk van het mandement. Met veel omhaal van woorden wordt daarin betoogd welke moderne stromingen en organisaties voor een katholiek uit den boze zijn, en waarom: liberalisme, humanisme, socialisme, communisme, de Partij van de Arbeid, het NVV, en niet te vergeten de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH).⁸

Gelovige katholieken die toch openlijk bin-

7 Mathijssen, Marita, *Seks in Limburg* (Maartensdijk 2012) 29.

8 *De katholiek in het openbare leven van deze tijd. Bisschoppelijk mandement* (Utrecht 1954) 38-47.

nen de Partij van de Arbeid actief waren, werden zwaar onder druk gezet. Gaven zij hun partijlidmaatschap niet op, dan riskeerden zij hun baan te verliezen, want de machtige arm van de bisschop reikte ver. Dat blijkt uit het levensverhaal van Sjeng Tans, de oprichter van de Rijksuniversiteit Limburg, die destijds leraar was aan een katholieke school. In het najaar van 1953 werd hij uitgenodigd voor een bezoek aan Mgr. Hanssen, de bisschop-coadjutor van Roermond. Tans, blij verrast met de uitnodiging, rekende op een gesprek tussen twee intelligente volwassenen. Hanssen liet hem echter nauwelijks aan het woord komen. Hij las hem de les, als een schooljongen die wegens wangedrag bij pater rector moet verschijnen. 'Gaat u maar naar uw rode vrienden en blijf met uw handen van onze kinderen af.'⁹

Achteraf kan men zich afvragen waar Hanssen zich druk om maakte. Electoraal zat de PvdA in Limburg v er onder de 20%, de KVP boven de 80%: Klein Duimpje tegen de reus! Limburg was in die periode de enige provincie met een volledige monocultuur.¹⁰ De KVP deelde er de lakens uit, en zou dat nog jaren blijven doen.

Dat *Het Vrije Volk*, in feite het huisorgaan van de PvdA, aan de pressie op de katholieke doorbraaksocialisten in de zuidelijke provincies nauwelijks aandacht besteedde,¹¹ is een veelzeggend detail. Beducht voor de sfeer binnen de rooms-rode coalitie in de landelijke politiek, waren de sociaaldemocraten angstvallig terughoudend geworden ook in situaties waarin een krachtig protest voor de hand had gelegen. Niet

alleen de geestelijke leiders van het bisdom Roermond, maar ook veel niet-katholieke 'noorderlingen' beschouwden Limburg als een reservaat, een stukje Nederland waar nu eenmaal andere spelregels golden.

Dat verklaart waarom NVSH-bestuurders de groei van hun beweging in het zuiden des lands liever niet rondbazuinden, en invallen van de politie in NVSH-middelendepots in plaatsen als Heerlen en Sittard tamelijk gelaten ondergingen.¹² Het verklaart ook waarom politiefunctionarissen in Sittard bibliothecarissen en boekhandelaren op het hart drukten te voorkomen, dat een roman als Simon Vestdijks *De dokter en het lichte meisje* in handen van minderjarigen viel.¹³

Zelfs een onschuldige (maar neutrale) service-club als Rotary bleef voor katholieken tientallen jaren lang verboden terrein; het langst in het bisdom Roermond. Nog in 1961 kreeg de Maastrichtse burgemeester baron Michiels van Kessenich van het bisdom nul op het rekest toen hij om toestemming vroeg zich bij Rotary aan te sluiten. De afwijzing illustreert hoeveel moeite het de kerkelijke overheid in Limburg kostte om zich van oude reflexen los te maken. Kort daarop kreeg de burgemeester alsnog het groene licht, en al gauw raakte niet alleen het weigeren maar ook het *vragen* van verlof in kwesties als deze volslagen in onbruik.¹⁴

9 Klijn, Annemieke, *Onze man uit Maastricht. Sjeng Tans 1912-1993. Een biografie* (Nijmegen 2001) 96.

10 Aldus Janssen, J.I.H. e.a., *Limburg kom op! Een onderzoek naar de lage Limburgse opkomst bij provinciale en nationale verkiezingen* (Maastricht 1998) 68.

11 Klijn, *Onze man uit Maastricht*, 97.

12 R oling, Hugo, 'De kortstondige, stille triomf van een "volksbeweging voor het geluk". De jaren vijftig vanuit het perspectief van de NVSH' in: Luykx & Slot, *Een stille revolutie?* (als noot 1) 147-170; 149, 151.

13 Nissen, P.J.A., 'Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg' in: E. Henau en T. van den Hoogen (red.), *Van katholieke Limburg naar katholieken in Limburg* (Heerlen 1988) 145-217; 185. Nissen baseert zich op een artikel van E. Peet; het 'Sittard-incident' deed zich voor in december 1951.

14 Luykx, Paul, 'Katholieken en Rotary in Nederland 1930-1964' in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 1978, 63-104; 86-88.

Landbouw en industrie

De snelle ineenstorting van het kerkelijk gezag, kerkelijkheid en kerksheid in het bisdom Roermond blijft een opmerkelijk gegeven. Terwijl kerkhistorici de verklaring zoeken in de tijdgeest en een afnemende gerichtheid op het hiernamaals,¹⁵ leggen sociologen in het voetspoor van J.P. Kruijt (1898-1975) verband met de verstedelijking en toenemende mobiliteit zowel in geografisch als in sociaal opzicht.¹⁶ De Limburgse samenleving veranderde; sluipend en geruisloos, maar wezenlijk. Wat bijvoorbeeld drastisch veranderde was de manier waarop mensen hun brood verdienden. Het zwaartepunt verschoof van de landbouw naar de industrie.

In het zuiden van de provincie was dat het eerst en het duidelijkst zichtbaar. Maastricht was al sinds de negentiende eeuw een industriestad. Rondom Kerkrade, Heerlen en Geleen stond na 1900 alles in het teken van de kolonwinning. Sociaal-economisch gezien, waren de twaalf kolonmijnen de reuzen van Limburg.

In de jaren van de wederopbouw kwamen ook Noord- en Midden-Limburg aan de beurt. Met overheidssteun werd het gebied als het ware de moderne tijd binnengedruwd.¹⁷ In de eerste tien jaren na de bevrijding kwamen er zeventig nieuwe bedrijven bij in de metaal-, textiel, papier- en keramische industrie.¹⁸ Ze waren welkom, want de werkgelegenheid in het boerenbedrijf liep terug. Gemiddeld per jaar verdwenen er meer dan duizend arbeidsplaatsen.¹⁹ Een van de oorzaken was de mechanisatie in de landbouw. Ook voor paarden liep de werkgelegenheid terug. Trekkers en machines namen

het over: melk-, zaai-, schoffel- en rooimachines. Met minder arbeidskrachten grotere opbrengsten realiseren: daar draaide alles om. De intensieve veehouderij rukte op. Tien jaar na de bevrijding, in 1955, hadden de boeren tweemaal zoveel mestvarkens als in 1939. In de pluimveehouderij gebeurde hetzelfde. De tuinbouw breidde zich fors uit, niet alleen in de volle grond, ook de glastuinbouw. Het was de tijd van modernisering en schaalvergroting; PvdA-minister Sicco Mansholt was daarvan bij uitstek de promotor. Het was ook een tijd van specialisering. Was een boer voorheen gewoon boer, nu werd hij akkerbouwer, varkensmester, kippenhouder, champignonkweker of fruitteiler.²⁰

Bevolkingsgroei en huwelijksmoraal

Die economische ontwikkeling was bittere noodzaak, want er moesten veel meer monden worden gevoed. In de twintigste eeuw was Limburg qua bevolkingsgroei een van de koplopers in Nederland; het aantal inwoners verviervoudigde. Aan het eind van de jaren zestig was de Limburgse bevolking aangegroeid tot bijna een miljoen. Geen verrassing: de wederopbouwperiode staat te boek als een tijd van grote gezinnen, vooral in katholiek Nederland.

Dat beeld dient echter op zijn minst te worden genuanceerd op grond van demografisch onderzoek. Gezinnen met meer dan vijf kinderen waren ook in de jaren vijftig al uitzonderingen. Juist in Limburg, en juist in de jaren vijftig, zestig en zeventig, nam de huwelijksvruchtbaarheid zó drastisch af, dat zij in 1970 in Limburg het laagst was van heel Nederland.²¹

15 P. Hamans in *Bisdom langs de Maas* (als noot 5) 519.

16 Hemert, M.M.J. van, *Kerkelijke gezindten. Een analyse op basis van de volkstelling 1971* (Den Haag 1979) 79-80.

17 Venner, *Geschiedenis van Limburg* (als noot 2) 159.

18 Mes, Wim, 'Wederopbouw en voorzichtige vernieuwing (1946-1960)' in: W. Dijkman e.a. (red.), *De geschiedenis van Limburg* (Zwolle 2010) 326-341, 334.

19 Ibidem, 333.

20 Venner, *Geschiedenis van Limburg* (als noot 2) 79.

21 Engelen, Th.L.M., *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg 1850-1960* (Assen/Maastricht 1987) 259.

Terecht spreekt historisch demograaf Theo Engelen in dit verband van een revolutionaire ontwikkeling ‘die voor de levens van individuele mensen van groot belang was’.²²

Een cruciale voorwaarde voor deze omslag ‘van lot naar keuze’²³ was de beschikbaarheid van betrouwbare voorbehoedmiddelen. Juist hier wringt de schoen. Katholieke artsen liepen bepaald niet voorop als het erom ging mensen die daarnaar vroegen daadwerkelijk te helpen.²⁴ Katholieke zielzorgers evenmin. De NVSH, die in die eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog wél vooropliep en geboorteregeling propageerde en faciliteerde, kampte in Limburg en Noord-Brabant met tegenwerking en intimidatie; het werd al aangestipt.

Desondanks daalde de huwelijksvruchtbaarheid in Limburg, lang voordat prominente vertegenwoordigers van de katholieke kerk als bisschop Bekkers de gelovigen publiekelijk het groene licht gaven om hun eigen geweten te volgen.²⁵ Die daling is des te opmerkelijker omdat de kerkelijke voorschriften onverminderd van kracht bleven: alle voorbehoedmiddelen waren taboe. De felle bestrijding van het neomalthusianisme was in katholiek Nederland na de Eerste Wereldoorlog zelfs aangescherpt: vanaf het begin van de jaren twintig moesten zielzorgers in de biechtstoel strenger optreden als het ging om ‘de plichten van het huwelijk’. Behalve tegen de door de Nieuw Malthusiaanse Bond aanbevolen en verstrekte middelen (toen:

condoom en pessarium) behoorden biechtvaders ook ten strengste op te treden tegen *coitus interruptus*: wie zich daaraan schuldig maakte beging per definitie doodzonde.²⁶ Geslachtsgemeenschap zonder de intentie van voortplanting staat in de rooms-katholieke leer haaks op Gods scheppingsplan. Anders dan vaak gedacht wordt, bleef daarom ook periodieke onthouding voor katholieken strikt genomen een verboden vorm van geboorteregeling tenzij de biechtvader of pastor met het oog op bijzondere omstandigheden er expliciet toestemming voor gaf: een toestemming die beslist niet vanzelf sprak.²⁷ De kerkelijke leer op dit terrein bleek een bron van neuroses.²⁸

Omdat desondanks de huwelijksvruchtbaarheid daalde, kan het haast niet anders of steeds meer Limburgse katholieken hebben de kerkelijke voorschriften naast zich neer gelegd. Ze hebben (in een enkel geval misschien gesteund door een humane biechtvader) hun eigen geweten gevolgd, ook al in de jaren vijftig, dus nog voordat de eerder genoemde bisschop Bekkers zijn televisietoespraken hield. Als ergens met recht gesproken kan worden van een stille revolutie, dan is het hier. Die stille revolutie vond plaats in de slaapkamer. De oude moraal en de oude voorschriften bleven gelden; in het katholieke Limburg ontmoetten ze vrijwel geen openlijke tegenspraak. Maar achter een façade van volgzaamheid gingen steeds meer mensen hun eigen gang.

22 Engelen, Theo, ‘De bevolking van Limburg’ in: *Limburg. Een geschiedenis vanaf 1800* (Maastricht 2015) 447-460; 450.

23 ‘Van lot naar keuze’ is de titel van het hoofdstuk gewijd aan tweehonderd jaar huwelijksvruchtbaarheid in: Engelen, Theo, *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland 1800-nu* (Amsterdam 2009).

24 Nissen, Peter, en Hein van der Bruggen, *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners* (Hilversum 2014) 515.

25 W.M. Bekkers (1908-1966), bisschop van 's-Hertogenbosch, maakte op 21 maart 1963 grote indruk door in een televisietoespraak te pleiten voor de persoonlijke verantwoordelijkheid van gehuwden.

26 Westhoff, Hanneke, *Geestelijke bevrijders. Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1996) 131-132.

27 Ibidem, 350 e.v.; voor persoonlijke getuigenissen zie: Kerklaan, Marga (red.), ‘Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen.’ 300 brieven over het roomse huwelijksleven (Baarn 1987); Hülsken, Marlous, ‘“Geen tien zoals mijn moeder”. Ervaringen van katholieke vrouwen met moederschap, gezinsgrootte en geboorteregeling 1950-1975’, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* LVI (2011) 55-75.

28 Westhoff, *Geestelijke bevrijders*, 355.

Die paradox wordt treffend geïllustreerd door het getuigenis van Thérèse Arts.²⁹ Als maatschappelijk werkster, actief betrokken bij de kerk, was zij verbonden aan een Katholiek Bureau voor Huwelijks- en Gezinsmoeilijkheden. Die functie bracht haar in aanraking met cliënten die problemen hadden met de verbodsbepalingen op geboorteregeling. Zij mocht hen niets anders adviseren dan periodieke onthouding. Als maatschappelijk werkster moest zij zich immers houden aan de code waar het hele team van artsen en psychiaters achter stond.

Maar in haar privéleven, in haar eigen huwelijk kon zij daar helemaal niet mee uit de voeten. Samen met haar man heeft zij op zeker moment besloten die code naast zich neer te leggen. Om allerlei redenen wilde dit echtpaar niet meer dan de drie kinderen die zij al hadden. Na onbevredigende experimenten met andere methoden ('die pillen daar kon ik niet tegen en condooms daar had mijn man een hekel aan') besloten zij dat haar man zich zou laten steriliseren.

Het verhaal van deze maatschappelijk werkster staat niet op zichzelf. Steeds meer katholieken waren niet bereid of niet in staat te leven naar de letter van de kerkelijke voorschriften op het gebied van huwelijk en seksualiteit. En steeds meer geestelijken hadden er problemen mee, die voorschriften in de pastorale praktijk onverkort te handhaven. Dat bleek in het najaar van 1957 op de pro-synodale vergadering.³⁰ Er werd geklaagd over 'de stuurlaai van priesters' en 'gebrek aan uniformiteit in de biechtstoelpraktijk ten aanzien van de seksuele moraal, waardoor het vertrouwen van de gelovigen danig wordt ondermijnd'.³¹ Al kon van een richtingstrijd nog niet gesproken

worden, wel tekenden zich al twee richtingen af, waarvan er één ronduit verklaarde de theologische verworvenheden uit de seminarietijd 'niet meer toereikend' te achten.³²

Jeugd in beweging

De wederopbouw bracht meer mechanisatie en industrie ook in Midden- en Noord-Limburg. Daarmee veranderde geleidelijk aan het dagelijks leven niet alleen voor de volwassenen, maar ook voor de jeugd die opgroeide in de dorpen en op het platteland. Stonden de zomermaanden vroeger in het teken van het binnenhalen van de oogst door de hele familie, nu gingen tieners tijdens de schoolvakantie geld verdienen in een fabriek.

Ton van Reen vertelt erover in een van zijn romans, *Roomse meisjes*. Het verhaal speelt in het midden van de jaren vijftig. De hoofdpersoon van het boek is een jongen van een jaar of vijftien. Hij gaat vakantiewerk doen in een fabriek in Venlo: een fabriek waar heiligenbeelden worden gemaakt. Die fabriek is niet verzonnen, maar ontleend aan de werkelijkheid, zoals trouwens veel in de romans van Van Reen. Er bestond in de jaren vijftig in Venlo inderdaad zo'n fabriek, genaamd de Beeldenfabriek Sint Joseph. Er werden beelden van gips en cement gemaakt, in verschillende stijlen, zowel voor de huisdevotie, als voor kerken en kloosters. Het bedrijf, voortgekomen uit een in 1916 gestart atelier, heeft bestaan tot 1962.

Wat de brave dorpsjongen verwacht is dat er goed geld wordt verdiend aan de fabricage van heiligenbeelden. Wat hem misschien nog meer onthutst is dat de meisjes en vrouwen die daar werken zo grofgbekend zijn. Het is een en al schuttingtaal wat hij daar om zich heen hoort. De schuinste moppen vertellen ze elkaar. Van

29 Ontleend aan Hülsken (als noot 27) 68-69.

30 De jaarlijkse beleidsvergadering van de bisschop met de kanunniken, de staf van het groot-seminarie en de dekens.

31 *Analecta voor het Bisdom Roermond* 38 (1957) 144, aangehaald in: Baar, P.A. van den, *Priester in Limburg op het breukvlak van de tijd*. Dr. Frans Hennissen 1926-1984 (Beek 1995) 44.

32 *Ibidem*, 43.

zijn vriend hoort hij dat die vrouwen 'uit een wijk in Venlo kwamen die berucht was, niet alleen omdat er nog maar weinig mensen naar de kerk gingen, maar vooral omdat er messen-trekkers en cafévechters woonden'.³³

Die lachende meiden in dat fabriekje van heiligenbeelden, buiten gehoorsafstand van de moeders en nonnen die hen hebben opgevoed; hun onbedaarlijke plezier om schuine moppen en ruige taal: dat was het Limburg van de wederopbouw in een notendop. In zekere zin was het de nachtmerrie van bisschop Lemmens. Een Limburg vol heiligenbeelden, wegkruisen, kloosters, kapellen en kerken - maar zonder echte religiositeit, zonder de goede oude vroomheid, zonder het heilige ontzag voor de tien geboden, en dan speciaal het zesde en negende gebod. Een Limburg dat ten prooi was aan de zedenverwildering; een zedenverwildering die het product was van de oorlog, de bevrijding, de Amerikanen, maar ook van de fabriek, de mijn, de stad, de bioscoop, de dancing en de NVSH.

De paniek over losbandigheid en verwilderde zeden gold in de eerste plaats de fabrieksjeugd, de werkende jongeren; en in de allereerste plaats de fabrieksmeisjes. Zo gauw ze van school gingen (en soms al daarvóór), ontglipten ze aan de onderwijzers, pastoors, kapelaans, vaders en moeders. Ze werden onbereikbaar; ze 'ontspoorden'.

Niet lang na de bevrijding zien we de eerste pogingen om ze op een of andere manier bij de les te houden, op te voeden, te beschaven, iets aan algemene ontwikkeling te geven, al mocht dat dan natuurlijk vooral weer niet te schools, want op de school waren ze vaak afgeknapt. Zo ontstonden de katholieke levensscholen: voorlopers van het vormingswerk voor werkende jongeren.³⁴

Daarnaast probeerden in een stad als Maastricht ook de paters jezùieten die werkende jongeren iets te bieden. Al voor de oorlog gaven ze leiding aan een club voor arbeidersjongens genaamd de Berchmans-compagnie. Het was een soort patronaat. De godsdienst stond voorop. De mis op zondag was de belangrijkste gebeurtenis. Maar daaromheen was in de loop van de jaren ook een en ander ontstaan op het gebied van ontspanning, sport en spel: een voetbalclub; tafeltennis; gymnastiek. Dat sloeg aan, vooral omdat er voor deze groep toen verder niets was.

Toen de jeugd in de jaren vijftig heel geleidelijk aan wat meer te besteden kreeg, werd het moeilijker. De kerk moest de concurrentie aangaan met het moderne stadsleven. Zij verloor haar greep. Het ledental van de Berchmans-compagnie zakte in. Het was zonneklaar dat ze op deze manier geen toekomst meer had. Er was zelfs sprake van opheffing.

Dat schiep kansen voor verandering; voor experiment. Een paar enthousiaste, vernieuwingsgezinde jezùieten grepen die kansen. Ze waren zelf ook jong, ze voelden zo'n beetje aan wat de arbeidersjeugd wilde, stonden eerder ernaast dan erboven. Waar ze naartoe wilden wisten ze niet precies; maar ze waren bereid tradities overboord te zetten en iets nieuws te proberen.

De compagnie was gehuisvest in een lokaaltje onder een kerk. Het eerste wat de nieuwe leiders deden was, dat lokaaltje anders inrichten. Er kwam een bar in; een jukebox. Op de zaterdagavonden organiseerden ze dansavonden. Ze stelden de club open voor meisjes. Het ledental steeg; al gauw was er een nieuw, groter lokaal nodig. Bij de plannen daarvoor profiteerden ze van de inmiddels opgedane ervaringen.

Ze gingen er bijvoorbeeld vanuit dat meis-

³³ Reen, Ton van, *Roomse meisjes* (Amsterdam 1990) 161.

³⁴ Perry, Jos en Hélène Vossen, 'Oude problemen, nieuwe oplossingen. De cultuur van de arbeidersjeugd en de katholieke levensscholen 1945-1955' in: Hansje Galesloot en Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987) 89-114.

jes het toilet ook gebruiken als ‘terugtrekplaats’ om informatie uit te wisselen en zich op te maken. Daarom werden de damstoiletten twee keer zo ruim uitgevoerd als de herentoiletten. Ze werden voorzien van ruime spiegels en keurig betegeld. Dat ‘verhoogde het niveau’. Verrassend wereldse overwegingen, hoewel misschien ook weer niet zó verrassend: jezuïeten hadden altijd al iets werelds.

Het nieuw gebouw aan de Bredestraat werd een succes. Uit de oude, verkalkte Berchmans-compagnie was een vitale, springlevende Berchmans-sociëteit gegroeid. Die was midden jaren zestig voor heel Nederland een voorbeeld van open jeugdwerk.³⁵

Hoezeer de Limburgse jeugd in beweging was bleek in het voorjaar van 1964 ook in Roermond. Op last van het gemeentebestuur moest in de bisschopsstad een populaire frietkraam op het Munsterplein het veld ruimen. Dit op zichzelf niet wereldschokkende feit werd aanleiding tot demonstraties en rellen waarbij honderden jongeren waren betrokken. Niemand kon er meer de ogen voor sluiten dat de jeugd een eigen plaats opeiste.³⁶

Rolduc en de NVSH

De jonge jezuïeten van de Berchmans-sociëteit voelden feilloos aan dat de tijden veranderden. Een kerk die haar kracht zocht in strikte hiërarchie en strenge voorschriften daterend uit vervlogen tijden, had op den duur weinig toekomst. Ze zou op termijn hooguit een handvol orthodoxen binden, maar als brede volkskerk atrofiëren. Wat moest ervoor in de plaats komen? Niemand die het wist.

Een treffend beeld van de verwarring in die jaren geeft het boek *Rolduc. De laatste dagen van een kleinseminarie*. De auteur, Twan Geurts, afkomstig uit Velden, maakte die laatste dagen

van Rolduc zelf van heel dichtbij mee. Hij was er intern van 1962 tot 1970, van zijn twaalfde tot zijn twintigste jaar.

In 1966 maakte een nieuwe priester-leraar zijn entree: Lambert Arts. Bij zijn aankomst kreeg deze jonge leraar van zijn nieuwe baas, Rolduc-president Harrie Jochems, terloops te horen, dat hij behalve godsdienst óók seksuele voorlichting moest geven op 4 gym. Dat was wel even schrikken; hij had dat nooit eerder gedaan. En hij had eigenlijk ook geen idee hoe je zoiets aanpakte.

Hij ging in Utrecht langs bij het Rutgershuis van de NVSH om informatie over voorbehoedmiddelen te vragen. ‘Wat zal ik u meegeven’, vroeg de mevrouw van de NVSH, ‘een pessarium, een condoom, een spiraaltje?’ De jonge leraar verliet het pand met een tas vol voorlichtingsmateriaal. Terug op Rolduc dacht hij: laat ik het voor de zekerheid met president Jochems bespreken, zodat hij weet wat ik van plan ben.

Die viel bijna achterover van schrik. Nee, nee, dat was nu ook weer niet de bedoeling... Hoe deze jonge leraar de zaak opgelost heeft? Dat wist hij na al die jaren zelf ook niet meer precies. ‘Waarschijnlijk heb ik voorgelezen uit de brochures van de NVSH. Dat tasje met voorbehoedmiddelen heb ik nog een hele tijd bewaard, in het nachtkastje op mijn gastenkamer. Wat moest ik ermee? Ik dacht, als ik verongeluk en ze vinden die spullen in mijn la, wat zullen ze dan van me denken? Na een paar maanden heb ik die plastic tas meegenomen naar de bovenste vijver van Rolduc en hem daar met een grote zwaai ingegooid. Iets beters kon ik niet bedenken.’³⁷

Zo ver was het dus gekomen: dezelfde NVSH die in het mandement van 1954 nog als aartsvijand van de christelijke moraal gold, leverde twaalf jaar later lesmateriaal voor het

35 Pluymen, Peter en Arjan Dieleman, ‘Dansen voor de mis. Paters in Maastricht’ in: Ger Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg 1990) 139-147.

36 Nissen en Van der Bruggen, *Roermond* (als noot 24) 515-517.

37 Geurts, Twan, *Rolduc. De laatste dagen van een kleinseminarie* (Amsterdam 2011) 159-161.

roomse bolwerk Rolduc. Niet omdat de kerkelijke leer veranderd was; die was hetzelfde gebleven. Maar er was in diezelfde jaren vijftig een nieuwe generatie priesters opgegroeid, die aanvoelde dat veel van wat zij op het seminarie hadden geleerd totaal onbruikbaar was in de tweede helft van de twintigste eeuw. De moderne mens, en zeker de moderne jeugd, had er geen boodschap meer aan.

Besluit

Keren we terug naar de vraag waarmee dit artikel begon. Sluit de wederopbouw van Limburg in de eerste naoorlogse decennia naadloos aan bij die van Nederland als geheel? Mijn voorlopige antwoord zou luiden: aansluiting ja, naadloos nee. Weliswaar convergeren de ontwikkelingslijnen, maar het vertrekpunt en de route verschilden. Limburg moest meer ballast overboord werpen voordat het de jaren zestig kon binnenwandelen. En ook nadien zouden de sporen van een afwijkend verleden nog lang zichtbaar blijven. Zo is na de afschaffing van de opkomstplicht in 1970 nergens in Nederland de opkomst bij Tweede Kamer-verkiezingen zo fors gedaald als in Limburg; een gevolg van de al vermelde monocultuur in vroegere decennia, die de betrokkenheid bij politiek en bestuur niet had bevorderd.

De provincie was herbouwd, maar op een heel andere manier dan de leiders van het bisdom Roermond hadden gehoopt. Hun droom was niet uitgekomen. Limburg was geen reservaat geworden; Limburg was verder vernederlandst. Het was minder klerikaal geworden, minder volgzaam; wereldser en verlichter.

Vrijwel tegelijk met die mentale transformatie voltrokken zich omwentelingen in economie en politiek. Terwijl de kerk worstelde met de tijdgeest, vonden de eerste mijnsluitingen plaats, en leed de KVP in Limburg bij verkiezingen gevoelige nederlagen. De kerk, de

KVP, de mijnen, het waren bij uitstek pijlers van de wederopbouw van Limburg geweest, jarenlang schijnbaar oppermachtig, onaantastbaar; ze bleken in feite kwetsbaar en vergankelijk. Reuzen op lemen voeten. Op een succesvolle wederopbouw volgde een overhaaste afbraak. De gevolgen van de mijnsluiting zijn vooral in het zuiden van de provincie nog steeds merkbaar, bij voorbeeld op het terrein van de volksgezondheid.

Een verlies- en winstrekening van de wederopbouwjaren zal verschillend uitpakken voor elk deel van de provincie, elke stad, elk dorp. Verschillend ook voor elk individu. Leerzaam was een ruim tien jaar geleden belegde discussie over 'Limburgse identiteit'.³⁸ Wat mij vooral bijbleef is het moment waarop de voorzitter alle forumleden uitnodigde het zinnetje af te maken: 'Ik hou van Limburg, omdat...'

Een van de dames achter de tafel hoefde niet lang na te denken. Zij hield van Limburg, 'omdat de nonnen mij hier lezen hebben geleerd'. Het was Marita Mathijssen, en zij sloeg de spijker op de kop. Dezelfde nonnen die dag en nacht op de loer lagen om haar en al die andere Limburgse meisjes te drillen, voor zonden te behoeden en van de jongens vandaan te houden - diezelfde nonnen leerden haar lezen, openen voor haar hun schoolbibliotheek, zetten haar op het spoor van de literatuur en de wetenschap, legden het fundament voor haar nieuwsgierigheid, haar plezier in het lezen en schrijven, haar hele loopbaan - kortom voor wie zij geworden is.

De in Limburg zo royaal vertegenwoordigde religieuze ordes en congregaties van zusters, broeders en paters hebben in de loop der jaren veel kritiek over zich heen gekregen. Desastreus voor hun reputatie waren de onthullingen van de commissie Deetman over seksueel misbruik van minderjarigen in de RK kerk, in het bijzonder in internaten, maar daar

38 De forumdiscussie vond plaats te Maastricht op 26 september 2009.

niet alleen. Wat echter ook gezegd moet worden is dat diezelfde paters, broeders en zusters zeker in Limburg een enorme bijdrage geleverd hebben aan het inlopen van een intellectuele achterstand en de verhoging van het opleidingsniveau; niet alleen van de jongens, ook en zelfs nog meer van de meisjes.

Dat is de ironie van deze geschiedenis. Wel beschouwd had de kerk bij de modernisering van de samenleving alleen maar te verliezen. Niet voor niets heeft zij die op alle mogelijke manieren tegengewerkt. De scholen die zij stichtte waren bedoeld als bolwerken tegen de ontkerstening. Maar die scholen zijn hun eigen leven gaan leiden. Het zijn voertuigen geworden van ontplooiing, ontwikkeling en emancipatie. Talloze meisjes en jongens, opgroeiend in het Limburg van de wederopbouw, hebben ervan geprofiteerd. En Limburg zelf ook. De Limburgers hebben lezen geleerd; en nog veel meer. En zij hebben die vaardigheden gebruikt, zij het vaak op andere manieren dan de stichters van die scholen voor ogen stond.

ABSTRACT

Reconstructing Limburg 1945-1965

Post-war reconstruction of the Netherlands is often associated with restoration of pre-war structures and traditional values: *a fortiori* in Limburg, where Roman Catholicism seemed more firmly rooted than anywhere else in the Netherlands.

To counteract secularization and ‘moral degeneracy’, the diocese of Roermond built and rebuilt churches, founded new parishes, reorganized its seminary and forbade or discouraged any form of cooperation or contact between Roman Catholics and people or organizations beyond the clergy’s control. So-called ‘Roman Catholic urban planning’ was implemented in order to perpetuate the status quo.

Even so, in the long run urbanization and industrial development thwarted clerical strategies. Striking evidence may be found on the field of demography and birth control. Despite a persistent ban on contraception, marriage fertility rapidly declined: a silent revolution, taking place in the bedroom.

A more visible consequence of social change was the new working class youth culture. Old-fashioned youth organizations met with indifference or outright aversion. Young unskilled workers, both male and female, preferred streets, cinemas and dance halls. In Maastricht some young priests remodelled an ossified pre-war boys’ group into an open youth centre where boys and girls could meet and dance around the *juke-box*.

Irony of history: many an institution founded by the Church in order to curb modernization, turned out to be a vehicle of emancipation. The post-war reconstruction period made Limburg more Dutch in the end: less clerical, less docile, more secular and enlightened.

Van Arcadië naar Nieuw Babylon

Het Limburgse kunst-
debat in de jaren zestig

Monique Dickhaut

‘Sjarel schildert voor het hele volk, en is dus terecht populair, wat maar moeilijk wordt gevreten door zijn artistieke, mooie vlekjes zoekende provinciegenootjes. Al jaren doen kefferige epigoontjes en kritici-van-naam hun driftige aanvalletjes op de fiere Eyck, die rustig doorgaat aan zijn prettige schilderijtjes en af en toe een koninklijke onderscheiding naar de plaats van herkomst terugstuurt.’*

---

* *Ontbijt op bed* nr. 10,
april 1967.

De hoofdtitel van dit artikel legt de verbinding tussen mijn proefschrift *Arcadië voorbij. Het Limburgse kunstdebat in de wederopbouwperiode (1945-1965)* uit 2019 en de in 1995 in een handelseditie verschenen dissertatie van de Amerikaanse, sinds 2003 in Nederland werkzame historicus James Kennedy (1963), getiteld *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*.¹ Deze twee titels vatten de periode 1945-1970 samen, die in Limburg startte met het langzaam doordringende besef dat het Limburgse Arcadië van Marie Koenen definitief voorbij was en eindigde met het concept van de utopische speelstad 'Nieuw Babylon' die Constant (Nieuwenhuys) als het moderne Arcadië creëerde; van het idyllische, godsvruchtige, gezagsgetrouwe Limburg met zijn sterk gevoelde Limburgse identiteit naar een realistisch, seculier, vrijgevochten, Nederlandse Limburg.²

In 1995 verscheen, naast Kennedy's *Nieuw Babylon in aanbouw*, een tweede grote studie over 'de jaren zestig': *De eindeloze jaren zestig* van historicus Hans Righart (1954-2001).³ Twee jaar later vormde met name Kennedy's studie, en vooral zijn visie op de rol van de verschillende generaties binnen het sociaal-culturele veranderingsproces van de jaren zestig, de aanleiding voor het verschijnen van een dubbel themanummer van *De Sociologische Gids*, waarin historici, politicologen en sociologen zich verhiielden tot die visie.⁴ In Limburg is nog maar weinig onderzoek verricht dat zich specifiek op de sociaal-culturele veranderingen van de jaren zestig richtte. Een uitzondering daarop vormt

het onderzoek van Bart-Jan de Graaf dat in 2012 resulteerde in een tentoonstelling in Museum het Domein in Sittard en een bijbehorende publicatie, getiteld *De Onderstroom. De roerige jaren zestig, zeventig en tachtig in de Westelijke Mijnstreek*.⁵ De Graaf schetst hierin het beeld van de jongerencultuur in Limburg. Het was ook in Limburg de jeugd, die in de naoorlogse jaren losbrak uit het gezagsgetrouwe keurslijf en in de jaren zestig de veranderingen in deze provincie aanjoeg.

In dit artikel staat, net als in mijn dissertatie, het debat in de Limburgse kunstwereld centraal. Het is in het kunstdebat dat manifest wordt op welke wijze de kunstwereld, als onderdeel van de Limburgse samenleving, functioneerde en hoe deze de sociaal-culturele veranderingen begreep, omarmde of afwees. De visie van de Amerikaanse kunstsocioloog Howard S. Becker (1928) op het functioneren van de kunstwereld is daarbij leidend.⁶ Beckers manier van kijken naar het functioneren van de kunstwereld, die uitgaat van een actorperspectief, helpt om inzicht te krijgen in de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende protagonisten, hun institutionele inbeddingen en de soms botsende conventies die aan hun positiebepalingen ten grondslag liggen.

Het kunstdebat in Limburg in de periode 1945-1965 weerspiegelde de worsteling met de sociaal-culturele veranderingen en de daardoor veranderende en onder druk staande katholieke, Limburgse identiteit, die meer een 'zienswijze' dan een 'zijnswijze' is, zoals literatuur-

1 Monique F.A. Dickhaut (2019), *Arcadië voorbij. Het Limburgse kunstdebat in de wederopbouwperiode*, Uitgeverij Vantilt Nijmegen; James Kennedy (1995/2017), *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Boom Uitgevers Amsterdam.

2 De tentoonstelling 'Nieuw Babylon' werd in de zomer van 1965 door de Maastrichtse kunstenaarsbeweging Artishock naar Maastricht gehaald.

3 Hans Righart (1995), *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*, Uitgeverij De Arbeiderspers Amsterdam/Antwerpen.

4 *De Sociologische Gids* 44 (1997), nr. 5-6.

5 Bart-Jan de Graaf (2012), *De Onderstroom. De roerige jaren zestig, zeventig en tachtig in de Westelijke Mijnstreek*, Museum Het Domein Sittard.

6 Howard S. Becker (1982/2009), *Art Worlds*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles.

wetenschapper Joep Leerssen (1955) stelt, maar die daarom niet minder werd beleefd.⁷ Onherroepelijk werd Limburg in de loop van die twee decennia ook Nederlandse, zoals historicus Jos Perry (1950) elders in deze *Publications* betoogt, waarmee hij bedoelt minder klerikaal en minder volgzaam.⁸ De cijfers bevestigen dit beeld: de aanhang van de KVP bij de Provinciale Statenverkiezingen daalde van bijna vijftig procent in 1962 naar goed vijftien procent in 1974, ten gunste van de socialisten (PvdA en klein links) en de liberalen (VVD en D66).⁹ Bij de Tweede Kamerverkiezingen was de daling van de aanhang van de KVP in Limburg nog veel scherper: van 78 procent in 1963 naar 44 procent in 1972.¹⁰

Achter deze cijfers gaat het proces schuil dat priester en kerkhistoricus Piet van den Baar en priester J.H. Huijts al aan het einde van de jaren vijftig hadden onderkend. Er was sprake van onverschilligheid, vooral onder jongeren, ten opzichte van de kerk en er was weerstand tegen het vasthouden aan overleefde tradities en collectiviteit.¹¹ De geboren Limburger noemde zichzelf wel katholiek – in 1971 nog 92,7 procent – maar was ook beter opgeleid, onafhankelijker, individualistischer geworden en steeds minder geneigd zich te voegen naar de kerkelijke voorschriften. Het dringende advies om de katholieke eenheid, of misschien beter gezegd de katholieke eenvormigheid, te bewaren door een stem op de KVP uit te

brenge, werd op steeds grotere schaal genegeerd. Het proces dat al in de jaren vijftig aarzelend aan de gang kwam, raakte in de vroege jaren zestig in een stroomversnelling om na het midden van de jaren zestig onder invloed van de maatschappelijke ontwikkelingen, de resultaten van het Tweede Vaticaans Concilie in Rome (1962-1965) en het Pastoraal Concilie in Noordwijkerhout (1968-1970) en de mijnsluiting in Limburg, te radicaliseren.¹²

De tweede helft van de jaren zestig kunnen zo bezien als lakmoesproef dienen. Was Limburg ondertussen zo sterk vernederlandsd en geseculariseerd dat kunstenaars, critici, overheid en al die andere actoren in de kunstwereld op dezelfde wijze en met dezelfde effecten reageerden op de veranderende tijd als in het culturele hart van het land? En liep Limburg daarmee in de pas met andere, ver van het culturele hart gelegen provincies, met name Friesland en Groningen?

In het navolgende wordt allereerst uiteengezet op welke wijze James Kennedy de rol van de verschillende generaties binnen het sociaal-cultureel veranderingsproces van de jaren zestig kenschetst en worden 'de lange jaren zestig' tijdsmatig afgebakend. Daarna wordt de in de jaren zestig veranderende visie op rol van de overheid, zowel het Rijk als de Provincie, op het terrein van het cultuurbeleid toegelicht.

Deze inleidende paragrafen worden gevolgd door de beschrijving en analyse van de

7 Joep Leerssen (2015), 'De Limburgse identiteit', in: Paul Tummers e.a. [red], *Limburg. Een geschiedenis. Vanaf 1800*, LGOG Maastricht: 303.

8 Jos Perry (2019), 'De wederopbouw van Limburg', in: *Publications. Jaarboek 2019* 155: 203.

9 Huub Spormans (2015), 'Honderd jaar politiek in Limburg: katholieke dominantie, lokalisme en verzuiling', in: Paul Tummers e.a. [red], *Limburg. Een geschiedenis, vanaf 1800*, LGOG Maastricht: 91.

10 H. Spormans, R.G. Welten en K. Dittrich (1990), 'Politiek: deining in de electorale stromen', in: J. Soeters, H. Spormans en R. Welten [red.], *Het nieuwe Limburg. Herstructurering en ontwikkeling*, Scriptum, Boekhandel Rutten/Leiter-Nypels: 333.

11 P.A. van den Baar, 'Christendom en cultuur in Limburg', in *De Bronk* 5 (1957/8), nr. 5 – januari 1958: 148-151, J.H. Huijts, *Geloof en leven in de kerk; beschouwingen over de godsdienstige situatie onder de katholieken in Limburg naar aanleiding van een meningsonderzoek*, Hilversum 1960.

12 Kerkhistoricus Hugh McLeod spreekt in *The Religious Crisis of the 1960s* (Oxford 2007) in dit verband van de 'lange jaren zestig' (1958-1974) waarin hij drie perioden onderscheidt: 1958-1962 (voorzichtige veranderingen), 1963-1966 (stroomversnelling) en 1967-1974 (radicalisering). Met dank aan dr. Chris Dols.

Limburgse kunstwereld en de ontwikkelingen daarvan in de jaren zestig. Aan de orde komen de posities van de verschillende generaties kunstenaars in het kunstdebat van de jaren zestig, maar ook van de Jan van Eyck Academie, die na een lange en existentiële zoektocht, medio jaren zestig uitgroeide van het katholieke kunstinstituut dat het bij de start in 1948 was geweest tot een moderne kunstacademie waar de creatieve ontplooiing van de individuele student primair werd gesteld. Ook gaat dit artikel over de overheden – provinciaal en lokaal – die in toenemende mate geacht werden een cultuurbeleid te voeren ten dienste van het welzijn van de samenleving, en over de Culturele Raad Limburg, die werd belast met de uitvoering van dat cultuurbeleid.

Maar bovenal gaat dit artikel over de kunstcritici, die het debat over kunst en kunstbeleid aanwakkerden in kranten en tijdschriften en de culturele situatie voor het publiek trachtten te duiden. Opvallend is dat in de jaren zestig nog steeds dezelfde critici actief waren als in het

eerste decennium na de oorlog: Loe Maas (1911-1970) en Jules Kockelkoren (1921-1999) bij *De Nieuwe Limburger*, Paul Haimon (1913-1996) bij het *Limburgs Dagblad*, Ko Sarneel (1920-2012) en Fred van Leeuwen (1925-2016) bij de Regionale Omroep Zuid, Willem K. Coumans (1930-2006) en Hans Berghuis (1924-1994) bij het culturele maandblad *De Bronk*, later *Maasland*. Hun rol in het debat veranderde in de loop van de tijd niet: Maas en Kockelkoren vertolkten het behoudende geluid, Sarneel, Coumans en Berghuis het kritische geluid. Haimon en Van Leeuwen waren kritisch, maar tot op zekere hoogte loyaal aan het katholieke gezag.

De vooroorlogse elites als motor van de culturele veranderingen in de jaren zestig

James Kennedy hanteerde voor *Nieuw Babylon in aanbouw* een theoretisch uitgangspunt dat in het verlengde ligt van het kunstwereldconcept van Becker. Kennedy onderzocht de rol die

Ko Sarneel en Fred van Leeuwen samen aan het werk bij de Regionale Omroep Zuid (ROZ).

'de elites' speelden in de zijns inziens soepele introductie van de moderne tijd in de jaren zestig. Onder de elites verstaat Kennedy de *'centrist and cautious politicians, intellectuals, clerics, newspaper editors and other 'pillarized' leaders of the Netherlands'*; de politici uit het politieke midden, intellectuelen, geestelijken, krantenredacteurs en andere verzuilde leiders van Nederland.¹³ Overigens is het sinds het verschijnen van het standaardwerk *Staat van verzuiling* van historicus Peter van Dam (1981) niet meer mogelijk ongeproblematiseerd te spreken van 'verzuiling'.¹⁴ In het geval van de kunstwereld kunnen hiervoor de kunstopleidingen, culturele autoriteiten, subsidie- en opdrachtgevers bij overheid en bisdom, galeriehouders, museumdirecteuren en kunstcritici worden ingevuld, kortom al diegenen die, samen met de kunstenaars, verantwoordelijk waren voor de productie, distributie en receptie van kunstwerken zoals Becker deze definieert.

Het is evident dat er in de late jaren zestig sprake was van een generatieconflict tussen de vooroorlogse generatie en de protestgeneratie, die de oorlog niet had meegemaakt en opgroeide in een periode waarin de welvaart en, ondanks de Koude Oorlog, het vertrouwen in een duurzame vrede groeide. Righart spreekt echter van een dubbele generatiecrisis, want behalve het conflict tussen de vooroorlogse generatie en de protestgeneratie was er ook sprake van een crisis binnen de vooroorlogse generatie, die door zelftwijfel bevangen raakte en daardoor openingen bood voor verandering. Kennedy gaat een stap verder en beschouwt de veranderingen die zich in de tweede helft van de jaren zestig voltrokken niet als het gevolg van een generatieconflict tussen de vooroorlogse generatie en de protestgeneratie. Het was

zijns inziens niet de protestgeneratie die de veranderingen afdwong maar de vooroorlogse generatie die deze toeliet; de zogenaamde accommodatiethese. Het waren de culturele elites die een centrale rol speelden in de culturele ontwikkelingen, die Nederland in slechts een paar jaar tijd veranderden van een relatief traditionele samenleving in een relatief vooruitstrevende.¹⁵

Sommigen van de leiders ondersteunden de roep om verandering omdat zij er oprecht in geloofden, de meesten echter om zodoende de controle over en sturing van de snel en onherroepelijk veranderende samenleving niet te verliezen.¹⁶ Kennedy stelt dat het gegeven dat de oudere generatie meeboog met de door jongeren gewenste veranderingen, het 'schikken en plooiën' waarin de politieke elite in het verzuilde Nederland van oudsher zo bedreven was, ertoe leidde dat het conflict tussen de generaties in Nederland goeddeels uitbleef. Hij concludeert: *'The Dutch case, therefore, presents a paradox: the perceived "gap" in values between the modern protest generation and the old-fashioned prewar generation had the effect of intensifying the desire of the latter to accommodate the youth as much as they could.'*¹⁷ Bovendien toont Kennedy aan dat deze ontwikkeling niet plotseling begon na 1965, maar zich in feite gedurende de gehele wederopbouwperiode aankondigde.

Kennedy spreekt in *Nieuw Babylon in aanbouw* over 'Nederland' alsof er geen sprake was van verschillen tussen het centrum en de periferie. Zijn onderzoek was sterk gericht op de 'randstad Holland', met Amsterdam als het kloppende hart, maar de vraag is of de resultaten ook opgaan voor de perifere regio's, in dit geval voor Limburg. De hieruit voortvloeiende vraag luidt: veranderde ook Limburg in de late

13 James Kennedy, 'New Babylon and the politics of modernity', in *De Sociologische Gids* 44 (1997), nr. 5-6: 362.

14 Peter van Dam (2011), *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe*, Wereldbibliotheek Amsterdam.

15 Kennedy (1997): 362.

16 Ibidem.

17 Kennedy (1997): 369.

Sfeerbeeld van jongeren op brommers voor de 'Berchmans-sociëteit' op de Bredestraat 19 in Maastricht, rond 1965. RHCL, fotocollectie GAM, nummer 14601. Foto Frans Lahaye.

jaren zestig dankzij en niet ondanks de door Kennedy benoemde elites uit de vooroorlogse generaties? Behoorden ook de katholieke Limburgse elites, de geestelijke en politieke leiders, de culturele autoriteiten en critici, tot die vooroorlogse generatie met twijfels over de eigen autoriteit en meer of minder oprechte behoefte aan culturele verandering?

De lange jaren vijftig en de eindeloze jaren zestig

In de late jaren 1990, de jaren direct na het verschijnen van *Nieuw Babylon in aanbouw*, was Kennedy's visie op de jaren zestig als epiloog van de naoorlogse ontwikkelingen voor velen moeilijk verteerbaar.¹⁸ Toch stond hij zeker niet alleen in zijn overtuiging dat 'de lange jaren vijftig' de opmaat waren geweest voor de gebeurtenissen in de tweede helft van de jaren zestig. De Nederlandse historici Paul Luykx en Pim Slot gaven de in 1997 door hen samengestelde bundel artikelen over 'cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig' de titel *Een stille revolutie? mee*.¹⁹ In het voorwoord is van een vraagteken echter geen sprake meer. Gedurende de lange jaren vijftig voltrok zich een stille revolutie: 'aan de uiterlijke vorm van staat en samenleving was in de jaren vijftig nog maar weinig verandering merkbaar, maar op het niveau van cultuur en mentaliteit raakten tradities en overgeleverde normen fundamenteel aan het wankelen en werden gangbare zekerheden grondig aangetast'.²⁰ Met het oog op de katholieke kerk en gemeenschap hebben de historici Maarten van den Bos en Chris Dols recent verder uitgewerkt hoe er in de directe naoorlogse jaren al het nodige veranderde op cultureel-mentaal gebied.²¹

'De lange jaren vijftig' werden voor veel onderzoekers gevolgd door 'de eindeloze jaren zestig', om met Righart te spreken. Voor Kennedy liepen de jaren zestig door tot en met 1971, waarmee hij de roerige jaren sinds 1967 laat eindigen na het hoogtepunt van de 'tegen-

18 *De Sociologische Gids* 44 (1997), nr. 5-6: 358-482 was geheel gewijd aan Kennedy's *Nieuw Babylon in aanbouw*. Na een artikel van de hand van Kennedy, waarin hij zijn uitgangspunten en visie nogmaals uiteenzet, volgt een reeks artikelen van zowel zijn opponent Hans Righart, wiens *De eindeloze jaren zestig* op ongeveer dezelfde dag verscheen als *Nieuw Babylon in aanbouw*, als van tal van Nederlandse sociologen en politicologen.

19 Paul Luykx en Pim Slot [red.] (1997), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*, Verloren Hilversum.

20 Luykx en Slot: 8.

21 Maarten van den Bos (2012), *Verlangen naar vernieuwing. Nederlands katholicisme, 1953-2003*, Uitgeverij Wereldbibliotheek, Amsterdam; Chris Dols (2015), *Fact Factory. Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands, 1946-1972*, Uitgeverij Valkhof Pers, Nijmegen; Chris Dols en Maarten van den Bos (2018), 'Humanae Vitae. Catholic Attitudes to Birth Control in the Netherlands and Transnational Church Politics, 1950-1975', in: Alana Harris [red.], *The Schism of 1968, Catholicism, Contraception, and Humanae Vitae in Europe, 1945-1975*, Palgrave MacMillan, New York/Basingstoke: 23-47.

cultuur'. Volgens Righart is het einde van de jaren zestig niet op één moment vast te leggen. Het epicentrum was rond 1970 weliswaar tot rust gekomen, maar omdat de stuwingen een concentrisch patroon volgden, duurde het lang voordat de buitenste ringen werden beroerd.²² Dat gold zowel voor de perifeer gelegen regio's in Nederland als voor bepaalde godsdienstige groeperingen, waarvan sommige bij het verschijnen van het boek in 1995 de eindeloze jaren zestig wellicht nog steeds niet hadden afgesloten.²³

De keuze voor 1971 als eindmarkering is ook voor Limburg werkbaar. In dat jaar ging de Beroepsvereniging Beeldend Kunstenaars (BBK), afdeling Limburg, de confrontatie aan met de provincie Limburg als initiatiefnemer en de Culturele Raad Limburg als samensteller van de tentoonstelling 'Kunst in Limburg '71', die in de nazomer van 1971 gelijktijdig plaatsvond in Maastricht (Bonnefantenmuseum), Heerlen (Raadhuis), Sittard (Kritzraedthuis) en Venlo (Cultureel Centrum). 1971 was ook de vooravond van de benoeming op 13 februari 1972 van de nog maar 38-jarige, polariserende en conservatieve Johannes Gijzen (1932-2013) tot bisschop van Roermond als opvolger van de verzoenende en meer gematigde Petrus Moors (1906-1980).

Cultuur, een staatsaangelegenheid (?)

Om de ontwikkelingen in de kunstwereld, zowel die in Nederland als die in Limburg, in de late jaren zestig te begrijpen, is het van belang de ontwikkeling in de bemoeienis van de overheid met cultuur in ogenschouw te nemen. Na ruim driekwart eeuw waarin de overheid zich, in navolging van de liberaal Johan Rudolph Thorbecke, terughoudend had opgesteld ten

aanzien van de 'levende' cultuur, kwam in de naoorlogse periode de kentering. De tijd van de 'neutrale staat', die cultuur in het algemeen en beeldende kunst in het bijzonder geheel overliet aan het particuliere initiatief, was definitief voorbij. Werd cultuurbeleid in de jaren direct na de oorlog beschouwd als 'offensief tot herstel van de morele oorlogsschade', in de jaren vijftig werd het gezien als 'de morele bewapening van de natie tegen het communisme' en de 'bescherming van onze hoogste geestelijke en culturele goederen'.²⁴ Cultuur in brede zin bleef men, behalve in links-progressieve kring, beschouwen als een particuliere zaak, maar de overheid moest wel faciliterend optreden en inspringen waar het particuliere initiatief ontbrak. Politieke weerstand tegen die overheidssteun was er niet of nauwelijks. Alle grotere politieke partijen deelden de overtuiging dat de overheid ook op het gebied van kunst en cultuur een zorgplicht had omdat deze, samen met defensie, de pijlers waren van de westerse beschaving.

Het bleef niet bij woorden alleen. Jaarlijks werd een substantieel en almaar groeiend budget gereserveerd om de sociale en geografische spreiding van kunst en cultuur te realiseren en kunstenaars te ondersteunen met opdrachten, tentoonstellingen en internationale promotie. Het budget voor cultuurbeleid bedroeg in 1952 bijna twaalf miljoen gulden, in 1963 was het al gestegen naar ruim zestig miljoen. Sociale ondersteuning van kunstenaars kwam echter voor rekening van het ministerie van Sociale Zaken, dat in 1949 de Beeldende Kunstenaars Regeling, in de wandeling de 'contraprestatie' geheten, in het leven had geroepen. Dit betekent dat kunstenaarsbeleid geen onderdeel was van het cultuurbeleid maar van het sociale beleid, om diegenen te ondersteunen die niet

22 Righart: 266.

23 Righart: 265-266.

24 Roel Pots (2000), Cultuur, koningen en democratie. Overheid & cultuur in Nederland, SUN Nijmegen: 257.

geheel zelfstandig in hun levensonderhoud konden voorzien.²⁵ De kunstenaar kreeg een sociale toelage zodat hij zich volledig op de kunst kon richten. Als contraprestatie moest hij elke drie maanden een of meer kunstwerken inleveren.

In de jaren zestig werden kunst en cultuur in toenemende mate geacht een bijdrage te leveren aan het welzijn van de bevolking. Zo werd cultuur, tot dat moment onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in 1965 dan ook onderdeel van het nieuwe ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Cultuurbeleid werd nu in het perspectief van het welzijnsdenken geplaatst. Cultuur werd beschouwd als een essentieel onderdeel van het menselijk bestaan en als belangrijke bijdrage tot de bevordering van het maatschappelijk en cultureel welzijn.²⁶

Duidelijk was inmiddels dat de geografische maar vooral ook de sociale spreiding van cultuur totaal niet was gelukt en grote groepen in de samenleving er geen enkel belang in stelden. Deze sociale spreiding werd vanaf het midden van de jaren zestig het speerpunt van het beleid. Dit betekende dat kunstenaars uit hun 'ivoren toren' moesten komen om een zichtbaarder en stimulerender rol in de samenleving te gaan spelen.²⁷

De Limburgse kunstwereld in de jaren zestig

De kunstenaars in en uit Limburg

De kunstwereld bestaat volgens Becker uit het netwerk van actoren, dat verantwoordelijk is voor de productie (kunstenaars, kunstopleidingen, opdrachtgevers), distributie (galerieën, musea, openbare gebouwen) en receptie (critici, kunsthistorici, publiek) van kunstwerken.

De Limburgse kunstwereld in de jaren

zestig bestond allereerst uit verschillende generaties kunstenaars, waarbij een hoofdrol was weggelegd voor Charles Eyck (1897-1983), de altijd tegendraadse '*éminence grise*', die als enige van de generatie van vóór 1900 nog steeds nadrukkelijk van zich liet spreken, artistiek, maar vooral binnen het kunstdebat. Daarnaast waren er hoofdrollen voor de kunstenaars die in de jaren twintig werden geboren en tot de vooroorlogse generatie worden gerekend, waaronder de zogenaamde Amsterdamse Limburgers Ger Lataster (1920-2012), Jef Diederens (1920-2009) en Pieter Defesche (1921-1998), maar ook Rob Stultiens (1922-2002), Lei Molin (1927-1990) en Nic Tummers (1928). Na de oorlog hadden zij zich los gemaakt van de voorzichtig expressionistische, figuratieve en vooral narratieve schilder- en beeldhouwtrant en zochten zij hun hoogstpersoonlijke weg, al dan niet direct geïnspireerd door de openvolgende (semi-)abstract-expressionistische kunststromingen. Zelfbewust streden deze non-conformisten in de wederopbouwperiode voor hun positie in de op behoudende conventies terende Limburgse kunstwereld en al woonden de meesten in of rond Amsterdam, als geboren Limburgers werden zij nog altijd beschouwd als leden van de Limburgse kunstfamilie.

Tot slot manifesteerden de kunstenaars zich die in de jaren dertig werden geboren – sommigen in Limburg, anderen daarbuiten – en overwegend waren opgeleid aan de Maastrichtse Jan van Eyck Academie. Deze zogenaamde 'stille generatie' kwam tot bloei in de jaren zestig, toen het abstract-expressionisme plaatsmaakte voor een scala aan nieuwe uitdrukkingsvormen, technieken en materialen. Zij keerden zich af van het individualistisch en elitair, want ontoegankelijk geachte abstract-expressionisme en wilden toegankelijke, begrijpelijke kunst maken. In 1964 richtten de jong-afgestu-

25 Pots: 258-259.

26 Pots: 291.

27 Pots: 292.

deerden van de Jan van Eyck Academie, Harrie Bartels, Felix van de Beek, Ger Brouwer, Leen Kriens, Harry Marks, Geert Meijer, Ad Visser en Piet Wouters samen met de gevestigde Limburgse schilder Lei Molin en beeldhouwer Rob Stultiens de Maastrichtse kunstenaarsbeweging Artishock op. Goed een jaar later verlieten zes van de acht jongeren Artishock alweer omdat er volgens hen een situatie was ontstaan van 'lieve jongens' die 'tot een vergelijk met de gemeente' wilde komen. Dat beviel het zestal niet: 'ons manifesterend idee was er helemaal vanaf', legden zij uit.²⁸

Het was deze 'stille' generatie van dertigers die zich in de tweede helft van de jaren zestig keerde tegen het culturele en politieke establishment, bestaande uit zowel de gemeentelijke en provinciale bestuurders, de kunstcritici als ook de kunstenaars uit de vorige generatie. De ironie wil dat op het moment dat de non-conformisten van de wederopbouwperiode een waardevolle kring van actoren in de Limburgse kunstwereld om zich heen verzameld hadden, zij door de volgende generatie werden beschouwd als de culturele elite die te ver van de samenleving was afgedreven om nog van belang te kunnen zijn. De Amsterdamse Limburgers en al die andere non-conformisten uit hun generatie waren zelf conformisten geworden, behorend tot de culturele elite die hard bestreden moest worden. Kunst en cultuur werden inmiddels als wezenlijk voor het maatschappelijk welzijn van de samenleving beschouwd en de kunstenaar had een daarin een belangrijke taak te vervullen. De ultieme artistieke autonomie die de voorgaande generatie had nagestreefd en bereikt, werd inmiddels als de welbekende ivoren toren beoordeeld en veroordeeld.

De Jan van Eyck Academie in beweging (1964-1965)

Het door Kennedy beschreven proces van de met de veranderingen meebuigende culturele elite laat zich wellicht het beste illustreren aan de hand van de geschiedenis van de Jan van Eyck Academie in Maastricht. De Jan van Eyck Academie werd gesticht in 1948 met als doel katholieke studenten op te leiden tot monumentale kunstenaars die waren toegerust voor de uitvoering van de vele kerkelijke opdrachten in de na de oorlog te herstellen, te herbouwen en te bouwen katholieke kerken. Het onderwijs was georganiseerd conform de idealen van bekeerling en architect Marinus Granpré Molière (1883-1972), die meende dat de katholieke kunstenaar zijn individualisme en de 'zogenaamde vrijheid van de autonomie' moest verruilen voor een werkelijk objectieve kunst en de 'volmaakte vrijheid, althans de hoogste waartoe het schepsel geraken kan'.²⁹ Binnen het onderwijs lag daarom grote nadruk op de katholieke, theoretische vorming van de jonge studenten.

Al in de late jaren vijftig, nog maar tien jaar na de start van het instituut, dat werd gezien als belangrijke stap op weg naar de voltooiing van het grote katholieke bouwwerk, was er sprake van een heuse identiteitscrisis.³⁰ Binnen curatorium (directeur en docenten) en senaat (bestuur) groeide het besef dat men zich tot dat moment vooral had beziggehouden met de oprichting en de organisatie van het instituut en nog nauwelijks met de eigenlijk taak: de doelstellingen en de structuur van het onderwijs. Norbertijn en hoogleraar liturgie G.C. Laudy werd door het curatorium gevraagd een discussiestuk te schrijven over het eigen gezicht van de Jan van Eyck Academie om zo te komen

28 *De Nieuwe Limburger* 4 november 1965.

29 *Het Gildeboek, gewijd aan kerkelijke kunst en oudheidkunde. Organ van het Sint Bernulphusgilde*, 31 (1949): 5.

30 In Monique F.A. Dickhaut (2019), *Arcadië voorbij. Het Limburgse kunstdebat in de wederopbouwperiode (1945-1965)*, Vantilt Nijmegen, is een uitvoerige analyse opgenomen van de ontwikkelingen binnen de Jan van Eyck Academie in de periode 1948-1965: 241-263.

Het schilderslokaal van de Jan van Eyck Academie in 1970. RHCL, fotocollectie GAM, 15164. Foto O.oz Openbare Werken Gemeente Maastricht.

tot een duidelijke standpuntbepaling ten aanzien van het katholieke karakter van de academie en het doel van het onderwijs. Laudy bepleitte in zijn op 9 oktober 1962 gepresenteerde nota voor meer openheid naar de samenleving toe en een minder krampachtig vasthouden aan 'de academie als een veilige burcht en katholieke vluchthaven in een vijandig geachte wereld', zoals kunsthistoricus Jos Pouls het formuleert.³¹

Over het doel van het onderwijs volgde een tweede discussiestuk, dat verscheen in februari

1964. Dit stuk kwam echter te laat, want inmiddels werkten de hoogleraren Ko Sarneel en Albert Troost (1924-2010) al aan een structuurprogramma dat op 9 juli 1964 aan de senaat werd gepresenteerd en direct in het studiejaar 1964-1965 in werking trad. De student en zijn behoeften stonden centraal in het goeddeels geïndividualiseerde onderwijs dat in het nieuwe programma werd aangeboden. Inmiddels bestond grote wrevel over het functioneren van directeur prof. dr. Zef Timmers, die een gebrek aan doortastendheid en visie werd verweten.³²

31 Jos Pouls (2001), *Ware schoonheid of louter praal. De bisschoppelijke bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw*, Stichting Historische reeks Maastricht: 241.

32 Ko Sarneel (1988), *Geschiedenis van de Jan van Eyck Academie*, Maastricht: 32.

Op 1 januari 1965 volgde Albert Troost Zef Timmers op als directeur van de academie, waarmee de vernieuwing van het kunst-instituut ook op dit niveau gestalte kreeg.³³

De nieuwe opzet en verandering van directie van de Jan van Eyck Academie gingen gepaard met een proces van deconfessionalisering. Directeur Troost leek de confrontatie met het academiebestuur te zoeken, toen hij in zijn rede aan het einde van het studiejaar in juli 1965 over de confessionaliteit van de academie zei:

‘De confessionele trekken, die sommigen (= vooral bestuursleden) markant zouden willen zien getekend in het eigen gezicht, kunnen niet zomaar worden ingeschminckt. Alleen als uitdrukking van innerlijk leven zullen ze vanzelfsprekend aanwezig zijn naarmate het gezicht zelf duidelijk meer gezicht wordt.’³⁴

Bestuurslid en penningmeester H.J.J. Haanen verzette zich fel.³⁵ Hij schreef aan Troost dat de confessionele trekken bij de aankomend student aanwezig waren, omdat hij deze van huis uit had meegekregen, en juist deze dienden te worden versterkt opdat de student straks ‘bewust, krachtig, positief confessioneel’ in de maatschappij zou staan. De senaat verzette zich evenwel niet tegen de deconfessionalisering van de academie of de individualisering van het onderwijs.³⁶

De deconfessionalisering van de Jan van Eyck Academie was in 1961 ingezet met de

afschaffing van vrijwel alle katholiek geïnspireerde theorievakken en culmineerde in 1965 in het openlijk afstand nemen van de katholieke signatuur door directeur Albert Troost. In 1948 was de verwachting dat het door de rijksoverheid gefinancierde instituut, dat niet expliciet katholiek mocht zijn, binnen het homogeen katholieke Limburg toch exclusief katholiek zou kunnen zijn. Vijftien jaar later stond het schoolbestuur machteloos tegenover de maatschappelijke veranderingen die de moeizaam bevochten katholieke signatuur onherroepelijk lieten verdwijnen. In 1963 hield Loe Maas de Jan van Eyck Academie voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de kloof die zijns inziens was ontstaan tussen de kunstenaar en de (katholieke) gemeenschap, waarmee de criticus de teleurstelling verwoordde van de katholieke elite, die toch weinig anders kon doen dan de nieuwe realiteit accepteren.³⁷ De transitie van de Jan van Eyck Academie maakt Kennedy’s visie – namelijk dat de veranderingen in de jaren zestig door de elites gedoogd werden – concreet: de senaat zag de ontwikkelingen met lede ogen aan, maar deed er uiteindelijk niets aan om ze tegen te houden.

Provincie Limburg en Culturele Raad Limburg

Na de Tweede Wereldoorlog raakte het Rijk, zoals beschreven, steeds meer betrokken bij kunst en cultuur. De veranderde visie op de rol van de rijksoverheid had ook consequenties voor die van de provinciale en gemeentelijke

33 In de zomer van 1968 werd Timmers ook gepasseerd bij de benoeming van de directeur van het Bonnefantenmuseum, nadat hij opnieuw op deze functie had moeten solliciteren na de opheffing van het museum van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en de oprichting van de nieuwe museumstichting in 1967. Ton Quik, ‘Timmers als conservator en museumdirecteur’, in Kees Schutgens e.a. (2007), *Timmerswerk. Opstellen over prof. Timmers en de kunst van het Maasland*, Prof. dr. Timmersstichting: 72-73.

34 Rita van den Boogaart-Boerdijk (1972), *De geschiedenis van de Jan van Eyck Academie*, Venray, getypte doctoraalscriptie K.U. Nijmegen: 47.

35 Gemeentebestuur H.J.J. Haanen werd in 1950 door de gemeente Maastricht aangewezen als financieel adviseur voor de Sint-Bernulphusstichting, het bestuur van de Jan van Eyck Academie. Na zijn pensionering op 3 mei 1960 werd Haanen officieel opgenomen in de senaat.

36 Van den Boogaart-Boerdijk: 47.

37 *De Nieuwe Limburger* 18 mei 1963.

Omslag van *De Bronk* 10 (1962), nr. 4 – december 1962. Het themanummer van het culturele maandblad over ‘de culturele situatie in Limburg’, samengesteld door de redacteurs Willem K. Coumans en Hans Berghuis.

overheden. De regionale spreiding van kunst en cultuur was immers een van de speerpunten van het beleid en daarvoor waren de lagere overheden cruciaal. Publicist en archivaris Carel Bloemen (1901-1967) constateerde in januari 1965 in zijn, een jaar voor zijn pensionering geschreven, nota *Actieve provinciale cultuurpolitiek in Limburg* dat het provinciaal bestuur een ‘nuttige bemoeiing’ had gevonden in de actieve aandacht voor de belangen van de

gewestelijke cultuur.³⁸ Juist de provinciale besturen waren, beter dan de centrale overheid, in staat de cultuurspreiding en de bemoeienis met de gewestelijke cultuur op zich te nemen.

Georges Goossens, voorzitter van de Culturele Raad Limburg, erkende in februari 1966 dat ‘De culturele ontwikkeling van ons gewest zich na 1945 wellicht langer dan elders [is] blijven voltrekken op een stramien van vooroorlogse inslag, een stramien dat derhalve gedomineerd werd door een sterk geaccentueerd en bovendien eng geïnterpreteerd subsidiariteitsbeginsel en een benadrukte verantwoordelijkheid van het particulier initiatief’.³⁹ Dat het Limburgse cultuurpatroon traditioneel vooral werd bepaald door uitingen van volkscultuur – in de vorm van harmonieën, fanfares, zangkoren en schutterijen – had daar zeker aan bijgedragen. In de provincie Limburg drong vroeg in de jaren zestig echter ook het besef binnen dat er taken lagen op het gebied van kunst en cultuur. De opmars van ‘cultuur met grote K’ was een maatschappelijke realiteit, aldus Goossens. Het cultuurspreidingsideaal, de overtuiging dat ‘Kultuur’ niet langer enkel van en voor de ‘happy few’ was maar voor iedereen toegankelijk moest zijn, werd breed gedragen.

‘De culturele situatie in Limburg’ was voor de eerste keer publiekelijk en in alle breedte aan de kaak gesteld door Willem K. Coumans en dichter en prozaïst Hans Berghuis (1924-1994), in het decembernummer van 1962 van het Limburgse culturele maandblad *De Bronk*. De resultaten van de enquête over deze kwestie onder vijftig Limburgse cultuurdragers werden gevolgd door hun eigen, ongezoeten mening

38 Carel Bloemen, *Actieve Provinciale Cultuurpolitiek in Limburg*, januari 1965. Typoscript met doorhalingen en aanvullingen aanwezig in de Limburgcollectie Centre Céramique. Bloemen vermeldt niet waarom en voor wie hij deze nota samenstelde en gepubliceerd is deze evenmin. Wel gebruikte hij de tekst integraal voor twee artikelen getiteld ‘Wordt 1966 kenteringsjaar in gewestelijk cultureel opzicht?’ en ‘Cultuurbevordering en spreiding taken van de provinciale overheid’ die op respectievelijk 19 en 20 november 1965 verschenen in het Limburgs Dagblad.

39 *Maasland* 13 (1965/6), nr. 6 – februari 1966: 185.

over de culturele situatie, die jonge kunstenaars als het ware de provincie uit joeg.⁴⁰

Een aantal aangeschreven Limburgse cultuurdragers had helemaal niet gereageerd. Het raakte de culturele situatie direct, dat:

- ‘1. drie functionarissen van de Culturele Raad Limburg niet antwoordden;
2. de Limburgse pers verstek liet gaan, op één uitzondering na;
3. de Limburgse kunstredacteurs, behalve één man, zwegen in alle talen, ook in de dode talen;
4. stafmensen van de Regionale Omroep Zuid met stomheid geslagen waren en de zaak overlieten aan medewerkers;
- 5 kortom, dat er in bepaalde windstreken ineens een cultuur van de stilte opbloede, een reïncultuur nog wel!’⁴¹

Anderen, de ‘NON POSSUMUS’, hadden geschreven waarom zij niet konden antwoorden, zoals ‘mevrouw X’, die liever had dat haar naam niet werd genoemd omdat ze niemand wilde kwetsen.⁴² De inhoudelijke reacties die wél binnengekomen waren, wezen volgens Coumans en Berghuis voornamelijk in dezelfde richting: de culturele situatie in Limburg was benauwd en benauwend. Kritiek werd niet geduld en voor twijfel was geen ruimte.⁴³ In werkelijkheid waren veel reacties vooral aarzelend, maar dat wees voor hen in dezelfde richting.

Het *Limburgs Dagblad* stelde op 8 januari 1963 dat de enquête iets had losgemaakt en dat was ook zo. Op 6 juli 1963 werd door de Volkshogeschool Geerlingshof een studiemiddag gewijd aan ‘de culturele situatie in Limburg’, tijdens welke min of meer dezelfde conclusies werden getrokken als Coumans en Berghuis hadden gedaan. De handschoen werd opgepakt door de provincie Limburg, met name door toedoen van Sjeng Tans, voorzitter van de fractie van de Partij van de Arbeid in Provinciale Staten.⁴⁴ Tijdens de begrotingbesprekingen voor 1964 werd aan Provinciale Staten de vraag gesteld of zij kennis hadden genomen ‘van de herhaalde uitingen van onbehagen over de culturele situatie in Limburg’, of zij van oordeel waren ‘dat ook de overheid aan deze kritiek niet voorbij kan gaan’, en wat zij dachten ‘dat dan dient te gebeuren om daarin verbetering te brengen’.⁴⁵

Gedeputeerde Staten meenden dat er niet veel reden tot ongerustheid was, maar ook dat een goed functionerend coördinatieorgaan dat vanuit algemene beleidslijnen tot een praktische aanpak kon komen, wenselijk was. Een gereorganiseerde Culturele Raad Limburg zou deze rol kunnen vervullen, zo deelden zij op 29 november 1963 mede aan Provinciale Staten. De Culturele Raad Limburg was direct na de oorlog als particuliere organisatie opgericht op initiatief van de Katholieke Actie en de Katholieke Standsorganisaties met als doel ‘de

40 Het themanummer van *De Bronk* is uitvoerig beschreven in Monique Dickhaut, *Arcadië voorbij. Het Limburgse kunstdebat in de wederopbouwperiode (1945-1965)*, Vantilt Nijmegen: 281-305.

41 *De Bronk* jrg 10 (1962), nr 4 – december 1962: 101.

42 Luc Geurts (Culturele Dienst van de Katholieke Arbeidersbeweging Limburg), pater M. Molenaar msc (redacteur van het katholieke maandblad *Roeping*), Louis J.H. Speth, criticus Jules Kockelkoren, schrijver en dichter Bertus Aafjes en mevrouw X.

43 Meer of minder inhoudelijke reacties waren binnengekomen van Fernand Lodewick, Neerlandicus, schrijver en criticus bij de ROZ, dichter Pierre Kemp, Fons Erens, directeur van de Volkshogeschool Geerlingshof, dichter Leo Herberghs, dichter en schilder Robert Franquinet, schilder René Wong, kunstenaar Charles Eyck, romanschrijver Jo Nabben, toneelcriticus Nico de Vrede, architect Peter Sigmond, priester-schilder Jean Adams, de kunstenaars Daan Wildschut en Gène Eggen, romanschrijver Paul Sier, schrijver en dichter Mathias Kemp, dichter Jan Hanlo, beeldhouwer Nic Tummers, criticus en hoogleraar aan de Jan van Eyck Academie Ko Sarneel, mevrouw X, die liever niet met naam en toenaam werd genoemd, G. Bertels, hoofdredacteur van het *Dagblad* voor Noord-Limburg, Frans Wijsen, radioreporter in Hilversum en Johan van der Woude, lid Provinciale Staten en P.v.d.A-wethouder in Heerlen.

44 Dickhaut: 85-86.

45 Bloemen: 4.

verheffing van het culturele peil van de bevolking van Limburg'. De drijfveer was geweest de wens de katholieke cultuurparticipatie in eigen hand te houden. Rond het midden van de jaren vijftig nam de invloed van de katholieke organisaties substantieel af ten gunste van de Limburgse Steenkolenmijnen, het Rijk, de Limburgse gemeenten en de provincie Limburg en werd de levensbeschouwelijke basis van de Culturele Raad Limburg verbreed. Hiermee was de basis gelegd voor de omvorming medio jaren zestig van de Culturele Raad Limburg tot een overheidsdienst, die functioneerde als advies- en coördinatieorgaan voor de Provincie op het terrein van het culturele leven in Limburg.

Kritisch parafraseerde Tans in de vergadering van Provinciale Staten van 16 december 1963 Karel Appel: 'wij rotzooien op het ogenblik maar wat!' met het provinciale cultuurbeleid.⁴⁶ Zijns inziens was de Culturele Raad Limburg slechts van bijkomstig belang en moest het provinciaal bestuur zelf de democratisering van het culturele leven in Limburg op gang brengen. 'Niemand behoeft eraan te twijfelen, dat de democratisering van onze cultuur en van heel het culturele leven zijn beslag zal krijgen en dit betekent, dat de spreiding van de cultuur, zowel in verticale of sociale zin, als in horizontale of geografische zin, een enorme opgave wordt voor nu en de komende jaren', waarschuwde Tans.

Ook Bloemen, een typische representant van de door zelftwijfel bevangen vooroorlogse generatie, meende dat er op de Culturele Raad Limburg als coördinatieorgaan voor het culturele leven nog wel wat viel aan te merken.⁴⁷ De Culturele Raad Limburg had zich sedert de oprichting in 1945 vooral gericht op het stimu-

leren van wat Bloemen noemde 'het amateurisme op allerlei volkscultureel gebied'. Van het coördineren en organiseren van het professionele culturele leven was weinig tot niets terecht gekomen en als gevolg van haar doelstelling en interne organisatie bezat zij daartoe ook niet de autoriteit.⁴⁸ De Culturele Raad Limburg zou zijns inziens wel een taak kunnen vervullen in de sociale en geografische spreiding van cultuur, maar dan moest de focus verschuiven van de amateuristische volkscultuur naar de professionele kunsten. 'En daarmee is op het regionale vlak terdege rekening te houden om te voorkomen, dat voor cultuur gehouden wordt, wat niet anders en niet meer is dan het complex van het typisch "eigene" van een bepaalde samenleving, in casu Limburg, van dat typisch "eigene" dat zulke markante en interessante vormen heeft'.⁴⁹ Ook Bloemen meende bovendien dat de provincie zelf verantwoordelijkheid moest dragen voor de cultuurspreiding om op termijn het nog altijd voortdurende onbehagen in de culturele situatie weg te nemen.

Omdat Carel Bloemen regelmatig optrad als redacteur voor en duider van historische zaken in het *Limburgs Dagblad*, vond hij ook een podium voor zijn visie op de positie van de provincie Limburg en de Culturele Raad Limburg in hun omgang met cultuur. In twee lange artikelen deed hij zijn visie op de te voeren cultuurpolitiek en de rol van de Culturele Raad Limburg uit de doeken.⁵⁰ Neerlandicus en historicus Lou Spronck (1936), een representant van de kritische 'stille' generatie, sprak in een reactie daarop hardop uit wat eerder slechts in bedekte termen was geuit. De Culturele Raad Limburg, die leek uit te groeien tot cultureel adviesorgaan van de provinciale overheid, genoot weinig vertrouwen, want velen meen-

46 Bloemen: 3.

47 Bloemen: 9.

48 Bloemen: 13; *Limburgs Dagblad* 20 november 1965.

49 Bloemen: 11.

50 *Limburgs Dagblad* 19 november 1965 en 20 november 1965.

den dat de Raad 'wel kultuurspreiders maar niet cultuurmakers mag bevoogden'.⁵¹ Werd dat vertrouwen niet hersteld, dan zou de situatie kunnen ontstaan dat in de toekomst provinciale subsidies naar verenigingen en instellingen stroomden 'door een kanaal waarvan het water troebel is', zo waarschuwde Spronck. Georges Goossens, voorzitter van de Culturele Raad Limburg, merkte op dat het onbehagen over de 'culturele situatie' zich 'nogal eens ontlaadde op de kop van deze instelling, die wellicht min of meer als verantwoordelijk voor de bestaande onbevredigende situatie werd beschouwd'.⁵²

De moeilijke positie van de provincie Limburg en de Culturele Raad Limburg laat zien in welke spagaat de overheden en hun adviesorganen zich bevonden. Enerzijds werd van hen verlangd dat zij een actieve rol zouden vervullen in de spreiding van kunst en cultuur ter bevordering van het maatschappelijke welzijn van de bevolking, maar anderzijds werden hun bemoeienissen met wantrouwen bekeken omdat gevreesd werd voor de bevoogding van kunstenaars door de overheid. Thorbecke's overtuiging dat 'Kunst geene regeringszaak [is], in zoverre de Regering geen oordeel, noch enig gezag heeft op het gebied der kunst', werd ook honderd jaar later breed gedeeld en maakte overheden ongemakkelijk en kunstenaars en cultuurdragers wantrouwend.⁵³

In 1966 werd eindelijk de langverwachte provinciale cultuurnota gepresenteerd, waarin werd uitgegaan van een cultuurbegrip in engere zin en de nadruk werd gelegd op 'hogere menselijke activiteiten en voortbrengselen, zoals de beoefening en productie van wetenschap en kunst'.⁵⁴ Al in 1969 was er alweer behoefte aan

een herziening van de nota, omdat de snel evolverende maatschappelijke ontwikkelingen, opvattingen en inzichten op cultureel gebied de provincie Limburg noodzaakten de provinciale beleidslijnen daaraan te toetsen.⁵⁵ In augustus 1969 verscheen de door de Culturele Raad Limburg geschreven *Nota inzake de herziening van het provinciaal cultureel beleidsplan 1966*, waarin het cultuurbegrip minder werd opgevat als de 'schone kunsten' en wetenschappen ('cultuur in enge(re) zin') en veel meer als het geheel van menselijke activiteiten dat gericht is op creatieve ontplooiing en zelfverwerkelijking van het individu. Hoewel de Culturele Raad Limburg voor zichzelf in beginsel vooral een taak zag op het gebied van de 'cultuur in enge(re) zin', maakte de verwevenheid van cultuur met bijvoorbeeld jeugd-beleid, recreatie, natuurbescherming, planologie, sport en maatschappelijke dienstverlening het noodzakelijk om voor een optimaal cultuurbeleid bij voortdurende rekening te houden met alle andere welzijnssectoren.

Gemeente Maastricht

De gemeente Maastricht voer in de naoorlogse periode een eigen koers, waarbij elke kritiek werd gepareerd met het argument dat de gemeente veel investeerde in wat werd genoemd 'de levende cultuur'. Cultuurwet-houder mr. Willem Korn somde in een interview met Paul Haimon voor het *Limburgs Dagblad* op:

'De gemeente subsidieert de Jan van Eyck Academie met f 1.100.000, het LSO met 313.500 gulden, de Stadsschouwburg kost de gemeente 235.000 gld, de Hogere Hotelschool kost 120.000, de Zuid-

51 *Limburgs Dagblad* 16 december 1965.

52 *Maasland* 13 (1965/6), nr. 6 – februari 1966: 186.

53 *Handelingen van de Tweede Kamer* 26 november 1863.

54 Ingrid M.H. Evers, *Van particulier initiatief naar overheidsdienst. Veertig jaar Culturele Raad Limburg (1945-1985)*, ongepubliceerd typoscript 1987. Het typoscript is mij bereidwillig ter hand gesteld door de auteur: Derde hoofdstuk: 'Van cultuurbeleid naar welzijnsbeleid, 1964-1985': 5.

55 *Maasland* 17 (1969/70), nr. 3 - november 1969: 77.

Nederlandse Opera 6.000 gld plus een behoorlijke huisvesting, de Academie voor Bouwkunst krijgt 7.000 gld. Stadsarchief en katholieke bibliotheek samen 69.000 gld, muziek- en zangverenigingen krijgen 26.000 gulden, Stichting Limburgs Kunstbezit ontvangt 3.000 gld enz.’⁵⁶

Burgemeester Willem baron Michiels van Kessenich haalde in zijn nieuwjaarstoespraak op 11 januari 1965 uit naar prof. dr. Zef Timmers, die behalve tot 1 januari van dat jaar directeur van de Jan van Eyck Academie ook directeur van het Bonnefantenmuseum was. Timmers had enkele dagen tevoren in een hartstochtelijk artikel in het *Limburgs Dagblad* het Maastrichtse cultuurbeleid gehokeld, waarover later meer.⁵⁷ Michiels van Kessenich meende dat het realiseren van het conservatorium toch een serieuze prestatie was voor een niet zo heel grote gemeente, maar dat ‘zulke prestaties met een cultureel handje gemakkelijk worden weggeuifd, om daarna flink het stof te laten opwaaien tussen de naden van onvoltooiden projecten’.⁵⁸

Het Maastrichtse Cultureel Centrum onder leiding van acteur en regisseur Wim Bary (1929-2010) richtte zich voornamelijk op theater en klassieke muziek; voor beeldende kunst was een bijrol weggelegd in de marginale Galerie Cultureel Centrum. Sarneels bittere verwijt dat ‘in Maastricht de jongeren wel de gelegenheid wordt gegeven hun eigen existentialistische denken te verwezenlijken in een of andere kunstvorm, maar dat aan de confrontatie met kunstvormen, waaraan naar eigen zeggen een schreeuwende behoefte bestaat, niet wordt tegemoetgekomen’ was dan ook wel gerechtvaardigd.⁵⁹

Burgemeester Michiels van Kessenich en wethouder Korn lieten zich niet van hun stuk brengen. Toch zou het gemeentebestuur zich, als gevolg van druk uit de gemeenteraad en niet in de laatste plaats van Willem K. Coumans, raadslid namens de PvdA, dichter en criticaster van het Limburgse culturele klimaat in het algemeen en het Maastrichtse in het bijzonder, een paar jaar later gedwongen voelen het gevoerde cultuurbeleid grondig tegen het licht te houden.

Op 28 mei 1970 werd bekend gemaakt dat de gemeente een adviescommissie in het leven had geroepen die belast werd met het opstellen van een cultureel beleidsplan.⁶⁰ In deze adviescommissie namen zitting: dichter en prozaïst Hans Berghuis, inmiddels werkzaam als voorlichtingsambtenaar van de provincie Limburg; hoofdaalmoezener van Sociale Zaken Frans Sampers (1923-2002); schrijver en leraar Nederlands Kees Simhoffer (1934-2002); en criticus en hoogleraar aan de Jan van Eyck Academie Ko Sarneel. De commissie stond onder voorzitterschap van journalist en directeur van de Regionale Omroep Zuid Fred van Leeuwen (1925-2016). Voorwaar geen adviescommissie van culturele lichtgewichten! Van deze commissie mochten het stadsbestuur en de raad een stevige analyse verwachten en kritische antwoorden op alle te onderzoeken vragen betreffende de invloed van de maatschappelijke ontwikkelingen op het gebied van de plaats en functie van cultuur in de samenleving. Ook lagen de vragen op tafel of de culturele situatie in Maastricht beantwoordde aan de te stellen eisen, en zo niet, wat de tekorten en tekortkomingen waren en in hoeverre er stimulerend moest worden opgetreden. Tot slot werd aan de commissie gevraagd welke

56 *Limburgs Dagblad* 28 november 1964.

57 ‘Is Maastricht cultuurcentrum in het Land zonder Grens?’, *Limburgs Dagblad* 6 januari 1965.

58 Dickhaut: 292.

59 *De Nieuwe Limburger* 16 oktober 1964.

60 *Limburgs Dagblad* 28 mei 1970.

inspanningen van de overheid mochten worden verwacht om het culturele leven optimaal te laten functioneren.⁶¹

De commissie ging voortvarend van start en al na iets meer dan een half jaar werd een interim-rapport aangeboden aan het stadsbestuur. Het *Limburgs Dagblad* vatte de conclusies in het hoofdartikel van de krant van 19 februari 1971 krachtig samen: 'Kultuurbeleid Maastricht op de helling'. De commissie vroeg met het interim-rapport van de raad instemming met de grote lijnen van het door hen uitgestippelde beleid. Alleen dan zou de commissie haar werk voltooiën. De kern van het rapport was dat cultuur in Maastricht te zeer was gericht op een kleine, elitaire bevolkingsgroep en dat er van de sociale spreiding weinig terecht gekomen was. Een belangrijk uitgangspunt voor het cultuurbeleid moest een andere verdeling van de financiële middelen zijn. Ook moest worden ingezet op hervorming van het onderwijs: 'in het onderwijs moet niet de toekomstige plaats van de leerling in de maatschappij voorop staan, doch de vorming van de persoonlijkheid'. Omdat kunst een wezenlijk onderdeel van cultuur was, moest de eigen creativiteit op de eerste plaats staan en moesten de professionele cultuurbeoefenaars hun taak gaan zien als 'nuttig voor de maatschappij'. Kunst en cultuur als motor van het welzijnswerk dus.

In 'Visie op Limburg' toonde het *Limburgs Dagblad* zich enthousiast over de stellingname van de commissie-Van Leeuwen.⁶² Als de raad zich achter deze uitgangspunten zou stellen, dan zou menig gemeentebestuur en culturele raad zich straks 'aan Maastricht als weer levende kultuurstad kunnen spiegelen.' Van de commissie-Van Leeuwen is echter niets meer vernomen. In 1975 zou alsnog een 'Kultuurnota' verschijnen, samengesteld door de Commissie ter Behartiging van de Culturele

Belangen Maastricht, waarin de verankering van kunst en cultuur in het welzijnswerk centraal stond.

Gemeente Venlo

Terwijl Maastricht in de late jaren zestig vooral was gericht op theater en klassieke muziek, zette Venlo vanaf 1966 stevig en met succes in op de moderne en eigentijdse kunst. Geïnspireerd door burgemeester Leonard de Gou zette het hoofd van de gemeentelijke culturele dienst Lei Alberigs – als directeur van het nieuwe, gemeentelijke Cultureel Centrum in de Begijnengang – Venlo met groots opgezette tentoonstellingen op de culturele kaart. Daarmee verschoof het culturele centrum van de provincie van Maastricht en vooral van de inmiddels als gevolg van de aangekondigde sluiting van de steenkolenmijnen getroffen steden Heerlen en Brunssum, die in de jaren vijftig de culturele voorhoede hadden gevormd, naar het noorden.

Tekenend daarvoor is de aandacht die de landelijke kranten besteedden aan tentoonstellingen in het Cultureel Centrum in Venlo, dat blijkbaar dicht genoeg bij de Randstad lag om door de critici te worden bezocht. Maar ook geeft die persaandacht aan dat critici best bereid waren de Randstad te verlaten als zij meenden dat er daarbuiten iets bijzonders gebeurde. Zo was er in 1967 de spraakmakende tentoonstelling van de Vlaamse schilder Albert Servaes, met het werk dat hij maakte tijdens zijn vrijwillige ballingschap in Zwitserland.⁶³ In 1969 werd groots uitgepakt met een retrospectieve tentoonstelling van Karel Appel, waarvoor, zo schreef *De Volkskrant* op 27 februari, 'de meester niet alleen zelf uit Frankrijk was overgekomen, maar waarop hij bovendien, ijzeren brilletje achter de oren geknoopt, rondkroop langs oude en door hem vergeten werken, bij herha-

⁶¹ *Limburgs Dagblad* 28 mei 1970.

⁶² *Limburgs Dagblad* 19 februari 1971.

⁶³ *De Tijd* 4 maart 1967, *De Volkskrant* 7 april 1967.

ling kreunend dat het allemachtig interessant was.' Veel aandacht trok verder in oktober 1970 de overzichtstentoonstelling van de Friese (abstract-) expressionist Gerrit Benner.⁶⁴ Maar ook aan de overzichtstentoonstelling van de in 1944 overleden Maastrichtse schilder Henri Jonas, in het voorjaar van 1968, besteedde Marius van Beek in *De Tijd* uitvoerig aandacht.⁶⁵

In 1967 schreef *De Volkskrant* over het Cultureel Centrum en Lei Alberigs: 'De Servaestentoonstelling is georganiseerd door het Cultureel Centrum Venlo. Dat is een ambtelijke naam waarachter in feite schuilgaat de bezielde schepper van dit centrum, de heer L.M. Alberigs'.⁶⁶ In 1969 meende *De Volkskrant* (1 juli 1969) dat Venlo bezig was uit te groeien tot een van de levendigste centra voor beeldende kunst in het zuiden van het land. Op 16 oktober 1971 werd in Venlo bovendien het gemeentelijke Museum van Bommel van Dam geopend, het eerste Limburgse museum dat speciaal voor moderne kunst werd gebouwd. In 1969 observeerde *De Volkskrant* dat het te danken was aan de cultuurpolitiek van De Gou, die van 1957 tot 1969 burgemeester van Venlo was, dat de stad zichzelf op deze wijze op de nationale kaart wist te zetten.⁶⁷ Echter, zonder de gepassioneerde inzet van Lei Alberigs – 'een ijver die door liefde is geïnspireerd', aldus Lambert Tegenbosch – had die ontwikkeling waarschijnlijk nooit zo'n hoge vlucht genomen.⁶⁸

De critici

Opmerkelijk is, zoals al eerder geconstateerd, dat zonder uitzondering alle kunstcritici die al in de vroege wederopbouwperiode actief waren voor de regionale kranten en culturele maandbladen ook in 1971 nog steeds op hun post zaten. Paul Haimon schreef voor het

Limburgs Dagblad, Loe Maas en Jules Kockelkoren voor *De Nieuwe Limburger*, en Willem K. Coumans voor *De Bronk*, dat vanaf 1963 *Maasland* heette, overigens totdat in 1968 zijn taak werd overgenomen door schilder Jos Muris (1936-1984).

Ook de bezetting van de 'chroniqueurs' van het door Fred van Leeuwen geproduceerde Cultureel Journaal bij de Regionale Omroep Zuid wijzigde niet en dus bleef Ko Sarneel regelmatig de beeldende kunst in Limburg recenseren. Het gevolg hiervan was dat zich in de meningsvorming niet meer beweging voerde dan de natuurlijke ontwikkeling in de visie van de ouder wordende critici. De in 1971 zestigjarige Maas, de vijftigjarige Kockelkoren en tot op zekere hoogte ook de 58-jarige Haimon vertegenwoordigden het behoudende geluid; de 41-jarige Coumans en de 51-jarige Sarneel juist het vooruitstrevende. Zo was het medio jaren vijftig al geweest, en wat Maas, Kockelkoren en Haimon betreft al medio jaren veertig, en zo was het in 1971 nog steeds. Nieuwe, jonge geluiden waren niet te horen in de Limburgse kunsttribunen en zo bleven de lezers en luisteraars verstoken van verrassende, nieuwe visies op en duidingen van de modernste ontwikkelingen.

Natuurlijk evolueerden hun standpunten en zo kon het gebeuren dat Loe Maas, die in 1951 nog verbijsterd was geweest over de nihilistische houding van Cobra, in 1969 naar aanleiding van de grote Karel Appel-tentoonstelling in het Cultureel Centrum in Venlo bewonderend schreef over 'een geweldig, een overonderend tijdsverschijnsel' en 'een allerindividueelst en tegelijk universeel artistiek gebeuren dat een onwederhaalbaar intermezzo is in de (ook moderne) geschiedenis van de schilder-

64 *De Volkskrant* 31 oktober 1970, *De Tijd* 27 november 1970.

65 *De Tijd* 1 april 1968.

66 *De Volkskrant* 7 april 1967.

67 *De Volkskrant* 27 februari 1969.

68 *De Volkskrant* 31 oktober 1970.

kunst'.⁶⁹ Dit betekent niet dat Maas zich inmiddels had ontpopt tot een bakken voor zijn lezerspubliek in de jungle van de eigentijdse kunst, maar dat hetgeen inmiddels allerwege geaccepteerd was als baanbrekende en grote kunst, ook door hem werd geaccepteerd.

Coumans en Sarneel waren ondertussen geen bakens meer die hun lezers begeleidden door de eigentijdse kunst, want beiden misten de aansluiting bij deze nieuwste ontwikkelingen. Het Limburgse lezerspubliek bleef daardoor in het ongewisse over de betekenis van hard edge, conceptuele kunst, pop art, op art, land art en het bijbehorende gebruik van onconventionele materialen in plaats van verf en doek in de schilderkunst en hout, steen of klei in de beeldhouwkunst.

De eerste helft van de jaren zestig in Limburg

Voor een beter begrip van de gebeurtenissen in de Limburgse kunstwereld in de tweede helft van de jaren zestig moet worden teruggekeken naar de aanloop ervan in de vroege jaren zestig, toen, zoals eerder gemeld, 'de culturele situatie in Limburg' voor de eerste keer publiekelijk aan de kaak werd gesteld door Willem K. Coumans en Hans Berghuis in een themanummer van *De Bronk* in december 1962.⁷⁰ Hans Berghuis trad korte tijd later terug als redactielid en Willem K. Coumans bleef tot 1968 redacteur van *De Bronk*, dat met ingang van de elfde jaargang in september 1963 werd omgedoopt tot *Maasland*.

Coumans liet, net als Sarneel in diens rol als 'chroniqueur' in het radioprogramma Cultureel Journaal, geen gelegenheid voorbijgaan om in scherpe bewoordingen het falende kunst- en cultuurbeleid aan de orde te stellen. Beiden gebruikten bovendien hun inleidingen bij de opening van tal van tentoonstellingen om hun

opvattingen uit te dragen, al betekende dat meestal preken voor eigen parochie. Dankzij de verslagen in de regionale dagbladen drongen deze door in het publieke debat.

Zo maakte Paul Haimon op 19 december 1963 in het *Limburgs Dagblad* melding van de opening van de tentoonstelling '10 gouachisten' in de nieuwe Galerie Cauberg 10, aan de voet van de Cauberg in Valkenburg-aan-de-Geul. Deze galerie voor eigentijdse kunst uit binnen- en buitenland was een initiatief van de Valkenburgse ondernemer Jos Pluymen, de schilder Lei Molin en de beeldhouwer Rob Stultiens. Haimon rapporteerde dat Sarneel helemaal niets had gezegd over de exposerende kunstenaars en hun werk, want hij 'wilde liever eens ferm zeggen wat hij van de veilige huiskamer der Limburgse cultuur dacht'. Sarneel 'maakte van zijn inleidend woord een boutade, die met een milde glimlach werd aangehoord' en noemde Pluymen, Molin en Stultiens 'fanatiekelingen die het voornemen hadden het in Limburg eens hartstochtelijk te laten tochten.'

Artishock

Dat wilden Molin en Stultiens ook bereiken met de in de zomer van 1964 opgerichte kunstenaarsbeweging Artishock, waaraan behalve deze twee kunstenaars, die inmiddels rond de veertig jaar oud waren, een achttal pas aan de Jan van Eyck Academie afgestudeerde jonge dertigers deelnam. Zij wilden Maastricht 'een shock toedienen ter genezing van de culturele lusteloosheid van de stad, waarin het academiale en culturele leven maar niet gedijen wil, de goede stad Maastricht, die zoetjesaan een dode stad begint te worden, terend op een verleden dat rechtgeaarde chauvinisten maar niet vergeten kunnen'.⁷¹ Zo verwoordde Willem K. Coumans het in augustus 1964 bij gelegenheid

69 *De Nieuwe Limburger* 6 maart 1969.

70 De gebeurtenissen in de eerste helft van de jaren zestig zijn uitvoerig beschreven in Monique Dickhaut, *Arcadië voorbij. Het Limburgse kunstdebat in de wederopbouwperiode (1945-1965)*, Vantilt Nijmegen: 281-305.

71 *De Nieuwe Limburger* 8 augustus 1964.

van de opening van de eerste expositie van Artishock in hun eigen galerie ArtiSchunck, genoemd naar de ondernemer die de ruimte beschikbaar stelde, in de Jodenstraat in Maastricht. De ‘mannen van Artishock’ waren opstandig, zo verzekerde Coumans zijn gehoor, en wilden een revolte op touw zetten in plaats van zich uit de provincie te laten verjagen.

Reuring ontstond al snel en niet zozeer door de tentoonstellingen in ArtiSchunck maar door het optreden van roerganger Lei Molin. Op 10 oktober 1964 verscheen in *De Volkskrant* een uitvoerig artikel over Artishock van de hand van de in Oirsbeek geboren en in Amsterdam wonende journalist Paul Beugels (1935-2010). Onder de titel: ‘De hedendaagse kunst “artishock” Limburg. Gaat er eindelijk iets gebeuren?’ schreef Beugels:

‘Als Limburg een broednest is van cultureel leven dan stinkt het naar traditie en verleden; het frisse takje van het heden dreigt te verdorren, het zaadje van de toekomst te verstikken. Een gewest schijnt zich te warmen aan wat het had en zal behouden, het kleumt bij wat het heeft en zal hebben. Het viert de glorie van de folklore, maar ziet door de roes de kunst van vandaag niet. Wie de culturele vla aansnijdt zal onthaald worden op een royale punt carnaval, een forse hoek harmonie, een stoer stuk schutterij, slechts op magere reepjes kunst en dan ook nog met het oudbakken beslag Eyck-Jonas-Nicolas.’

Ook Molin nam geen blad voor de mond en stelde dat ‘Wat Limburg in de weg staat is het chauvinisme. Wij zijn niet chauvinistisch, we zijn zelfs “anti-Limburgs”’. Ook wilde hij af van ‘het predicaat Limburgs boven de kunst, een schijnaureool dat met ere wordt gedragen door

een Charles Eyck die, afgezien van zijn vroegere kwaliteiten, hier al te lang is geïdentificeerd met de Limburgse kunst’. Molin kreeg een stroom aan woedende reacties te verduren, want met zijn kritiek op Charles Eyck had hij een gevoelige snaar geraakt.⁷²

Maar er kwam ook steun uit onverwachte hoek. Op 6 januari 1965 publiceerde het *Limburgs Dagblad* een artikel van de hand van directeur van het Bonnefantenmuseum in Maastricht, prof. dr. Zef Timmers. Timmers opende zijn artikel met een scherpe karakterisering van de Maastrichtse verhouding tot cultuur. Men ging er graag prat op dat Maastricht een cultuurstad was, het cultuurcentrum van het Land zonder Grenzen, maar helaas waren deze kreten ‘loos en voos’. Maastricht zou een cultuurstad moeten zijn en ook kunnen zijn, maar dat was het niet. Timmers veronderstelde dat er bij de stedelijke overheid zelfs een zekere apathie leefde tegenover cultuur.⁷³

Het was nog maar slechts de inleiding van een hartstochtelijk artikel waarin Timmers de ‘gevaarlijke mentaliteit’ van denken hekelde dat ‘het altijd zo gelopen heeft en dus wel zo zal blijven lopen’. Bitter was zijn conclusie: ‘Alle leuzen ten spijt. Alle beelden en beeldjes ten spijt die onze straten en pleinen bevolken. Ten spijt ook van alle baarden van de [Jan van Eyck] Academie en van alle wapperende manen van het Conservatorium. Er is geen plan, er is geen lijn, er is geen visie’. Zo lang de gemeente Maastricht niet bereid was ‘de knikkers’ aan te schaffen die nodig waren om mee te kunnen doen met het culturele spel, kon zijn Bonnefantenmuseum zich ook niet op verantwoorde wijze in het spel mengen. ‘Maar laten wij ons vooral niet wijsmaken mee te doen als we de middelen daartoe niet wensen te bekostigen. Intussen vergaat de tijd en verliezen wij het spel.’⁷⁴

72 Dickhaut: 294.

73 *Limburgs Dagblad* 6 januari 1965.

74 Dickhaut: 290.

Rigo Kalkhoven, '13 boze jongemannen. Artishock, een groep kunstenaars, die niet modern mogen zijn', in: *Katholieke Illustratie* augustus 1965

Bij gelegenheid van de opening van de tweede tentoonstelling van Artishock, op 26 december 1964, herhaalde Ko Sarneel deze boodschap door te waarschuwen voor de 'hier overheersende afweershouding tegen de vrije ontplooiing van de creativiteit' en de sfeer waarin nooit de zaak maar altijd het al dan niet welgevallig zijn van de persoon bepalend was voor zowel de particuliere als de officiële reacties.⁷⁵ Dit betekende dat wie ooit kritiek had gehad op Jonas, Eyck of Nicolas het wel kon vergeten om in Limburg nog ooit gehoord te worden.

Toch had alle kritiek wel degelijk effect op het gemeentebestuur, zij het niet bepaald het gewenste. In februari 1965 was Artishock

onderwerp van gesprek in de gemeenteraadsvergadering. Op de vraag vanuit de raad waarom burgemeester en wethouders niet aanwezig waren geweest tijdens de opening van de tentoonstelling op 26 december reageerde burgemeester Michiels van Kessenich quasi-verrast: 'Dat is die groentehal!'.⁷⁶ Wethouder Korn antwoordde 'met een nog van verontwaardiging trillende stem', aldus de krant, dat hij er wel was geweest, maar dat hij er nooit meer naar toe zou gaan omdat hij voor schut gezet was.

Binnen Artishock ontstond een meningsverschil dat in november 1965 leidde tot een scheuring binnen de kunstenaarsbeweging. Zes jonge leden stapten op omdat zij het er

75 *De Tijd* 28 december 1965.

76 *De Nieuwe Limburger* 12 februari 1965.

niet mee eens waren dat Artishock geen ‘stijl-groep’ was. Het ging er echter vooral om dat ‘het bij de overgeblevene nu eenmaal een situatie [is] van lieve jongens zijn en in hemelsnaam tot een vergelijk komen met de gemeente. Ons manifesterend idee is er nou helemaal van af’.⁷⁷ Hun vertrek uit Artishock betekende dat zij zich afkeerden van het ideaal van Molin, Stultiens, Sarneel en Coumans om de Limburgse kunstwereld zodanig om te vormen dat jonge kunstenaars er hun plaats in zouden kunnen vinden. Liever kozen zij hun eigen weg en zo nodig de confrontatie.

‘Jonge schilders in Limburg’ (oktober 1965)

Het kunstdebat ging in deze jaren, analoog aan het landelijke debat, niet meer over de moderniteit in de kunst maar over het kunstbeleid, het kunstklimaat en de kunstkritiek. De jonge kunstenaars van de vroege jaren vijftig waren inmiddels uitgegroeid tot gevestigde grootheden en er diende zich een nieuwe generatie, overwegend pas aan de Jan van Eyck Academie afgestudeerde jongeren aan. Binnen of buiten het verband van Artishock probeerden zij voet aan de grond te krijgen in het behoudende Maastricht, dat zo weinig voor zijn jonge kunstenaars deed. Evenals de generatie die hen voorging in 1950 vonden zij in de vroege herfst van 1965 met de tentoonstelling ‘Jonge schilders in Limburg’ een welkom onderdak in het Raadhuis in Heerlen.

En net als die voorgaande generatie liep deze nieuwe generatie bij de inmiddels allang niet meer jonge Limburgse kunstcritici aan tegen een muur van onbegrip en twijfel aan hun artistieke kwaliteiten. Loe Maas vond bijvoorbeeld dat op de tentoonstelling de

‘armoede der jongeren’ werd gedemonstreerd.⁷⁸ Zij bepleitten het recht op een eigen gezicht en eigen artistieke opvattingen, maar daarin waren zij zijns inziens niet geslaagd. Hij had vooral ‘fantasie-armoede’ gezien, waarmee de kunstenaar de snobistische toeschouwer en zichzelf wijsmaakte ‘in” te zijn’. Alle collages – ‘pop-constructies of hoe het etiketje van dit werk mag zijn’ – van kunstenaars als Harrie Bartels, Ger Brouwer, Hans Giesen en Geert Meijer, had Maas al eerder gezien, maar dan veel origineler, geest-voller, verrassender. ‘De durf van onze eigen quasi-avantgardisten blijkt weinig meer dan zwakke, wezenloze en zinloze prietpraat’. Maas vond het getoonde over het algemeen ‘om ’t netjes te zeggen, weinig verheugend en weinig vertrouwenwekkend’.

Ook Ko Sarneel had zo zijn bedenkingen over het werk van de jonge kunstenaars, nota bene zijn eigen oud-studenten van de Jan van Eyck Academie. In de essaybundel *Met betrekking tot Limburg* schreef hij dat de getoonde schilderijen, gouaches en ‘toestanden’ bewezen dat er ‘niet genikt’ werd, dat de jonge kunstenaars niet van kleine formaten en van precisie hielden en dat ‘Pop Art in de mode en schilderen moeilijk is’.⁷⁹

Kunstrecensent Lambert Tegenbosch bij *De Volkskrant* constateerde onder het kopje ‘Aardige lui’ dat in Heerlen eindelijk eens te zien viel ‘waarover de onheilsprefeten afgelopen jaar spraken, als ze het hadden over de geringe grandeur en de onmetelijke misère in het Limburgse kunstleven’.⁸⁰ Hoewel hij wel een aantal aardige werken had aanschouwd, was hij niet erg enthousiast. Hij las in de biografische gegevens van de exposanten, die allen onder de vijfendertig jaar oud waren, dat de Jan van Eyck Academie ‘het vitale centrum van

77 *De Nieuwe Limburger* 4 november 1965.

78 *Limburgs Dagblad* 9 oktober 1965.

79 Ko Sarneel (1966), ‘De beeldende kunst’, in: H.G.M. Derks [red], *Met betrekking tot Limburg. Röntgenfoto van een gewest*, Polak & Van Gennep, Amsterdam/Paul Brand, Hilversum, Amsterdam: 295-296.

80 *De Volkskrant* 18 oktober 1965.

de nieuwe Limburgse schilderkunst' was. Droogjes voegde hij daaraan toe 'dat de afstand van de academie naar de eigentijdse kunst nihil blijkt, is wel het gunstigste dat van de academie kan worden gezegd'.

Provo in Maastricht

Luuks, de lieve, 'luukse' provobeweging (1966-1967)

Twee van de in november 1965 uit Artishock vertrokken kunstenaars – schilder Ger Brouwer (1938) en graficus Kees Graaf (1930) – startten samen met psycholoog Hans Mol (1934-2019) in het voorjaar van 1966 de Maastrichtse provobeweging Luuks.⁸¹ Later sloten nog daarbij aan kunstenaar Iris de Leeuw (1944) en *Het Vrije Volk*-journalist in Limburg Kees Slager (1938), 'in de kring van zijn provinciale vakbroeders weleens goedmoedig "Pietje Provo" genoemd'.⁸² Op Iris de Leeuw na waren de provo-leden in Limburg gemiddeld tien jaar ouder dan de oprichters van Provo in Amsterdam en in tegenstelling tot Van Duijn, Metz en Stolk behoorden zij niet tot de protest-generatie maar tot de gezagsgetrouwe, 'stille generatie'. Dat bleef niet onopgemerkt. De Belgische krant *Zondagmorgen. De zevende krant van de week*, die in de uitgave van 20-27 oktober 1966 een artikel aan de beweging wijdde, merkte op:

'Uiterlijk is er aan deze drie Limburgse provo-leiders weinig dat herinnert aan de "typische" Amsterdamse provo's. Ze

hebben geen schouderlang haar, zij dragen geen baarden, zij lopen niet rond in witte spijkerpakken en zij wonen niet in onbewoonbaar verklaarde panden. Zij zien er bijna zo "gewoon" uit dat iemand over hen zegde: "Deze jongens kunnen best de vijfde kolonne van provo worden. Zij zijn net oud en deftig genoeg om ook door de grote massa aanvaard te worden."' ⁸³

Kees Graaf legde de naam van de beweging als volgt uit: 'Luuks is het tegenovergestelde van luxe. Luuks is een fijne toestand. Kijk, een grote patserige Mercedes Benz, die men alleen voor de lol heeft, is kapitalistisch, is luxe, maar een deusjevoo, die nodig is voor transport, is luuks'.⁸⁴ Het doel van de Luuks-beweging was kunst te presenteren als een levende entiteit, dus op straat en in (semi-) publieke ruimten, zoals in de wachtkamer van de dokter in de plaats van in een 'kil museum'.⁸⁵

De antiautoritaire provo-idealen leefden in Maastricht. Er ontstond in de toch niet heel grote stad zelfs nog een tweede beweging, met de naam Lynx. Lynx hield zich voornamelijk bezig met het organiseren van happenings rond het beeld van de 'Mestreechter Geis', het in 1962 door Mari Andriessen gemaakte beeld van het door Loe Maas bedachte harlekijnsfiguurtje dat op Het Bat in Maastricht stond en staat.⁸⁶ Beide groepen gaven ook een eigen tijdschrift uit, respectievelijk *Ontbijt op bed, tijdschrift voor instant art* en *Lynx*. Tussen april 1966 en juni 1967 kwamen elf nummers uit van *Ontbijt op bed*. In het voorjaar van 1967 vertrokken Kees

81 Uitvoerige informatie over de Luuks-beweging alsmede het artikel dat *Zondagmorgen* (niet *De Standaard*) in nr. 42 van 20-27 oktober 1966 wijdde aan het derde wereld-provocongres in kasteel Borgharen zijn te vinden op de website van Iris de Leeuw (irisdeleeuw.com).

82 *Limburgs Dagblad* 5 november 1966.

83 *Zondagmorgen* 7 (1966), nr. 42, 20-27 oktober 1966: 16.

84 *Limburgs Dagblad* 4 oktober 1966.

85 *Zondagmorgen* 20-27 oktober 1966.

86 Kunstcriticus Loe Maas was de geestelijke vader van de 'Mestreechter Geis', die hij gebruikte in zijn Maastrichtse operette "Drei Mestreechtenere noa de Maon". Het beeldje was het jubileumgeschenk van de Maastrichtse burgerij aan burgemeester Mr. Willem Baron Michiels van Kessenich, die in dat jaar zijn vijftienvijftigjarige ambtsjubileum vierde.

Omslag en binnenwerk van *Ontbijt op bed*, 1 (1966), nr. 6

Slager en Iris de Leeuw uit Maastricht, waarna het tijdschrift een stille dood stierf. Van *Lynx* verschenen tussen september 1966 en mei 1967 zes nummers. Bovendien circuleerden er tussen juni 1966 en december 1966 vier nummers van *Piranha*, waarbij Leen Kriens (1932-1997) was betrokken, ook een van uitgestapte Artishockleden, en in mei 1967 één nummer van *Witte Bezem*.

Het feit dat Brouwer, Graaf en Kriens betrokken raakten bij de provobeweging laat zien dat zij liever de confrontatie met het bevoegd gezag zochten dan overleg en coöperatie, zoals Molin voorstond. De 'stille generatie' in Maastricht was verre van stil. De provobewegingen wilden geen plek veroveren binnen de dominante kunstwereld, maar op neomarxistische wijze de maatschappelijke machtsverhoudingen veranderen. Om hun eisen onder de aandacht te brengen en kracht bij te zetten, werden in principe vreedzame middelen ingezet zoals het uitgeven van tijdschriften en het organiseren van happenings en

teach-ins, maar wel met het doel het bevoegd gezag aan te pakken en de behoudende samenleving te schokken, wakker te schudden. Zij keerden zich af van de tussen 1910 en 1930 geboren vooroorlogse generatie, die de Tweede Wereldoorlog als jongvolwassene had meegemaakt, zich had afgekeerd van de gemeenschapskunst van het interbellum en had gebonsd op de gesloten poorten van de Limburgse kunstwereld. Zij behoorden tot de tussen 1930 en 1940 geboren generatie, die de oorlog niet of nauwelijks bewust had meegemaakt, zich afkeerde van het geïntellectualiseerde in de kunst en terug wilde naar een begrijpelijke kunst voor het volk; vooral voor jongeren overigens en niet zozeer voor 'de gezeten burger (in Luukstermen: het klotjesvolk)', die het toch allemaal niet begreep.⁸⁷

Luuks wilde niet bij de politiek betrokken raken, zoals de Amsterdamse provo's, maar keerde zich wel tegen het culturele establishment, dat ironisch genoeg in hun ogen bestond uit de Amsterdamse Limburgers, Lei Molin en de critici en culturele autoriteiten Ko Sarneel, Fred van Leeuwen en Willem K. Coumans. De laatste drie kregen het voordeel van de twijfel omdat zij misschien nog wel konden veranderen, al werd dat niet verwacht.

Hi-ha-happenen rond de 'Mestreechter Geis'

De Maastrichtse provobeweging was niet alleen maar lief, al had dit in het geval van Lynx vooral te maken met de onvoorziene en niet gezochte belangstelling van de zijde van de opgroeiende jeugd van Maastricht voor de wekelijkse happenings rond de 'Mestreechter Geis', in de landelijke kranten wel aangeduid als 'het Maastrichtse Lieverdje'.⁸⁸

Op 16 april organiseerden ongeveer tweehonderd, 'overigens keurig geklede en netjes geknipte' jongeren, aldus *De Tijd*, een demonstratie om te protesteren tegen het gebrek aan dansgelegenheden in de stad.⁸⁹ En dat was niet de eerste keer dat dat gebeurde. Kees Slager, de verslaggever van *Het Vrije Volk*, merkte op dat de lezers van *De Nieuwe Limburger*, negentig procent van alle Maastrichtenaren, echter nog steeds niet wisten wat er rond hun 'Mestreechter Geis' gebeurde, omdat deze krant, op verzoek van burgemeester en politie, geen melding maakte van de relletjes.

De onafhankelijke Regionale Omroep Zuid had dit verzoek van burgemeester en politie naast zich neergelegd en had geluiden van de happening uitgezonden. Over dat laatste waren de politie en vooral burgemeester Michiels van Kessenich overigens hoogst ontstemd.⁹⁰ De burgemeester was zelfs hoogstpersoonlijk naar de radiostudio gegaan om uitzending te voorkomen. De leiding van de ROZ meende echter dat politie en burgemeester erg paniekerig hadden gedaan over een onschuldige happening en kon ook niet begrijpen waarom de kranten akkoord waren gegaan met het verzoek erover te zwijgen, omdat je immers vooraf niet kon weten hoe het zou aflopen.

De happening op Koninginnedag 1966 liep behoorlijk uit de hand. Circa vijfhonderd jongeren, in leeftijd variërend van vijftien tot twintig jaar, 'schoolden hi-ha-happenend' samen rond de Mestreechter Geis, waarbij zij om dansings in de stad en een republiek in Nederland riepen. Later rukten zij op naar het Vrijthof, waar zij een dansuitvoering in het kader van de Oranjefeesten verstoorden, met het zingen van 'Oranje doven, leve de Republiek'.⁹¹

De Nieuwe Limburger maakte nog steeds

87 *Limburgs Dagblad* 5 november 1966.

88 *De Tijd* 22 april 1966, *Het Vrije Volk* 23 april 1966, *Algemeen Handelsblad* 2 mei 1966.

89 *De Tijd* 22 april 1966 en *Het Vrije Volk* 23 april 1966.

90 *De Tijd* 22 april 1966.

91 *Het Parool* 2 mei 1966.

Happening rond de 'Mestreechter Geis' op Het Bat in 1966. RHCL, fotocollectie GAM, nr. 29033. Fotograaf Jacques Voets.

geen melding van de relletjes, het *Limburgs Dagblad* schond de afspraak na de uitzending van de ROZ en deed nauwgezet verslag van de relletjes op Koninginnedag.⁹² De hoofdcommissaris van politie liet nog diezelfde nacht het drie-en-een-halve ton wegende beeld met een takelwagen weghalen nadat het door de relschoppers bijna omvergetrokken was. Er werden 29 arrestaties verricht.

De veertien meerderjarige verdachten stonden op 6 mei voor de rechtbank, waar officier van justitie mr. Schenkenberg van Mierop ietwat laconiek constateerde: 'Misschien zijn er onder de jongelui van zaterdagavond wel enkelen geweest die serieus meenden dat er iets gedaan moet worden aan bepaalde toestanden

in Maastricht. Maar als wij om ons onbehagen te uiten eerst afdalen naar Amsterdams peil, dan krijg je dit soort rechtszaken'.⁹³

Toch hadden de relletjes wel effect. Op 5 mei 1966 merkte *De Volkskrant* op dat de burgemeester van Maastricht 'voor één keer het aloude principe dat wie zoet is, lekkers krijgt en wie stout is de roe, drastisch [heeft] omgekeerd': de jeugd van Maastricht zou de dansgelegenheden krijgen waarvoor zij had gedemonstreerd. Burgemeester Michiels van Kessenich besloot op 3 mei tijdens de inderhaast belegde conferentie met 'allerlei personen en instanties, die zich voor de problemen van de jeugd interesseren', daartoe ruim met dansvergunningen te gaan werken voor alle zaken

92 *Limburgs Dagblad* 2 mei 1966.

93 *Het Vrije Volk* 7 mei 1966.

'Relletjes in Maastricht; negentwintig arrestaties', *Limburgs Dagblad* 2 mei 1966. Een verslag van de gebeurtenissen op de avond van Koninginnedag 1966 met erbij een foto van een hardhandige arrestatie van een van de relschoppers.

die aan de wettelijke eisen voldeden.⁹⁴

De ceremoniële machtsoverdracht op de zaterdagmiddag voor carnaval op 4 februari 1967 begon met een interventie van 'opperstraatprovo' Jan Moling, die burgemeester Michiels van Kessenich verzocht de 'Mestreechter Geis' te laten herplaatsen. Namens de jeugd van Maastricht beloofde hij het beeldje voortaan in bescherming te zullen nemen. Nog diezelfde nacht, rond halftwee, werd het beeld daadwerkelijk herplaatst. De jeugd van Maastricht vierde de terugkeer van het 'Maastrichtse Lieverdje' met een vreugde-

volle happening rond het beeld.⁹⁵

Dit was de eerste van een nieuwe reeks happenings. Op woensdag 15 maart beperkten de aanwezigen zich nog tot het kalken van vredelievende leuzen als 'Ban de bom' en 'Met melk meer provo' op de trottoirtegels rond het beeld, maar in het weekend van 6 en 7 mei liep het weer volledig uit de hand: 'een stel baldadige en brooddronken nozems' van tussen veertien en negentien jaar oud richtte vernielingen aan in de stad en gooide drie potten witte verf over de 'Mestreechter Geis' leeg, nadat ze het eerder al hadden proberen omver te trekken. Het *Limburgs Dagblad* sprak op 8 mei 1967 van 'nozenterreur'. Jan Moling en de andere Maastrichtse provo's konden hun belofte het beeld te beschermen, niet waarmaken. Net als in Amsterdam werd de provobeweging in diskrediet gebracht door het anarchistische geweld van in dit geval een groep Maastrichtse jongeren van tussen vijftien en twintig jaar oud, die geen boodschap had aan het weliswaar activistische maar ook vreedzame karakter van de provobeweging.

De 'witte WHAM!!!' en het 'speespak'

Ludiek bedoeld maar minder onschuldig was de zogenaamde 'witte w(h)ambom' waarmee Luuks de 'kommunikatie' in de samenleving wilde bevorderen. Het witte poeder uit de bom zou in concertzalen, vergaderingen en openbare demonstraties worden geblazen, zo fantaseerden de bedenkers. Omdat het brandde op hun huid, zouden politieagenten hun uniformen afscheuren en een gewoon pak aantrekken, 'en de agenten zullen aspirientjes bij zich hebben in plaats van wapenstokken en pleister-tjes voor kinderen met schaaftwondjes die enthousiast zijn geworden door de "wam" en met elkaar zijn gaan dansen en spelen op een normale manier. De witte "wam" is een poeder

94 *De Volkskrant* 5 mei 1966.

95 *Limburgs Dagblad* 6 februari 1967.

▲ Affiche Luuks Speespak. Collectie Nederlands Archief Grafisch ontwerpers. Bron: [30051001407334] Nederlandse affiches. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

► Bestelkaart voor het Speespak. Collectie Nederlands Archief Grafisch ontwerpers. Bron: [30051001398152] Nederlandse affiches. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

◀ *Ontbijt op bed 1* (1966), nr. 7. Nummer 7 van *Ontbijt op bed*, dat feitelijk een affiche is, is getiteld 'Luuk Wham Spees'. Maker: Simon Vinkenoog. Collectie Nederlands Archief Grafisch ontwerpers. Bron: [30051001407581] Nederlandse affiches. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Aankondiging van de 'teach in' met het thema 'Vrije tijd op straat doorgebracht' die op 3 juni 1966 om 19.30 uur plaatsvond in de Dominicanerkerk te Maastricht, 19,9 x 69,9 cm. De foto is welwillend beschikbaar gesteld door Jan Pen, Provo Images en JP Antiquarian Books

dat kommunikatie bevordert, waardoor de mensen eerbied voor mekaar krijgen'.⁹⁶ In *Ontbijt op bed*, nummer 6 (oktober 1966), werd het concept van de 'witte WHAMM!!!'-bom iets minder subtiel toegelicht:

'De witte-WHAMM!!! is de boebietrep onder de kont van God. De witte-WHAMM!!! Is de luuks-bom onder de kansels en altaren, aan de burgemeesterketens, onder polisiepetten, onder de navo-tenks en straaljagers, tegen de kieren van oorlogsschepen, in de staven van de militaria, onder de troon in de ridderzaal, in de kamers van de presidenten van grote konserns. WHAMMWHAMM. De luuks-bom of witte WHAMM!!! Is een vernietigingsmiddel. De luuks-bom of witte-WHAMM!!! Blaast op: de kunst, de schone kunsten, de reputaties, de waarden. In het witte licht van de luuks-bom lossen de musea op, de meesterwerken-makende-groot-en-klein-kunstenaars. De mislezende priester en de galmende dominee verstarren en verdwijnen als de luuksbom eksplodeert.'

En dat was nog maar het begin van de juichende fantasie van wat de witte-whamm allemaal zou bewerkstelligen.

Alles draaide bij Luuks om 'kommunikatie/kommunikaasje'. Zo ook het Speespak, een 'ruimtelijke modegiller' van Iris de Leeuw waarvan de gekleurde mouwen en pijpen afritsbaar en uitwisselbaar waren.⁹⁷ De hoop was dat wildvreemden op straat de gekleurde mouwen en pijpen zouden uitwisselen, waardoor hun pak er geheel nieuw uit zou gaan zien, maar vooral zodat er contact tussen mensen zou ontstaan. De ritsen van de 'revolusjonaire' broek zaten namelijk dicht bij het kruis en konden zonder hulp niet worden vastgemaakt. 'Het hilarische doel was om het aanrakingstaboe te doorbreken.'⁹⁸

Teach-ins

Luuks probeerde de Maastrichtse bevolking rijp te maken voor verandering en zocht de dialoog tijdens zogenaamde teach-ins; 'waarom deze dure naam voor een gewoon open gesprek?', vroeg journalist Jules Kockelkoren zich af.⁹⁹ Tijdens een door de sociëteit Trajectum georganiseerde teach-in over het thema 'Gezag en

96 *Zondagmorgen* 7 (1966), nr. 42, 20-27 oktober 1966: 18.

97 *Limburgs Dagblad* 5 november 1966.

98 Over het provo Luuks Speespak, zie: irisdeleeuw.com.

99 *De Nieuwe Limburger* 20 mei 1966.

jongeren' en het motto 'Boe is de Mestreechter Geis?' werd een spontane happening gehouden, die door Kockelkoren werd gekarakteriseerd als een 'adembenemende happening-demonstratie, opgevoerd ter instructie van op dit punt niet deskundige jongeren en ouderen'.¹⁰⁰ 'Het publiek', aldus Kockelkoren, 'riep "boe!" of hing, slap van amechtige vrolijkheid in de stoelen. Het forum keek half geamuseerd, half verbijsterd naar het vrolijke, vreemde schouwspel'; 'Instructeur' Hans Mol riep forumlid Doorenbosch, vicerector van het Sint-Maartenscollege, op om 'in creatieve zelfontplooiing te doen wat hem zo maar invalt'. Doorenbosch stond op en hielp een van de deelnemers in zijn jasje, 'daarmee een zinvol slot makend aan de demonstratie. Het was hoogste tijd', schreef Kockelkoren, 'want uw verslaggever was een beroerte nabij'.

Maar de toelichting van Hans Mol op het fenomeen 'happening' had wel gezorgd voor een beter begrip, althans zeker bij Kockelkoren. 'Happenen is zelfontplooiing in ontspannen vreugdevolle expressie', legde Mol uit. Dat bracht forumlid en vicepresident van de rechtbank H. Disch ertoe te stellen vrede te hebben met het fenomeen happening als het 'dit onschuldige spel' was: 'Ik ben blij dat de echte "happening", dit expressiespel, zelfs geschaad wordt door inbreuk te maken op de rechten van anderen. Maar de meeste happenings liepen altijd uit op inbreuk op de rechtsorde. Optreden daartegen is een noodzaak voor een geordende gemeenschap'.¹⁰¹

De daaropvolgende, door Luuks georganiseerde teach-in over 'Vrije tijd op straat doorgebracht' in de Dominicanenkerk liep op een regelrechte chaos uit, volgens het *Limburgs Dagblad* althans.¹⁰² De verslaggever van *De Nieuwe Limburger* vond de bijeenkomst niet erg

Verslag van het verloop van de 'teach in' in de Dominicanenkerk in Maastricht in het *Limburgs Dagblad* van 4 juni 1966.

boeiend. Het meest opwindende was geweest dat provo-dichter Simon Vinkenoog om twaalf minuten over acht luidkeels was gaan gillen.¹⁰³ Dat het een weinig spectaculaire avond was geworden, had wellicht te maken met de kwaliteit van de geluidsinstallatie: 'Er is gezegd wie voor de geluidsinstallatie had gezorgd, maar ook dat was onverstaanbaar, evenals het meren-

¹⁰⁰ *Limburgs Dagblad* 20 mei 1966.

¹⁰¹ *De Nieuwe Limburger* 20 mei 1966.

¹⁰² *Limburgs Dagblad* 4 juni 1966.

¹⁰³ *De Nieuwe Limburger* 4 juni 1966.

deel van het gesprokene’, meldde *De Nieuwe Limburger*. Om elf uur was de teach-in als een kaars uitgedoofd en ‘dit einde was een bevrijding voor iedereen’.

Pop/Flop

Luuks liet nationaal en zelfs internationaal van zich horen door de organisatie van het eerste, drie dagen durende ‘wereld provo konsilie’. Met een knipooog naar de grote kerkvergaderingen van het Tweede Vaticaans Concilie vond dit ‘internationaal beraad over creativiteit en de konsekwenties ervan voor het sociale leven’ in november 1966 plaats in het in kasteel Borgharen gehuisveste Europahuis. Van 24 tot en met 26 februari 1967 werd, wederom in kasteel Borgharen, een conferentie gehouden over het thema ‘Socialisme is cultuur’. Aan de conferentie namen PvdA-oud-minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk mr. Maarten Vrolijk en oud-staatssecretaris van hetzelfde departement en dezelfde partij Cees Egas deel, alsmede het Tweede Kamerlid drs. Joop Voogd en het Eerste Kamerlid mr. George Cammelbeeck, beiden ook namens de PvdA.

Op de avond van zaterdag 25 februari werd een ‘pop-show’ georganiseerd in de uitspanning Fort Sint-Pieter in Maastricht, waardoor ook de Maastrichtse bevolking kennis zou kunnen maken met het ludieke karakter van Provo in het algemeen en Luuks in het bijzonder.¹⁰⁴ Deze Pop-show, die onder leiding van de Maastrichtse (geluids)kunstenaar Paul Panhuysen (1934-2015) gestalte kreeg, bestond uit een ‘ononderbroken festijn van muziek, films, mode, politiek, religie’: de uitverkiezing van Miss PopKorn, een grote modeshow met Luuks-pakken, Bengaals vuurwerk, een schuimfontein op het terras van Fort Sint-Pieter, wandelingen door het grottenstelsel en een Zwarte Mis.¹⁰⁵

Dat de Pop-show uiteindelijk een flop werd, aldus *De Nieuwe Limburger*, kwam vooral door de bewuste Zwarte Mis, waarvoor uit verschillende Maastrichtse kerken beelden naar het Fort waren overgebracht.¹⁰⁶ De happening begon rond halftwaalf ‘s nachts: ‘De organisatie heeft zich opgemaakt voor geheime rituelen. Op het podium begint een man in zwarte toga een mis op te dragen, terwijl de muziek speelt.’ Volgens Hans Bongers, uitbater van Fort Sint-Pieter, riep Panhuysen door de speaker leuzen als ‘En laat u niet besodemieteren door de katholieke kerk.’ Inmiddels waren de heiligenbeelden naar buiten gedragen en waren de aanwezigen bezig kerkkaarsen tussen de gevouwen gipsen handen te plaatsen. Dat ging Bongers te ver, waarop hij de politie belde en Panhuysen opdroeg de zaal te ontruimen. Panhuysen sommeerde vervolgens iedereen terug te keren naar Borgharen. ‘De pret gaat uit als de kaars die iedereen in de hand klemt. Vrij rustig verdwijnt iedereen’, rapporteerde *De Nieuwe Limburger*. Volgens Bongers wist hij van tevoren niet dat een Zwarte Mis zou worden opgedragen, hoewel de organisatie daarvan toch beslist geen geheim had gemaakt.¹⁰⁷ Over de avond werd schande gesproken in de kranten, behalve door *Het Vrije Volk*, waarvoor Kees Slager zelf verslag deed:

‘Een goed gekke bijeenkomst, met grote en kleine plastic ballonnen, met films, beatmuziek, dia’s, vuurwerk, Luuks-pakkenshow, bellenblazen, concerten op feesttoeters en fluitjes, plus een zeer zenuwachtige exploitant. Dit laatste zorgde voor een wat abrupt einde, toen plotseling iedereen met een brandende kaars door de zaal liep te mompelen. Dat leek te veel op een bepaalde in het zuiden nogal veelvoor-

104 *Limburgs Dagblad* 27 februari 1967.

105 *De Nieuwe Limburger* 24 februari 1967.

106 *De Nieuwe Limburger* 27 februari 1967.

107 *De Nieuwe Limburger* 24 februari 1967.

komende godsdienstoefening en om zenuwtoevallen te voorkomen, stopte organisator Paul Panhuysen op dat moment de show. Niettemin was de conclusie van de – vele – Amsterdammers: “Bij ons hebben we zo’n feest nog nooit meegemaakt”.¹⁰⁸

Slager was tevreden over de avond, maar die mening werd niet gedeeld door zijn werkgever. De journalist werd daarop overgeplaatst naar Nijmegen. De Maastrichtse editie van *Het Vrije Volk* werd acuut opgeheven.¹⁰⁹ De achterblijvende Luuks-leden Mol, Brouwer en Graaf maakten nog vier nummers van *Ontbijt op bed*, maar verdere activiteiten bleven uit. Zo verdween Luuks, rond de tijd dat in Amsterdam Provo officieel werd opgeheven, stilletjes van het toneel.

Luuks contra de culturele elite

Behalve dat vrijwel elk nummer van *Ontbijt op bed* een thema had – variërend van ‘de broek’, ‘de voetganger’, ‘de dood’ tot ‘slurfje, sex-staking voor vrouwen’ – werd ook regelmatig op de (Maastrichtse) actualiteit ingespeeld. Interessant in dat opzicht is de verdediging van ‘Sjarel Eyck, de laatste kunstschilder van Limburg’ in nummer 10 van *Ontbijt op bed*, dat niet lang na Eycks zeventigste verjaardag op 24 maart 1967 verscheen.

‘Sjarel schildert voor het hele volk, en is dus terecht populair, wat maar moeilijk wordt gevreten door zijn artistieke, mooie vlekjes zoekende provinciegootjes. Al jaren doen

kefferige epigoontjes en critici-van-naam hun driftige aanvalletjes op de fiere Eyck, die rustig doorgaat aan zijn prettige schildertjes en af en toe een koninklijke onderscheiding naar de plaats van herkomst terugstuurt.’¹¹⁰

Zowel Eycks voortdurende aanvallen op de zogenaamde Amsterdamse Limburgers – de ‘vlekjes zoekende provinciegootjes’ – als zijn besluit om in 1966, na de aankondiging van het huwelijk van prinses Beatrix en de Duitser Claus von Amsberg, zijn koninklijke onderscheiding terug te sturen, bezorgde de schilder een uitstekende naam bij de Limburgse provo’s.¹¹¹

Een andere reden voor de verdediging door de Luuks-beweging van Eyck tegenover de Amsterdamse Limburgers en de Limburgse critici hield verband met de afkeer die de provobeweging had van de culturele elite, die zo’n diepe kloof had veroorzaakt tussen kunst en ‘het volk’. Ook in de kunst draaide het volgens Luuks om ‘kommunikaasie’ en niet om de individuele expressie. Daarom geloofden zij niet in de Jan van Eyck Academie en vergelijkbare instellingen: ‘want daar word je gevormd tot werk dat voor bijna niemand te verstaan is en waar geen vraag naar bestaat’.¹¹² Ironisch genoeg kwam hun kritiek op de Jan van Eyck Academie geheel overeen met de kritiek die de behoudende Loe Maas in 1963 op het veranderende kunstinstituut uitte.¹¹³

108 *Het Vrije Volk* 27 november 1967.

109 *Dagblad de Limburger* 9 maart 2013.

110 *Ontbijt op bed* nr. 10, april 1967.

111 Charles Eyck ontving deze koninklijke onderscheiding (Ridder in de Orde van Oranje-Nassau) in het Stedelijk Museum in Amsterdam op 8 november 1947, na afloop van de onthulling van het bevrijdingsraam in de Sint-Janskerk in Gouda. Na de aankondiging van het huwelijk van prinses Beatrix en Claus von Amsberg stuurde hij de onderscheiding en de bijbehorende oorkonde terug. De reden was dat hij de gedachte dat een Duitser Prins der Nederlanden en wellicht zelfs ooit prins-regent zouden worden onverdraaglijk vond.

112 *Ontbijt op bed* nr. 6 – oktober 1966.

113 *De Nieuwe Limburger* 18 mei 1963, bijlage.

'Menselijke ontmoeting tussen Kunst en Kerk' (1966-1968)

De betrokkenheid van de kerkelijke overheid bij kunst en cultuur was altijd hecht geweest en dat bleef ook zo tijdens de wederopbouwperiode, toen in vele kerken de oorlogsschade moest worden hersteld en bovendien vele nieuwe kerkgebouwen werden gebouwd en van monumentale kunstwerken voorzien. Toch dreigde de moderne kunst volledig losgezongen te raken van de kerk. De nieuwe tijd vroeg daarom om een herbezinning op deze relatie, wilde deze opnieuw betekenisvol worden. Hoezeer gepoogd werd nieuwe inhoud en betekenis te vinden, laten de culturele dagen zien die in drie opeenvolgende jaren vanaf 1966 in Maastricht werden georganiseerd door de Stichting Kunstzinnige Vorming voor Priester en Religieus, op initiatief en onder voorzitterschap van Wim Bary directeur van de Stadsschouwburg en het Cultureel Centrum.¹¹⁴

Van 13 tot 16 april 1966, niet geheel toevallig in het kielzog van het Tweede Vaticaanse Concilie, vonden de culturele dagen met de titel 'Menselijke ontmoeting tussen Kunst en Kerk' voor de eerste keer plaats. Om kunst en kerk dichter bij elkaar te brengen, werd het noodzakelijk geacht dat priesters en religieuzen geconfronteerd werden met de werkelijkheid buiten hun eigen, besloten wereld. 'De sfeer waarin wij – mensen van nu – leven, de angsten die ons beklemmen, de verlangens die ons beheersen, onze verwachtingen, onze teleurstellingen, onze vreugde en ons verdriet, dat treedt wellicht nergens duidelijker aan het licht, dan in het moderne theater, de dans, de roman, de muziek en schilderkunst', zo stelde de organisatie.¹¹⁵ Bary lichtte in zijn openingstoespraak

toe dat het congres was bedoeld om 'een venster te openen op de wereld van de mens, zoals deze in de vele uitingen der moderne kunst vertolkt ligt in de kunst'.¹¹⁶ Hij merkte op dat een dergelijke confrontatie met de werkelijkheid een riskante onderneming was omdat deze werkelijkheid wel eens schokkend kon zijn voor de 'zich nog altijd (ondanks het concilie) maar moeilijk openende godsdienstige gemeenschap'. Maar de priester zou bij het verkondigen van zijn boodschap minder moeite hebben met het maken van verbinding wanneer hij midden in de wereld stond en haar begreep.¹¹⁷

Tijdens het eerste congres kwamen honderdtachtig priesters en religieuzen uit Nederland en België bijeen om zich te verdiepen in alle vormen van moderne kunst – van dans en toneel tot beeldende kunst en literatuur – en de dialoog met kunstenaars aan te gaan. Op de eerste ochtend werd, behalve door Bary, een inleiding gehouden door de in Grashoek geboren journalist en hoofdredacteur van *Vrij Nederland* Mathieu Schmedts. Schmedts hield een warm pleidooi voor herplaatsing van de kruisweg van Aad de Haas in het kerkje van Wahlwiller.¹¹⁸ Hij speelde hiermee in op de controverses tussen conservatieven en progressieven binnen de kerk, waarbij de laatsten openlijke kritiek hadden op kardinaal Alfredo Ottovani, secretaris van het Heilig Officie en daarmee één van de meest hooggeplaatste kerkelijke gezagdragers in Rome, eertijds een van de felste tegenstanders van het werk van De Haas. Vervolgens werd steeds een halve dag besteed aan gesprekken met achtereenvolgens balletdansers, beeldende kunstenaars, toneelspelers, schrijvers en musici over de relatie tussen hun kunst en de kerk. Op de

114 Jos Pouls (2001), *Ware schoonheid of louter praal. De bisschoppelijke Bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw*, Stichting Historische Reeks Maastricht: 480-481.

115 *Credo* 1966, nr. 12, 24 maart.

116 *Algemeen Dagblad* 14 april 1966.

117 *Algemeen Dagblad* 14 april 1966.

118 *De Tijd* 15 april 1966.

ochtend van de tweede dag gingen groepen congresgangers naar de ateliers van onder anderen Teun en Jopie Roosenburg, Piet Killaars, Lei Molin, Daan Wildschut en Rob en Marijke Stultiens en werden onder leiding van Albert Troost diens glas-in-loodramen in de door Jean Huijsmans ontworpen kerk van de Maastrichtse wijk Malpertuis bezocht. Het congres werd op zaterdagochtend 16 april 1966 afgesloten met een eucharistieviering en een ontbijt.

Een jaar later, van 29 maart tot en met 1 april 1967, werd een tweede congres georganiseerd dat met tweehonderd deelnemers, priesters en religieuzen uit Nederland en België, nog drukker bezocht werd dan het eerste. Het doel van wat in *Credo* al 'de jaarlijkse "culturele retraite"' werd genoemd, was een diepgaande confrontatie met de kunst 'als tolk van de wereld'. Voorzitter Wim Bary lichtte het thema van het congres, 'Vorm en chaos', toe:

'Wij leven duidelijk in een crisis. Het verzet en de provocatie leven overal: in de meest doodgewone gezinnen, in de meest keurig-geordende klooster- en schoolgemeenschappen en de sociaal best-georganiseerde bedrijven. Kenmerkend is de onmacht bij de officiële functionarissen, ook bij de kunstkritiek. Er is een onmacht om aan de ontwikkeling dan al geen leiding dan toch een redelijke belangstelling en begeleiding te geven en een proberen [te] verstaan van de chaotische situatie van het moment. Toch werkt men zich in de wereld van de kunsten, van ballet, toneel, beeldende kunsten, film, literatuur, naar een existentieel mens- en wereldbeeld.'¹¹⁹

De openingsinleiding, 'een stromend en rijk geladen appèl' volgens het *Limburgs Dagblad*, werd gehouden door provo-dichter Simon Vinkenoog, die 'vertolkte wat de opdracht van de dichter en van de ludische mens moet en kan zijn'.¹²⁰ 'De redding van de mens is dat de jeugd danst. Iemand die danst voert geen oorlog', aldus Vinkenoog.¹²¹

Gedurende de daaropvolgende dagen werd gesproken met zestig dansers, acteurs, schrijvers, musici en beeldend kunstenaars. Het bezoek aan de nog maar twee decennia ervoor verguisde Aad de Haas was voor velen een hoogtepunt van het congres. Het jaar tevoren had De Haas ontbroken, hetgeen door de inleiders, congressisten en andere geïnteresseerden als een gemis was gevoeld, 'waardoor de afwezigheid in werkelijkheid de grote aanwezigheid werd'.¹²² De congressisten vonden de verwijdering van de kruisweg uit het kerkje in Wahlwiller onbegrijpelijk en intriest en vroegen zich af waarom het eerherstel uitbleef.¹²³ De Haas vertelde nog eens uitvoerig hoe hij werd aangeklaagd door oud-fascisten als kunstcriticus Albert Kuyle en chef-redacteur van het *Limburgs Dagblad* Jo Groen en stelde dat bisschop Moors, ondanks alle vernieuwingen in de kerk, geen gemaakte fouten durfde toegeven.

Het tweede congres werd afgesloten met een eucharistisch ontbijt in de Staaenzaal, waarbij de congressisten eerst samen met drie kunstenaars (Appie Drielsma, Rob Stultiens en Harrie Bartels) het drieluik voltooiden dat als artistieke aankleding van de zaal fungeerde, terwijl er jazzmuziek werd gespeeld door het Dave Brubeck-kwartet. Daartoe doopten zij hun handen in de verfpotten en legden zo letterlijk de laatste hand aan het gemeenschappelijke

119 *Limburgs Dagblad* 30 maart 1967.

120 *Limburgs Dagblad* 30 maart 1967.

121 *De Volkskrant* 31 maart 1967.

122 *Credo* 1967, nr. 12, 24 maart.

123 *De Tijd* 31 maart 1967.

lijke kunstwerk.¹²⁴ Daarna werd een fragment opgevoerd van Jan Wolkers' toneelstuk 'De Babel' en voerden drie balletdanseressen op muziek van Arthur Honegger het 'De Profundis' uit de 'Kerstcantate' uit, hetgeen, aldus *De Tijd*, prachtig aansloot bij de tekst uit het boek Job dat werd voorgelezen. Vervolgens werden door kapelaan Meertens de karaffen met wijn en mandjes met stokbrood geconsecreerd, waarna deze over de tafels verdeeld werden ten behoeve van het ontbijt. Het *Limburgs Dagblad* sprak van het 'herbeleven van de oer-christelijke agape'.¹²⁵

Het kwam zowaar nog tot een derde congres, met als thema 'Kunst en cultuur op weg naar 2000', dat plaatsvond van 15 tot 20 april 1968. De in Oirsbeek geboren *De Volkskrant*-journalist Paul Beugels hield de openingsinleiding, waarin hij pleitte voor een 'gematigde chaos, die weer ruimte geeft om werkelijk te leven, om het experiment van het komend leven te beproeven: een democratie die het conflict verdraagt en verwerkt als een kenmerk van zichzelf'.¹²⁶ Beugels analyseerde in zijn inleiding de positie van de kunst, die nog steeds 'verdacht' was en de kunstenaar die werd beschouwd als een beschermeling of huurling van 'een keurig gezelschap "kunstmensen en kunstmevrouwen" die de schijn in ieder geval tegen zich hebben'. Alle gerechtvaardigde en noodzakelijke ontheiliging van de kunst ten spijt werd de afstand tot het gewone publiek eerder groter dan kleiner. 'Toch is dit het enige proces dat verlossen kan van kunst, die weliswaar haar intrinsieke schoonheid behoudt, maar niet vermag haar te ontkoppelen van de elite die ze aan zich heeft verplicht', betoogde Beugels.¹²⁷

De slotbijeenkomst werd ook dit keer in de Starzaal gehouden. Omdat bisschop Moors

niet wilde dat weer een alternatieve eucharistieviering werd gehouden, was het dit keer een happening geworden, of een 'agape-viering', zoals *De Volkskrant* op 22 april 1968 schreef. Deze viering bestond uit een lichtshow van lichtkunstenaar Libert Ramaekers die de teksten ondersteunde, een voordracht door studenten van de toneelacademie en een muzikaal optreden door de Vlaming Miel Kools. 'Een lieve bijeenkomst, waarvan ik niet graag een kwaad woord zou spreken, al vond ik ze hoofdzakelijk gek', vatte Lambert Tegenbosch de bijeenkomst samen.¹²⁸ 'Pater drs. P. Huisman OSA uit Venlo, theoloog uit Fribourg, kwam melden dat hij, bij alle waardering voor het gebodene, tóch de religieuze bewogenheid had gemist. Ik heb er nadien nog even naar gezocht, onder de tafels, achter de coulissen en in de garderobe, maar hij had gelijk, nergens religieuze bewogenheid te zien. Die was dan zeker achtergebleven in alle kerken en kapellen, waarover een rector is aangesteld', besloot Tegenbosch zijn verslag van de slotbijeenkomst. De religieuze bewogenheid mag dan wellicht hebben ontbroken, er was wel degelijk sprake van maatschappelijke bewogenheid en oprechte pogingen – weliswaar niet van de kerkelijke top maar wel van haar dienaars – om de moderne samenleving te begrijpen en erin mee te gaan.

Kunstenaars in verzet

Kunstenaarsacties in 1969

Ondanks dat de politiek linksgeoriënteerde idealen over de geografische en vooral sociale spreiding en democratisering van cultuur en de opvatting dat kunst en cultuur een onderdeel waren van het welzijnswerk steeds breder werden aanvaard, bleef als gevolg van een effec-

124 *De Tijd* 3 april 1967.

125 *Limburgs Dagblad* 3 april 1967.

126 *De Volkskrant* 18 april 1968.

127 *De Volkskrant* 18 april 1968.

128 *De Volkskrant* 22 april 1968.

tieve oppositie de revolutie uit.¹²⁹ De politieke realiteit was weerbarstiger dan werd ingeschat en het ongenoegen groeide. In oktober 1969 manifesteerden de studenten van de toneel-academies zich met de Aktie Tomaat, waarbij zij tijdens voorstellingen van de Nederlandse Comedie, die werd beschouwd als een elitair bolwerk, tomaten gooiden naar de acteurs. Een maand later volgde de Aktie Notenkraker van jonge musici die met het verstoren van concerten in het Concertgebouw, dat eveneens werd getaxeerd als een bolwerk van de bourgeoisie, protesteerden tegen het in hun ogen verstarde muziekbeleid.

De leden van de BBK, de belangrijkste en grootste bij de Federatie van Kunstenaarsverenigingen aangesloten vereniging, stelden zich al in juni 1969 uiterst radicaal op.¹³⁰ Zij wensten 'principiële erkenning van het recht op zelfbeheer van het cultuurbeleid door kunstenaars'. Aanleiding voor het ongenoegen vormde de aanpassing aan de Beeldend Kunstenaars Regeling, de reeds behandelde contraprestatie. Als gevolg van de forse toename van het aantal kunstenaars dat voor deze regeling in aanmerking kwam, moesten de spelregels worden aangepast. Er werd nu meer nadruk gelegd op het aanvullende karakter van de regeling, wat betekende dat alleen wie aantoonbaar niet in staat was gebleken voldoende eigen inkomen te genereren, aanspraak kon maken op een uitkering. De kunstenaars waren het hier volstrekt mee oneens. Hun acties waren echter niet alleen tegen deze aangescherpte regels gericht, maar ook tegen het cultuurbeleid, of beter gezegd het ontbreken van een deugdelijk en stimulerend beleid dat de kunstenaars zou helpen in hun eigen inkomen te voorzien, en tegen het gebrek aan inspraak dat zij daarop hadden.

Dit stelde ook de inmiddels 48-jarige Ger Lataster, die in zijn hoedanigheid van voorzitter van de BBK 5 juni 1969 werd geïnterviewd door *De Volkskrant*. Als gevolg van het ontbreken van een duidelijk cultuurbeleid waren kunstenaars overgeleverd aan volstrekte willekeur. Het werd tijd dat er eens geld werd uitgetrokken voor cultuur: 'Zonder cultuur wordt deze wereld een stompzinnig, betonnen blok', tekende journalist Lidy van Marissing op uit Latasters mond. De contraprestatie klopte niet meer, stelde hij, want in de praktijk betekende deze dat met sociale regelingen cultuur werd bedreven. Kunstenaars slaagden er eenvoudigweg niet meer in uit de contraprestatie te graken.

Het roer moest om. Er diende een cultuurbeleid te komen waaraan door de kunstenaars zelf richting kon worden gegeven en er moest geld komen voor cultuur in plaats van de vernerende contraprestatie. Om deze eis kracht bij te zetten, ontketende de leden van de BBK diverse acties, zoals de verbranding van kunstwerken op de Grote Markt in Groningen op zondag 8 juni 1969 en de bezetting van de Nachtwachtzaal in het Rijksmuseum in de nacht van 11 op 12 juni 1969. Lataster trad na de bezetting van de Nachtwachtzaal terug als voorzitter omdat hij deze actie beschouwde als 'dichtgeslibde anarchie'.¹³¹ Pierre van Soest sprak van 'kwajongensstreken'.¹³² Beiden behoorden tot de vooroorlogse generatie en meenden dat praten zinvoller was dan actievoeren.

'Waarom hebben de vier kunstenaars geen heimwee?'

De polemieken in de media en de incidentele kunstenaarsinitiatieven ten spijt veranderde er niet veel in het culturele klimaat in Limburg in de jaren zestig. Vanuit Amsterdam pookten Pieter Defesche, Jef Diederens, Ger Lataster en

129 Pots: 300.

130 Pots: 300.

131 *De Volkskrant* 12 juni 1969.

132 *De Volkskrant* 24 juni 1969.

Charles Eyck, spotprent 'voor cultureele vernieuwing in Limburg. Wy eisen een exclusieve Akaademie voor Chimpansees', gesigneerd 'Corn: Santbergh'. De spotprent werd afgedrukt in *De Nieuwe Limburger* op 1 augustus 1964.

Lei Molin onbedoeld nog eens het vuur op. In een vraaggesprek ten behoeve van het artikel getiteld 'Waarom hebben de vier kunstenaars geen heimwee?' voor het in maart 1969 te verschijnen persnummer van *De Nieuwe Limburger* had criticus Jules Kockelkoren de vier kunstenaars de volgende drie vragen voorgelegd. Waarom hadden ze Limburg verlaten? Hoe keken ze aan tegen het culturele klimaat in deze provincie? En dachten zij nog ooit naar Limburg terug te keren? De antwoorden waren glashelder geweest. Ze waren vertrokken omdat het culturele klimaat in Limburg te beperkt was en zij er de aansluiting misten met de eigentijdse ontwikkelingen op het gebied van de beeldende kunst. Het culturele klimaat was er nog steeds niet goed voor de kunstenaars, zo meenden zij, want het ontbreken van een museum voor moderne en eigentijdse kunst, een cultuurbeleid en potentiële kunstkopers maakte het voor een kunstenaar onmogelijk in Limburg zijn carrière op de rit te krijgen. Dat was gelijk ook het antwoord op de laatste vraag. Geen van het viertal was van plan ooit terugkeren naar Limburg.

Charles Eyck reageerde prompt en als altijd fel op het artikel. Eyck wist wel waarom ze geen heimwee hadden – de 'vier musketiers van het palet, vaandelvluchtigen, de heren vluchtelingen, die nu hun domicilie hebben in Sloterdijk, Overveen of de Amsterdamse Jordaan, die nog bewijzen moeten iets voor het nageslacht in de culturele pap te brokkelen [te] hebben.'¹³³ Zij waren namelijk 'hun eigen moestuintje ontvlucht om onder de Appelboom, die in Mokum op de Zandberg geplant staat, Appeltjes te zeumeren, om daarmee in de provincie hoog van de culturele toren te blazen en 't grote genie uit te hangen, dat op de internationale stip balanceert.'

Eyck was niet de enige kunstenaar die reageerde op de interviews, die 'even duidelijk als

bitter' waren. Onder de kop 'Collega's reageren op heimwee van kunstenaars' werden ook de reacties opgenomen van de kunstenaars Felix van de Beek (1938-2018), Jos Caelen (1938), Sjef Hutschemakers (1931-2017) en Libert Ramaekers (1925-1993) en van architect, kunstcriticus en essayist Nic Tummers (1928). Van de Beek kon zich vinden in de kritiek op het falende kunstbeleid en de behoudende en in feite 'interesseloze' keuzes van instanties in Limburg die 'de platgetreden paden van tientallen jaren geleden bleven bewandelen'; 'alsof er inmiddels niet een nieuwe kunstenaarsgeneratie is aangetreden als drager van een nieuwe tijdgeest, en alsof er na Nicolas en Eyck niet reeds vele jongere Limburgse kunstenaars een nationale naam verwierven.' Van de Beek was het echter oneens met het advies van Jef Diederer aan jonge kunstenaars om zo snel mogelijk de provincie te verlaten. Dat was Jos Caelen wel van plan, al zou hij zijn huis in Eijsden aanhouden omdat hij wist dat de liefde voor de geboortestreek hem van tijd tot tijd zou terugdrijven. Maar weggaan moest hij, want 'hier in Limburg heerst een bekrompenheid die verstikkend aandoet. Terwijl de verering van streekgenoten wier bekendheid niet verder reikt dan de provinciegrenzen, bepaald ridicul is en er de oorzaak van is dat jonge en begaafde eigentijdse kunstenaars niet aan hun trekken komen.'. Ook Sjef Hutschemakers meende dat de Limburgse kunstwereld benauwd was en de 'Hollandse' opener en vrijer.

Nic Tummers daarentegen vond de verhalen van Lataster, Diederer, Defesche en Molin 'enorm limbourgeoise' en hoonde het gebruik van de woorden 'beroemd' en 'artistieke toppen'. 'Hebben we die woordjes bewaard, niet-tegenstaande onze gevechten tegen de bourgeoisie?' Er was zijns inziens best wat beters te adviseren geweest, dan zo gauw mogelijk Limburg verlaten: 'Vraag niet wat

133 *De Nieuwe Limburger* 8 maart 1969.

Limburg je te bieden heeft, maar wat je zelf ergens te bieden hebt!', paraphraseerde hij John F. Kennedy.

Libert Ramaekers gebruikte zijn reactie om zijn visie op het kunstbeleid te verwoorden. De kunstenaar was zijns inziens geen 'producent van kunst die aan de man gebracht moet worden', maar een wetenschapsmens dat onderzoek verrichtte dat relevant is voor de gemeenschap. De "Amsterdamse" opmerkingen klonken daarom 'als een tamelijk oude dreun'. De kunstenaar 'voor wie het werk doel is, al het andere slechts gevolg', had er recht op van de gemeenschap te vragen dat 'zijn dagelijkse bestaanje' geregeld was, want die gemeenschap had immers veel profijt van de ervaringen en inzichten die zijn zoektocht opleverde. Daarom vroeg hij geen aalmoes, waarmee het geweten van de bestuurders weer een tijdje was gesust, maar niets minder dan volledige erkenning. In de provinciale overheid had Ramaekers nog enig vertrouwen, maar wat betreft de gemeentelijke overheid, meer specifiek die van Maastricht, lag het anders:

'Tja ... en dan onze arme stad, de moed zinkt ons in de schoenen. We zijn nu zó vaak teleurgesteld, er werden ons zoveel mooie woorden toegeslingerd zonder dat er iets gedaan werd ... er is zulk grandioos gebrek aan inzicht en geestelijk peil, neen ik begin er niet meer aan. Hoogstens nog een vage hoop voor de verre toekomst.'¹³⁴

'Beeldende Kunst in Limburg '69'

Op diezelfde dag, 8 maart 1969, nam het *Limburgs Dagblad* de recensie op van Paul Haimon over de tentoonstelling 'Beeldende Kunst Limburg '69' die in het Raadhuis van Heerlen te zien viel. Deze expositie was het werk van Pieter Defesche, kabinetschef van de

gemeente Heerlen, en Hans Schrijen van de Dienst Beeldende Kunst van de Culturele Raad Limburg, bijgestaan door een selectiecommissie bestaande uit schilder Jan (Gijs) Gijbers (1935-1975) en beeldhouwer Piet Killaars (1922-2015). De commissie had zich laten adviseren door Willem K. Coumans en Ko Sarneel. Nog voor de opening was gekrakeel uitgebroken omdat sommige kunstenaars zich gepasseerd voelden. Coumans distantieerde zich om onduidelijke redenen van de commissie.¹³⁵

Het gekrakeel irriteerde Haimon: 'Op de detailkwesties die bij de voorbereiding van de organisatie aan de orde zijn geweest, al geruime tijd lijdend voorwerp van atelierpraat, – onderwerp "ik" en gezegde "ze zeggen" – lust het ons nu niet in te gaan.'. Anderzijds wees 'de hoop, het verlangen, de drang' om mee te doen op het belang dat aan deze expositie werd gehecht, 'het lijkt wel of men ze beschouwen wil als een soort Limburgse jongeren-biënnale'. Overigens was de voorgaande tentoonstelling niet twee maar vier jaar tevoren gehouden, in 1965, en daarom vroeg Haimon zich hardop af of de frequentie niet omhoog zou kunnen. Haimon zou op zijn wenken bediend worden, zo bleek al snel.

Jules Kockelkoren, die de tentoonstelling al had besproken in *De Nieuwe Limburger* van 6 maart 1969, repte niet van het gekrakeel. Hij legde juist de aandacht op het mooie gebaar van de kunstenaars om de erewand ter beschikking te stellen van de zeventigjarige schilder Harie Schoonbrood, wiens werk een geheel eigen verwerking van de hedendaagse schilderstijlen liet zien. Het was Kockelkoren opgevalen dat de nieuwe 'hard-edge' kunst grote aantrekkingskracht op de jonge kunstenaars uitoefende en het werk 'de gladheid van een huisschilder' liet zien. Daarnaast bespeurde hij de tendens van de 'verfijnde esteten', zoals

¹³⁴ *De Nieuwe Limburger* 8 maart 1969.

¹³⁵ *Limburgs Dagblad* 8 maart 1969.

Piet Wouters en Felix van de Beek, en zag hij een 'Pop Art-geneigdheid' bij Harrie Bartels en Geert Mols. Maar uiteindelijk constateerde Kockelkoren dat veel werk hem qua stijl en sfeer herinnerde aan 'lang vervolgen stromingen. Er is niet zoveel nieuws onder de zon ...'.¹³⁶ Gezien de positieve bespreking van veel van het getoonde werk, zou deze constatering wel eens niet zozeer bedoeld kunnen zijn als diskwalificatie, maar eerder als bemoediging van en aanmoediging voor de ongeoefende kijker.

De tentoonstelling omvatte 131 kunstwerken van 38 kunstenaars, grafici, schilders en beeldhouwers. Overigens betekende dit niet dat de schilders en beeldhouwers allemaal klassieke technieken hanteerden – 'Kassel met zijn Dokumenta is dichterbij Limburg dan men denkt', constateerde Haimon – zoals Appie Drielsma met zijn reliëfs of collages op een wit vlak, Jos Caelen met gestapelde neon-vierkanten, Piet Wouters met zijn 'vorm-ding-schilderijen' en Fons Lemmens met lak op formica composities. Ook Hans van Drumpt, Gerard Caris, Felix van de Beek, Hubert Herberghs, Ries Linnartz, Frans Peeters overschreden de grenzen van de traditionele schilder- en beeldhouwkunst in een gebruik van ongewone materialen en composities. Verder namen deel Harrie Bartels, Peter Bertus, Simon van Biesbroek, Doris Becke, Joep Coppens, Jan (Gijs) Gijsbers, Marianne van der Heijden ('haar aanwezigheid hier mag gelden als een teken van onbevooroordeeld zoeken naar wat representatief is'), Jan van Helden, Harry Kranen, Theo Lenartz, Renaud Levigne, Anthony van Lieshout, Lo van der Linden, Ben Linssen, Ad Maas, Jan Martens, Hilde Möhring, Geert Mols, Godfried Pieters, Jan Rijksen, Harr Scheffer, Sjra Schoffelen, Tobey Stevens, Joost van der Velden, Ad Visser, Willem Wagner en Henk Wildenberg.

'Het zit niet goed met de hedendaagse kunst in Nederland'

Schilder Jos Muris die in januari 1968 de taak van Willem K. Coumans als kunstcriticus bij *Maasland* had overgenomen en sedertdien regelmatig over tal van kunst gerelateerde onderwerpen schreef, repte met geen woord over de tentoonstelling. Dat hijzelf niet was uitgenodigd te exposeren, kan daarbij een rol hebben gespeeld. Het betekent echter niet dat hij zich afzijdig hield van het kunstdebat van de uitgaande jaren zestig.

In april 1969 reageerde hij in *Maasland* op het artikel 'Waarom hebben deze kunstenaars geen heimwee?' van Jules Kockelkoren in *De Nieuwe Limburger*.¹³⁷ Onder de titel 'Limburg en de beeldende kunsten' hield hij de 'lieve lezer' voor dat de culturele situatie in Limburg voor de oorlog wel stimulerend was geweest voor jonge kunstenaars, maar dat de bindingen tussen kunst en publiek minder hecht geworden waren. De samenleving kende geen collectieve idealen meer, betoogde Muris, en liet het afweten door kunstenaars in de kou te laten staan. De kunstenaar moest zich echter niet blindstaren op de mogelijkheden in Amsterdam, zo vervolgde hij, want of ergens een gunstig cultureel klimaat heerste, hing af van tal van factoren. Het belangrijkste was dat de plek waar je woonde het middelpunt van de wereld moest zijn, 'of dat nu Parijs of Schin op Geul is'. Muris besloot zijn artikel als volgt:

'We moeten ons zelf zijn, ons zelf trachten te worden. We moeten zelf onze normen vaststellen en wanneer we dan aansluiting blijken te vinden bij de grote stromingen, zoals onze museumdirecteuren die steeds weer opnieuw weten op te speuren, mogen we dat prettig vinden, het is verder van geen enkel belang. Blijven we allemaal denken

¹³⁶ *De Nieuwe Limburger* 6 maart 1969.

¹³⁷ *Maasland* 16 (1968/9) nr. 8, april 1969, nr. 8: 241-243.

dat het “eigenlijke” zich elders afspeelt, dan zal het hier in ieder geval afgelopen zijn.’¹³⁸

Enkele maanden later, in augustus 1969, vond Muris een breder publiek voor zijn visie op de culturele situatie in Limburg via een uitvoerig artikel in het *Limburgs Dagblad*.¹³⁹ Hij begon zijn betoog met de constatering: ‘Het zit niet goed met de hedendaagse kunst in Nederland. Naarmate de kunstenaars weer in de samenleving opgenomen wensen te worden, stijgt hun ongenoegen. De samenleving laat het afweten. De overheid, die haar vervangt, probeert de rol van Sinterklaas nu maar zo goed mogelijk te spelen.’

Nadrukkelijker en minder genuanceerd dan in *Maasland* wees Muris in dit artikel de schuldi- gen aan voor het alom aanwezige ongenoegen in de Limburgse kunstwereld. Deze schuldigen waren volgens hem niet de overheden met hun ontbrekende cultuurbeleid en de perverse contraprestatie, zoals het BBK-standpunt luidde. De ontstane situatie lag veeleer aan een maatschappij die het liet afweten. Met die samenleving doelde Muris op de Nederlandse museumdirecteuren, die weliswaar in staat waren kwaliteit te herkennen, maar vooral geïnteresseerd waren in stromingen die aansloten bij de internationale mainstream en kunstenaars links lieten liggen die niet in deze richtingen pasten. Zij wisten ook nauwelijks wat er in eigen land gebeurde, ‘hetgeen in ieder geval discriminatie betekent van de kunst buiten de Randstad Holland.’ Hij wees expliciet naar de bewindvoerders van het Stedelijk Museum in Amsterdam en het Van Abbe Museum in Eindhoven, die zijns inziens achter elke nieuwigheid aanliepen en daardoor simplificeerden wat er werkelijk speelde in de kunstwereld.

Muris haalde ook uit naar de Nederlandse

kunstkritici. Zij stonden volgens hem totaal onverschillig ten opzichte van culturele manifestaties die zich buiten de Randstad afspeelden. Om deze bewering te staven, memoreerde hij dat, toen hij in Maastricht exposeerde, alleen de regionale pers erover had geschreven. Toen hij hetzelfde werk echter een jaar later in Amsterdam tentoonstelde, schreven de landelijke critici er wel over. ‘In Amsterdam was het dus weer “gebeurd”’. Terwijl er in Maastricht niets aan de hand was geweest’, concludeerde hij niet zonder bitterheid.

Muris haakte met zijn analyse van de Nederlandse museumwereld aan bij het artikel ‘Irritatie en landerigheid beheersen artiesten’ dat Lambert Tegenbosch op 8 maart 1969 in *De Volkskrant* publiceerde. Hierin reageerde Tegenbosch op het manifest dat de BBK naar cultuurminister Marga Klompé had gestuurd. In dat document pleitten de kunstenaars voor meer staatssteun, omdat kunst voor de samenleving waarde had en die samenleving behoefte had aan kunst – een constatering waarover huns inziens geen debat nodig of wenselijk was. Muris citeerde de criticus met instemming waar deze schreef:

‘Nederland is een land met naar het schijnt de beste musea ter wereld, onze gasten zeggen het. Onze artiesten zijn er meest niet zo gelukkig mee. Wat vreemd, zeggen dan de museummensen, ze kunnen bij ons toch zien, wat de beste artiesten ter wereld zoal maken. Wij musea zijn een geweldig stuk informatie voor onze lokale artiesten. Maar het schijnt dat de lokale artiesten wat anders willen dan informatie ontvangen. Ze geven die liever. Ze zagen liever hun eigen werk in de musea dan dat van de grote confrères, van wie zij menen, dat die niet alleen in de musea komen omdat ze groot zijn, maar

¹³⁸ *Maasland* 16 (1968/9), nr. 8, april 1969: 243.

¹³⁹ *Limburgs Dagblad* 16 augustus 1969.

ook dat ze groot zijn omdat ze in de musea komen. Daarom willen zij er zelf in.’

Een paar weken later stuurden Jos Muris en grafisch kunstenaar Renaud Levigne (1938-1999) een brief aan alle Limburgse kunstenaars, waarin zij stelden dat er bij officiële instanties en landelijke media geen enkele belangstelling bestond voor kunstmanifestaties die buiten de Randstad plaatsvonden.¹⁴⁰ Dezelfde kritiek gold ten aanzien van het Stedelijk Museum in Amsterdam, dat geen interesse toonde in (jonge) kunstenaars van buiten de Randstad. Het in Nederland overheersende centralistische denken leidde ertoe dat iets van meer nationale allure leek te zijn naarmate het zich meer in het centrum van het land afspeelde. Muris en Levigne waren voornemens de critici te confronteren met deze desinteresse en de directeur van het Stedelijk Museum te vragen ook de ateliers van in Limburg wonende kunstenaars te bezoeken. Daarom riepen zij hun collega's op een adhesiebetuiging te sturen.

De oproep van Muris en Levigne oogstte veel bijval. Zestig (*De Nieuwe Limburger*) of misschien wel honderdtien (*Limburgs Dagblad*) adhesiebetuigingen ontvingen zij.¹⁴¹ Kockelkoren meldde dat de landelijke bladen zeer positief op het protest hadden gereageerd, al had Hans Redeker, kunstcriticus bij het *Algemeen Handelsblad*, het tegenargument opgeworpen dat er in de krant te weinig ruimte was om ook de manifestaties buiten de Randstad te recenseren.¹⁴² Ook Edy de Wilde, directeur van het Stedelijk Museum, was in de pen geklommen. Het *Limburgs Dagblad* citeerde uitvoerig uit zijn brief, waarin de bal werd teruggekaatst:

‘Wie in Amsterdam woont en werkt, komt gewoonlijk niet regelmatig in Zuid-Limburg. Tenzij daar met regelmaat manifestaties en tentoonstellingen zouden worden georganiseerd die voor hun informatie onontbeerlijk zijn. Dat is, wat Limburg betreft, niet het geval. Noch in Maastricht, noch in Heerlen, steden die toch als centra mogen worden beschouwd, wordt een activiteit op dit terrein ontwikkeld, die enige continuïteit vertoont en beantwoordt aan de creatieve bedrijvigheid die heerst in de ateliers van Limburgse kunstenaars, Het zou m.i. van grote betekenis zijn indien U bij Uw regionale en stedelijke overheden op een permanente tentoonstellingsgelegenheid zou aandringen.’¹⁴³

Verder wenste De Wilde dat Limburg, in navolging van de door Jean Leering in het Van Abbemuseum in Eindhoven georganiseerde triënnales, zijn artistieke gezicht zou laten zien in overzichtsexposities. Dan zou het voor De Wilde en zijn collega's eenvoudig zijn zich via deze ‘Limburgse kunstshow’ te oriënteren op hetgeen zich in dit gewest afspeelde op het gebied van de beeldende kunst.¹⁴⁴ Die ‘Limburgse kunstshow’ zou er anderhalf jaar later komen en eenvoudigweg ‘Kunst in Limburg’ heten.

‘KiL is killed’

Muris en Levigne namen de uitdaging van De Wilde op en spraken met diverse stedelijke en provinciale instanties met het doel zo'n ‘Limburgse kunstshow’ op poten te zetten.¹⁴⁵ Of misschien was het wel directeur van het gemeentelijke Cultureel Centrum in Venlo

¹⁴⁰ *Limburgs Dagblad* 3 september 1969.

¹⁴¹ *De Nieuwe Limburger* 18 december 1969 en *Limburgs Dagblad* 20 december 1969.

¹⁴² *De Nieuwe Limburger* 18 december 1969.

¹⁴³ *Limburgs Dagblad* 20 december 1969.

¹⁴⁴ *De Nieuwe Limburger* 18 december 1969.

¹⁴⁵ *Limburgs Dagblad* 20 december 1969.

Omslag en titelpagina van de tentoonstellingscatalogus *Kunst in Limburg '71*.

Lei Alberigs geweest die met het idee kwam.¹⁴⁶ Feit is dat Alberigs desgevraagd voor Kockelkoren een concreet plan schetste van een vierdelige expositie in Venlo, Sittard, Heerlen en Maastricht, die vergezeld zou gaan van een catalogus. Het moest een complete documentatie worden van de actuele stand van de beeldende kunst in Limburg, waarvan de museumdirecteuren in binnen- en buitenland graag kennis zouden willen nemen.

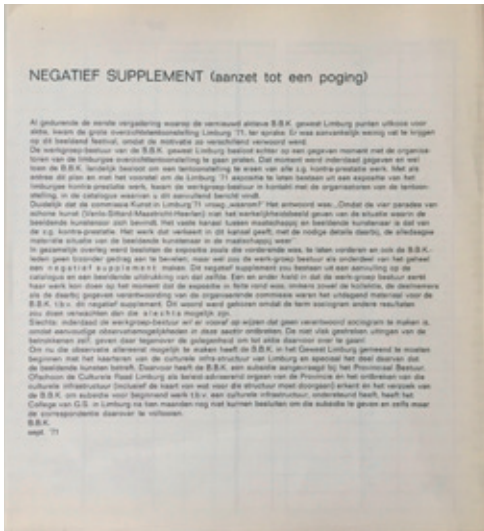
Alberigs was met Kockelkoren van mening geweest 'dat deze kunstshow van kunstenaars, die in aanmerking komen voor nationale belangstelling, streng geselecteerd zou moeten worden'. Alberigs meende dat Limburg ervoor moest zorgen dat niet de belangstelling van nationale deskundigen werd afgeschrikt met 'een opeenstapeling van middelmatigheden'.¹⁴⁷ Daartoe zou een selectiecommissie worden ingesteld, bestaande uit de directeuren van de belangrijkste Limburgse expositiecentra, aangevuld met eventueel het hoofd van de Dienst

Beeldende Kunst van de Culturele Raad Limburg en de directeur van de Jan van Eyck Academie 'en uiteraard een vertegenwoordiging van de kunstenaars zelf.' Op de vier exposities moest uitsluitend het werk van nog weinig bekende topfiguren worden getoond. Want die waren er genoeg, zoals de beeldhouwers Arthur Sproncken en Frans Peeters, de schilder Aad de Haas en de ontwerpers Graatsma en Slothouber. Maar ook nog een hele lijst van andere kunstenaars, van wie de meesten eerder dat jaar in het Raadhuis in Heerlen hadden geëxposeerd op de tentoonstelling 'Beeldende Kunst Limburg '69'. Ondanks deze duidelijke opstelling van Alberigs liep het anders. Uiteindelijk werden alle in Limburg wonende kunstenaars uitgenodigd hun werk in te zenden.

Niet iedereen was het eens met de motieven om tot deze 'kunstshow' te komen en sommigen weigerden actief hun medewerking. De Maastrichtse kunstenaar Gerard Caris (1925) bijvoorbeeld, die vele jaren buiten Nederland

¹⁴⁶ *De Nieuwe Limburger* 18 december 1969.

¹⁴⁷ *De Nieuwe Limburger* 18 december 1969.

'Negatief supplement', de door de Beroepsvereniging Beeldend Kunstenaars (BBK), gewest Limburg samengestelde bijlage, die aan elk exemplaar van de catalogus was toegevoegd.

had gewerkt en gewoon en kort tevoren weer in zijn geboortestad was neergestreken, meldde niet te willen deelnemen aan een expositie die het resultaat was van de 'frustratie van een vermeend negeren van de kunst in dit gewest door de grotere musea en de landelijke pers'.¹⁴⁸ Caris vond het een ondoordachte actie die voortkwam uit een negatieve opstelling ten opzichte van de niet-Limburgse kunstwereld. Hij meende bovendien dat men in Limburg de verantwoordelijkheid voor een 'tot dusver weinig gelukkig gevoerd kunstbeleid' niet naar elders moest afschuiven en eerst maar eens dat klimaat moest veranderen 'dat er de oorzaak van is geworden dat talenten als Ger Lataster, Pieter Defesche en Jef Diederens de benen namen.' Het was daarbij absoluut noodzakelijk dat het 'in Limburg zo geliefde traditionele straatje van de geijkte kunstsjablonen wordt vermeden.' Als

men met werk voor de dag wilde komen dat de interesse zou wekken van de grote kunstcentra, dan zou dat werk toch zeker moeten getuigen van engagement met het 'huidige kunstgebeuren. Zo niet, en dat is uiteraard het recht van elke kunstenaar, dan heeft men ook geen taak in de kunstcentra zoals Amsterdam.'

Caris was niet de enige die het oneens was met de opzet en daarom weigerde mee te doen. Volgens *De Tijd* dachten De Haas, Tajiri, Caris en Vera Tummers-van Hasselt er hetzelfde over.¹⁴⁹ In werkelijkheid deden 130 van de 375 geregistreerde kunstenaars mee en dus 245 niet. Ook de BBK, gewest Limburg, dat kort tevoren nieuw leven was ingeblazen, keerde zich tegen de tentoonstelling. Dit deed Lei Alberigs geërgerd verzuchten: 'je krijgt van bepaalde kunstenaars een hartinfarct'. De BBK-leden zouden best een wat positievere houding hebben mogen aannemen omdat er iets voor hun leden werd gedaan, vond hij. Hans Schrijen, hoofd van de Dienst Beeldende Kunst van de Culturele Raad Limburg, meende te weten dat het gewest Limburg van de BBK nauwelijks iets voorstelde. Woordvoerder Nic Tummers sprak op zijn beurt verbazing uit over het feit dat de Culturele Raad Limburg de BBK niet bij de organisatie had betrokken, terwijl de Limburgse afdeling inmiddels toch zeventig leden telde.

De BBK had zonder succes een pleidooi gehouden voor een tentoonstelling van het contraprestatie-werk. Door de magazijnen vol contraprestatiekunst open te stellen, zodat de 'beeld-dood gemaakte kunst via een "artotheksysteem" bij iedereen terecht kon komen', zou de beeldende kunst worden 'gesocialiseerd'. Bovendien zou een dergelijke tentoonstelling een veel realistischer beeld laten zien van de situatie waarin de kunstenaars zich bevonden. In een toelichting stelde de BBK dat dit iets heel anders was dan 'deze parade van

148 *Limburgs Dagblad* 5 augustus 1970.

149 *De Tijd* 3 september 1971.

schone kunsten, die een meer of minder fraaie guirlande vormen, uitgehangen op officiële plaatsen door functionarissen, die een veelvoud verdienen van wat de beeldende kunstenaar in deze maatschappij kan verdienen’¹⁵⁰

De BBK was overigens wel nadrukkelijk aanwezig op de vier tentoonstellingslocaties met een ‘protestaanplakbord’ waarop bezoekers hun mening konden geven. In Venlo stond op het bord de tekst: ‘KiL is killed’. Op het demonstratiebord in het Bonnefantenmuseum hadden zij veelbetekenend een droge snee brood op een zilverpapieren bordje gehangen. En de BBK had een ‘negatief supplement (aanzet tot een poging)’ samengesteld, dat in overleg met de organisatie van ‘Kunst in Limburg’ (KiL) aan de tentoonstellingscatalogus was toegevoegd.

Hoewel de landelijke kranten in Nederland vol hadden gestaan met beschrijvingen en analyses van de kunstenaarsprotesten in zowel Amsterdam als daarbuiten, zoals de schilderijenverbranding in Groningen in juni 1969 en de acties van de afdeling Arnhem van de BBK op de door kunsthistoricus en hoofdconservator van het Stedelijk Museum in Amsterdam Wim Beeren (1928-2000) in de zomer van 1971 in park Sonsbeek georganiseerde expositie ‘Sonsbeek buiten de perken’, werd hieraan in de Limburgse kranten geen woord vuil gemaakt. Daardoor leken de acties rond ‘Kunst in Limburg ‘71’ ook niet meer dan een op zichzelf staande protestactie van ondankbare kunstenaars die ontevreden waren over het toch zo goed bedoelde initiatief van de provinciale overheid, de Culturele Raad Limburg en de artistieke leiders van de vier locaties.

Hoewel het doel van de vier tentoonstellingen was de critici en museumdirecteuren van elders in het land en zelfs daarbuiten te laten zien wat

Limburg te bieden had, moet de respons zijn tegengevallen. *De Volkskrant* schreef ‘Een niet zo goed idee is “KiL”, kunst in Limburg. [...] Niet zo’n goed idee, omdat het meer de organisatoren dan de kunstenaars tentoonstelt. De vier exposities zijn niet in één dag te zien en dus zal wie niet helemaal gek is van Limburg, deze tol aan de tijd waarschijnlijk niet betalen.’¹⁵¹ Dat betekende dat wie naar Limburg afreisde waarschijnlijk maar één tentoonstelling bezocht en dus een geheel vertekend beeld kreeg van wat er in deze provincie op kunstgebied aan de hand was. Bovendien meende de schrijver dat voor ‘deze uitputtende show’ een herhaling onmogelijk was; ‘een buitengewoon slecht idee dus’. Beter was het geweest om jaarlijks een tentoonstelling te maken, die beurtings in een van de vier steden was te zien.

Ook criticus Ed Wingen (1934-2018) analyseerde onder de titel ‘De hand in eigen boezem ...’ in *De Telegraaf* dat het in vieren delen van de tentoonstelling een slecht idee was, ‘want welke Limburger zal het in zijn hoofd halen Maastricht, Heerlen, Sittard en Venlo te bezoeken teneinde een overzicht te krijgen van wat er in zijn gewest aan kunst wordt gewrocht?’¹⁵² Met ‘KiL’71’ had Limburg de aandacht van de Randstad op de kunst in de provincie willen vestigen, maar, zo vroeg Wingen zich af; ‘welke westerling heeft er behoefte aan te doen wat de Limburger niet eens doet: de vier centra bezoeken?’. Daardoor was ‘Kunst in Limburg ‘71’, ondanks het verrassend hoge peil van het getoonde werk, in de ogen van Wingen een mislukking: ‘Want de presentatie betekent nog geen garantie voor een hernieuwd cultureel beleid. Ze is doodgewoon een aflat van de culturele instellingen, die toch alles bij het oude zullen laten (Venlo uitgezonderd)’. De grief dat er in het westen van het land te weinig aandacht voor Limburgse kunst was, hield in zijn

¹⁵⁰ *De Volkskrant* 2 september 1971.

¹⁵¹ *De Volkskrant* 11 september 1971.

¹⁵² *De Telegraaf* 23 september 1971.

ogen dan ook geen stand. Er waren wel degelijk galerieën die het werk van Limburgse kunstenaars exposeerden en het Stedelijk Museum in Amsterdam had aandacht geschonken aan Tajiri, Arthur Sproncken, Pieter Defesche, Pierre van Soest, Frans Peeters en het duo Graatsma en Slothouber. 'Nee, die grief lijkt eerder ingegeven door laksheid. De hand kan beter in eigen boezem worden gestoken', zo eindigde Wings zijn betoog bestraffend.

Tot besluit

Dit onderzoek betrof de vraag of de ontwikkelingen in Limburg in de latere jaren zestig gelijke tred hielden met die elders in het land, zowel in de Randstad als in andere perifere gewesten, en of ook in deze provincie de culturele 'elites' zoals door historicus James Kennedy geïdentificeerd, bepalend waren voor de veranderingen die de traditionele samenleving in de jaren zestig veranderde in een relatief vooruitstrevende. Daarvoor werd specifiek gekeken naar de ontwikkelingen in de Limburgse kunstwereld. In samenhang hiermee speelde de vraag of Righarts constatering dat 'de jaren zestig' weliswaar rond 1970 tot rust kwamen in het centrum van het land, en met name in Amsterdam, maar in de perifere regio's een geheel eigen dynamiek vertoonden, ook voor Limburg opgaat.

Kunstenaars en de culturele elites in Limburg

Aan de ene kant van de Limburgse kunstwereld stonden de kunstenaars van wie een aanzienlijk deel zich geheel in de lijn met de Beroepsvereniging Beeldend Kunstenaars (BBK) teweerstelde tegen het in hun ogen falende cultuurbeleid en de slecht functionerende contraprestatie. Zij wezen daarbij nadrukkelijk naar de in hun ogen falende overheid, die niet kwam tot een deugdelijk cultuurbeleid en kunstenaars door middel van de vernederende contraprestatieregeling veroordeelde tot een sociale uitkering in plaats van een klimaat te

creëren waarin hij zijn werk kon verkopen. En dat terwijl allerwege werd geloofd in de betekenis van kunst en cultuur voor de samenleving. Met name de gemeente Maastricht moest het daarbij ontgelden, die er maar niet in slaagde iets te doen voor de afgestudeerden van de Stadsacademie en de Jan van Eyck Academie.

Tot harde acties van de BBK, zoals in juni 1969 de bezetting van de Nachtwachtzaal in het Rijksmuseum in Amsterdam en de schilderijenverbranding op de Grote Markt in Groningen en in 1971 het verzet tegen de tentoonstelling 'Sonsbeek buiten de perken' in Arnhem, kwam het in Limburg niet. Het luidste protest kwam in de zomer van 1971 als reactie op de tentoonstelling 'Kunst in Limburg '71', die in de ogen van de zeventig leden van de Limburgse afdeling van de BBK om vele redenen mislukt was. Daarin stonden zij overigens niet alleen, zo bleek uit de kritiek die de organisatie ten deel viel in de landelijke kranten. Het protest was evenwel weinig coherent en doofde snel uit, waardoor het voor critici, overheden en instanties eenvoudig was om er de schouders over op te halen.

Ongenoegen was er echter onmiskenbaar onder kunstenaars in Limburg – ook onder diegenen die zich niet gerepresenteerd voelden door de BBK en niet het falende cultuurbeleid te schuld gaven van dit ongenoegen. Zij reageerden vanuit een regionalistisch gevoel van achterstelling en wezen de landelijke kunstcritici en museumdirecteuren aan als oorzaak voor hun zwakke positie. Zestig (*De Nieuwe Limburger*, 18 december 1969) of honderdtien (*Limburgs Dagblad*, 20 december 1969) adhesiebetuigingen ontvingen Muris en Levigne op hun voorstel deze critici en museumdirecteuren ter verantwoording te roepen. In aantallen betekent dit dat van de 375 geregistreerde kunstenaars een derde deel tot misschien wel bijna de helft (zeventig BBK leden plus zestig tot honderdtien sympathisanten van de opstelling van Muris en Levigne) zich uitsprak tegen de status quo, hetgeen zonder twijfel een imposant verzet mag worden genoemd.

Aan de andere kant stonden de bestuurlijke elites die het beleid bepaalden en zich schrap konden zetten tegen de zich aftekenende veranderingen of erin konden meegaan. Medio jaren zestig lieten de ontwikkelingen binnen de Jan van Eyck Academie zien wat kon gebeuren als de bestuurlijke elite meeboog en, zij het *contre coeur*, veranderingen accepteerde en omarmde. Eenzelfde meebuigen liet de provincie Limburg op dat moment zien, die in lijn met de landelijke ontwikkeling cultuur in brede zin en beeldende kunst in engere zin ging beschouwen als een facet van het welzijnsbeleid, en de Culturele Raad Limburg, die in de late jaren zestig werd omgebogen van een particuliere instelling tot een provinciaal adviesorgaan en trachtte te functioneren in dat welzijnslandschap.

Misschien waren de uitkomsten niet altijd optimaal, zoals de tentoonstelling 'Kunst in Limburg '71' liet zien, maar de wil was er zeker wel om alle en dus ook de jongste en meest vooruitstrevende Limburgse kunstenaars kansen te bieden. Het langste verzet van de gemeente Maastricht zich tegen de ontwikkelingen, maar met de opdracht in 1970 aan Fred van Leeuwen, Hans Berghuis, Ko Sarneel, Frans Sampers en Kees Simhoffer om het cultuurbeleid te onderzoeken en een nieuw beleid te formuleren, boog ook zij mee met de ontwikkelingen.

Zowel provinciaal als lokaal was het ontbreken van een museum voor moderne en eigentijdse kunst funest voor de acceptatie van de moderniteit in de kunst. Kunstenaars en publiek werd daardoor de confrontatie onthouden met ontwikkelingen in de eigentijdse kunst die zich elders (in het land) maar ook in de eigen provincie voordeden en die hen had kunnen dwingen zich te verhouden tot zowel de bekende, voorzichtig expressionistische, figuratieve en narratieve schildertrant die in Limburg al decennia lang waardering genoot als tot de ont-

wikkelingen die ook vele Limburgse kunstenaars hadden gevolgd. In de jaren vijftig en zestig werd dit gemis enigszins gecompenseerd door de tijdelijke tentoonstellingen in het Raadhuis in Heerlen en vanaf 1966 door die in het Cultureel Centrum in Venlo, maar een helder en professioneel expositiebeleid werd node gemist. Dat het Bonnefantenmuseum in Maastricht in de tweede helft van de jaren zestig een moeizaam transitieproces doormaakte en meer met zichzelf bezig was dan met het verkennen en duiden van de modernste ontwikkelingen op het gebied van de beeldende kunst, hielp ook bepaald niet mee.

Limburg, Friesland en Groningen: perifere gewesten

De vraag is of ook in de andere periferie ten opzichte van de Randstad gelegen provincies Friesland en Groningen de vernieuwing zich in de late jaren zestig voltrok. In mijn proefschrift heb ik gewezen op de overeenkomsten tussen Limburg en Friesland, waar een museum voor moderne en eigentijdse kunst voor jonge kunstenaars als motor van de vernieuwing ontbrak. Daardoor wisten de behoudende krachten lange tijd de acceptatie van de moderniteit te vertragen.

In Groningen daarentegen was het Groninger Museum onder het directoraat van Jos de Gruyter veranderd in een instelling waar de avant-garde werd binnengehaald en jonge Groningse kunstenaars onderdak vonden. Ook de aanwezigheid van een kunsthistorisch instituut aan de universiteit droeg bij aan een succesvolle introductie van de moderniteit.¹⁵³ Dankzij de speciale aandacht voor het museumvak en de inrichting van tentoonstellingen in de eigen toonzaal droeg dit instituut niet alleen bij aan het tonen van eigentijdse kunst in en uit Groningen, maar leverde het ook de nieuwe

153 Henk van Os en Mariëtta Jansen (2009), *Jong in Groningen. Kunst uit de periode 1945-1975*, Groninger Museum, Groningen/ NAI Uitgevers, Rotterdam: 36-37.

generatie kunstcritici bij de regionale kranten en zowel de directeur als de conservator van het museum. Dankzij deze stevige basis werden de geesten in Groningen rijp gemaakt voor de acceptatie van de moderniteit onder brede lagen van de bevolking en kwamen er nieuwe galerieën, die gedijden dankzij een nieuw koperspubliek. In het voorjaar van 1969 sloten de kunstenaars in de drie noordelijke provincies zich gezamenlijk aan bij de in Amsterdam gevoerde kunstenaarsprotesten door een eigen afdeling van de Beroepsvereniging Beeldend Kunstenaars op te richten.¹⁵⁴ Op 8 juni 1969 manifesteerden zij zich door middel van een verbranding van eigen werk op de Grote Markt in Groningen.¹⁵⁵ Dit zou het begin zijn van een reeks acties die de grieven en eisen van de kunstenaars nadrukkelijk onder de aandacht van de politiek én van het brede publiek bracht.

De situatie in Friesland was ook in de jaren zestig goed te vergelijken met die in Limburg.¹⁵⁶ Zo werd in Friesland het kunstklimaat in belangrijke mate gestuurd door de nadruk op het behoud van de Friese identiteit gerichte Fryske Kultuerried, terwijl de Culturele Raad Limburg zich eveneens richtte op de promotie van de volkscultuur waarin de eigen identiteit zo sterk verankerd was. Het ontbreken van een museum voor moderne en eigentijdse kunst met een directeur met visie, het gemis van een kunsthistorisch instituut en de weinig open blik van de critici bij de regionale kranten vertonen eveneens gelijkenis. Het gebrek aan betekenisvolle galerieën en in samenhang hiermee aan duurzame kunstenaarsinitiatieven hielden in beide provincies de veranderingen langer tegen dan elders. Zowel de Bende van de Blauwe Hand, die op initiatief van kunstenaar en oud-directeur van de Vredeman de Vries Academie Paul Panhuysen (1934-2015) gestalte

kreeg, als Artishock van Lei Molin en Rob Stultiens hadden maar een kort, zij het tumultueus leven. Uitblijvende duiding in de media maakte de kloof tussen deze vooruitstrevende kunstenaars en het publiek bijna onoverbrugbaar groot.

In het voorwoord van *De eindeloze jaren zestig* beschrijft Righart hoe hijzelf, in 1954 geboren, de jaren zestig niet meemaakte in het 'hoofdstedelijk Magies Centrum' maar in de provincie, in Arnhem om precies te zijn. Toch beschouwde hij zijn culturele basisbagage als 'very sixties'. Blijkbaar waren de 'sixties' doorgedrongen tot 'de provincie'. Dit geldt zeker ook voor Limburg, Friesland en Groningen. Het is verdedigbaar om te stellen dat nergens anders dan in Amsterdam zoveel reuring was, maar geen van de gesignaleerde veranderingen zijn aan de drie meest perifeer gelegen regio's voorbijgegaan, en dat ook zonder noemenswaardige vertraging. Duidelijk is verder dat er gunstige omstandigheden kunnen zijn geweest die de introductie van de vernieuwing ondersteunden, zoals de situatie in Groningen laat zien. Het ontbreken daarvan betekent echter niet dat de vernieuwing niet plaatsvond – wel dat deze een minder goede voedingsbodem vond. Inzichtelijk is tenslotte dat Limburg in de jaren zestig 'vernederlandste', minder klerikaal, minder volgzaam, kortom wereldser en verlichter werd, zoals Perry elders in deze *Publications* constateert,¹⁵⁷ en bijgevolg onafhankelijker, zoals de grieven van veel kunstenaars laten zien, terwijl ook de vooroorlogse culturele elites meebogen met de veranderingen.

154 *Friese Koerier* 14 maart 1969.

155 *Algemeen Handelsblad, Trouw, Het Parool, De Tijd* 9 juni 1969.

156 Huub Mous (2008), *De Kleur van Friesland. Beeldende kunst na 1945*, Friese Pers Boekerij: 81-117.

157 Perry: 203.

ABSTRACT

From Arcadia to New Babylon

The art debate in Limburg in the sixties

The American historian James Kennedy (1963) argued in 1995 in *New Babylon in opbouw. Nederland in de jaren zestig* that it was not the protest generation that forced the changes that caused the Netherlands to develop during this period from a relatively traditional to a relatively progressive society, but the pre-war cultural elites that allowed these changes. Also, in Limburg and other peripheral regions such as Groningen and Friesland, the changes in the 1960s unmistakably penetrated. The figures of the declining support for the KVP (Catholic People's Party) prove that the Limburger became less law-abiding and more independent of the diocese of Roermond and its clerics.

The belief that art and culture contribute to the well-being of the entire population and the resulting democratization of art and culture was widely supported and had a major impact on all actors in the Limburg art world, from artists and art institutions such as the Jan van Eyck Academy to governments and organizations such as the Culturele Raad Limburg (Limburg Cultural Council). The dissatisfaction about the status quo that led to artists' uprisings, initiated by the Beroepsvereniging Beeldend Kunstenaars (Professional Association of Visual Artists) not only in Amsterdam but also far beyond, was also felt in Limburg and manifested itself in protest actions, such as around the exhibition 'Art in Limburg '71'. Limburg, too, became a relatively progressive region in the late 1960s, in which the cultural authorities bent along and agreed to the inevitable changes, at the end even in the very conservative city of Maastricht.

Habetslezing

De twee zielen van Europa

Mathieu Segers

Habetslezing op 21 juni 2019 te Venlo,
door prof. dr. Mathieu Segers

‘Een nieuwe lente, een nieuw geluid’. Zo citeerde advocaat Theo Hiddema het in Nederland zo beroemde gedicht ‘Mei’ van Gorter. Dit was op een maartse avond in 2019. De eerste uitslagen van de Provinciale Staten Verkiezingen van die dag kwamen binnen.* Ze lieten een daverende overwinning zien voor Forum voor Democratie, de nationalistische en anti-EU partij, waarvan Hiddema – Fries en advocaat te Maastricht – de tweede man is. In de provincie Limburg ging het zelfs om een monsteroverwinning.

Het nieuwe geluid dat hoorde bij de lente van 2019 is een suizen. Het is het suizen dat je hoort, maar ook kunt voelen, rond een jonge twijg, die na te zijn gebogen wordt losgelaten en dan terug zwiept in de rechte stand. En het suist niet alleen in Limburg en Nederland, maar in heel Europa. De Britse filosoof Isaiah Berlin (1909-1997) gebruikte het beeld van de gebogen twijg in zijn essay ‘The Bent Twig: On the Rise of Nationalism’ uit 1972. Hierin zoekt Berlin naar verklaringen voor de opkomst van het nationalisme dat Europa vanaf de negentiende eeuw geheel in zijn greep kreeg. Waar kwam dit vandaan?

Berlin begint zijn analyse bij de Europese wereld die werd voortgebracht door de Franse Revolutie (1789), een wereld van vooruitgangsgeloof, geworteld in de Verlichting en het rationalisme van de ‘wetenschappelijke methode’ in het bijzonder. Hier ontstond het geloof dat niet alleen de natuur gecontroleerd kon worden door de mens, maar ook de samenleving – niet alleen de natuurwetten, ook de wetten van de sociale relaties konden blootgelegd en gekend worden. Dit bood ongekende kansen. Wat nodig was om die kansen ook te benutten was een (vervolg)revolutie van toegepaste wetenschap, financiële planning en industriële organi-

satie om de samenleving naar een hoger plan te tillen.

De nieuwe elite, die deze revolutie droeg, was niet alleen post-monarchie, maar ook seculier (en gericht tegen de repressie van de religie). Zij bestond uit de zogeheten ‘planners’. Beleidsmakers zouden we ze vandaag noemen. Het verheffen van de Europese samenleving en haar massa’s werd hun grote project. De condities en verwachtingen waaronder dat project werd aangenomen waren: rationeel liberalisme en het technocratische management daarvan. Het beloofde massale verheffing en enorme welvaart. En leverde dat al heel snel ook daadwerkelijk op.

Dit project hield zich niet aan grenzen. Het was openlijk universalistisch, en uiteindelijk verankerd in de assumptie van de mens als (inwisselbare) rationele actor. Een cruciaal bijproduct van deze nieuwe maatschappelijke beweging was dat de aandacht van het bestuur verschoof van ‘mensen’ naar ‘dingen’, en dan vooral naar de structuren en systemen van die dingen (vergelijkbaar met de systemen in de natuur die blootgelegd waren door wetenschappelijk onderzoek).

Tegelijkertijd gebeurde er in Europa echter ook iets anders: overal stak het nationalisme de kop op. Misschien was het niet toevallig dat deze tegenbeweging haar oorsprong vond in landen als Duitsland en Spanje, zo oppert Berlin; kwam vanuit mensen en regio’s die nog wat achterliepen volgens de normen van de moderne tijd; een beetje zoals het Oost-Europa vandaag vaak wordt afgeschilderd, of de periferie van de geglobaliseerde wereld in de rafelranden van onze steden van vandaag.

Dit werd wel geregistreerd door de nieuwe elite die het grote, rationele vooruitgangs-

* De tekst van de lezing was gebaseerd op diverse eerder gepubliceerde stukken. De belangrijkste elementen uit de lezing worden in de geschreven tekst hieronder in samenhang gepresenteerd, MS 27 januari 2020

project droeg, maar niet echt serieus genomen. Hun Europa soesde in de toenemende welvaart van voor de Eerste Wereldoorlog: de sfeer van ‘Sanatorium Berghof’ uit de *Toverberg* van Thomas Mann, waar in het restaurant, naarmate de tijd vordert, steeds vaker een raar soort spanning kon oplopen tussen verschillende groepen van de trans-Europese gegoede burgerij, vaak langs etnische lijnen ..., die dan weer gesmoord werd in het comfort en de verstrooiing van de moderne wereld. Begeleid door de glasheldere wartaal van de Hollandse blaaskaak Mijnheer Peepkorn.

De gebogen twijg zou terug zwiepen. Vanaf 1914 op een catastrofale manier. Volgens Berlin staan de geschriften van de Duitse filosoof Johann Gottfried Herder (1744-1803), bekend van begrippen als *Volksgesit* en *Nationalgesit*, aan de basis van de opkomst van de nationalistische tegenbeweging, die zo vernietigend uitwerkte in het Europa van de eerste helft van de twintigste eeuw.

Herder was ervan overtuigd dat ‘behoren tot een groep’ een menselijke basisbehoefte is, net als eten. Vandaaruit beredeneerde hij dat elke gemeenschap via de tijd, via tradities, via geboorte en dood (in die gemeenschap), een unieke identiteit ontwikkelt, en daarmee ook unieke, eigen, ideeën. Dit ‘collectieve genie’ manifesteert zich via een eigen cultuur – taal, architectuur, mode – en is niet terug te brengen tot de som van individuen. Bij dit alles is één ding zonneklaar: Herders concept van gemeenschap staat haaks op universalisme.

Het is niet moeilijk om te zien hoe Herders analyse niet alleen een drager werd van nationalisme, van de herontdekking van de eigen vrijheid als lid van groep of regio, maar ook van harde afgrenzing, van het staken van pogingen tot vertaling, van gewelddadig racisme. Het is evenmin moeilijk om te zien dat in deze beweging uiteindelijk een nieuwe monocultuur gebardeerd werd, in reactie op de universalistisch geïnspireerde monocultuur van liberaal rationalisme en technocratie.

Tenslotte is het niet moeilijk te zien dat de twijg, na het terug zwiepen, in de naoorlogse periode, onder leiding van Amerikaanse planners en de Angelsaksische (markt)technocratie, langzaam maar zeker opnieuw krachtig gebogen werd. En in dat krachtige terugbuigen werd het Europese proces van integratie uiteindelijk, en tegen de verwachting in, misschien wel het meest succesvolle en in het oog springende experiment van ratio, beleid, verheffing en universele ambities. Nu we het suizen van de twijg weer horen en voelen, lijkt het urgent om opnieuw de lessen te leren die in deze geschiedenis besloten liggen

Het trans-Atlantische laboratorium van de Europese integratie

Al tijdens de zwartste dagen van de Tweede Wereldoorlog, werd er gebouwd aan (westers) multilateralisme, door de Britse en Amerikaanse regeringen en de Europese regeringen in ballingschap in Londen. Zo ontstond er al ruimschoots vóór 1950 een ‘laboratorium’, waarin verschillende initiatieven voor de Europese integratie werden ontwikkeld, lang voordat het proces van de Europese integratie zoals wij dat nu kennen wortel schoot.

Wat in dit trans-Atlantische laboratorium gebeurde, was dat ideeën voor een nieuwe orde in Europa werden beproefd en vormgegeven via voortdurende – en nog steeds zeer actuele – discussies over de dilemma’s van het kapitalisme van de vrije wereld; zoals het dilemma met betrekking tot het evenwicht tussen de binnenlandse economische stabiliteit en de internationale economische stabiliteit, het dilemma van de sociale cohesie en de concurrentiekracht, of het eeuwige probleem van de betalingsbalans en de mogelijkheden en onmogelijkheden van het ‘bankieren zonder banken’.

Tot op zekere hoogte maakten instellingen en ‘systemen’ als Land-Lease, Bretton Woods, het Internationale Monetaire Fonds (IMF), de Wereldbank, de Internationale Handelsorganisatie (later GATT en WTO), het Marshall

Plan, de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES), de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), diens voorganger de Europese Betalingsunie (EBU), en de Europese Economische Gemeenschap (EEG) of gemeenschappelijke markt, allemaal deel uit van hetzelfde pan-westerse streven naar welvaart en stabiliteit via een veerkrachtig combinatie van kapitalisme en democratie in West-Europa. Dikwijls was dit allemaal verbonden met transnationale netwerken en lobby's als het Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa, de Wereldraad van Kerken, de Bilderberg-conferenties, enzovoort.

Achter de façade van de politieke retoriek was en is de Europese integratie vooral het voortdurend veranderende resultaat van een doorlopende 'ideeënstrijd' over wat Europa in de toekomst mag of moet worden. Deze ideeënstrijd werkt over nationale grenzen heen, en doorsnijdt lidstaten en politieke partijen. Het is cruciaal dat geen idee, plan, visie of groots ontwerp ooit sterk genoeg is geweest om bij voortduring de alternatieven aan zijn institutionele logica te onderwerpen. Deze diepere werkelijkheid is echter een werkelijkheid die we nog niet helder genoeg onder ogen hebben gezien. En daar is een reden voor.

Vanaf het begin van de Europese integratie was er sprake van een opvallende gelijkheid tussen het ontluikende integratieproces aan de ene kant en de *nationale* economische en politieke doelstellingen van de lidstaten aan de andere kant – doelstellingen als stabiliteit en welvaart. Deze opvallende gelijkheid – in geopolitiek opzicht mogelijk gemaakt door de NAVO – stelde de regeringen van de lidstaten tot iets buitengewoons in staat: zij konden beweren dat zij de zaak onder controle hadden. Dat was echter een fabeltje.

In werkelijkheid was iets heel anders gebeurd. Het integratieproces dat van start was gegaan, onttrok zich aan de controle van afzonderlijke nationale regeringen; geen hoofdstad

kon de koers bepalen. In feite hield iedere hoofdstad op zijn eigen wijze een tamelijk grillige koers aan als het om de Europese integratie ging, maar ook een tamelijk vergelijkbare. Want iedereen in het getraumatiseerd Europa snakte naar een ontsnapping uit de politiek en de geschiedenis van de eerste helft van de twintigste eeuw. En dat kon in West-Europa door te vluchten in een meer apolitieke en comfortabele sfeer van beleid, technocratie en een Angelsaksisch beheer van de marktkrachten. Inderdaad: een ontsnapping aan de Europese geschiedenis, die soms bijna niets minder leek dan een nieuwe Verlichting, na de middel-eeuwse duisternis van 1914-1945.

Maar zoals uiteindelijk iedere ontsnapping slechts een tijdelijke oplossing is, zo kan ons naoorlogse 'Amerikaanse Europa' ook heel goed slechts iets tijdelijks zijn geweest, opgetrokken uit geopolitiek, idealisme en een historisch Amerikaans zelfvertrouwen. En dit impliceert dat het 'Amerikaanse Europa' nooit in de plaats is gekomen van het oudere Europese Europa; dat de Europese integratie, vanuit een Europees perspectief, nooit meer is geweest dan een zeer succesvolle vorm van *management of decline* voor de versleten natiestaten van Europa. Anders gezegd: de 'verkrachting van Europa' is nooit zoeter geweest dan in het West-Europa van het naoorlogse tijdperk.

Geen van Europa's vrijers is zorgzamer voor haar geweest dan de Verenigde Staten. De ontvoering van Europa tijdens de *pax Americana* was als een droom die bewaarheid werd, toen de West-Europese successen van integratie, vrede en stabiliteit, die tegelijkertijd werden voortgebracht, heel reëel bleken.

De ineenstorting van het systeem van Bretton Woods begin jaren zeventig markeerde het begin van het uitdoven van deze trans-Atlantische liefdesaffaire, terwijl het westerse systeem langzaam maar zeker transformeerde in een systeem van, letterlijk, ontketende markten, en in het bijzonder in een extreme liberali-

sering van de financiële markten. Vergeleken met het Europa dat we in de twintigste eeuw hadden, maakt het Europa dat we intussen hebben soms de indruk van een soort post-Europa ... Een post-Europa, waarin de veelgeprezen Europese 'belastingstaat' is veranderd in een 'schuldenstaat'; een samenleving die leeft op kosten van de toekomst en steeds meer de zo Europese uitvinding van de 'sociale staat' is gaan overschaduwden. Begrijpen we hoe we hier zijn aangeland, in het hedendaagse Europa? Misschien niet.

Wat we wel weten: het Verdrag van Maastricht was Europa's eerste poging om een antwoord te vinden op de transitie van de *pax Americana* (terug) naar een meer 'Europese' Europese geschiedenis.

De verwarring van Curzio Malaparte en de lessen van Jan Patočka

Na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog verlangde de Italiaanse schrijver Curzio Malaparte (1898-1957) ernaar om terug te keren naar Parijs, de Europese stad waar hij het meest van hield. Toen hij eind jaren veertig eindelijk weer in Parijs was, ging Malaparte naar het theater om zijn favoriete actrice te zien: de in Rusland geboren Franse actrice Véra Korène (1901-1996). Maar vreemd genoeg moest Malaparte aan zichzelf toegeven dat hij zich niet meer thuis voelde in Parijs. Hij hield een dagboek bij over deze verwarrende periode.

In dit dagboek merkt Malaparte op dat Véra Korène superieur was in het contact maken met de spirituele moederlanden van Europa, het verloren Europa van Racine en Tasso, hun romantiek, en de Europese deugden van vergevingsgezindheid, wederopstanding, melancholie en wroeging. Maar hij merkt ook op dat Korène de enige overgeblevene was die dit kon en begreep. Zij tweeën waren de laatste Europeanen. In de jaren veertig was Parijs Parijs niet meer. Misschien begrepen de men-

sen van de nieuwe tijd niet dat Malaparte alleen geïnteresseerd was in 'ideeën, literatuur en kunst'.

Malaparte was een geestdriftig en onconventioneel onderzoeker van de *Zeitgeist*. In zijn Europa, gek geworden door oorlog en geweld, werd de provocateur Malaparte dikwijls beschouwd als een mafkees, een onbetrouwbare man. Kortom: als iemand die perfect geschikt was voor de journalistiek, oorlogsreportages en diplomatie. En dat is wat hij was en deed, de Oost-Europese *Bloodlands* doorkruisend als journalist-diplomaat, inclusief diners met Heinrich Himmler, excursies in het getto van Warschau, en sinistere gevechten en discussies met dode en halfdode mensen.

In zijn beroemde schandaalroman *La Pelle* (De Huid) schetst Malaparte een onthutsend beeld van de bevrijding van Italië in 1943, waarbij hij betrokken was als verbindingsofficier van de Amerikaanse geallieerde strijdkrachten. En passant legt hij de essentie vast van de zoete trans-Atlantische 'botsing der beschavingen' die nog steeds de basis vormt voor het naoorlogse Europa van vandaag. Malaparte legt uit dat hij hield van zijn Amerikaanse collega-soldaten, omdat zij niets begrepen van het duistere en zondige Europa waar zij zich bevonden: 'Ik houd van de Amerikanen ... ze hebben een heldere ziel, veel helderder dan de onze. Ik houd van Amerikanen [...] omdat zij niet weten dat er zonder kwaad geen Christus kan zijn'. 'In die vreselijke herfst van 1943' kon Malaparte niet zonder hen: 'de oprechte, pure eenvoud van hun ideeën, hun gevoelens, de openheid van hun manier van doen, gaven me de illusie dat de mensen het kwade haten, en de hoop dat de mensheid zou leren van haar fouten'.

Wat de Amerikanen te bieden hadden was precies wat Europa was kwijtgeraakt: hoop en idealen. Net als Malaparte in 1943 kon het naoorlogse Europa geen vooruitgang boeken zonder Amerika en Amerikaanse hoop, en kon het Europa van na de Koude Oorlog het niet stellen zonder George Bush senior. Maar de

Europese afhankelijkheid van deze Amerikaanse drug, die vaak ook heerlijk universalistisch aandeed, had zo haar gevolgen. Zij leidde tot fundamentele veranderingen in Europa. De veranderingen die Malaparte al voelde in het Parijs van eind jaren veertig, maar elders in Europa veel dieper beleefd werden.

Toen Malaparte ongelukkig was in Parijs, stond de Tsjechoslowaakse hoofdstad Praag aan de vooravond van de staatsgreep van 1948, waarbij de Tsjechische communistische partij, met Sovjet-steun, de controle over de regering overnam. Dit was het begin van vier decennia van communistische heerschappij in het land. In het communistische Praag dat hieruit tevoorschijn kwam, runde de filosoof Jan Patočka (1907-1977) de zogenoemde 'ondergrondse universiteit', omdat het hem verboden was les te geven.

De ondergrondse universiteit van Patočka was een informele instelling in de huiskamers van mensen. Wat zij probeerde te doen, was het bieden van vrij, ongecensureerd cultureel onderwijs; een Europees onderwijs. Hier konden mensen deelnemen aan een 'indrukwekkende poging om in de waarheid te leven', zoals Patočka's student Václav Havel zich later herinnerde. De 'Socrates van Praag', zoals Patočka werd genoemd, leerde zijn studenten dat de geschiedenis geen verhaal is met een plot en een happy end, maar een bikkelharde strijd tegen verdoezeling door leugens, tegen het absolutisme van rationalisering en consumptisme, en tegen al die andere menselijke banaliteiten die het einde betekenen van inspiratie en openheid.

Patočka legde uit dat Europa deze strijd telkens opnieuw moest voeren; en dat als Europa daar niet in zou slagen, het opnieuw zou moeten ploeteren in de waan van de schijn – pretenderend dat er simpele oplossingen bestaan voor complexe problemen, pretenderend dat propaganda kunst is, pretenderend dat propaganda onderwijs of wetenschap is.

Toen de Berlijnse Muur omlaag kwam, wisten de voormalige studenten van Jan Patočka's ondergrondse universiteit waarschijnlijk meer over de sterke en zwakke kanten van ons open Europa van die dagen dan wij West-Europeanen. Terwijl wij naar het Westen keken, probeerden zij het Westen opnieuw uit te vinden. Wat Macron en Merkel nu willen, te midden van het suizen van de twijg, probeerden zij toen al. Hun poging van destijds wortelde in de moeilijke maar cruciale oefening van het praktiseren van de mensenrechten. En zij voelden dat dit urgent was, omdat Patočka hen had voorbereid op wat hij 'post-Europa' had genoemd: een verdere manifestatie van de crisis van de westerse beschaving die zich, in zijn tijd, had gemanifesteerd in de vorm van het socialistisch totalitarisme.

De geschiedenis leek echter maar weinig boodschap te hebben aan de ernst van Jan Patočka en de zijnen. Op het moment van de ondertekening van het Verdrag van Maastricht leek een fundamenteel ander Europa tevoorschijn te komen: een Europa dat zich vrolijk leek te kunnen maken over haar eigen geschiedenis. Volgens menigeen was 'het einde van de geschiedenis' zelfs in zicht. Het Europa van na de Koude Oorlog leek de regels en wetten van die geschiedenis aan haar laars te lappen. Wat waren deze regels? Deze vraag brengt ons terug bij Isaiah Berlin.

Isaiah Berlin en het ritme van de Europese geschiedenis

In november 1959 gaf de filosoof Isaiah Berlin een vergeten lezing tijdens het Derde Congres van de *Fondation Européenne de la Culture* in Wenen. Het was een van de uitzonderlijke momenten waarop Berlin trachtte het probleem van de Europese eenheid aan te pakken. Zijn lezing was getiteld 'De Europese eenheid en haar wisselvalligheden'.

In zijn lezing besteedde Isaiah Berlin aandacht aan de kwestie van de voortdurende ups

en downs van de Europese eenheid. In een sleutelpassage verklaart hij hun dynamiek. Zijn woorden blijven heel actueel: ‘De Europese geschiedenis is een soort dialectiek tussen het verlangen naar openbare orde en individuele vrijheid ... het streven naar orde is een soort angst voor de elementen ... een poging om de balustrades te behouden die mensen nodig hebben om te voorkomen dat ze in een afgrond storten, om ze te verbinden met hun verleden en een pad naar de toekomst te wijzen. Maar als instituties te stram en gevestigd worden, en de groei belemmeren, verandert orde in onderdrukking ... vroeg of laat zal zij worden doorbroken door een bijna fysiologisch verlangen om te leven en te scheppen, door de behoefte aan iets nieuws en aan verandering.’

Dit is een treffende beschrijving van het ritme van de Europese geschiedenis. Wat Berlin hier vastlegt zijn de twee zielen van het Westen, van de Europese cultuur: de Verlichting en de Romantiek, rede en emotie, calculatie en gevoel. Deze twee zielen vormen de uiteinden waartussen de slinger van de Europese geschiedenis zich heen en weer beweegt, en de twijf zwiept, van het ene uiterste naar het andere, en weer terug. Dit patroon van ups en downs, van wisselvalligheden, deze slingerbeweging tussen ratio en emotie, licht en donker, revolutie en *ancien régime*, is een patroon dat past bij de dominante concepten van het twintigste-eeuwse denken: van de dialectiek van Hegel en Marx tot de creatieve vernietiging van Joseph Schumpeter. Een patroon dat ons vertelt dat iedere fundamentele verandering gepaard moet gaan met het gewelddadige uiteenvallen van de bestaande orde.

Maar het lijkt ook een schema te zijn dat te simplistisch is om de Europese jaren negentig in te vangen – dit diafragma van de eigentijdse Europese geschiedenis, deze gelukkige tussenperiode tussen de val van de Berlijnse Muur en 9/11. Want destijds, in de jaren negentig, bestond er een brede consensus dat de orde van

samenwerking en verzoening geen onderdrukkende was en ook nooit zou worden. Integendeel: de bestaande orde werd gezien als een bevrijdende orde, en werd geacht dat ook te blijven; een orde die de slinger van de Europese geschiedenis zou saboteren; een einde aan het determinisme van orde en vernietiging daarvan; een revolutie zonder revolutie. Wat Europa, misschien zonder het te weten, probeerde te doen met het Verdrag van Maastricht was om uit deze gekmakende slingerbeweging van de Europese geschiedenis te stappen – om de instituties van de samenwerking die zij al in de Amerikaanse eeuw had gecreëerd te versterken. Om ze klaar te maken voor de volgende eeuw, waarin Europa weer Europeser zou worden, en het suizen van de twijf weer hoorbaar zou worden – maar het zwiepen binnen de marges van de vrede gehouden zou moeten kunnen worden.

De verheven hoop op een nieuw Europa werd in Maastricht expliciet gemaakt. Maar zij is niet langer zichtbaar, noch in de media, noch in de politiek. Te weinig mensen kennen het bestaan ervan, en zij zal in de toekomst misschien zelfs ondergronds moeten gaan. Als we de open geest van de jaren negentig willen beschermen in plaats van haar belachelijk te maken, moeten we daaraan werken. Om te beginnen: moeten we de geschiedenis van de jaren negentig gaan schrijven. Misschien is daar geen betere plek voor dan het euregionale Limburg, die historische transitregio van grenzen en vrij verkeer, van proclamaties en zwijgen, van industrie en melancholie, gelegen in het hartland van het Europa van de integratie via geografie en verdragen, deze streek van oorlog en vrede, van chauvinistische en universalistische mythen.

Gedenkpenning uitgegeven ter gelegenheid van het op 7 februari 1992 getekende Verdrag van Maastricht. Gegoten metaal, diameter 5 cm. Ontwerp en productie Willem Verbon (1921-2003). Collectie Museum Rotterdam 76715
Opschrift voorzijde: UNUS FORTIS EST MCMXCII. Opschrift achterzijde: EUR/OPA (creativecommons.org)

De kunst van het vertalen

“Maar wat, als we niets doen, en het gevaar is reëel? Morgen is het te laat om te handelen ... Europa wankelt letterlijk als een dronken vrouw onder deze stortvloed van deels juiste, deels valse berichten ...”. Dit is Parijs in de zomer van 1914. Aan het woord is de Franse diplomaat Rumelles, die een cruciale bijrol speelt in het laatste deel van het grootse familie-epos *Les Thibaults*, dat Roger Martin du Gard (1881-1958) schreef in de jaren 1920-1939.

Rumelles woorden tekenen Europa in de zomer van 1914, aan de uiterste rand van de vooravond van de Grote Oorlog. Voorbij die vooravond wacht Europa de duisternis van de nacht, het begin van een periode die de Britse historicus Norman Davies heeft omschreven als een ‘Europese burgeroorlog’ die duurde van 1914 tot 1990 (toen de Duitse eenwording gerealiseerd werd door middel van het vredesverdrag met en over Duitsland dat na 1945 nooit tot stand gekomen was).

Terwijl Rumelles aan het woord is, ijsbeert de diplomaat door een Parijse kamer. Hij is totaal overspannen. Oorlog in Europa lijkt onvermijdelijk te worden. Martin du Gard omschrijft de wanhoop van Rumelles en

Europa: hij ‘trok onhandig zijn boord recht, en wankelde zelf bijna – net als Europa – onder de verwarrende stortvloed van gedachten’.

De cocktail van fake nieuws en echte bluf werd hem te veel. Rumelles was geen uitzondering. Diplomaten waren onmachtig geworden, net als kunstenaars. Hun professies waren langzaam maar zeker volledig uitgehold door ‘nuttige leugens’, gehuld in grote gebaren en bedwelmende woorden als ‘Democratie’, ‘Beschaving’, en ‘Rechtvaardigheid’ – doen alsof.

In dit grote doen alsof waren de kunsten, ook die van de diplomatie, even onbekommerd als valselijk gebruikt; louter als instrumenten, ten behoeve van propaganda en imago. Niet oprecht, maar opportunistisch: voor het ‘ontzien van de eigenliefde van mensen en naties’, zoals Rumelles het zelf zegt in de prachtige roman van Martin du Gard.

Het doen alsof dat Rumelles en Europa in de zomer van 1914 uiteindelijk tot waanzin dreef, is als rot die het fundament van wederzijds begrip aanvreet. De hele en halve leugens, niet serieuze grote woorden en verdraaiingen van meningen tot feiten ‘creëren niet alleen een taal, maar ook een systeem’, zoals Nicola

Chiaromonte het samenvat in een bespreking van *Les Thibaults*. Als Rumelles zelf dit ‘systeem’ probeert te omschrijven, spreekt hij over ‘een duivels radarwerk’.

De ‘nuttige leugens’ werden op vele manieren het publiek in gezonden, via speeches, in ‘brieven aan alle landgenoten’, door middel van zogenaamde onderzoeken, en via politiek geruzie en geharrewar. Sluipenderwijs hadden al deze woorden een eigen dynamiek ontketend. Een dynamiek die op een gegeven moment niet meer onder controle gehouden bleek te kunnen worden, en Europa in de zomer van 1914 fataal werd. De kunst van de diplomatie, werd net als alle andere kunst, in de pan gehakt. Rumelles bezweek al voor deze verpletterende overwinning van de onmacht.

Het waarom van deze overwinning van de onmacht, het waarom van dat grote verlies, dat in één klap duidelijk wordt op het moment waarop het zich manifesteert, blijft een gruwelijke puzzel. Waarom die oorlog die de vrede beëindigde? Het onopgeloste vraagstuk van de Grote Oorlog.

Aan het einde van het *fin de siècle* van de twintigste eeuw schetste de Poolse socioloog en filosoof Zygmunt Bauman (1925-2017) een hedendaagse variant op deze puzzel, gesitueerd in de milde, bedaagde en ongedurige sferen van het Europa van vandaag: ‘hoe kan het dat als de vrijheid gewonnen is, de menselijke vaardigheid om een betere wereld te verbeelden en iets te doen om de wereld beter te maken niet bij de trofeeën van de overwinning zit?’

Volgens Bauman ligt de kernoorzaak hiervan – en dus van de dreiging die dit gebrek aan verbeelding en actie veroorzaakt – in een tekort aan verbindingen; verbindingen tussen privé en publiek, binnen- en buitenwereld, wij en zij, verleden en toekomst, ik, de ander, en de wereld om mij heen. Een tekort aan ‘bruggen’, zoals hij het zelf noemt, tussen die verschillende binnen-en-buiten sferen; ‘bruggen’ waarover ‘de kunst van de vertaling’ kan reizen.

De taal van een Europa van vrede en verbeelding is de vertaling. Vertalen is verdieping in het andere, de ander. Het is bij uitstek een Europese, euregionale, bezigheid, een onophoudelijke preoccupatie en bron van inspiratie voor de kunsten ook. Tegelijkertijd is dit vertalen juist in Europa erg lastig. De barrières, schakeringen en nuances van culturele diversiteit zijn er immers altijd en overal, oneindig-soortig en hinderlijk. Zij manifesteren zich bij uitstek in verschillen in taal; die vaak echtere grenzen trekken dan de geografische. In dit Europa is een misverstand al snel gecreëerd.

Om deze hindernissen te kunnen slechten, is studeren, oefenen en toewijding aan de kunst van vertalen onmisbaar. Want vertalen is empathie in actie, een oude Europese deugd in het hart van de Europese cultuur, ‘een daad van vriendschap’ (zoals John Le Carré de beslissing om een buitenlandse taal te leren onlangs omschreef). Dit is ook echt onderzoek. Het Europese denken, dat, in zijn beste momenten, wars is van dogmatisme. Europa zal denken of zij zal niet zijn, en zichzelf verloochenen door te zwelgen in *la grande bellezza* van het doen alsof – doen alsof problemen kunnen verdwijnen door simpele oplossingen, doen alsof monocultuur Europees is. De Europese cultuur biedt vele inspirerende en tragische voorbeelden van hoe dat denken kan, hoe dat in praktijk te brengen is.

Stefan Zweig (1881-1942), de befaamde Oostenrijkse chroniqueur van het afschuwelijke Europese verval in de eerste helft van de twintigste eeuw, bleef zijn hele leven koortsachtig vertalen: overdragen en ontsluiten. Zijn eigen schrijven kon niet zonder de grote kunst van andere Europeanen, uit ander taalgebieden, tijdgenoten en helden uit andere tijden, zoals Romain Rolland en Erasmus. Zweig beschreef in zijn memoires (*Die Welt von gestern*) hoe het lezen van literatuur en genieten van kunst in de oorspronkelijke (vreemde) taal zijn leven verrijkte. Hoe het vertalen ervan hem de ervaring gaf ‘iets werkelijk zinvol te doen’.

Hoe hij pas na vele uren van deze 'bescheiden bezigheid' toekwam aan het schrijven van biografieën van zijn grote voorbeelden, en pas parallel aan dat werk zelf begon te scheppen en opiniëren. Uit zijn wanhopige liefde voor de schoonheid en de troost van de kunst en de vertaling die nodig is om die te genieten, komt naar voren hoe vitaal het koesteren van diversiteit is, ook in de vorm van meertaligheid.

Het koesteren ervan is een directe investering in cohesie en wederzijds vertrouwen. Hoe inefficiënt en chaotisch al die diversiteit ook is, voor Europa is zij een even unieke als onmisbare bron van tolerantie, en daarmee van kracht. Dieper inzicht in de ander, het hoe-en-waarom van regionale, nationale en geheel andere identiteiten en gevoeligheden komt via het onderhoud en koesteren van de culturele schakeringen in Europa. Dat diepere inzicht is cruciaal bij het steeds opnieuw vinden van nieuwe oplossingen voor de problemen met samenwerking en samenleven. De vertalingen die daarvoor nodig zijn, beschermen tegen 'nuttige leugens', maar hebben wel voortdurende zorg en aandacht nodig. En wat is er wat dat betreft veel achterstallig onderhoud in ons Europa en Limburg van vandaag.

In weinig Europese streken is het, vanwege de brute feiten van geografie en geschiedenis, passender en urgenter om deze Europese deugd weer wat beter te gaan oefenen, tegen het verdwijnen van de bruggen der vertaling in de mist veroorzaakt door de 'nuttige leugens' rond het suizen van de twijg, en omwille van het behoud van de verbeelding en de vrede voor het Europa van de toekomst.

Literatuur

- Isaiah Berlin (1972), 'The Bent Twig: On the Rise of Nationalism', *Foreign Affairs*
- Mathieu Segers, 'European Integration and its Vicissitudes', Inaugural Lecture, 7. December 2018 (Maastricht: UM)
- Mathieu Segers, Yoeri Albrecht & Anne-Marijn Epker, (2018) *An Independent Mind. Europe and the Arts* (Amsterdam: Prometheus)
- In 2019 verscheen een geactualiseerde druk van Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden (Amsterdam: Prometheus), het prijswinnende boek van Mathieu Segers over Nederland en de Europese integratie uit 2013

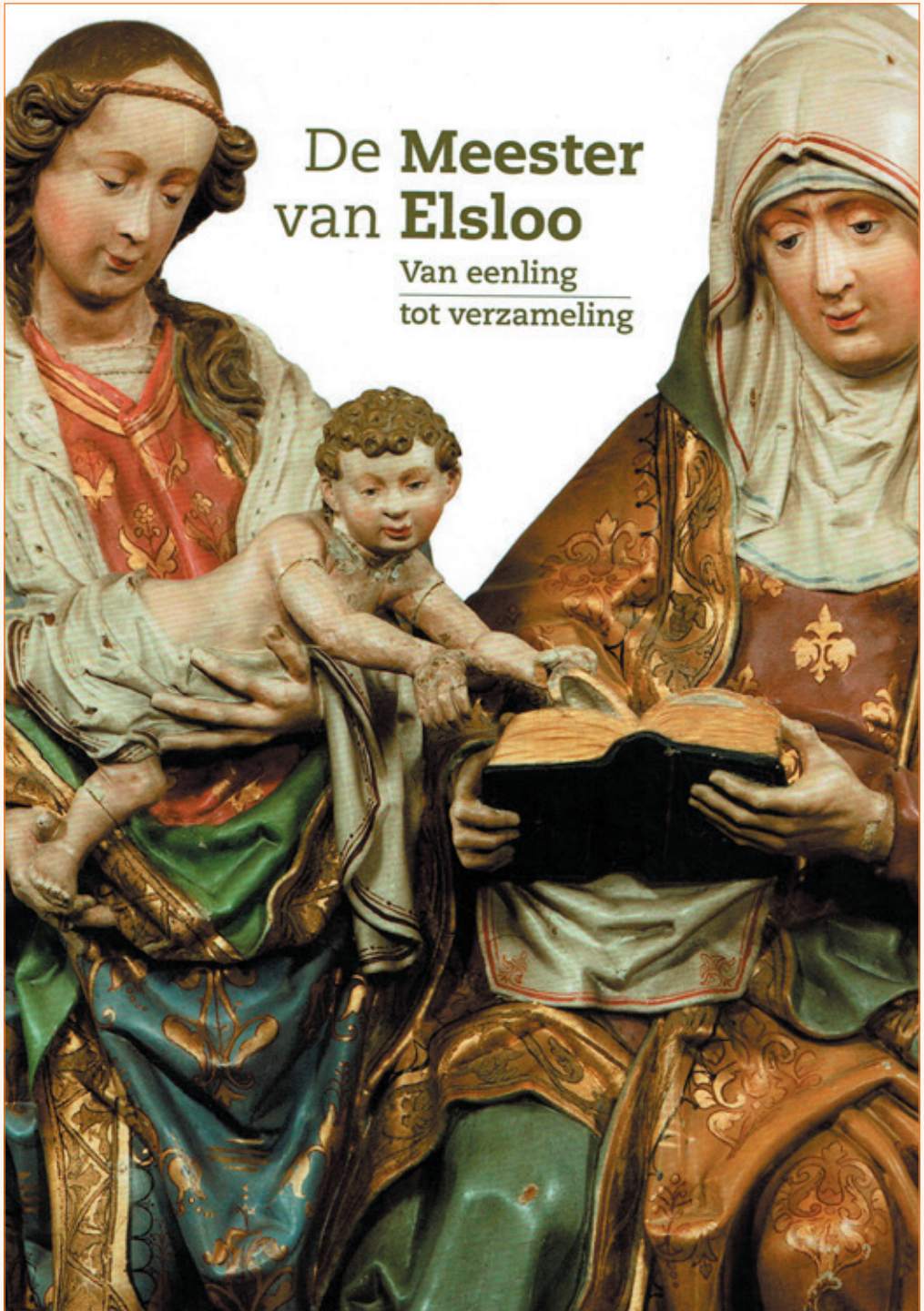
Boekrecensies

Jacques van Rensch

Ton Gehlen

Frank Hovens

Lou Spronck

De Meester van Elsloo

Van eenling
tot verzameling

De Meester van Elsloo

Van eenling tot verzameling

Lars Hendrikman, Cynthia Osiecki en Elizabeth Mattison

Waanders Uitgevers, Zwolle / Bonnefantenmuseum, Maastricht, 2019, 192 pagina's, hardcover, ISBN 978 94 6262 218 0, € 29,95. Van dit boek is ook een Engelstalige editie verschenen.

Na de grote tentoonstelling in het Bonnefantenmuseum over het werk van de Maastrichtse beeldsnijder Jan van Steffeswert in 2001¹ kreeg achttien jaar later, van 22 februari tot 16 juni 2019 de 'Meester van Elsloo' in hetzelfde museum een overzichtsexpositie. De aanduiding 'Meester van Elsloo' is de kunsthistorische verzamelnaam voor een groep anonieme beeldsnijders uit dezelfde tijd als Jan van Steffeswert, vermoedelijk werkzaam gedurende de laatste decennia van de vijftiende eeuw en de eerste decennia van de zestiende eeuw in het gebied van het huidige Midden-Limburg. De naam is ontleend aan een van de hoofdwerken uit deze groep, een beeld van Sint Anna-te-Drieën in de kerk van Elsloo. De ten-

toonstelling van 2019 was de eerste grote overzichtsexpositie sinds die van 1974 in het gemeentehuis van Horst.² Tussen 1974 en 2019 heeft het onderzoek niet stilgestaan; grotere en kleinere publicaties zijn verschenen. Twee belangrijke ijkpunten waren de catalogus van de tentoonstelling *Laat-gotische beeldsnijerkunst uit Limburg en Grensland*, gehouden te Sint-Truiden in 1990, en de *Handelingen* van een daarop volgend symposium³, alsmede de bijdragen aan een congres in Brussel in 2011, gepubliceerd onder de titel *A Masterly Hand. Interdisciplinary Research on the Late-Medieval Sculptor(s) Master of Elsloo in an International Perspective*.⁴ Dit laatste werk geeft een actueel overzicht van het historisch en technisch onderzoek van de beelden

1 Poel, P. te, [red.], *Op de drempel van een nieuwe tijd. De Maastrichtse beeldsnijder Jan van Steffeswert*, Maastricht 2001.

2 [Lemmens, G.Th.M., De Werd, G.F.H.M., e.a.], *De Meester van Elsloo. Opper Gelders beeldsnijder XVIe eeuw*, Horst 1974.

3 Ceulemans, C., Didier, R., Gerits, J., *Laatgotische beeldsnijerkunst uit Limburg en Grensland, Catalogus Tentoonstelling Sint-Truiden 1990 en Handelingen van het Symposium*, Sint-Truiden 1992.

4 Peters, F. [red.], *A Masterly Hand. Interdisciplinary Research on the Late-Medieval Sculptor(s) Master of Elsloo in an International Perspective*, Brussel 2013.

die aan de Meester van Elsloo worden toegeschreven. De tentoonstelling in het Bonnefantenmuseum met de bijbehorende catalogus vormen daar min of meer het logische vervolg op.

De tentoonstelling in 2019 werd begeleid door een catalogus onder de titel *De Meester van Elsloo. Van eenling tot verzameling*. Het is een zorgvuldig en aantrekkelijk vormgegeven boek in een prettig leesbare letter en met mooie kleurenfoto's. Bij die bonte pracht moet wel worden aangetekend dat het vaak gaat om beelden met negentiende- of twintigste-eeuwse polychromie, maar dat is nu eenmaal de gedaante waarin veel laatmiddeleeuwse sculpturen zich aan ons presenteren. Voor de teksten tekenden de kunsthistorici Lars Hendrikman (Bonnefantenmuseum), Cynthia Osiecki (Nationalmuseum for Kunst, Arkitektur og Design in Oslo) en Elizabeth Mattisson (University of Toronto).

Het boek begint met een afbeelding van de eerste bladzijde van een artikel uit 1940 van (later professor) J.J.M. Timmers in het tijdschrift *Oud Holland*. Hij introduceerde als eerste de naam 'Meester van Elsloo' voor een groep stilistisch aan elkaar verwante beelden rond de monumentale Sint Anna-te-Drieën in Elsloo.⁵ Daarna volgt een drietal hoofdstukken van Lars Hendrikman met grotendeels historiografische uiteenzettingen over het onderzoek naar de Meester van Elsloo gedurende bijna tachtig jaar na de eerste publicatie. In het hoofdstuk 'Van eenling tot verzameling: de meester van Elsloo van professor Timmers' belicht Hendrikman hoe Timmers in diverse publicaties op basis van stijlkritiek uiteindelijk een groep beelden rond de Meester samenstelde. Timmers krijgt ruimschoots de verdiende lof toegezwaid. Minder goed uit de verf komt dat hij en ook vakgenoten-kunsthistorici uiteindelijk vastliepen met

hun toeschrijvingen en soms bleven steken in 'streekstijlen' als 'Oppergelders' of 'Kleefs'.

In het algemeen blijft de grote impuls onderbelicht die de zowel geniale als in menseelijke omgang wat moeilijke Kleefse archivaris Friedrich Gorissen vanaf de jaren vijftig gaf aan het onderzoek met zijn bestudering van de laatmiddeleeuwse beeldhouwkunst in het gebied tussen Maas en Nederrijn. Daarom is een kleine toelichting nuttig. Gorissen bezocht systematisch kerken, fotografeerde beelden en vergeleek deze met elkaar. Daarnaast deed hij iets wat vakgenoten tot dan toe hadden nagelaten: hij bestudeerde archieven. Het toeval wil dat in stadjes aan de Nederrijn relatief veel laatmiddeleeuwse kerk- en broederschapsrekeningen bewaard zijn gebleven. Gorissen wist op basis van deze stukken namen van beeldsnijders te koppelen aan bewaard gebleven kunstwerken. Terzijde kan worden opgemerkt dat dit soort bronnen ontbreekt bij de Meester van Elsloo, wat een grote handicap bij het onderzoek vormt. Archivaris en historicus Gerard Venner geeft in de bundel *A Masterly Hand* een overzicht van wat hij in laatmiddeleeuwse archivalia uit Roermond en Venlo aan vermeldingen van beeldsnijders heeft gevonden.⁶ Daar zijn zeker interessante vondsten bij, maar een probleem blijft dat geen directe verbinding valt te leggen tussen kunstenaarsnamen en bewaard gebleven sculpturen.

De belangstelling van Gorissen ging primair uit naar de beeldsnijkunst aan de Nederrijn. De 'Meester van Elsloo' was voor hem een 'bijproduct', maar wel belangrijk. Hij hield daarover een lezing voor de algemene ledenvergadering van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) in het Goltziusmuseum te Venlo op 4 november 1972.⁷ Ondergetekende, toen nog student, was daarbij aanwezig. Deze lezing vormde de

5 Janssen, A.M.P.P. e.a. [red.], *TimmersWerk. Opstellen over prof. Timmers & de kunst van het Maasland*, Sittard 2007.

6 Venner, G., 'Beeldsnijders en andere kunstenaars in Roermondse en Venlose bronnen', in: *A Masterly Hand*, 65-92.

7 'Verslag over het jaar 1972' in *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 109 (1973) 256.

directe inspiratiebron voor de tentoonstelling over de Meester van Elsloo die op initiatief van de Kring Horst van LGOG in 1974 werd gehouden in het nieuwe gemeentehuis van Horst. Samenstellers van die expositie waren de Nijmeegse kunsthistorici Gerard Lemmens en Guido de Werd, die in 1971 in 's-Hertogenbosch de tentoonstelling over de Meester van Koudewater hadden georganiseerd.⁸

Met deze aanvulling die de achtergrond van de tentoonstelling te Horst in 1974 nog eens vastlegt, keren we terug naar wat Hendrikman daar in zijn historiografisch overzicht over zegt. Hij noemt 'Horst 1974' niet ten onrechte 'de nieuwe standaard'. Voor het eerst werden beeldengroepen aan zowel de Duitse als Belgische kant van Limburg (Elsloo, Siersdorf, Meester van Beekse Calvarie, Neeroeteren) in onderlinge samenhang gepresenteerd. Daarbij werd er vooral nog van uitgegaan dat de Meester van Elsloo uiteindelijk één atelier vormde, met verschillende handen en generaties. Vanwege de geografische spreiding van het werk werd dit atelier gesitueerd in Roermond, de hoofdstad van het Overkwartier van Gelre en tegelijk een kerkelijk centrum. Daarna wordt aandacht besteed aan een vondst van Gerard Venner uit 1980, waarin voor het eerst met de vermelding van Johan van Oel een Roermondse beeldsnijder een naam krijgt.⁹ Een volgend belangrijk ijkpunt in het onderzoek was de tentoonstelling *Laat-gotische beeldsnij kunst uit Limburg en Grensland* in 1990 te Sint Truiden, mede het begin van verdere identificatie van Jan van Steffeswert.

Onder de titel 'De Meester van Elsloo. Het onderzoek gaat door' beschrijft Hendrikman in een nieuw hoofdstuk de resultaten van het in 2011 gehouden symposium uitmondend in de congresbundel *A Masterly Hand*. Naast de bijdrage van Venner over archiefonderzoek zijn

het vooral de resultaten van materieel-technisch onderzoek naar hout en polychromie die de aandacht trekken. *A Masterly Hand* loste het fenomeen 'Meester van Elsloo' niet op, maar leidde door een multidisciplinaire benadering wel tot nieuwe inzichten over samenhang binnen deze groep. Goed en wel bezien is dit de laatste stand van de wetenschap. Hoewel in de bijdragen van Hendrikman soms wat andere accenten hadden mogen worden gelegd, vat hij op bevredigende wijze samen wat bekend is.

Minder bevredigend is het hoofdstuk geschreven door Elisabeth Mattison onder de titel 'Archaïsme en oudheid. De onbewogen Mariabeelden van de Meester van Elsloo'. Conclusies gebaseerd op stijlkritiek alleen dienen op zich al met voorzichtigheid te worden benaderd, maar de verbanden die de auteur legt tussen de romaanse kunst in het bisdom Luik en het werk van de Meester van Elsloo zijn nogal discutabel. Dat geldt ook voor het zogenoemde 'retrospectief denken' dat in het prinsbisdom Luik zou hebben bestaan in de late vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. De veronderstelling dat 'slechts een fractie van de vrijstaande twaalfde- en dertiende-eeuwse beelden uit deze periode is bewaard gebleven als gevolg van de vele oorlogen die er in de loop van de eeuwen zijn gevoerd' (p. 75) wordt nergens onderbouwd. Het herstel van Luik na de verwoesting van de stad door Karel de Stoute in 1467 is een kwestie op zich, die moet worden beschouwd in samenhang met de sterk toenemende bloei van kunstnijverheid in Maastricht gedurende de tweede helft van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Dat de auteur weinig zicht heeft op de staatkundige verhoudingen in deze tijd blijkt al uit de eerste zinnen van haar betoog (p. 63), waarin het prinsbisdom en het kerkelijk bisdom Luik met elkaar worden verward: 's-Hertogenbosch, Aken en

8 Lemmens, G. en Werd, G. de, *Beelden uit Brabant. Laatgotische kunst uit het oude hertogdom*, Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1971.

9 Venner, G., 'Op het spoor van de Meester van Elsloo?', in: *De Maasgouw* 99 (1980) 3-9.

Maastricht hoorden wel tot het kerkelijk bisdom, maar niet tot het prinsbisdom Luik! Ook bij de theologische achtergronden van religieuze vroomheid vergist de auteur zich. Beelden zijn geen 'objecten tot welke de toeschouwers hun gebeden konden richten' (p. 66). Het is verder een kwestie van smaak om beelden uit centra als Brussel en Antwerpen gracieuzer te noemen dan de Elsloo-beelden (p. 70), maar het voert te ver om dit te generaliseren.

Cynthia Osiecki tekent vervolgens voor een hoofdstuk met de titel 'De Meester(s) van Elsloo in dienst van de Abdij van Thorn. Een reconstructie'. Storend zijn inconsequenties en fouten in de spelling. Institutionele kennis is ook hier gebrekkig. Zo valt over het bestuur van Thorn te lezen: 'De heer van Horne en de lokale burgemeesters namen zitting in een tweede raad en samen met het kapittel bestuurden zij de heerlijkheid Thorn. De beslissingen over de gronden en gerechtelijke zaken konden evenwel zelfstandig worden genomen door de abdis en haar kapittel' (p. 86). Wie enigszins bekend is met de zonder meer ingewikkelde bestuurlijke en rechterlijke organisatie van het Stift Thorn weet dat dit niet met de werkelijkheid strookt. Bovendien was Thorn geen klooster (p. 84) en vervulde de abdis niet als een soort moeder-overste de rol van 'mater van de abdij' (p. 89). Het lijkt spitsvondig bedacht om een directe relatie te leggen tussen de productie van beelden en het verwijt van ontbossing dat abdis Eva von Isenburg in 1506 kreeg (p. 89), maar met de geloofwaardigheid van dergelijke beweringen bij processen dient uiterst voorzichtig te worden omgegaan. Ook in Thorn zat men niet om een leugen verlegen. Een kras staaltje daarvan leveren later in heel ander verband de getuigen-

verklaringen van een tiental personen uit 1590 ten behoeve van abdis Josina van der Marck, waarin met een stalen gezicht wordt verklaard dat twintig jaar eerder 'berchwerckers' in het Land van Thorn lood, tin, koper, ijzer, zilver en tin hadden gevonden.¹⁰

Bij het lezen van de tekst ontkomt men niet aan de indruk dat de auteur veel ter discussie wil stellen wat tot op heden toe met een redelijke mate van waarschijnlijkheid over de vestigingsplaats van Meester van Elsloo wordt aangenomen. Nieuwe inzichten brengen de wetenschap vooruit, maar men moet met goede argumenten komen om gevestigde opinies te wijzigen. Zo is het een algemeen gegeven dat beeldsnijders werkten in stedelijke centra.¹¹ Daar bevond zich zowel kerkelijk als burgerlijke cliënteel voor houtsnijwerk. Gelet op het verspreidingsgebied van het werk van de Meester(s) van Elsloo komt Roermond daarvoor het meest in aanmerking. Het blijft daarom vreemd dat de auteur de vestigingsplaats volledig speculatief in verband wil brengen met Thorn, destijds niet meer dan een paar huizen in de schaduw van de abdij. Het argument dat in de omgeving van Thorn veel Elsloo-beelden in kerken bewaard zijn gebleven overtuigt niet. Ook elders, bijvoorbeeld in Siersdorf en in Horst worden concentraties van beelden aangetroffen. De tekst 'in dienst van de Abdij van Thorn' in de titel van de bijdrage is dan ook voorbarig, want de relatie tussen de beeldsnijder(s) en Thorn berust op speculatie. De auteur erkent dat overigens ook: 'De opdracht situatie kan alleen theoretisch worden gereconstrueerd, omdat het archief van Thorn geen specifieke informatie bevat over beeldhouwopdrachten' (p. 93). De vervolgens ontwikkelde theorie over de mogelijke betrokken-

¹⁰ RHCL, Archief Stift Thorn, Inventaris D'Hoop, nr. 18855.

¹¹ Zie bijvoorbeeld de diverse beeldsnijders aan de Nederrijn zoals meester Arnt, Dries Holthuys, Hendrik Douwerman, Hendrik van Holt, Aart van Tricht etc. in stadjes als Kalkar, Wesel en Kleve, verder Jan van Steffesweert in Maastricht, de beeldsnijders gevonden door Gerard Venner in Roermond en Venlo en de grootste productiecentra in de Zuidelijke Nederlanden zoals Leuven, Mechelen, Brussel en Antwerpen.

heid van abdis en stiftsdames komt al even onwaarschijnlijk over. Veel stiftsdames waren zelfbewuste vrouwen van hoge geboorte en ze beschikten - soms - over een uitzet met mooie kleding, sieraden, kostbare gebruiksvoorwerpen en meubels, maar dat is iets anders dan geëmancipeerdheid vanuit 21-ste-eeuws perspectief. En het is zeer de vraag in hoeverre zij zich individueel bemoeiden met de inrichting van kerken. Bovendien verbleef een deel van hen slechts tijdelijk in Thorn. Ook de rol van de adel en in het bijzonder de heren van Horne voor de stoffering van kerken mag in dat opzicht niet worden overschat. Uit veel plaatsen is bekend dat vooral broederschappen en vrome kapitaalkrachtige burgers de initiatiefnemers waren van de stichting van altaren. Kerkelijke instellingen en adellijke heren waren vaak tiendheffers en uit dien hoofde verantwoordelijk voor het onderhoud en de basale inrichting van een kerk. Dat leverde al rijkelijk stof voor conflicten.

Ten slotte komen we bij de beschrijving van de tentoongestelde beelden, in totaal 53 nummers. De keuze voor een tentoonstelling is natuurlijk subjectief, zeker wanneer het gaat om vergelijkingsmateriaal. De toelichting op de geëxposeerde stukken bestaat meestal uit stijl-kritische en iconografische beschouwingen. Dat is misschien niet altijd vernieuwend (en bij stijlkritiek ook wel eens saai), maar uit educatief oogpunt wel heel zinvol voor een niet ter zake kundig publiek. Het is zeker waar dat in het verleden vaak met beelden is gesleept. Hinderlijk is echter het soms ongegrond ter discussie stellen van de oorspronkelijke herkomst van beelden. Die hyperkritiek staat in contrast met het gegeven dat zestien beelden het moeten doen zonder nadere toelichting. Daar zitten iconografisch gezien beslist bijzondere exemplaren tussen die een toelichting waard zijn, zoals het beeld van de H. Dimpna uit Wanssum.

Al met al luidt de conclusie dat een overzichtstentoonstelling van het werk van de Meester(s) van Elsloo na 45 jaar een alleszins

goed initiatief is geweest. De fraaie presentatie in de catalogus geeft een goede indruk van de kwaliteit van het werk. Maar tegelijk overheerst het gevoel van een gemiste kans door sporen van haastwerk en een zwakke redactie. Daarom is het na 'Horst 1974' zeker geen 'nieuwe standaard' geworden. Hoewel oorspronkelijk niet als zodanig bedoeld, blijft de bundel *A Masterly Hand* daarvoor een aanzienlijk steviger fundament.

Jacques van Rensch

Kees Schaapveld

Bestuur en bestuurders in Nedermaas, 1794-1814

Met bijzondere aandacht voor het lokale
bestuur in het kanton Wittem/Gulpen

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN | 83

Bestuur en bestuurders in Nedermaas, 1794-1814.

Met bijzondere aandacht voor het lokale bestuur in het kanton Wittem/Gulpen

Kees Schaapveld

Maaslandse Monografieën 83, Verloren, Hilversum, 2017, 398 pagina's,
ISBN 978 90 8704 689 7, € 39,00

Op 12 oktober 2017 verdedigde Kees Schaapveld bij de faculteit Rechtsgeleerdheid aan de Universiteit Maastricht zijn rechtshistorisch proefschrift. Onder bovengenoemde titel verscheen ook in 2017 de handelseditie van zijn werk in de Reeks Maaslandse Monografieën.

De auteur opent de opzet en inrichting van het onderzoek met een inleidende schets. Allereerst wordt geconstateerd dat de in 1794 door Franse revolutielegers veroverde gewesten in de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik vóór die tijd deel uitmaakten van een wirwar aan staatkundige gebieden. Op 4 november 1794 capituleerde de tweeherige stad Maastricht voor de Franse generaal Klebèr. Daags daarna ondertekende prins Frederik Van Hessen-Kassel namens het garnizoen en de Maastrichtse burgerij de overgave van de stad. In nog dezelfde maand werden door aangestelde 'volksrepresentanten' 'en mission' Centrale Administraties ingesteld te Aken en Brussel. Vanuit de Brusselse Administratie werden de nodige bestuurlijke directieven naar Maastricht gezonden, de stad die als hoofdplaats werd aangewezen van het op te richten departement 'Nedermaas'. Dat zou direct ten westen en ten oosten van de Maas gelegen territoria gaan omvatten.

Nuttig voor nader onderzoek in de toekomst zijn de door Schaapveld uitvoerig aangeduide literatuur, bronnen en zeker ook de archieven van het departement Nedermaas en van het arrondissement Maastricht over de periode 1794-1814, beschreven in de in 1946 gepubliceerde inventaris van Hardenberg en Nuyens.

In de studie is antwoord gezocht op de vraag hoe en door wie het algemeen bestuur in het departement Nedermaas werd uitgeoefend. Achtereenvolgens zijn in dezen een viertal perioden onderzocht en belicht:

1. De vestiging van het Franse bestuur (november 1794 - december 1795)
2. De periode van het Directoire (december 1795 - november 1799)
3. De periode van Consulaat en Keizerrijk (1799 - 1813)
4. Van Frans naar geallieerd bestuur (januari - juli 1814).

In de beschrijving van deze perioden wordt door de auteur allereerst gepresenteerd wat op de niveaus van departement, arrondissement, kanton en 'commune' inzake bestuurlijke aangelegenheden aan de orde kwam. Daarbij is aandacht geschonken aan grondwetten, wetten, decreten, verordeningen en al het overige dat in acht diende te worden genomen voor de inrichting en uitoefening van het bestuur. Wat de bestuurders uit elk der tijdvakken betreft, is tot in details meegedeeld wat bekend is over hun afkomst, achtergrond, opleiding en/of uitgeoefend beroep, kennis, benoeming en/of verkiezing. Interessant daarbij is de gemengde

samenstelling van die groep, bestaande uit 'nieuwe mannen' die rijk waren geworden door de handel in verkochte kerkelijke goederen en mensen op het platteland afkomstig uit de notabelen die al vóór de komst van de Fransen een rol in het bestuur speelden. In het bijzonder voor de 'communes' van het kanton Wittem, waar ook sprake was van een vroegere protestantse elite, waaronder industriëlen te Vaals, wordt dit gedetailleerd uitgewerkt. Twee aspecten in het werk van Schaapveld zijn daarbij van belang. In de eerste plaats is naar deze 'nieuwe mannen' (*homines novi*) in het tegenwoordige Limburg, in tegenstelling tot Noord-Nederland, maar beperkt onderzoek gedaan. Vervolgens is interessant te zien hoe continuïteit tussen Ancien Régime en Franse Tijd in de personele bezetting van het bestuur verliep.

In de afgrenzing van het onderzoek naar het departementaal bestuur en zijn bestuurders heeft Schaapveld de hele periode van 1794-1814 onderzocht en bestudeerd. De drie voorlopig voorgestelde arrondissementen in het departement Nedermaas (Maastricht, Hasselt en Roermond) kregen pas in de tijd van het Consulaat betekenis. Het onderzoek spitst zich toe op het arrondissement Maastricht. Op bestuurlijk niveau van de kantons en gemeenten (*communes*) is door de auteur gekozen voor uitdieping van de archieven en andere bronnen betreffende het kanton Wittem/Gulpen en de daartoe behorende gemeenten. Ter vergelijking is hier, waar mogelijk, verwezen naar andere soortgelijke instellingen in Nedermaas.

Het onderzoek op bestuursrechtelijk ter-

rein bleef beperkt tot het meer algemene en financiële bestuur; gerechtelijke en kerkelijke organisaties bleven buiten beschouwing. Van het militaire bestuur is alleen de Franse dienstplicht, die met veel moeite vanaf 1798 werd ingevoerd, nader beschouwd. Zaken als economie, onderwijs, zorg voor zieken en armen, openbare werken, grondgebruik, (zoals landbouw, veeteelt en bosbouw) komen slechts zijdelings ter sprake. Verwezen wordt nog wel naar 'primaire bronnen' en 'Korte biografieën'. Aan het slot van het werk zijn in 'Bijlage A' nadere biografische gegevens toegevoegd. Dat de auteur de eerdergenoemde aspecten van de economische en sociale geschiedenis, rechtsgeschiedenis en kerkgeschiedenis niet heeft behandeld, is natuurlijk een gemis, maar tegelijkertijd zijn deze beperkingen ook heel begrijpelijk vanuit de institutioneel rechtshistorische invalshoek waarvoor is gekozen. In ieder geval zijn met deze studie de institutionele kaders voor verder onderzoek, in het bijzonder op lokaal niveau, in beeld gebracht. Dat geeft een goede basis voor verdere studie.

Terugblikkend op het eerste jaar van het Franse bestuur in 'Nedermaas' (p. 42) concludeert Schaapveld dat door de aansluiting van de veroverde territoria bij de Franse Republiek op 1 oktober 1795, een einde kwam aan het arbitraire en experimentele bestuur van volksrepresentanten en van tijdelijk aangestelde administrateurs. Aan de willekeurige financiële behandeling als gevolg van requisities (vorderingen van paarden, stro, haver, et cetera) en schattingen kwam eveneens geleidelijk een einde. De

inlijving van Nedermaas bij de Franse Republiek gaf, wat het bestuur van de departementen en arrondissementen betrof, vooralsnog ook meer duidelijkheid en een vaste lijn. Dat betekende overigens allerm minst een lastenverlichting.

De Grondwet van 5 Fructidor III (22 augustus 1795) en de inlijving bij Frankrijk van Nedermaas op 1 oktober 1795 leidden voor het departement tot een nieuwe bestuurlijke organisatie die standhield tot het einde van november 1799. Vanaf 4 december 1795 werd het departement bestuurd door een 'Administration Centrale' bestaande uit vijf leden. Jaarlijks diende een van hen te worden vervangen. Het bestuur van Nedermaas vond plaats in samenspraak met een door het Parijse Directoire benoemde *commissaire du pouvoir executif*. De vijf leden van het bestuur kozen een van hen tot President en benoemden een algemeen secretaris. Tot aan het einde van de Franse tijd functioneerde als zodanig Martin Reintjes. Als *commissaires du Directoire executif* traden sedert 1795 achtereenvolgens op: Jean-Louis Rogier, Nicolas Girard en François Alexandre Cavenne. In een drietal informatieve tabellen (3.1, 3.2, en 3.3) presenteert Schaapveld zijn uit literatuur en archiefbronnen verzamelde gegevens van de successieve leden van de Centrale Administratie, de opeenvolgende vormen van kiesstelsels in Nedermaas en nadere gegevens van de bestuurders van het kanton Wittem/Gulpen vanaf begin 1796 tot het begin van 1800. Het einde van het Directoire diende zich aan in november 1799. Voor de meeste politiek bewuste burgers van Nedermaas betekende dit een opluchting. Zo althans oordeelt Schaapveld (p.106).

Na de staatsgreep van 18 Brumaire VIII (9 november 1799) ontstond een nieuwe politieke situatie voor het bestuur en de bestuurders van Nedermaas. Napoleon Bonaparte en zijn gevolg hadden het Directoire omvergeworpen en het Consulaat gevestigd. De nieuwe Grondwet van 22 Frimaire VIII (13 december 1799) had tot gevolg dat de regering in handen kwam van drie consuls, bijgestaan door een *Conseil d'État* en vakministers, die tezamen zorg droegen voor de totstandkoming van goede wetgeving. Als een wet uiteindelijk was goedgekeurd door het *Corps législatif* werd deze door de Senaat, (in 1800 bestaand uit zestig leden en later uitgebreid tot tachtig leden) afgekondigd. Wel bezat de Senaat een vetorecht. In feite was er sprake van een dictatoriaal systeem, waarin de macht berustte bij de eerste consul, Napoleon Bonaparte.

Na vestiging van dit Consulaat en de Grondwet van Frimaire VIII leidden nieuwe Grondwetten uit de jaren X en XII tot successievelijk een Consulaat van Napoleon voor zijn leven en de vestiging van het Keizerrijk met Napoleon als keizer. Zeer uitvoerig en verhelderend zijn de uiteenzettingen van Schaapveld betreffende het departements- en arrondissementsbestuur, de verkiezingen volgens de Grondwet van het jaar VIII en die van het jaar X en de verkiezingen tijdens het Keizerrijk. Beschouwingen over deze laatste verkiezingen worden afgesloten met bevindingen uit de bestuursverslagen van de *communes* Gulpen (1803-1811) en Vaals (1802-1813). Vermeld zijn evenzeer optekeningen in een register van de *mairie* van Slenaken betreffende de laatste

maanden van het bestuur in Nedermaas. Bestuurlijke en territoriale aspecten en persoonlijke trajecten zijn nog aan de orde in de overgangperiode 'Van Frans naar geallieerd bestuur (januari-juli 1814)'.

Is het vorenstaande niet meer dan een bescheiden samenvatting van de door Schaapveld geschetste hoofdlijnen van zijn studie, de recensent doet daarmee tekort aan de verdienste die de auteur zich heeft verworven met zijn werk. Eerstens moet zijn gezegd dat de tekst van het proefschrift helder en duidelijk is. Aan iedere geïnteresseerde in de geschiedenis van de Limburgse territoria in de Franse Tijd kan dit boek warm ter lezing worden aanbevolen.

De tijdsindeling in de vier genoemde perioden is geheel overeenkomstig hetgeen in gangbare handboeken en verhandelingen is voorgelegd. De uitwerking van het onderzoek naar de vier bestuursniveaus (departement, arrondissementen, kantons en communes) is weloverwogen aangepakt. Daardoor is de mogelijkheid geopend meer diepgaand en uitgebreid archiefonderzoek te doen naar archivalia uit het kanton Wittem/Gulpen en de daaronder ressorterende communes. Zo wordt aan latere onderzoekers op regionaal en/of lokaal terrein een degelijk en vruchtbaar werkveld gepresenteerd.

Naar de achtergronden van de bestuurders in de verschillende perioden is door Schaapveld veel en gedegen onderzoek gedaan in literatuur en archiefbronnen. Zo gezien kan het boek zeker als een prosopografisch werk, een collec-

tieve biografie, worden aangemerkt dat voor andere vorsers van nut kan zijn. Zeker genealogisch belangstellenden kunnen daar veel informatie uit halen. De lezer wordt meegenomen naar het *va et vient* vanuit Wittem/Gulpen en elders waarmee successieve Prefecten en Onderprefecten van Nedermaas werden geconfronteerd. Op microniveau in de plattelandscommunes functioneerden de *maires* en hun *adjoints*. In de studie zijn hun dagelijkse werkzaamheden uitvoerig belicht.

Samenvattend, een waardevolle dissertatie, waar de promotus met grote tevredenheid op kan terugzien.

A. Fl. Gehlen

FRANS HERMANS

HISTORISCHE ATLAS VAN **VENLO**

VANTILT

Twintig eeuwen wonen aan de Maas

De textuur van Venlo ontrafeld

Historische atlas van Venlo. Twintig eeuwen wonen aan de Maas

Frans Hermans

Historische stedenatlas van Nederland, deel 6. Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2018,
80 pagina's, gebonden, ISBN 978 94 6004 403 8, € 29,50

Elke stad heeft haar eigen karakter: Amsterdam lijkt niet op New York, en de sfeer van Barcelona verschilt hemelsbreed van die van Tokyo. Dat is evident. Maar ook op regionale schaal, zeg die van Limburg, treden de verschillen – met name misschien voor de eigen bewoners – sterker op de voorgrond dan de overeenkomsten. Maastricht heeft een andere ambiance dan Roermond, en Venlo ‘voelt’ anders dan Sittard. Waarin zit dat verschil? Zijn de mensen anders? Misschien, maar als dat al zo is (waak voor het generaliserende cliché!), dan moet de stad daar toch mede de oorzaak van zijn.

Voor een groot deel ontleent een stad haar karakter aan haar fysionomie en geografie. De vorm van de huizen, de hoogte van de daken, de gevelbekleding en de ligging van de panden ten opzichte van elkaar en van de straat – bijvoorbeeld de oriëntatie van de nok – zijn

sfeerbepalend. En een asfaltweg heeft een andere uitstraling dan een met kasseien belegde straat; binnen de intimiteit van de binnenstad heeft zelfs een trottoirband van Naamse steen een andere ‘gevoelstemperatuur’ dan een band van beton. Misschien gaat het verder dan het oog, en registreren, op meer subtiele wijze, ook de overige zintuigen de ziel van een plek. De Oostenrijkse auteur Robert Musil (1880-1942) was ervan overtuigd dat een voormalige inwoner van Wenen na jarenlange afwezigheid de stad met gesloten ogen aan de straatgeluiden kon herkennen.¹ En wordt de door velen ervaren kilte rond moderne hoogbouw niet mede bepaald door de tochtige wind die hier vrij spel heeft?

De gebouwen en de straatbedekking veranderen voortdurend; meestal geleidelijk, soms radicaal, bijvoorbeeld als gevolg van een stadsbrand of een bombardement. Doelbewuste

¹ Robert Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften* (Berlin 1930-1932), Deel I, 9.

ingrepen als het rechttrekken van de rooilijn (in de negentiende eeuw vaak tegelijk met de aanleg van riolering doorgevoerd) of de naoorlogse stadssanering kunnen eveneens het straatbeeld en daarmee het karakter van een stad sterk wijzigen. Door de vele opeenvolgende veranderingen zijn het middeleeuwse Maastricht, Roermond, Venlo of Sittard niet te vergelijken met hun hedendaagse ‘uitvoering’. En toch zou, naar analogie van Musil, een laatmiddeleeuwse inwoner makkelijk de weg in zijn stad van de 21ste eeuw kunnen vinden, simpelweg omdat het stratenpatroon van de binnenstad in de loop van de tijd doorgaans weinig aan verandering onderhevig is geweest. De geografie van een stad is enorm hardnekkig. De geografie houdt als het ware ook de geschiedenis van een stad vast: geografie is plaats geworden geschiedenis (vrij naar geograaf Allan Pred).²

Historische atlassen geven bij uitstek weer hoe geografie de geschiedenis vertelt. De *Historische atlas van Venlo. Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (het zesde deel in de door Vantilt uitgegeven reeks *Historische stedenatlas van Nederland*) is hiervan een fraai voorbeeld. Het kaart- en beeldmateriaal (geschilderde vergezichten, pentekeningen, historische foto’s, luchtfoto’s, impressietekeningen, afbeeldingen van maquettes) laten duidelijk zien hoe de huidige gemeente Venlo zich ruimtelijk ontwikkeld heeft en hoe deze ontwikkeling nu nog te herkennen is in de structuur van de stad. De heldere tekst vertelt hoe ‘bestuurlijke, economische en maatschappelijke ontwikkelingen een parallel verlopende ruimtelijke ontwikkeling’ kenden.³

Terecht gaat de aandacht van de atlas in de

eerste twee hoofdstukken uit naar de fysische geografie (*Duinen in de stad*) en de hydrografie (*‘Mooder Maas’*) van de stad Venlo en haar omgeving. De natuurlijke omstandigheden zijn namelijk bepalend geweest voor de vestigingen en bestaansmogelijkheden van de vroegste bewoners. In de Romeinse tijd was Blerick (*Blariacum*) een nederzetting aan de op de westelijke Maasoever gelegen weg van Maastricht naar Nijmegen. Aan de overzijde van de Maas, een belangrijke transportader, legden de Romeinen een militaire versterking aan, die beschermd werd door een eilandje (De Weerd). De versterking groeide uit tot een ambachts- en nijverheidscentrum, dat tevens verbonden was met de weg Aken-Heerlen-Xanten-Nijmegen. De vondst van ovens voor het bakken van dakpannen (Latijn: *tegulae*) in Tegelen doet vermoeden dat ook deze plaats een Romeinse oorsprong heeft.

Over Venlo en omgeving van de derde tot de dertiende eeuw weten we weinig. Het Martinus-patrocinium van de oudste kerken van Venlo en Tegelen, vermeld in een tiende-eeuwse kroniek, wijst op een stichting in de Vroege Middeleeuwen en duidt op een zekere bewoningscontinuïteit. De eerste middeleeuwse bebouwing van Venlo vond plaats op de hogere en drogere plekken; de morfologie van de stad is bepaald door de rivierterrassen, de Maasduinen en de loop van diverse beken. Nabij de Martinuskerk bouwde in de dertiende eeuw de graaf van Gelre een (later hertogelijk) hof. Bij de Maas ontwikkelde zich rond de (Oude) Markt een nijverheids- en handelscentrum. Allengs nam het inwonertal van Venlo toe en groeiden de kernen aan elkaar.⁴ Structuurbepalend, ook voor de verdere ruimtelijke ontwikkeling, waren een van zuid naar

2 Allan Pred: ‘Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places’, in: *Annals of the Association of American Geographers* 74 (1984), 279-297.

3 Hermans: 19.

4 De Atlas (p. 22) noemt een groei van het inwoneraantal tussen 1475 en 1553 van 3400 naar 4400. De bevolkingsdichtheid nam in die periode toe van 175 naar 220 inwoners per hectare. Oudere demografische cijfers of schattingen worden niet gegeven.

De Maaspoort getekend door Jan de Beijer (1741). De Maaspoort was een van de vier grote stadspoorten van Venlo. De tekenaar stond onder de voorpoort, op enige afstand van de hoofdpoort. Door het kleine poortje rechts, dat toegang tot de haven gaf, zien we in de verte Blerick liggen. [Collectie LGOG]

noord en een van west naar oost lopende landweg – nu nog te herkennen in respectievelijk de Vlesstraat-Lomstraat en de Steenstraat-Gasthuisstraat-Parade – die de stad in vier kwartieren verdeelden. Het kruispunt van beide wegen heette ook het Kruis. Van belang voor de groei en bloei van de stad waren de sterke verandering in het verhang van de rivier, waardoor de overslag van goederen tussen grote en kleine schepen mogelijk dan wel noodzakelijk was, en de beschutting van De Weerd, die van de er tegenoverliggende oever een natuurlijke haven maakte. In 1343 kreeg Venlo stadsrechten, waaronder het stapelrecht tussen Venlo en Mook en het recht om week- en jaarmarkten te houden. De stad werd ommuurd en kreeg een dubbele gracht. Een stenen huis aan het Kruis werd verbouwd tot stadhuis en enkele huizen werden afgebroken, zodat het Kruis de omvang van een plein kreeg: de Nieuwe Markt. De aanwezigheid van Lombarden en zes joodse families halverwege de veertiende eeuw onderstreept het stedelijke (handels)karakter van Venlo in de Late Middeleeuwen.

Fysisch-geografische factoren zijn dus bepalend geweest voor de vroegste ontwikkeling van Venlo en hebben mede daardoor het raster gevormd voor de verdere ruimtelijke ontplooiing van de stad. Aan de andere kant hebben de overheid, de geestelijkheid en de inwoners door de bouw van openbare gebouwen, kerken,

kloosters en huizen (tevens vaak werkplaatsen) en de aanleg van straten, pleinen, stadsmuren en grachten het natuurlijke landschap aangepast. Zo werden in 1606 bij de belegering van de stad door prins Maurits de Kwietheuvel en de Lichtenberg ('Venlose' Maasduinen) deels afgegraven om het zand te gebruiken voor de versterking van de stadswal. Een aansprekend voorbeeld van de menselijke ambitie om de natuur naar de hand te zetten, is de aanleg van de Fossa Eugeniana (hoofdstuk 14). Na de afloop van het Twaalfjarig Bestand in 1621 besloten de Spanjaarden een kanaal tussen de Rijn en de Maas (en verder naar Antwerpen) te graven, onder meer om de Rijnhandel van de opstandige gewesten te schaden. Het tracé tussen Rijn en Maas zou van Rheinberg over Geldern naar Arcen lopen, maar de bestuurders van Venlo kregen het voor elkaar dat niet Arcen maar hun stad het eindpunt werd. De aanleg van het naar de Spaanse landvoogdes Isabella Clara Eugenia vernoemde kanaal werd in 1629 stilgelegd, maar gerealiseerde delen van het project zijn nu nog in het landschap te herkennen.

Zeker sinds de Industriële Revolutie in de negentiende eeuw nam de macht van de mens over de natuur toe, ofschoon de recente overstromingen van de Maas laten zien dat ook hier grenzen aan zijn. Van groot belang voor de economische en de ruimtelijke ontwikkeling van

Na afbraak van de Maaspoort herinnerden alleen restanten van 'de Luif' (de stadsmuur met daaraan vastgebouwde huizen) aan de Maaszijde nog aan het bolwerk. Foto uit 1904. [Particuliere Collectie]

Venlo waren de afbraak van de vestingwerken, na de opheffing van de vestingstatus in 1867, en de aanleg van het spoor (in 1865 kwam als eerste een verbinding met Maastricht tot stand). Waar de eerste ingreep aan de stad de mogelijkheid gaf om te groeien, vormde de tweede een nieuwe barrière.

In de atlas komt duidelijk uit de verf hoe in de Late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd de inzet van het Overkwartier van Gelre – gelegen in het strategisch en economisch belangrijke Maasdal – binnen de West-Europese machtsstrijd de ontwikkeling van Venlo en omgeving bepaald, zo niet verstoord, heeft. Ook de grensligging van de stad, zeker sinds het Congres van Wenen (1814-1815), en de nabijheid van het Ruhrgebied zijn voor de (ruimtelijke) ontwikkeling van Venlo van cruciaal belang geweest, tot op de dag van vandaag. Het verkeersinfrastructuurele netwerk rond Venlo markeert de positie van de stad als draaischijf tussen de Rotterdamse haven en het Duitse achterland. De economische band tussen Nederland en Duitsland is nergens zo goed merkbaar als in Venlo, ook door het intensieve verkeer van personen, met name consumenten.

De atlas beperkt zich niet tot de stad Venlo, maar bestrijkt de gehele huidige gemeente. Daardoor komt, mede in relatie tot Venlo, ook de interessante ontwikkeling aan bod van naburige plaatsen als Arcen, Belfeld, Blerick, Steyl en Tegelen. Ook aan het tussen 1641 en 1643 aangelegde en in 1867 opgeheven fort Sint-Michiel, aan de overzijde van de Maas, wordt een hoofdstuk gewijd.

Het is bewonderenswaardig hoe Frans Hermans en zijn medeauteurs de historische geografie van Venlo op het stramien van de Vantilt-reeks (korte hoofdstukken van twee pagina's) hebben weten te borduren. Alleen mensen met kennis

van zaken kunnen op zo'n compacte wijze de essentie in kaart brengen. De atlas is dankzij de illustraties en de zorgvuldige en mooie vormgeving een lust voor het oog. Er staan vrijwel geen taal- of zetfouten in (Vissersgat in plaats van Vissersgats, pag. 16). Een slordigheid hier en daar (op een 'Romeins' kaartje, pag. 12, heet de Roer de Geleenbeek en draagt Kessenich de naam Tienen) is haast onvermijdelijk. Merkwaardig is wel dat de 'mythe van het kanonschot' nog steeds wordt opgedist (pag. 8): op het Congres van Wenen zou de noordelijke grens van Limburg met Pruisen bepaald zijn door de afstand van één kanonschot tot de Maas; in werkelijkheid ging het om duizend Amsterdamse roeden (bijna 3,7 kilometer).

De atlas is toegankelijk geschreven. Een enkele zin ('In de steilranden van deze oude terrassen zijn door sneeuwsmeltwater zogenaamde droogdalen ontstaan'⁵) lijkt me voor een leek onbegrijpelijk. Een verder punt van kritiek is dat sommige kaarten nogal klein zijn afgebeeld. Ook zijn de bijschriften vaak wat kort. Dit roept de vraag op of er niet een website kan worden gemaakt waarop de kaarten in hoge resolutie digitaal terug te vinden zijn, met bovendien een uitgebreidere toelichting (wat is hier precies te zien?, wat vertelt / verduidelijkt deze kaart?).

De historische atlas van Venlo is geslaagd als overzichtswerk en als introductie op de geschiedenis en geografie van de stad. In Limburg kent alleen Maastricht een vergelijkbare publicatie.⁶

Wie Venlo beter wilt leren kennen, kan niet zonder dit fraaie boek!

Frank Hovens

5 Hermans: 6.

6 Emile Ramakers, *Historische atlas van Maastricht: 2000 jaar aan Maas en Jeker* (Amsterdam 2005)

TYMEN PEVERELLI

DE STAD ALS VADERLAND

*Brugge, Leeuwarden en Maastricht
in de eeuw van de natiestaat – 1815-1914*

De stad als vaderland. Brugge, Leeuwarden en Maastricht in de eeuw van de natiestaat – 1815-1914

Tymen Peverelli

Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2019, 422 pagina's, ISBN 978 94 6004 453 3, € 29,95

Met de schepping in 1795 van het Departement Nedermaas als deel van de Franse Republiek, in 1815 gevolgd door de creatie van de Provincie Limburg als deel van het Koninkrijk der Nederlanden, was voor de Maaslanders de eeuw van de natiestaat begonnen. Na twintig Franse jaren waren ze Limburgers geworden, Nederlanders bovendien. Al gauw bleek dat het hun niet veel moeite kostte om zich, samen met de streekgenoten, Limburger te voelen. Maar voordat ze Nederland als vaderland accepteerden, moest er nog veel water door de Maas. Hun vaderland, de patria, dat was de plaats waar ze geboren waren, de regio waar ze zich thuis voelden. En als hun patria een stad was, met wallen of muren omsloten, kwam daar een gevoel van trots bij. Ook na twee eeuwen Nederlander-zijn is datzelfde patria-gevoel nog altijd aanwezig. Maar evenzeer is duidelijk dat de identiteit van de Limburgers intussen mede gekleurd is door hun Nederlanderschap.

De stad als vaderland is de titel van het proef-

schrift waarmee Tymen Peverelli (1988) op 22 oktober 2019 aan de Universiteit van Amsterdam de doctorstitel behaalde. Promotores waren de hoogleraren Jan Hein Furnée en Joep Leerssen. Indrukwekkend is de studie van bronnen en literatuur die aan het schrijven van Peverelli's boek is voorafgegaan. Al wat er ter wereld over de thematiek gepubliceerd is, lijkt hij te hebben verwerkt. Daarnaast is hij gedoken in de lokale en regionale literatuur, kranten inclusief. In archieven te Brugge, Gent, Den Haag, Leeuwarden en Maastricht heeft hij de bronnen aangeboord. Zodoende kende hij, voordat hij de pen op papier zette, het te bewerken veld in de breedte én in detail.

Over de natievorming in de negentiende eeuw is intussen veel geschreven. Vanaf 1815 was het onderwijs hier landelijk georganiseerd en werden de scholen voorzien van leerboeken over de 'vaderlandse geschiedenis' waarin de stof vanuit Randstadperspectief behandeld werd. Voor de wekelijkse zangles werd een nationale liederenschat ontwikkeld, die tot ver

in de twintigste eeuw geestelijk voedsel verschaft aan de ‘ferme jongens, stoere knapen’ met ‘neêrlandsch bloed’ in d’aderen. Met de zegen van het landsbestuur werden standbeelden opgericht voor vaderlandse helden en monumenten gebouwd ter herinnering aan historische gebeurtenissen. Bij nationale feestdagen wapperde de driekleur met oranje-wimpel aan kerktorens en openbare gebouwen. Eenduidig en helder waren de boodschappen die de apostelen van de natiestaat uitdroegen. Maar voor de uiteenlopende receptie ervan was er weinig aandacht.

De tekens van nationalisering waren naar de zin van de landgenoten die zich met de onderwijsstoffen en nationale festiviteiten konden identificeren. In eerste instantie waren dat de bewoners van de centraal gelegen grote steden en de volgzame agrarische bevolking van de ommelanden. Maar er was weinig aandacht voor de ambivalente gevoelens over het nationale vlagvertoon in steden als Brugge, Leeuwarden en Maastricht, – steden die sterk

van elkaar verschilden, maar gemeen hadden dat zij binnen de natiestaat geraakt waren in een positie die geen recht deed aan hun trotse zelfstandigheid van weleer. Leeuwarden miste het Friese Oranjehof; Brugge, historisch hart van het oude Vlaanderen, voelde zich achtergesteld bij Gent, dat universiteitsstad geworden was; Maastricht, tot 1794 ‘bolwerk der Nederlanden’, was gedegradeerd tot een marginale katholieke stad aan de grens van Rijn- en Walenland. Zij moesten zich tevreden stellen met de rol van regionaal middelpunt. De burger trots van hun bewoners was gebleven, maar ging gepaard met gevoelens van miskenning en onderwaardering.

Peverelli gebruikt de heldere term ‘erudieten’ voor de groep geletterde ontwikkelden die vormgaven aan de cultuur van hun stad en er zich sterk mee identificeerden. Zijn proefschrift beschrijft hoe zij in de eeuw van de natiestaat de nationalisering verwerkten en op welke manieren zij aan de identiteit van hun stad

Stadsprocessie met Noodkist (ca. 1270) en borstbeeld van Sint Servaas (ca. 1580) tijdens de Heiligdomsvaart van 1902.

vorm bleven geven. In de literatuur over het nationalisme is daar tot nu toe vrijwel geen aandacht voor geweest. Genootschapsleven, religieuze en toeristische evenementen, optochten en intochten, onthulling van standbeelden, historiestudies, herdenkingen ... Peverelli geeft ze een passende plaats in het veld van culturele en politieke thema's. Aan de verschillende evenementen hangt hij de etiketten 'stadsparticularisme' (nationale eenvormigheid wordt impliciet afgewezen) of 'gelokaliseerd nationalisme' (het lokale karakter gaat gepaard met nationale elementen). Bovendien attendeert hij telkens op het culturele dan wel politieke karakter van het fenomeen. Zo heeft de geschiedschrijving van Maastricht in de negentiende eeuw een onvermengd cultureel, stadsparticularistisch karakter, terwijl de Brugse herdenkingen van de Guldensporenslag een stadsparticularistisch karakter met een sterk politiek accent hebben. De oprichting van een standbeeld voor Jan van Eyck in Brugge anno 1856 is een cultureel gebeuren in een nationaal kader, terwijl de koninklijke intochten in Leeuwarden een 'gelokaliseerd nationalistisch' karakter dragen met een politiek randje.

De stad als vaderland. Brugge, Leeuwarden en Maastricht in de eeuw van de natiestaat – 1815-1914 telt zes hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk richt Peverelli de lens op het werk van de geleerden, historici en literatoren gedurende de periode 1815-1860, in het tweede op de publieke evenementen (de onthulling van standbeelden, herdenkingen, processies en optochten) in datzelfde tijdvak. In het derde en vierde hoofdstuk worden, parallel aan de hoofdstukken 1 en 2, dezelfde thema's behandeld, nu voor de periode 1860-1914. Het vijfde hoofdstuk is gewijd aan de bouwkunst, in het bijzonder aan de behandeling van het architectonische erfgoed, de monumentenzorg. In het zesde bespreekt Peverelli de ontwikkeling van het toerisme, waarin particularisme (vermarkting van de eigen stad) en nationalisme samengaan (pro-

motie van de stad kan moeilijk zonder inpassing in nationaal kader). Hoewel men zou verwachten dat het nationale element in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk belangrijker wordt, is het opvallend dat juist in de periode 1860-1914 'de cultus van het lokale' hoogtepunten beleeft.

Vóór 1860, als de druk van de natiestaat, administratief en politiek, nog bescheiden is, kunnen de erudieten bij hun culturele werk nog vrij kiezen voor een stadsparticularistische of 'gelokaliseerd nationalistische' aanpak van de zaak. Het hart spreekt dan klare, zuivere taal. Maar als later economische belangen of politieke ambities een rol gaan spelen, wordt de keuze voor stad of land daar mede door bepaald: denk aan de taalstrijd in België, subsidies voor restauraties of toerisme-promotie. De beoordeling wordt dan moeilijk, omdat openheid door politiek of opportunisme ('wiens brood men eet, diens woord men spreekt') bedekt wordt. Dat gevoel voor het verlies van authenticiteit vertaalde zich vanaf 1870 in 'sterke gevoelens van miskenning over de perifere positie van de stad in de natiestaat, ongemak over de uniforme nationale cultuur en ongerief over de bemoeienis van centrale overheden met lokale cultuurkwesties'. Aldus Peverelli, die verder opmerkt dat het stadsparticularisme van Brugse en Maastrichtse erudieten 'zelfs een voedingsbodem vormde voor een centrifugaal Limburgs regionalisme en Vlaams nationalisme'. Peverelli doelt hier op het gedachtengoed van de Limburgse Liga (actief circa 1925-1930), dat intussen verleden tijd is. Het Vlaamse nationalisme daarentegen is nog steeds in alle hevigheid present.

De eerste paragraaf van Peverelli's proefschrift draagt de titel 'Het hoofd van pater Vinck'. De Pater Vinck-toren, gebouwd in 1907 naar het voorbeeld van de gesloopte Wycker kruittoren, is een historiserend bouwwerk uit 1907. De fransiscaan Vinck was een van de vijf 'verraders' die in 1638 werden onthoofd. Het torentje, met uitzicht op het rondel 'De vijf

koppen', moest herinneringen oproepen aan de protestant-Hollandse repressie van het katholieke, Brabants-Luikse Maastricht: een extreem voorbeeld van a-nationaal (antinationaal?) stadsparticularisme. Hoewel het stadsparticularisme een eeuw later nog volop leeft in Maastricht, zijn antinationale elementen er volledig uit verdwenen.

Regionale historici, hoe degelijk ook, missen veelal de blik vanuit de hoogte, waardoor ze de verhoudingen tussen groot en klein niet goed kunnen inschatten. Verder kunnen zij meestal niet beschikken over de relevante internationale literatuur met betrekking tot de thema's die zij bestuderen. Daarom is het academische werk van Peverelli, juist vanwege zijn bemoeienis met het lokale, voor regionale historici van gewicht. Maar waar hij de *genius loci* (de *aura* van plaatsgebonden fenomenen) niet kent of aanvoelt, bevindt hij zich op glad ijs. Daarmee bedoel ik niet dat Peverelli fout zit, als hij even

vergeet dat de Brabantse hertog na 1632 niets meer met Maastricht van doen had (zie p. 67), dat hij 'Nederlands koningshuis' schrijft waar hij 'Oranje-stadhouders' bedoelt (ibidem) of dat hij spreekt over 'Duitse invloeden in het Maastrichts dialect', terwijl Franquinet eenvoudig schreef dat het Maastrichts dialect zich bevindt op de overgang tussen Nederlands en Duits (p. 327 nt 53), – dat zijn begrijpelijke schrijfslippers in zo'n brede en tegelijk gedetailleerde studie. Ik bedoel dat alleen vertrouwdeheid met de *genius loci* hem ervoor had kunnen behoeden dat hij (p. 69) een carnavalesk gechargeerde voordracht over separatisme in de *Momus Annalen* serieus neemt, of dat hij (p. 192-193) de door Momus in samenwerking met andere sociëteiten georganiseerde historische optocht, die op Sint-Servaasdag maandag 13 mei 1867 en op de daaropvolgende zondag 19 mei gehouden werd, betreft in de groeiende lokale spanningen tussen katholieken en liberalen.

Onthulling van het standbeeld van Jan Pieter Minckelers op 10 juli 1904. Beeldhouwer: Bart van Hove (1850-1914).

Graag attendeer ik de Limburgse lezer nog op enkele vermeldenswaardige zaken uit het boek:

- In de eeuw van de natiestaat bestond bij de erudieten in Maastricht geen nationalistisch eenheidsbesef, dit in tegenstelling tot Brugge en Leeuwarden.
- Op particulier initiatief (mogelijk gestimuleerd door de historische bijdragen van Heylerhoff c.s. in de *Annales* uit de jaren 1820) werd in de Sint-Servaaskerk een door Guillaume Geefs ontworpen beeld van Karel de Grote geplaatst. Het werd op Sint-Servaasdag 13 mei 1845 onthuld. Maar terwijl de Sint-Servaascultus vanaf de jaren 1820 weer ging bloeien, kwam een Maastrichtse Keizer Karel-cultus niet van de grond.
- Het loskomen uit de Duitse Bond in 1867 was de opmaat voor de groei van de Nederlandse cultuur in Limburg, maar ook voor het ontstaan van een eigen Limburgse cultuur. Opvallend is daarbij de actieve participatie van katholieke geestelijken. Er ontstond een dominant conservatief-katholiek zelfbewustzijn, ingebed in het transnationale ultramontanisme; daarnaast ook een groeiend besef van een gedeeld Maas-Rijnlands verleden.
- In 1904 werd op de Markt in Maastricht het beeld van Minckelers onthuld. Een voorbeeld van gelokaliseerd nationalisme, omdat zowel Maastrichtse burgertrots als trots op Minckelers' bijdrage aan de vaderlandse wetenschap onderstreept werden. Jan Pieter Minckelers (1748-1824), uitvinder van het steenkoolgas en de gasverlichting, was hoogleraar in Leuven. In 1789 kwam hij terug naar Maastricht. Vanaf 1798 was hij leraar aan het stadscollege (École Centrale, Collège, Athenaeum). Zijn standbeeld toont hem, minder passend, in priester-toog. Diaken was hij wel, maar als pastor heeft hij nooit gefunctioneerd.

- De vaak betreunde perifere positie van Maastricht kon door de promotores van het opkomend toerisme juist als een bijzondere aantrekkelijkheid gepresenteerd worden.

Met complimenten aan de auteur zien we nieuwsgierig uit naar wat volgen zal.

Lou Spronck

Over de auteurs

Dr. Monique Dickhaut (1959) studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Zij was bijna vijftintig jaar directeur/conservator van Museum aan het Vrijthof (voorheen Museum Spaans Gouvernement). In die hoedanigheid heeft zij niet alleen de uitbreiding en herinrichting van het museum gerealiseerd maar ook veel onderzoek gedaan naar de kunst(nijverheid) uit Maastricht en omstreken uit de periode 1900-1945. Dat onderzoek resulteerde in diverse tentoonstellingen en publicaties, waaronder de monografie over Henri Jonas, getiteld *Henri Jonas (1878-1944). Zijn muzen en demonen* (2007). In 2019 promoveerde zij bij de Open Universiteit in Heerlen op het proefschrift *Arcadië voorbij. Het Limburgse kunstdebat in de wederopbouwperiode (1945-1965)*.

monique.dickhaut@gmail.com

Prof. dr. Koen Goudriaan (1950) was tot 2015 hoogleraar Geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zijn belangstelling gaat uit naar de religiegeschiedenis van de Nederlanden in de latere Middeleeuwen, en in het bijzonder naar de Moderne Devotie.

goudriaan50@gmail.com

Dr. Régis de la Haye (1945) studeerde theologie in Frankrijk en aan de Universiteit voor Theologie en Pastoraat te Heerlen, en archivistiek aan de Rijks Archiefschool. Van 1970 tot 1979 werkzaam als journalist bij *La Dépêche du Midi*, sinds 1979 in het archiefwezen, van 1980 tot 2010 archivaris bij het Rijkarchief in Maastricht. Promoveerde in 1995 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op het proefschrift *Apogée de Moissac*, en schrijft nog altijd studies over deze abdij. Publiceert verder over regionale geschiedenis en genealogie. Sinds 1998 diaken aan de Basiliek van Onze Lieve Vrouw Tenhemelopneming “Sterre der Zee” te Maastricht. Docent kerkgeschiedenis aan de opleidingen van het bisdom Roermond.

r.delahaye@planet.nl

Dr. Jos Perry (1950) studeerde geschiedenis en filosofie aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen, waar hij van 1975 tot 1981 wetenschappelijk medewerker was. Hij promoveerde aan de Rijksuniversiteit te Groningen op het proefschrift *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (1983). Na een aantal jaren free lance te hebben geweest, was hij van 1994 tot 2016 als onderzoeker verbonden aan de vakgroep Letteren & Kunst aan de Universiteit Maastricht. Hij schreef biografieën van Willem Hubert Vliegen, Victor de Stuers en Theun de Vries, publiceerde samen met Wiel Kusters de bundel *Versteende wouden – mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (1999) en werkte mee aan de *Geschiedenis van de Literatuur in Limburg* (2016).

j.perry@maastrichtuniversity.nl

Dr. Kees Schaapveld (1946) studeerde geneeskunde in Leiden en public health in Antwerpen, en werkte van 1973 tot 2012 in uiteenlopende functies in de gezondheidszorg in binnen- en buitenland. Na een bacheloropleiding geschiedenis aan de Britse Open University en een masteropleiding geschiedenis aan de Radboud Universiteit promoveerde hij in 2017 aan de Universiteit Maastricht op een proefschrift over het Franse departement Nedermaas, de voorloper van de ongedeelde provincie Limburg. Sindsdien doet hij onderzoek naar verschillende aspecten van de Limburgse geschiedenis.

k.schaapveld@wxv.nl.

Prof. dr. Mathieu Segers (1976) is hoogleraar Eigentijdse Europese Geschiedenis en Europese Integratie aan de Universiteit Maastricht. Hij is verbonden aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en lid van de Commissie Europese Integratie van de Adviesraad Internationale Vraagstukken. Als onderzoeker publiceerde hij diverse boeken en wetenschappelijk artikelen over de geschiedenis van de Europese integratie en actuele Europese kwesties in binnen- en buitenland. Segers was als Fulbright-Schuman fellow verbonden aan het Center for European Studies van Harvard University en als senior research fellow aan het Department of Politics & International Relations van de University of Oxford. Sinds 2019 is hij general editor van de *Cambridge History of the European Union* die in 2022 zal verschijnen bij Cambridge University Press. In 2013 won Segers voor zijn boek *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden* de prijs voor het beste politieke boek. Onlangs verscheen een geactualiseerde herdruk van dit boek (2019) en een Engelse vertaling (Amsterdam University Press). Mathieu Segers is columnist van het Financieel Dagblad en De Groene Amsterdammer en geeft regelmatig commentaar op actuele Europese kwesties op radio en TV.

mathieu.segers@maastrichtuniversity.nl

Dr. G.H.A. (Gerard) Venner (1951) studeerde vrije studierichting rechten (hoofdvak: Nederlandse rechtsgeschiedenis) aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 1985 op het proefschrift *De Meinweg*. Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied, circa 1400-1822. Van 1973 tot 2016 was hij chartermeester bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg (voorheen: Rijksarchief in Limburg) en inventariseerde de archieven van onder andere de centrale instellingen van het Overkwartier van Gelder en van het eerste bisdom Roermond. Hij publiceert met name over de (rechts)geschiedenis van Roermond en het Overkwartier van Gelder almede over middeleeuwse zegels.

gvenner1@home.nl

Verslag over 2019 van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

---

¹ Met dank aan allen die mij van de benodigde gegevens hebben voorzien.

Dit verslag werd samengesteld door

drs. Henk J.L.M. Boersma MBA, directeur LGOG¹

Beschermvrouwe

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden

Inleiding

De belangstelling voor geschiedenis, genealogie, archeologie en monumenten, en dan met name die van dicht bij huis en in onze provincie blijft onverminderd groot, getuige de vele tv-programma's die hieraan aandacht schenken en de vele historische items die in dag- en weekbladen worden opgenomen. Met de Maand van de Geschiedenis (oktober), de Week van de Archeologie, het tv-programma *Verborgen Verleden* (genealogie) en bijvoorbeeld de jaarlijkse Molendagen, Kastelendagen, Monumentendagen en wat dies meer aan specifieke onderwerpen zij, wordt ook landelijk aan geschiedenis in de meest brede zin van het woord aandacht geschonken. Wat Limburg betreft is het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) een belangrijke speler in het veld, daartoe mede aangespoord door het in de statuten van de vereniging vastgelegde doel *'Het bevorderen van de gewestelijke geschiedenis en oudheidkunde van Limburg in de meest ruime zin en het bevorderen van de belangstelling voor deze geschiedenis in de samenleving'*.

Het LGOG is zeer actief om dit doel te bereiken, ondanks de beperkte personele capaciteit en beschikbare financiën. Met de ingezette middelen worden echter grote groepen belangstellenden bereikt. Het LGOG is een professionele organisatie die voor de uitoefening van haar taken steunt op een vaste kern van bijna 200 enthousiaste en deskundige vrijwilligers, professionals en liefhebbers, die in Kringen, Secties en Commissies of in persoon voor het LGOG hun tijd en deskundigheid inzetten om de historische kennis van Limburg te onderzoeken, te verbreden en uit te dragen. Zij geven het LGOG (opgericht in 1863) al 156 jaar een gezicht en zorgen voor de continuïteit binnen het Limburgs historische werkveld in al zijn

facetten. Wanneer u dit leest is LGOG reeds haar 157ste jaar van bestaan ingegaan. In 2019 (status per 31 december) nam het aantal leden en ruilrelaties af ten opzichte van het aantal per ultimo 2018: van 2.668 naar 2413. Deze forse afname is met name een gevolg van overlijden en vanwege het gegeven dat wanneer een hoofdlid overlijdt vaak gezinsleden ook hun lidmaatschap beëindigen. Dat is betreurenswaardig en betekent dus in de praktijk dat er twee nieuwe leden geworven dienen te worden om het verlies van één lid teniet te doen. Op dezelfde datum waren er nog 79 personen en instellingen die één of meer aanvullende diensten van het LGOG afnemen zonder lid te zijn van LGOG, de zogenaamde buitenleden. Er is dus werk aan de winkel om het aantal leden op peil te houden en enige groei te verwezenlijken. Een extra inspanning van bestuur en leden is hierbij gewenst. Eerder werd al met succes bijzondere aandacht besteed aan de werving van jeugdleden; dat zijn jongeren tot en met 25 jaar.

Een lijst van personen en instellingen die in 2019 lid zijn geworden van het LGOG is achter dit verslag opgenomen. Leden die 25, 40 of 50 jaar lid zijn van het LGOG ontvangen de daaraan gerelateerde verenigingsspeld. In 2019 werden respectievelijk 36, 18 en 7 spelden uitgereikt aan leden die daarvoor in aanmerking kwamen. Deze attente geste van het bestuur wordt zeer op prijs gesteld.

Ledenvergaderingen en bestuurlijk overleg

Statutair is vastgelegd dat er jaarlijks twee algemene ledenvergaderingen (ALV) en twee vergaderingen van de vertegenwoordigers van Kringen, Secties en Commissies (KSC) gehouden dienen te worden. In 2019 werden de algemene ledenvergaderingen en de KSC-vergaderingen als vanouds bij wijze van proef weer op dezelfde dagen gehouden respectievelijk op 6 april te Weert (i.s.m. Kring Maastricht) en op 28 september te Vaals (i.s.m. Kring Valkenburg

en Heuvelland). De belangrijkste agenda-punten van de ALV betreffen zaken die de instemming van de vergadering behoeven zoals financiën, bestuursverkiezingen en beleids-wijzigingen.

Tijdens de voorjaarsvergadering te Weert kwamen onder meer aan de orde de Jaarrekening over 2018, het door LGOG ingezette transitie-traject, de participatie in de Coöperatie Erfgoed Limburg, de oprichting van de Stichting Limburgse Oorkonden en de voorgenomen activiteiten in het kader van 75 jaar bevrijding. Tijdens deze vergadering werd aan Frans Hermans, Ad Knotter, Peter Korten en Jos Schatorjé de gouden LGOG-draagspeld uitgereikt vanwege hun buitengewone verdiensten voor het erfgoedveld in het algemeen en voor het LGOG in het bijzonder. Er werd afscheid genomen van de bestuursleden Marcel Put (afwezig), Martin van der Weerden (secretaris) en Armand Cremers (voorzitter). Laatstgenoemden werden bedankt voor hun inzet door vicevoorzitter Frank Bouts. Er werd in opvolging voorzien door de verkiezing van Kris Förster en Guus Janssen. Ingrid Buchem werd bij acclamatie herkozen. De vergadering besloot aan de onlangs in functie getreden bisschop van Roermond, mgr. H. Smeets *qualitate qua* het erelidmaatschap aan te bieden. De installatie zal in overleg plaatsvinden. Aansluitend werden de aanwezigen in de gelegenheid gesteld om deel te nemen aan een stadswandeling door het Stationskwartier. De dag werd afgesloten met een gezamenlijke borrel.

Tijdens de najaarsvergadering te Vaals kwamen onder meer aan de orde de moeizame zoektocht naar een nieuwe voorzitter en de begroting voor 2020. Beide zaken baren ernstige zorgen. Van lichtvoetiger aard was de ingebruikname van de nieuwe interactieve ledenadministratie. Via ieders MijnLGOG kunnen de leden voortaan hun NAW-gegevens van huis uit zelfstandig beheren. Gelijktijdig werd besloten om het ver-

sturen van convocaten per post, sedert 1863 in zwang, per 1 januari 2020 te beëindigen. De voortgang van enige meerjarige projecten (nieuwe versie Canon van Limburg, Limburgs Oorkondenboek) werd besproken. Aansluitend was er gelegenheid om deel te nemen aan een historische wandeling door Vaals. Onder de inmiddels gebruikelijke borrel werd nagepraat.

De KSC-vergaderingen zijn voornamelijk bedoeld ter nadere afstemming, beleidsvoorbereiding en overleg tussen het genootschapsbestuur en de KSC-leden.

Kringen, secties en commissies hebben hun eigen overlegorganen om af te stemmen, plannen te maken en aan beleid invulling te geven, dan wel voorstellen daartoe te ontwikkelen. In het algemeen vergaderen ze 6 tot 10 keer per jaar.

Het genootschapsbestuur vergaderde op 24 januari, 14 maart, 6 juni, 4 juli, 16 augustus, 12 september en 21 november, steeds in Roermond (Hotel-Café Willems). De vergaderingen werden voorbereid door het dagelijks bestuur.

Het dagelijks bestuur kwam in vergadering bijeen op 16 januari, 12 maart, 30 april, 21 mei, 18 juni, 16 augustus, 6 november en 9 december, alternerend te Maastricht en Roermond, met uitzondering van twee laatste vergaderingen van het verslagjaar die te kasteel Limbricht plaatsvonden. Daarnaast werd veelvuldig telefonisch en per e-mail overlegd om tot (voorbereidende) besluitvorming te komen.

Keuzestress

LGOG staat ieder jaar garant voor de organisatie van een groot aantal activiteiten om het in de statuten van de vereniging vastgelegde doel te bereiken. Een imposante reeks van activiteiten laat dat zien: de maandelijkse lezingen, de bijzondere lezingen, excursies, de meerdaagse studiereizen (in 2019 naar Engeland), de cursussen, symposia en studiedagen, de uitgave van de kwartaalbladen *De Maasgouw* (de 138^e jaar-

gang) en het *Limburgs tijdschrift voor Genealogie* (47^e jaargang), de 154^e editie van het Jaarboek, *De Publications* en wat dies meer zij, waaronder een enkel nummer van *Archeologie in Limburg*. Er is welhaast geen enkel onderwerp van de geschiedenis van Limburg dat niet op enigerlei wijze aan de orde is gekomen; vele historische plaatsen en bezienswaardigheden werden bezocht. De belangstelling en deelname was over het algemeen groot en varieerde naar gelang het onderwerp. De precieze aantallen deelnemers en belangstellenden zijn steeds tussen haakjes achter de betreffende activiteiten (zie hierna voor de details) aangegeven. Om het aantal belangstellenden te verhogen werd veelvuldig samengewerkt met lokale heemkundeverenigingen en werden grensoverschrijdende samenwerkingsverbanden aangegaan en de onderlinge banden versterkt. Vaak werden de excursies georganiseerd als vervolg op een lezing of ingegeven door de actualiteit (bijzondere tentoonstelling of herdenkingsbijeenkomst). Reisdoelen waren zowel in Limburg, overig Nederland, België en Duitsland gesitueerd. De beperkende factor ten aanzien van het aantal deelnemers was veelal de maximumcapaciteit van de beschikbare touringcar.

Zonder de inzet van de talloze vrijwilligers die binnen en voor LGOG actief zijn was het niet mogelijk geweest dit ruime aanbod van activiteiten te verwezenlijken. Dat is zowel de kracht als de zwakte van LGOG.

Transitietraject Limburg breed

Het transitietraject voor de erfgoedsector in Limburg beoogt onder meer het vergroten van de zichtbaarheid van de erfgoedsector, het verbeteren van de onderlinge samenwerking en het vergroten van het publieksbereik. Om daaraan provincie breed invulling te geven werd in 2018 door een aantal Limburgse erfgoedinstellingen, waaronder het LGOG, de Coöperatie Erfgoed Limburg (CEL) opgericht. De coöperatie heeft een publieksgerichte functie en stelt zich

ten doel 'in de stoffelijke behoeften van haar leden te voorzien, door hen te ondersteunen bij hun gezamenlijke werkzaamheden op het gebied van Limburgs erfgoed, waarbij samenwerking een middel is om belangenbehartiging, belangstelling, kennis(overdracht), gebruik, waardering en behoud van erfgoed te vergroten of te versterken'. In principe kan iedere erfgoedinstelling lid worden van de CEL. De activiteiten van de CEL kunnen gevolgd worden via de website www.limburgerfgoed.nl. Tijdens de jaarlijkse ledenvergadering bespreken de aangesloten instellingen de voortgang van projecten en kunnen ideeën worden uitgewisseld voor nieuwe projecten.

Binnen de CEL zijn werkgroepen actief die een bepaald thema nader uitwerken. Inmiddels zijn er vijf werkgroepen: Publieksbereik, Servicepunt, Verhalenwebsite, Monumenten, landschap, archeologie en Erfgoedzorg. De adviescommissie Limburgs Digitaal Erfgoed adviseert de CEL met betrekking tot het uniformeren van de inrichting van de erfgoeddigitalisering. Zij legt haar bevindingen vast in adviesbrieven waarvan er ieder jaar minimaal één wordt uitgegeven. De Werkgroep Erfgoedzorg wordt bemenst door de leden van het bestuur van de CEL. De directeur van het LGOG maakt daar deel van uit. Het belangrijkste project dat in 2019 in uitvoering was wordt geschaard onder de noemer LimburgCollectie. Het project beoogt het beheer, ontsluiten (digitaliseren) en collectioneren van Limburgensen (i.e. Limburgensia) vorm te geven. In al de genoemde werkgroepen hebben leden van LGOG zitting.

In het verslagjaar werd in CEL-verband invulling gegeven aan de organisatie van activiteiten in het kader van de Maand van de Geschiedenis (oktober) en het maandelijks Erfgoedweekend (tweede volle weekend van de maand, met uitzondering van juli en augustus. Beide activiteiten zijn zeer succesvol.

In samenspraak met de Provincie zal bezien worden hoe CEL in het algemeen en LGOG in het bijzonder mede invulling kan geven het provinciale erfgoedbeleid, met respect voor de bestaande afspraken, rekening houdend met het unieke karakter van het LGOG: een professionele organisatie die voor de uitoefening van haar taken steunt op een groot aantal vrijwilligers en die ondersteund wordt door een kleine administratieve eenheid (Bureau).

Binnen LGOG werden drie actielijnen uitgezet om aan de transitie invulling te geven. Het betreft de reorganisatie van het Bureau van LGOG, de verbetering van de bestuurlijke organisatie en het formuleren van de strategische koers (zie hierna).

Transitietraject LGOG

De zeer beperkte bezetting van het bureau van LGOG baart sinds jaar en dag ernstig zorgen. Er is een traject voorzien dat moet helpen om de kwetsbaarheid te verkleinen en de slagvaardigheid te vergroten. Enerzijds willen we dit bereiken door verschuiving van taken van de medewerkers van het bureau naar de leden van het (dagelijks)bestuur en anderzijds door de inzet van moderne hulpmiddelen om de werkzaamheden te verlichten en te vereenvoudigen. Ook zal opnieuw bezien worden welke werkzaamheden daadwerkelijk door het bureau uitgevoerd dienen te worden. Het gaat hier nadrukkelijk om een groeimodel waarin op termijn ook steeds meer taken door (bestuurs) leden verricht zullen worden, waarbij meer met bestuursportefeuilles gewerkt zal gaan worden om de werklast te verdelen.

Als eerste stap in dit proces werd een nieuwe ledenadministratie aangeschaft en in gebruik genomen. De leden kunnen nu zelf hun NAW-gegevens onderhouden via hun individuele MijnLGOG. Ook is er in voorzien dat de contributiebetalingen via een betaallink rechtstreeks geboekt kunnen worden in de financiële administratie. De nieuwe ledenadministratie biedt

de mogelijkheid tot het inrichten van portalen waarin besturen hun vergaderstukken digitaal kunnen opslaan en inzien. Er zijn inmiddels twee portalen actief, die voor het dagelijks bestuur en die voor het hoofdbestuur. Op termijn wordt ernaar gestreefd dat ook kringen, secties en commissies hier gebruik van kunnen gaan maken.

Het is de bedoeling dat in de toekomst (uiterlijk over 4 jaar) de werkzaamheden van het bureau door drie personen worden verricht, ieder met een aanstelling van 28 uur per week (4 dagen van 7 uur) van wie één persoon als aanspreekpunt zal dienen.

Zoals hiervoor reeds aangegeven is een aantal zaken doorgevoerd die het mogelijk maken beter en efficiënter te vergaderen. Op termijn kan bezien worden of een andere organisatiestructuur nog tot verbeteringen kan leiden in de werkwijze van LGOG. Dat is sterk afhankelijk van de strategische koers die LGOG voorstaat. Hierin is een belangrijke rol weggelegd voor de aan te trekken nieuwe voorzitter. Om te komen tot een (nieuwe) strategie voor het LGOG werden oriënterende gesprekken gevoerd met diverse toonaangevende personen uit de Limburgse erfgoedwereld. In vervolgsessies werden de eerste contouren geschetst die richting gevend kunnen zijn:

- (1) LGOG wil zowel een rol spelen voor de amateur/liefhebber van de Limburgse geschiedenis in den brede, als ook de professional bedienen en een forum bieden en
- (2) LGOG wil zich nadrukkelijk gaan profileren als de moedervereniging van het historisch werkveld in Limburg. Hoe dat gestalte dient te krijgen is nader onderwerp van gesprek.

Besturen van kringen, secties, commissies en de leden zullen uiteraard nadrukkelijk betrokken worden bij het bepalen van de (nieuwe) strategie.

Gebruik sociale media

Een direct gevolg van de beoogde transitie op het bureau is de inzet van sociale media, waarvan de reeds eerder zeer succesvol ingevoerde tweewekelijkse Nieuwsbrief er één is.

Inmiddels ontvangen meer dan 2.000 personen deze nieuwsbrief. LGOG is sinds 2016 actief op sociale media. Het begon met een enkele groepspagina op LinkedIn (66 deelnemers) en 3 Facebookpagina's. Inmiddels hebben alle kringen en secties en een enkele commissie ieder hun Facebookpagina. Het gebruik daarvan wordt gestimuleerd. Door het bureau worden aan de respectievelijke besturen instructies gegeven hoe Facebook kan worden ingezet om activiteiten te promoten en informatie te delen. De hoofdpagina van LGOG is uitgebreid met een fictieve persoonlijke pagina van mede-oprichter en eerste voorzitter J.J. Habets. Hieraan zijn alle 'zakelijke' pagina's gekoppeld. Het aantal leden van LGOG dat actief is op sociale media is groeiende. Vanaf 2016 steeg het aantal volgers op Facebook en op LinkedIn van 467 in 2016, tot 2140 in 2018 tot meer dan 2.500 per eind 2019. Er werden voorbereidingen getroffen om ook een LGOG Podcast in te richten en op termijn lezingen te gaan *livestreamen*.

Digitalisering collecties

De diverse collecties van LGOG zijn sinds jaar en dag in langdurige bruikleen gegeven aan het Bonnefanten (kunsthistorische collectie), het Limburgs Museum (historische collectie), het Historisch Centrum Limburg (kaarten en prenten) en Centre Céramique (boeken en tijdschriften, munten en penningen, archeologica). Op het bureau van LGOG wordt de Limburgse Iconografie Collectie bewaard. Een verzameling zwart-wit foto's (en negatieven) van met name schilderijen van vooraanstaande personen uit de geschiedenis van Limburg. Op de website van LGOG is een lijst opgenomen met de namen van de personen die in de collectie vertegenwoordigd zijn. In samenwerking met het HCL is een begin gemaakt met het digitali-

seren van de ruim 2.000 afbeeldingen. Sinds hiervan melding werd gemaakt in de LGOG Nieuwsbrief kreeg LGOG een aantal aanbiedingen ter aanvulling van de collectie.

In het verslagjaar werden de inhoudsopgaves van alle uitgaven van het *Jaarboek (De Publications)* en van *De Maasgouw* op de website geplaatst. Eerder werd *Archeologie in Limburg* al in zijn geheel gedigitaliseerd en toegankelijk gemaakt via de website van LGOG. Zodra de mogelijkheden dat toelaten worden zowel het *Jaarboek* als *De Maasgouw* geheel gedigitaliseerd toegankelijk gemaakt.

Stichting Limburgs Oorkonden

Op 28 februari 2019 werd de Stichting Limburgse Oorkonden opgericht. De activiteiten van de Stichting zijn in eerste instantie gericht op het verwezenlijken van de ontsluiting van de oudste Limburgs Oorkonden. Het betreft ca. 400 oorkonden van voor 1300. De Stichting zal zich inspannen om fondsen te werven om haar doelstellingen te kunnen verwezenlijken. De fondsenwerving richt zich op drie doelgroepen: gemeentelijke en provinciale overheden en daaraan gelieerde instellingen; cultuurfondsen en bedrijven en particulieren.

75 Jaar Bevrijding

Het kan niemand ontgaan zijn dat er een immens aanbod van activiteiten op de agenda stond (en staat) om het feit te gedenken dat het in 2019 75 jaar geleden was dat delen van Zuid-Limburg (Midden- en Noord-Limburg, en aansluitend de rest van Nederland volgden vaak pas veel later) het eerst werden bevrijd na ruim 4 jaar bezet te zijn geweest door Duitsland. In de aanloop hiernaar toe werden nog weer nieuwe herdenkingsmonumenten opgericht, nam het aantal slachtoffers nog steeds toe (derde en vierde generatieslachtoffers) en bleef het moeilijk voor deze of gene om excuses aan te bieden voor aangedaan leed.

Mijlpaal voor het begin van de festiviteiten was

12 september. Op die dag precies 75 jaar geleden (1944) betraden de eerste bevrijders Nederlands grondgebied. Allengs ontspon zich later een discussie waar dat had plaats gevonden en wie zich nu eigenlijk het eerst bevrijd mocht noemen. Na een vele jaren durende polemiek werd dan toch maar de eer gegeven aan Mesch. Als *kerkdorp* van Eijsden weliswaar, maar toch. Zo kon Noorbeek dan weer de eer opstrijken de eerst bevrijde *gemeente* te zijn, en Maastricht de eerst bevrijde *stad*. Enzovoort. Vanaf september 2019 en dan zo voort, tot zeker in mei 2020, rolden en rollen de bevrijdingsfestiviteiten succesievelijk over de provincie en het land, als ware het een herhaalde bevrijdingsgolf. 5 mei 1945, de dag waarop Duitsland capituleerde, wordt als datum gehanteerd waarop Nederland als geheel bevrijd zou zijn. Dat de mensen van Den Haag, de Texelaren en de bewoners van de Friese Waddeneilanden pas enige dagen later of zelfs pas in juni de vrijheid mochten smaken doet daar niets aan af.

Welhaast iedere heemkundevereniging, historische vereniging, (streek)museum, archief, bibliotheek, gemeente, provincie (75 jaar bevrijding Limburg; www.75jaarbevrijdinglimburg.nl) en rijksoverheid, wilde 75 jaar na dato, ronde getallen spreken nu eenmaal zeer aan, nog één keer flink uitpakken om dat glorieuze moment te pakken. Uiteraard ging ook LGOG hierin mee. Logisch ook, omdat het aantal in leven zijnde bevrijders nog maar op een enkele hand is te tellen en het aantal mensen dat de bevrijding bewust heeft meegemaakt eveneens snel afneemt. Uiteraard moesten die verhalen nog één keer worden verteld, opgetekend en doorgegeven, zodat ze niet vergeten worden. Dat zijn dan de verhalen van nú over toen. De verhalen die destijds zijn vastgelegd door officiële instanties, door particulieren in dagboeken, de kronieken van kloosters, de parochie memorialen die door pastoors werden bijgehouden, de logboeken van de strijdende legers, kunnen daar tegenover worden gezet. Beide waarheden vullen elkaar aan. Zowel op provinciaal niveau

(RHCL: Het project Oorlogsbronnen Limburg WO2; www.rhcl.nl) als op landelijk niveau (Netwerk Oorlogsbronnen; www.oorlogsbronnen.nl) worden al deze gegevens verzameld en via websites voor iedere belangstellende toegankelijk gemaakt. Door het intikken van trefwoorden betreffende het in onderzoek genomen onderwerp, plaats of persoon kunnen op onvermoede plaatsen gegevens ter beschikking komen die anders onbekend zouden blijven. Soms werpen ze zelfs een geheel andere kijk op de geschiedenis.

Door de Provincie Limburg werd grootst uitgepakt om 75 jaar bevrijding te vieren, onder meer door het beschikbaar stellen van subsidies om herdenkingsinitiatieven te ondersteunen en mogelijk te maken. Op initiatief van het bestuur van kring Venlo heeft het LGOG in het najaar van 2018 daartoe ook een project ingediend. Het project bestaat uit twee delen: het inrichten van een fototentoonstelling in de openbare ruimte en een interviewproject door kinderen van middelbare scholen met hoogbejaarde ooggetuigen. Het project werd goedgekeurd en een financiële bijdrage in het vooruitzicht gesteld. De kringen Parkstad (interviews) en Venlo (beide aspecten) hebben dit in hun kring vormgegeven (zie hierna).

Bram Van Hofstraeten nieuwe bijzonder hoogleraar

De bijzondere Leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse Territoria bij de Universiteit Maastricht (UM) werd sedert 1 juni 1998 bekleed door prof. dr. A.M.J.A. (Louis) Berkvens. Wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd legde hij zijn functie per 19 juli 2018 neer. Hij werd opgevolgd door dr. Bram Van Hofstraeten. Bram is de derde hoogleraar die invulling geeft aan deze LGOG-leerstoel (0,2 fte). Hij werd benoemd per 15 juni 2018 voor een periode van 5 jaar met mogelijkheid tot herbenoeming. Op 29 november 2019 aanvaardde hij het ambt met het uitspreken van

een rede in de Aula van de Universiteit Maastricht met als titel “Arme Vrouwe Justitia: eerst de blinddoek, vervolgens de grijze staar”. Hij is als universitair hoofddocent en rechtshistoricus verbonden aan de afdeling Grondslagen en Methoden van het Recht van de Rechtenfaculteit van de UM.

Genootschapsbestuur

Bestuursmutaties

De samenstelling van het genootschapsbestuur onderging in 2019 aanzienlijke wijzigingen. Er werd afscheid genomen van drs. A.M.J. (Armand) Cremers (voorzitter), drs. M.W. (Martin) van der Weerden (secretaris) en van drs. M.J.M. (Marcel) Put. Geheel onverwacht overleed op 1 november 2019 te Roermond drs. R.F.M.H. (René) Imkamp (penningmeester).

Samenstelling van het genootschapsbestuur per 31-12-2019

Voorzitter (vacant), mr. F.L.M. (Frank) Bouts, vicevoorzitter, drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, secretaris, drs. J.H.H. (Jos) Peeters, penningmeester, mw. I.J.J.G. (Ingrid) Buchem-Hermans, dr. M.G.M. (Maurice) Heemels, mr. W.H.G.A. (Wil) Filott MPE, drs. K. (Kris) Förster, mr. dr. Th. J. (Jacques) van Rensch, adviseur, en drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, directeur LGOG q.q. adviseur.

Ereleden en overig eerbetoon

Ereleden per 31-12-2019

Dr. J. Kremers (1978), A.F. Henrar (1990), drs. J.H.M. Wieland (1991), mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (1994), mgr. F.J.M. Wiertz (1994), dr. H.J.C.G. Vandermeulen (1995), prof. mr. A. Fl. Gehlen (1998), drs. B.G.J.C. Fasol (1999), mw. H. Houben-Bertrand (2001), L.J.P.M. Frissen (2009), drs. Th.J.F.M. Bovens (2012), drs. C.J.J.S. Majoor (2015), H. Reynders (2017), prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (2018) en Commission Royale d’Histoire, Brussel (1934).

Houders van de Habetspenning (leden van het LGOG)

Dr. J. Venner (2001), drs. J.W.M. Schatorjé (2004), dr. G.H.A. Venner (2010), de redactie van *Limburg. Een geschiedenis* (2015) en de redactie van *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2017).

Houders van de zilveren LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

Drs. B.G.J.C. Fasol (1999), W.S. van Dinter (2004), drs. P.J.A. van Meegeren (2004), mw. drs. L. Wiggers (2008), M.P.J. van den Brand (2009), mr. dr. Th. J. van Rensch (2009), M.J. Goedmakers (2010), P.A. Linssen (2010), drs. W.J. Moorman (2010), J.H. Strijkers (2011), dr. A.P.J. Jacobs (2013), drs. J.M.P. Ewalds (2013) en H. Huijs (2014).

Houders van de gouden LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

Door het genootschapsbestuur werd een nieuw ereteken ingevoerd: de gouden LGOG-draagspeld. In 2019 werd de gouden LGOG-draagspeld toegekend aan: drs. Frans Hermans, prof. dr. Ad Knotter, Peter Korten en drs. Jos Schatorjé.

Bureau LGOG

Bezetting gedurende 2019

- Drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, directeur (40 uur)
- Mw. G.H.J.M. (Gaby) Verhulst-Willems, administratief medewerkster (27 uur)
- Mw. drs. H.H.J.M. (Kelly) Krijntjes, historisch/erfgoed consulent (28 uur)
- Mw. drs. J. (Justine) Camps, historisch/erfgoed consulent (per 26 augustus; 28 uur)

Het bureau had in het verslagjaar te kampen met ernstig en langdurig ziekteverzuim van een van de medewerkers. Dit kon gedeeltelijk worden opgevangen door het aantrekken van een tweede consulent.

Vrijwilligers

Voor de verzending van onder meer *De Maasgouw*, *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* en het *Jaarboek* (Publications) kon weer een beroep worden gedaan op een aantal vrijwilligers. Het betreft: J.M.G. Narinx (1990), N.J.G. Bollen (2001), mw. A.C. Stallinga (2001), A.M.J. Brorens (2013), W.L.H. Philippens (2013), L. Vonhögen (2014), J.M.E. Mans (2016), mw. E.T.A. Peerboom-van der Meer (2016) en A.P.J. Jacobs (2019).

Het Bureau van het LGOG is het hart en het geheugen van de vereniging. De medewerkers ondersteunen het genootschapsbestuur en het dagelijks bestuur bij de uitoefening van hun taken, het voorbereiden van ledenvergaderingen, KSC-vergaderingen en andere bijeenkomsten, zoals dat ook aan de orde is bij tal van andere zaken: het onderhouden van de ledenadministratie, het voeren van de financiële administratie, archiefbeheer, de verzending van convocaten en publicaties van de verschillende gremia, het samenstellen en versturen van de LGOG-Nieuwsbrief, het onderhouden van sociale media en de website, PR-zaken, het onderhouden van de boeken- en tijdschriftenvoorraden en het verzorgen van bestellingen, eerste aanspreekpunt buitenwacht en vraagbaak op historisch, archeologisch en genealogisch gebied, het verzorgen van de reisadministratie, de kamerindeling en de financiële afwikkeling van de meerdaagse studiereizen, het verlenen van hand-en-spandiensten bij bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld bij de organisatie van symposia en de Habetslezing.

Kringen

Kring De Westelijke Mijnstreek

Bestuursmutaties

Teruggetreden: Cor Baltis (ledenvergadering 18 mei 2019) en Godelieve Boselie (december 2019).

Bestuursamenstelling per 31-12-2019

Rob Pernot, voorzitter, Helmi van Bergen, secretaris, Paul Mennens, penningmeester, Jac Lemmens en Patrick Brouwers. Aspirant bestuurslid: Egbert Buchem.

Leden

De kring telde 226 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 252).

Externe contacten

De kring heeft zoals gebruikelijk deelgenomen aan de bijeenkomsten van de Federatie Historie Sittard-Geleen-Born en de Vereniging Heemkunde Zonder Grenzen. Daarnaast werden enkele activiteiten georganiseerd in samenwerking met de Pater Sangerskring in Maaseik en de Heimatverein Selfkant. Samen met Kring Parkstad werden enkele excursies georganiseerd. De kring ontving ook dit jaar een subsidie van de gemeente Sittard-Geleen en een sponsorbijdrage van Laudy Bouw en Ontwikkeling.

Activiteiten

- **14 februari** Lezing Eric Lemmens over *Limburg niet bij Duitsland en België*
- **21 maart** Lezing Maurice Heemels over *Begraafcultuur in Limburg*
- **25 april** Lezing Jos Meuwissen over *Limburgse Muziekgeschiedenis*
- **26 april** Dagexcursie naar Cuyk en het St. Agathaklooster i.s.m. Kring Parkstad
- **16 mei** Ledenvergadering met aansluitend lezing Truus Rokks over *Historische tijdrekenkunde*

- **18 juni** Lezing Martin van der Weerden over *De Mijnwerkersstaking* i.s.m. Heemkundevereniging Geleen
- **22&23 juni** Tweedaagse excursie naar de Westhoek i.s.m. Kring Parkstad
- **24 augustus** Dagexcursie naar Tongeren i.s.m. Kring Parkstad
- **26 september** Lezing Funs Patelksi over *Limburgse verwantschappen*
- **24 oktober** Herdenking 75 jaren bevrijding Zuid-Limburg is samenwerking met Sittards verleden, De Domijnen en HV Nieuwstadt
- **26 oktober** Dagexcursie naar Mijweg Vlodrop i.s.m. Kring Parkstad
- **21 november** Lezing Fred Humblé over *Alphons Boosten* i.s.m. Sittards Verleden
- **19 december** Lezing Johan Oosterman over *Maria van Gelre*

Cursus

Cursus Latijn in 4 bijeenkomsten op 20 en 27 februari en op 13 en 20 maart door Guus Janssen.

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Bestuursmutaties

Tijdens de ledenvergadering is R.J.P.M. (René) Vroomen statutair afgetreden.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2019

Mr. H.J.J.M. (Hein) van der Bruggen, voorzitter, Peter Meeuws, secretaris, drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers, penningmeester, mr. M.M.G.M. (Marcel) Richter, Wim Hendriks en Vincent Freriks.

Leden

De kring telde 171 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 196).

Activiteiten

- **4 februari** Lezing Don Verstegen over *Armoede in Roermond in de 19^e eeuw* (± 90)
- **11 maart** Lezing Hein van der Bruggen over *Louis Raemaekers* (± 50)
- **1 april** Ledenvergadering met aansluitend lezing Guus Janssen over *De adellijke familie van Vlodrop en het geestelijk klimaat in het Maasdal* (45)
- **6 mei** Lezing Barbara Beckers over 'Toenging het op mars'. *De herinneringscultuur van de Tocht van de 3000* (90)
- **2 september** Lezing Vincent Freriks over *Ijzeren Rijn, schakel tussen Oost en West* (75)
- **7 oktober** Lezing Paul van der Steen (in het kader van de Maand van de Geschiedenis) over zijn boek *De ongehoorde helft - De eerste vrouwelijke bestuurders van Nederland* (48)
- **4 november** Lezing Johan Oosterman *Literatuur in onze regio in late Middeleeuwen* (40).

Alle lezingen vonden plaats in het Cuyperhuis te Roermond.

Historische Kring Land van Valkenburg en Heuvelland

Bestuursmutaties

Teruggetreden tijdens de ledenvergadering van 28 maart 2019: Herbert Kuijpers, tot dan voorzitter. Toegetreden: dr. Kees Schaapveld.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2019

Voorzitter (vacant), drs. E.J.C.G. (Emile) Thewissen, secretaris, S.H.J. (Simon) Wolfs, penningmeester, ir. G.S.J.A. (Giel) Xhonneux, dr. K. (Kees) Schaapveld en C.J.L. (Constant) De Maeijer, adviseur.

Leden

De kring telde 101 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 116).

Activiteiten

- **24 januari** Lezing prof. dr. Andreas Schaub over *Archeologische vondsten in Aken* (i.s.m. Heemkundekring Sankt Tolbert) (60)
- **12 februari** Lezing dr. Lambert Jacobs over *Charles Roemers (1748-1838)* (i.s.m. Heemkundevereniging Houthem) (30)
- **16 maart** Jaarlijkse contactdag met de heemkundeverenigingen in gemeenschapshuis Wilder Tref in Wahlwiller. Stichting Heemkunde Wahlwiller was gastheer van Kring Parkstad en Kring Valkenburg en Heuvelland. Het thema was *Wijnbouw*
- **28 maart** Ledenvergadering met aansluitend lezing lic. François van Gehuchten over *De Bokkenrijders in het Land van Valkenburg* (15)
- **2 april** Lezing pastoor Frans Crutzen over *Onderwijs in Wylre vanaf de 16^e tot en met de 19^e Eeuw* (i.s.m. Heemkundevereniging Wielder) (50)
- **11 april** Lezing Dr. Tom Buitendorp over *Caesar in de Lage Landen* (i.s.m. Heemkundevereniging Klimmen) (50)
- **13 mei** Lezing drs. Jacquo Silvertant over *Blitzkrieg in Zuid-Limburg* (i.s.m. Heemkundevereniging Schimmert) (50)
- **11 juni** Lezing dr. Kees Schaapveld over *Spanningen in Limburg door hardnekkige Franse wetgeving* (i.s.m. Heemkundevereniging Galopia) (45)
- **15 augustus** Lezing Hub Stohr over *Sint Truiden* (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul) (40)
- **25 augustus** Excursie naar Sint Truiden o.l.v. Hub Stohr (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul) (54)
- **17 september** Lezing drs. Sander Wassink over *Plundertochten van Maarten van Rossum in het Land van Valkenburg* (30)
- **1 oktober** Lezing H. Schetters over *De evacuatie van Kerkrade op 25 september 1944* (i.s.m. Heemkundekring Sankt Tolbert) (80).

- **12 november** Gezamenlijke bijeenkomst met Veldeke Krink Vallekeberg en IVN Valkenburg in hotel Monopole te Valkenburg. Dr. Herman van Rens hield een lezing over *De Jodenvervolging in de provincie Limburg* (55)

Externe contacten

De prettige samenwerking met de lokale heemkundeverenigingen zorgde er ook dit jaar voor dat de financiële toestand een gunstig verloop kende. Verschillende lezingen werden samen met heemkundeverenigingen georganiseerd.

Kring Maas en Niers

Bestuursmutaties

Toegetreden: mw. L. Smits.

Bestuursamenstelling per 31-12-2019

Mw. M.H.A. (Mayke) Lam-Jetten, (interim) voorzitter, tevens secretaris, E. (Et) Rijniers, penningmeester, mw. C. (Carina) Gotink en mw. L. Smits.

Leden

De kring telde 81 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 100).

Activiteiten

- **24 januari** Lezing drs. Herman Jan van Cuijk over *Graaf Johan Baptist 'De dolle Graaf'* (34)
- **7 maart** Ledenvergadering (23) en aansluitend vervangende lezing door Jan Nellisen over *De ecologie van de Maas* (34)
- **18 april** Lezing dr. Eric Lemmens over *Limburg lid van de Duitse Bond* (27)
- **6 juni** Lezing Vincent Freriks over *NBDS n.a.v. de oprichting 150 jaar geleden* (37)
- **22 juni** Excursie naar Jachtslot Mook (33)
- **7 september** Historische wandeling in Nijmegen (25)

- **9 oktober** Lezing Joop Hendrix over *Vliegtuigcrashes in Noord-Limburg tijdens WOII* i.s.m. Bibliotheek Bergen
- **21 november** Lezing Willem Kuppens over *Sprekend landschap* (58)

Kring Maastricht

Bestuursmutaties

Kris Förster trad, na een verlenging van zijn bestuurslidmaatschap met ruim een half jaar, op 11 november 2019 af.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2019

Mw. drs. L. (Lita) Wiggers, voorzitter, mw. dr. M.F.A. (Monique) Dickhaut, vicevoorzitter en penningmeester, dr. E.W.G. (Eric) Lemmens, secretaris, drs. K. (Kris) Förster (tot 11 november 2019), dr. A.P.M. (Fred) Cammaert, mw. mr. L.T.M. (Lucy) Willems en mw. dr. A. (Annie) Klijn.

Leden

De kring telde 596 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 628).

Activiteiten

- **7 januari** Nieuwjaarsborrel gevolgd door lezing drs. Fred Ashmann over *Orde en Verwarring; de keizerlijke blik op het einde der tijden, gerepresenteerd in het 12de-eeuwse koor van de Sint Servaasbasiliek* (105)
- **4 februari** Lezing drs. Monique Dickhaut over *Arcadië voorbij. Kunst en kunstdebat in een veranderend Limburg (1945 – 1965)* (94)
- **11 maart** Lezing dr. Willibrord Rutten over *“Doezend krenkdes, ein gezondheid”. Waaraan ging men vroeger dood?* (60)
- **30 maart** Excursie ‘Op bezoek bij de bureu’ naar Meerssen met een rondwandeling en bezoek aan de Basiliek (15)
- **1 april** Ledenvergadering gevolgd door lezing dr. Liesbeth Vonhögen over *Nu alles voorbij is, begint wat voorbij is opnieuw* (50)

- **18 september** Start van de serie filmvertoningen ‘Eindelijk vrij’ (i.s.m. Lumière Cinema)
- **14 oktober** Lezing Paul van der Steen over *De ongehoorde helft. De eerste vrouwen op het politieke pluche* (45)
- **11 november** Lezing Arie-Jan van Hees over *Operation Linnet II* (44)
- **2 december** Lezing prof. dr. Huub Spoormans over *Honderd jaar politiek in Limburg; katholieke dominantie, lokalisme en verzuiling* (48)

Project Ken je stad

Het educatieproject *Ken je stad* kende in 2019 een bescheiden vervolg, dat mogelijk werd gemaakt door de financiële steun van de gemeente Maastricht en het Prins Bernhard Cultuurfonds Limburg. Opnieuw werden diverse groepen leerlingen van het United World College Maastricht (soms letterlijk) meegenomen op een reis door de geschiedenis van Maastricht. Het doel, de bewustwording van de geschiedenis en het culturele erfgoed in de stad en hun eigen leefomgeving, werd daarmee ruimschoots bereikt. *Ken je stad* zou een structurele financiële basis nodig hebben en verdienen om de kennis van en ervaring met de geschiedenis en het culturele erfgoed van de eigen stad te kunnen verankeren in het gehele onderwijstraject.

Filmproject Eindelijk vrij

In Cinema Lumière heeft twaalf keer een vertoning van de film *Eindelijk vrij* plaatsgevonden over de bevrijding en de eerste dagen na de bevrijding van Maastricht in september 1944. Deze film, ontstaan dankzij samenwerking tussen LGOG kring Maastricht en Cinema Lumière en met medewerking van het RHCL, het Limburgs Museum en L1 TV, is uit bekend en nieuw materiaal samengesteld door bestuurslid dr. Fred Cammaert. Ook lichtte Cammaert de film voorafgaand aan elke vertoning toe. Dankzij sterk verbeterde digitaliseringstechnieken was het na 75 jaar mogelijk de bevrijding te (her)beleven op bioscoopformaat.

De Kring Maastricht werd ook in 2019 weer gesponsord door Team Notarissen. Dankzij de vele vrijwilligers die ook dit jaar weer de *Publications* rondbrachten naar de leden, werd het beschikbare budget van de kring substantieel vergroot. Zonder de sponsoring en de inzet van de belangeloze inzet van de vrijwilligers zou de begroting van de kring Maastricht onder grote druk staan.

De lezingen werden van januari tot en met april gehouden in Stayokay te Maastricht. Als gevolg van de verbouwing van Stayokay heeft de kring voor de lezingen van oktober tot en met december moeten uitwijken naar de Jan van Eyck Academie in Maastricht. Door het late tijdstip waarop deze nieuwe locatie kon worden geboekt, is noodgedwongen tweemaal (oktober en november) afgeweken van de vaste eerste maandag van de maand.

Kring Parkstad Limburg

Bestuursmutaties

Afgetreden: mevr. ing. E.T.A. Peerboom-van der Meer. Toegetreden: mevr. drs. J.J.G. Martens en T. Hanssen

Bestuurssamenstelling per 31-12-2019

Drs. M.W. van der Weerden, voorzitter, mevr. drs. J.J.G. Martens, secretaris, mevr. M.J. van der Weerden, penningmeester, dr. A.P.J. Jacobs, B. Dackus, mw. P. Hamers en T. Hanssen.

Leden

De kring telde 233 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 258).

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Het jaarprogramma werd bij leden en derden bekendgemaakt door middel van de website, boekenleggers, kranten en magazines, sociale media en mond-op-mond reclame. Bestuursleden waren in het verslagjaar aanwezig bij een

aantal studie- en contactdagen, symposia en openingen van tentoonstellingen.

Activiteiten

- **21 januari** Lezing Jan Smeets over *50 jaar Pinkpop* (60)
- **25 februari** Lezing Guy de Munck over *De Basiliek van Meerssen, multidisciplinair benaderd* (40)
- **16 maart** Heemkundecontactdag i.s.m. Kring Valkenburg en Heuvelland (35)
- **22 maart** Lezing Jennifer Riemek over *De Joden in Aken tijdens de nazi-dictatuur, in de Bibliotheek Landgraaf* (70)
- **26 april** Excursie naar Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven in Cuyk, het Karmelietenklooster Boxmeer en het klooster van Velp (45)
- **13 mei** Ledenvergadering gevolgd door lezing Frank Hovens over *De geschiedenis van Meerssen* (50)
- **18 mei** Middagexcursie naar Meerssen onder leiding van Frank Hovens (35)
- **7 juni** Middagexcursie naar Houthem-St. Gerlach onder leiding van Camille Oostwegel (40)
- **22-23 juni** Tweedaagse excursie naar "De Westhoek" (Ieper, Passendale en Poperinge) in het kader van De Eerste Wereldoorlog (45)
- **juli en september** Programma rond 75 jaar bevrijding (zie hierna)
- **22 oktober** Lezing Holger Dux over *Stadtmauer, Landgraben und Nazi-Bauten in Aachen* (45) (i.s.m. Schunck*)
- **26 oktober**, Excursie naar de Meinweg/Vlodrop (Beatrixmijn) onder leiding van Luc Wolters, en bezoek aan Hückelhoven (40)
- **16 november**, Middagexcursie langs de oude stadsmuren van Aken, onder leiding van Holger Dux (30)

De lezingen werden, tenzij anders aangeduid, gehouden in het Bernardinuscollege, Akerstraat 95 te Heerlen.

De excursies werden georganiseerd in samenwerking met Kring De Westelijke Mijnstreek.

Scholierenconferentie 75 jaar Bevrijding en Democratie

Van 1 tot en met 3 juli werd in Maastricht vanuit Stayokay een internationale scholierenconferentie georganiseerd door de kring en Heemkundevereniging De Bongard Simpelveld-Bocholtz. In totaal 20 leerlingen van het Anne Frank Gymnasium (Aken) en het Bernardinuscollege (Heerlen) werden voorbereid op een interviewproject aan beide kanten van de grens. In het najaar van 2020 zal in samenwerking met Kring Venlo, waar een vergelijkbaar project heeft plaats gevonden, een boekwerkje verschijnen met een “fruitmand aan verhalen” rond oorlog en bevrijding.

Kring Ter Horst

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur bleef in 2019 ongewijzigd.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2019

Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, voorzitter, P.J.T. Vissers, secretaris, P. Jakobs, penningmeester, ing. P.J.M. Jakobs, J.P.J.L. Hesens, mw. W.J.G. Seuren-Keijsers en A.H. Snellen.

Leden

De kring telde 130 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er ook 142).

Activiteiten

- **9 januari** Bezoek aan de parochiekerk van Horst (de Sint Lambertuskerk) met als thema *De zoektocht naar de kelder* o.l.v. Xavier van Dijk (50)
- **30 januari** Lezing dr. Ragdy van der Hoek over *Leopold Haffmans, Limburgs groote mond* (40)

- **13 maart** Ledenvergadering. Na de pauze verzorgde Yvonne Hermans (Horst) een korte lezing over *Schilderijen van de graaf van Wittenhorst* (50). Deze lezing vond plaats in de “Heeren van Horstzaal” op het kasteel “Ter Horst”
- **10 april** Lezing Guus Janssen en Jacques van Rensch in het kader van “800 jaar Horst”. Dhr. Janssen belichtte het belang van het oude document dat zich in Averbode bevindt en Dhr. van Rensch beschreef Horst (Berkele) 800 jaar geleden (50)
- **13 april** Eendaagse excursie naar Achel en Averbode. In Achel werd een bezoek gebracht aan de tentoonstelling over de Eerste Wereldoorlog en werd een restant van de “Dodendraad” bekeken. In Averbode was er een rondleiding door de abdij. In de bibliotheek werd het beroemde document uit 1219, waarin sprake is van Berkele (= Horst), getoond (50)
- **11 juli** Zomeravondwandeling door “De Schaak” o.l.v. de heren Hoebbers en Steegs. Dhr. Hoebbers vertelde over het natuurhistorische gedeelte en dhr. Steegs over Derk van Assen, een verzetsstrijder die daar ter plekke op 14 september 1943 werd gefusilleerd (30)
- **18 september** Leon Bok en René te Dam beschreven de betekenis van oude kerkhoven voor ons cultureel erfgoed en hoe dit te behouden onder de titel *Cultureel erfgoed op oude kerkhoven* (65)
- **6 november** Lezing Jos Engelen (Sittard) over *De geschiedenis van de sigaren- en tabaksindustrie in Noord-Limburg* (60)
- **11 december** Lezing Ton van Maastricht uit Maastricht over *Fritz Peutz, een Heerlens architect* (45)
- **27 december** Excursie naar het Historiehuis in Roermond waar de tentoonstelling *Een schat aan scherven*, als voorbereiding op de wintercursus werd bezocht (26)

INFO LGOG Kring Ter Horst

In 2019 werd onder redactie van J.H. Jenniskens de nummers 60 (februari) en 61 (september) uitgebracht. In de INFO zijn onder meer opgenomen de verslagen van de ledenvergadering, cursus, lezingen en andere activiteiten. Verder verzorgen Mart Lensen, Xavier van Dijk, Huub Hendrix, Jörgen Dinnissen, Jeu Derix, Hay Mulders en Harrie Raaymakers, regelmatig een rubriek. De redactie verzorgt in ieder nummer een interview met een bekende streekgenoot. Verder waren er losse artikelen en interviews die inhaakten op de actualiteit. Het blad verschijnt in een oplage van 200 exemplaren en wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors.

800 Jaar Horst, 2019

In 2019 bestond Horst 800 jaar, dat wil zeggen was het 800 jaar geleden dat de naam "Berkele" in een akte genoemd werd. Er was een werkgroep in het leven geroepen om dit feest groots te vieren. Het kringbestuur had zitting in deze werkgroep. Alle kringlezingen van 2019 waren opgenomen in het programma van de werkgroep. Het project was een groot succes. Voorts werkte LGOG samen met de Plus-supermarkt om een plaatjes-programma op te stellen over het verenigingsleven in Horst aan de Maas. Ook dit werd zeer gewaardeerd.

Overleg Heemkundeverenigingen

Op 27 november vond voor de 38ste keer het jaarlijks Regionaal Overleg met de Heemkundeverenigingen plaats. Dit keer te Horst in Museum De Kantfabriek. Aanwezig waren vertegenwoordigers van America, Broekhuizen, Grubbenvorst, Meerlo-Wanssum, Melderslo, Merselo, Sevenum, Venray, Castenray, Helden en Horst. Er werd uitgebreid van gedachten gewisseld over elkaars activiteiten. De vergadering stond als vanouds onder leiding van lid en oud-secretaris Jacques Kelleners. Na afloop ontving iedereen een overzicht van alle activiteiten van elke vereniging.

Kring Venlo

Bestuursmutaties

Toegetreden: mevr. Ans Backhuijs-Ammerlaan.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2019

Jos Peeters, voorzitter, Gerard Driessen, penningmeester, Hay Clabbers, secretaris, Henk van Dijk, Will Timmermans en mevr. Ans Backhuijs-Ammerlaan.

Leden

De kring telde 212 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 238)

Alle lezingen zijn gehouden in gemeenschapshuis De Bantuin in Venlo.

Activiteiten

- **14 januari** Lezing Jos Feller over *Gestraft naer recht ende justitie* (61)
- **11 maart** Ledenvergadering gevolgd door lezing Ragdy v.d. Hoek over *Leopold Haffmans* (39)
- **8 april** Lezing Gerrit v.d. Vorst over *Ode aan de dwazen, invoering betaald voetbal* (33)
- **13 mei** Lezing Frans Hermans over *Nedinsco en 100 jaar Bauhaus* (45)
- **17 juni** Lezing Marcel Hogenhuis over *Zweefvliegen in Venlo, historie van een duurzame sport* (42)
- **19 augustus** Lezing Paul Seelen over *Kennismaking met het Hetje* (94)
- **7 september** Excursie naar Wylderbeek en 't Tegels/Venloos Broek (15)
- **9 september** Lezing René Gerats over *Monumenten in hun landschap* (37)
- **21 oktober** Lezing Jos de Jong over *De historie van het referendum in Limburg* (30)
- **11 november** Lezing Frans Backhuijs over *Afval vroeger en nu* (40)
- **23 november** Excursie n.a.v. de lezing *Afval vroeger en nu* (10)
- **9 december** Lezing Gerrit v.d. Vorst over *Piet Kooijmans, de spoorloze top-nazi* (54)

Project Venlo in kaart

Einde 2011 is op initiatief van Kring Venlo in samenwerking met het Gemeentearchief Venlo een werkgroep gestart met als doel historische kadastrale kaarten en andere gegevens uit het archief van de Gemeente Venlo voor iedereen digitaal te ontsluiten met behulp van een geografisch informatiesysteem. In andere gemeenten in Limburg worden ondertussen soortgelijke projecten uitgevoerd, allen geïnspireerd door het *Aezel-project* in Sittard-Geleen. De Kring Venlo is lid van de Stuurgroep.

Per 31 december 2019 waren van de minuutkaarten gedigitaliseerd van Venlo, Peel en Maas, Bergen en van de Gemeente Horst aan de Maas het kerkdorp Grubbenvorst en werd gestart met Meerlo. Hierbij werd zeer veel hulp verleend door Arno Wilmsen van de Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal. De gedigitaliseerde kaarten zijn beschikbaar op de website van het Aezel-project.

Kringuitgave

Eind november verscheen *Maas en Duin*. Dit is het eerste nummer van het nieuwe periodiek van Kring Venlo met bijdragen over de geschiedenis van het werkgebied van de kring. Alle leden van de kring hebben het periodiek ontvangen; 50 uitgaven werden via boekhandel Koops verkocht à € 5,-. Het periodiek is geheel in eigen beheer gerealiseerd onder redactie van Jos Feller en Wim Didriëns. Er zijn veel positieve reacties ontvangen, zowel inhoudelijk als over de uitvoering van het periodiek.

75 jaar bevrijding

Op initiatief van het bestuur van Kring Venlo heeft het LGOG in het najaar van 2018 een project ingediend bij de provincie in het kader van de herdenking van 75 jaar bevrijding. Het project bestaat uit twee delen: een fototentoonstelling in de openbare ruimte en een interview-project door kinderen van ongeveer 15 jaar met ooggetuigen van ongeveer 90 jaar. De provincie heeft dit project omarmd en een financiële bij-

drage in het vooruitzicht gesteld. De kringen Parkstad (interviews) en Venlo (beide aspecten) hebben dit in hun kring vormgegeven. In 2019 is aan de realisatie gewerkt. Er is medewerking gezocht met scholen voor Voortgezet Onderwijs voor het interviewdeel en met heemkundeverenigingen voor het inrichten van de fototentoonstelling. Dat bleek een moeilijke zoektocht te zijn. In Peel en Maas zijn door een klein groepje leden van Scoutinggroepen Helden en Kessel interviews gehouden. In Venlo heeft uiteindelijk het Valuascollege toegezegd om in begin 2020 met twee klassen mee te werken. Net voor 3 december, de dag [1944] dat Blerick werd bevrijd, is het eerste paneel met foto's in Blerick geplaatst. Dit met medewerking van het Gemeentearchief Venlo en Heemkundekring Blariacum en Stichting Ons Fort. De andere panelen werden voor Kerstmis geplaatst. De informatie bij de panelen is verzorgd door Marcel Hogenhuis. Deze informatie is beschikbaar in een speciaal ontwikkelde app, verzorgd door AppComm. De panelen zijn gerealiseerd en geplaatst door Arton. Beide bedrijven zijn gevestigd in Venlo. In 2020 zijn panelen voorzien voor Arcen en Venlo (beide bevrijd op 3 maart 1945).

Kring Venray en omgeving

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur bleef in 2019 ongewijzigd.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2019

E.J.H.M. (Ernest) Raedts, voorzitter, G.L.A. (Geert) Nelissen, secretaris, F.L. (Frans) Vogelzangs, penningmeester, mw. C.M.G.I. (Carla) Smits, mw. M. (Rita) van Gastel en mw. E. (Els) Geurts.

Leden

De kring telde 134 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 151).

Lid van verdienste: J.J.A. (Jan) Gootzen (1995).

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

De Kring neemt deel aan het Regionaal overleg Heemkundeverenigingen en is aangesloten bij het Historisch Platform Venray (HPV), een samenwerkingsverband van organisaties en instellingen op het gebied van geschiedenis en volkscultuur in Venray. Meerdere bestuursleden nemen deel aan de algemene ledenvergaderingen van het HPV die viermaal per jaar plaatsvinden. Voorts waren bestuursleden onder meer aanwezig bij diverse openingen van tentoonstellingen in het Venrays Museum

Activiteiten

- **28 januari** Lezing Maurice Heemels over *Begraafcultuur in Limburg* (76)
- **18 februari** Lezing Jan Nillesen over *Boxmeer, Heerlijkheid tussen Peel en Maas* (46)
- **25 maart** Ledenvergadering met aansluitend lezing Wim van Opbergen over *Wat is nodig voor Peelbehoud en Peelherstel* (42)
- **30 maart** Begeleide excursie naar Vak-O op begraafplaats Boschhuizen (43)
- **8 april** Lezing Lotte Jensen over *De strijd tegen het water en de Nederlandse identiteit* (38)
- **18 mei** Excursie naar Boxmeer (36)
- **9 september** Diverse sprekers over *Mooie en plezierige plekken in Venray* (95)
- **21 september** Excursie naar Roermond, Kapel in 't Zand (17)
- **7 oktober** Lezing Alma en Marita Mathijssen in het kader van de Maand van de Geschiedenis (*Zij/Hij*) (79)
- **18 november** Lezing Peter Korten over *Franciscanen, kostbare armoedzaaiers* (58)

De lezingen werden in de Borggraaf te Venray gehouden met uitzondering van de oktoberlezing die in de bibliotheek werd verzorgd.

Kring Weert

Bestuursmutaties

Teruggetreden: mw. A.M.G.C. van Wegberg-
Veugen.

Bestuursamenstelling per 31-12-2019

P.J.M. (Peter) Korten, voorzitter, J.H.P. (Paul) Lammeretz, secretaris, A. (Anton) Cornelissen, penningmeester, mr. W.H.G.A. (Wil) Filott MPF, en B. (Bouke) Kouters.

Leden

De kring telde 198 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 231).

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

De organisatie van activiteiten van Kring Weert vond mede plaats door/of in samenwerking met Stichting De Aldenborgh. Namens Kring Weert had mr. W. Filott zitting in de Adviescommissie Cultuurhistorie van de gemeente Weert en P. Korten in de Adviescommissie Roerend erfgoed en beeldende kunst.

Activiteiten

- **10 januari** Lezing Kees van Tilburg over *Ruiterstandbeelden door de eeuwen heen* (70)
- **24 januari** Start voorjaarscursus Weerterlogie (35)
- **7 februari** Lezing Lara Voerman over *Weerbaar Weert* (110)
- **23 februari** Excursie naar Alden Biesen en de abdij van Herkenrode (45)
- **24 maart** Jubileum 80 jaar De Aldenborgh met presentatie boek *Weert "Parel van de Heide" in de 19e eeuw* (400)
- **11 maart** Ledenvergadering met aansluitend lezing René Vroomen over *Heraldiek* (75)
- **17 mei** Feestelijk diner ter gelegenheid van 80 jaar De Aldenborgh (95)
- **25 mei** Excursie naar Ammersoyen en Zaltbommel (60)

- **15 september** Lezing Bruno Wertz over *De ontdekking van een VOC-schip* (240)
- **22 september** Film *Deportatie in het zicht van de bevrijding* van Peter Crins/Peter Hermans
- **25 september** Lezing Gerard Pieter Freeman over *Franciscus en de Sultan: Christendom en Islam, samen op zoek naar vrede*
- **3 oktober** Start najaarscursus Weerterlogie (35)
- **20 oktober** Theaterprogramma *De Vergeten Prinsessen van Thorn* en presentatie gelijknamige boek van dr. Joost Welten (450)
- **9 november** Boekpresentatie *Stamtäöfelkes nummer twee* van Frits Weerts.
- **30 november** Excursie naar Jülich en Schloss Merode met bezoek aan de kerstmarkt (54)
- **15 december** Boekpresentatie *De Biest en haar bewoners* door Stichting Namen en Bijnamen (400)

Cultuurhistorische Zomer 15de editie

- **11 juli** Excursie naar Chaam en Roosendaal. Op bezoek bij de uit Weert afkomstige burgemeesters mr. Joeri Minses (Chaaam) en mr. Jacques Niederer (Roosendaal) (60)
- **16 juli** Gluren bij de bureu: Weert, de industriele ontwikkeling (420)
- **21 juli** Zevende viering Bal Champêtre (950)
- **30 juli** Gluren bij de bureu: Tungeleroy (400)
- **6 augustus** Gluren bij de bureu: Ophoven (375)
- **20 augustus** Gluren bij de bureu: Grote-Brogel (350)
- **27 augustus** Gluren bij de bureu: Haelen (380)
- **21 september** Excursie naar Xanten (60)

Viering 80-jarig bestaan en feestdis

Op 6 maart 2019 was het 80 jaar geleden dat geschied- en oudheidkundig genootschap De Aldenborgh van Weert in hotel De Engel aan de Korenmarkt in Weert werd opgericht. Het jubileum werd op 24 maart groots gevierd in

het Munttheater met een wervelend programma. Het programma stond ter lering en vermaak in het teken van de 19^e eeuw. Ook werd het eerste exemplaar van het jubileumboek “*Weert. Parel van de heide in de 19e eeuw*” van auteur drs. Frits Nies overhandigd aan de commissaris van de koning in Limburg, drs. Theo Bovens, erelid van het LGOG. Aan de zeer druk bezochte middag werkten verder nog mee historicus prof. dr. Peer Vries, prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld en cineast Peter Crins. De middag werd muzikaal opgeluisterd door de Weerter Stedelijke Harmonie St. Antonius en het mannenkoor Eendracht uit Swartbroek. Op 17 mei konden leden en vrienden het menu dat ter gelegenheid van de oprichting werd genuttigd in 1937, wederom proeven tijdens een onderhoudende avond met historische anekdotes. Sprekers waren gardiaan Heesterbeek OFM, drs. C. Majoor, M. Wieërs, mr. H. van der Bruggen en B. Lempens. Ook staatssecretaris Mona Keijzer, Europarlementariër Jeroen Lenaers en Limburgs deputé Hubert Mackus spraken de aanwezigen toe tijdens de drukbezochte feestbijeenkoms.

Theaterprogramma “De vergeten Prinsessen van Thorn”

Na 4 jaar diepgaand archiefonderzoek had dr. Joost Welten dit jaar zijn boek gereed met als onderwerp het leven van de laatste dames van hoge adel in het stift Thorn. Om het nieuwe beeld op het leven van de stiftdames toe te lichten werd er een speciale middag georganiseerd in het Munttheater in Weert. De presentatie werd verlucht met klavecimbelmuziek van Korneel Bernolet, met dansen uitgevoerd door Dorothee Wortelboer en haar barokdansers en een *Trompe de chasse* door de jachthoornblazers De Gezellen van St. Hubertus. Verder belichtten gerenommeerde sprekers het thema van het nieuwe boek. Het eerste exemplaar werd overhandigd aan de erfprins van Salm-Salm.

Cursus Weerterlogie

In het verslagjaar werd tweemaal de cursus Weerterlogie aangeboden (steeds acht avonden). Zowel de voorjaars- als de najaarscursus van 2019 telde volle klassen. De cursus is zeer succesvol.

Secties

Sectie Archeologie (Archeologische Vereniging Limburg)

Bestuursmutaties

Toegetreden: Ingrid Buchem-Hermans (ledenvergadering april). Aangetrokken als adspirant bestuurslid Pietermal Malherbe. Voorts diverse functiewisselingen.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2019

Yannick Raczynski-Henk, voorzitter, Ingrid Buchem-Hermans, secretaris, mw. dr. A. (Anneleen) Van de Water, penningmeester, mw. dr. H. (Hilde) Vanneste, A. (Arajan) Schutte, drs. R. (Rob) Paulussen en Pietermal Malherbe (adspirant bestuurslid).

Het bestuur wordt ondersteund door regiovertegenwoordigers en leden van diverse werkgroepen (Educatie, Ruimtelijke Ontwikkeling, Steentijd van Limburg). De regiovertegenwoordigers nemen deel aan de bestuursvergaderingen.

Leden

De sectie telde 388 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 409).

Activiteiten

- **6 april** Regiodag te Heerlen i.s.m. De Vondst, centrum voor Archeologie in Limburg, met als thema Limburg 75 jaar bevrijding. Presentatie van overzichten en bijzondere onderzoeksresultaten over de tweede wereldoorlog uit de Euregio (regio Riemst, Mook, Aken, Maastricht). Tevens presentatie speciale en extra omvangrijk

WO II-editie van Archeologie in Limburg (AiL nummer 119)

- **7 mei** Ledenvergadering (Bernardinuscollege Heerlen i.s.m. Kring Parkstad) met aansluitend lezing door Yannick Raczynski-Henk over het archeologisch onderzoek in het kader van de aanleg van de Buitenring Parkstad Limburg (restanten Neanderthalerkamp nabij Brunssum/Amstenrade uit het eerste gedeelte van de laatste IJstijd, ongeveer 85.000 jaar geleden en enige bijzondere vondsten aldaar waaronder verglaasd houtskool en een stukje hematiet)
- **15 juni** Elfde Limburgse Archeologie Dag (LAD) (zie hierna)
- **11-13 oktober** Nationale Archiefdagen. (Bestuurs)Leden namen deel aan de diverse in Limburg georganiseerde activiteiten en aan de voorbereidingen daarvan

Werkgroep Steentijd van Limburg

Deze werkgroep werd in 2019 opgericht en stelt zich ten doel om onder meer lezingen en cursussen op het gebied van steentijdarcheologie te organiseren.

LAD 2019

Op zaterdag 15 juni werd in het Limburgs Museum te Venlo voor de elfde keer de Limburgse Archeologie Dag (LAD) georganiseerd. Deze dag werd zoals gebruikelijk georganiseerd in samenwerking met het Limburgs Museum, Steunpunt Archeologie en Monumentenzorg en archeologisch adviesbureau RAAP. Er waren lezingen over diverse onderwerpen (Nieuwe ontdekkingen in de grafkelder van Stein; Vergeten grafheuvels. Voorlopige resultaten van het eerste veldwerk (2018) in Baarlo-de Bong en Venlo-Zaarderheiken; De villa van Voerendaal compleet; Een Karolingisch kamp in het Zouwdal; Geen Noormannen te bekennen. De opgravingen van J.H. Holwerda bij Asselt; De eerste resultaten van het Portable Antiquities of the Netherlands-project (PAN) in Limburg en over Drie opgravingen in Venlo-Q4

en wat ze vertellen over de ontwikkeling van de stad vanaf circa 1200, Bergstraat-Oost, Stadskantoren en Maaskade-Noord). De traditionele archeologiequiz ontbrak niet, evenmin de keuze van de topvondst van het jaar. Tijdens de LAD werd de tweejaarlijkse Guillonpenning uitgereikt (volgt).

Guillonpenning 2019

De Guillonpenning 2019 werd toegekend aan het echtpaar Har en Mia Heijmans vanwege hun grote verdiensten voor de (amateur) archeologie. Har was jarenlang als amateur-archeoloog actief in het veld en bij de heemkundige kring in Midden-Limburg. Door zijn inzet kon er, samen met professionals, onderzoek worden gedaan op bedreigde terreinen. Dit leidde zelfs uiteindelijk naar zijn overstap naar baan in de archeologie. Mia heeft dezelfde passie, assisteert bij opgravingen en samen zijn ze altijd op congressen, excursies en studietoelagen aanwezig.

Archeologie in Limburg

Dankzij een financiële bijdrage van de Provincie Limburg was het mogelijk om het tijdschrift *Archeologie in Limburg* (AiL) toch weer in gedrukte vorm uit te geven. In 2019 verschenen de nummers 119 en 120. Aan nummer 120 was een enquête bijgevoegd met de vraag of men behoefte had aan een gedrukte AiL en men alsdan bereid was om daar financieel aan bij te dragen.

Ook verschenen er drie uitgaven van de Nieuwsflits (digitaal) met verenigingsnieuws, tips voor uitstapjes e.d.

Website, sociale media etc.

De inhoud van de *website* van de sectie werd geactualiseerd. In de loop van 2019 is het voor de leden van LGOG mogelijk geworden via een inlogportal de NAW-gegevens aan te passen. De sectie zal in 2020 deelnemen aan een pilot voor de verdere uitbouw van de functionaliteiten, waarbij onder meer zonder tussenkomst van

het bureau mailingen aan de eigen leden kunnen worden verzonden.

Bijna dagelijks verschenen er berichten op de *facebookpagina* van de sectie. Het betreft eigen activiteiten en ontwikkelingen binnen het bestuur maar ook berichten uit de media (en LinkedIn) omtrent archeologie in Limburg. Daarnaast werden lezingen en tentoonstellingen in en om Limburg gedeeld. Per 31 december hebben 303 personen de pagina geliked en zijn er 313 volgers.

Ook deelde de sectie regelmatig berichten die derden plaatsten op *LinkedIn* op haar Facebookpagina. Daarnaast werden eigen berichten gedeeld op de LinkedIn-groep van het LGOG.

Sectie Genealogie

Bestuursmutaties

In het verslagjaar trad A.S.M. (Funs) Patelski (hoofd- en eindredacteur van het *Limburgs Tijdschrift voor genealogie*) af als bestuurslid. Hij werd opgevolgd door de nieuwe hoofd- en eindredacteur J. H. (Jan) Hanssen.

Bestuursamenstelling per 31-12-2019

Ing. H.J. (Bert) van Laer, voorzitter, A.J. (Arno) Coopmans, vicevoorzitter, ing. F.C.A.J. (Fred) Baltus, secretaris en webbeheerder, C.M.W. (Kees) Hessels, penningmeester, mw. E.P.A.M. (Liesbeth) Dirks-Jessen, J. H. (Jan) Hanssen (hoofd- en eindredacteur van het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*), R.J.P.M. (René) Vroomen (tevens voorzitter Commissie Heraldiek & Banistiek) en M.M.J.A. (Thieu) Wieërs. Adviseur: drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA.

Leden

De Sectie telde 371 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 405). Er werden 11 (2018: ook 11) ruilabonnementen onderhouden en 26 personen (2018: 29) hadden alleen een abonnement op het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*.

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Het bestuur vertegenwoordigde de sectie bij de diverse bijeenkomsten en onderhield contacten met zusterverenigingen. Verder nam Arno Coopmans namens de sectie deel aan het voorzittersoverleg van enkele grote landelijke genealogische verenigingen en organisaties. Gedurende het verslagjaar werd onder meer overleg gepleegd met het RHCL over de Genealogiedag 2020 (voorzien voor 10 oktober). In 2019 verschenen twee digitale nieuwsbrieven. Deze worden gearchiveerd op de website van het LGOG onder het kopje Thema's, Genealogie en Publicaties.

Sociale media

De sectie genealogie is actief op twitter, facebook en instagram. De facebookpagina had per 31 december 207 volgers. Er is veel interactie tussen leden en niet leden; evenementen worden gedeeld.

Activiteiten

- **16 mei** Ledenvergadering te Echt (14) met aansluitend lezing René Vroomen *Wat voert hij in zijn schild* (ca. 14)
- **19 juni** Lezing te Maaseik door Guus Janssen (i.s.m. Familiekunde Vlaanderen, afd. Limburg) *De betekenis van het Luikse Bisschoppelijke Archief voor de geschiedenis van het gebied van de huidige Limburgen* (ca. 40)
- **26 september** Lezing te Lanaken door Sander Govaerts (i.s.m. Familiekunde Vlaanderen, afd. Limburg, Kon. Geschieden Oudheidkundig Genootschap St.-Ursula Lanaken en NGV-Zuid-Limburg) *Ijzervreters in Revolutietijd: Beroepsmilitairen uit de beide Limburgen, 1750-1830* (ca. 50)
- **19 oktober** Genealogische Ontmoetingsdag Limburg (B) en uitreiking van de Edmond Delhougne Penning te Tongeren(B) (i.s.m. Familiekunde Vlaanderen, afd. Limburg.) (ca. 75)

- **23 november** Deelname aan infomiddag *Familiegeschiedenis in de buurt* te Maastricht in het HCL (op initiatief van het CBG).

Limburgs Tijdschrift voor Genealogie

Samenstelling redactie per 31-12-2019

Met ingang van 1 januari droeg Funs Patelski het hoofdredacteurschap over aan Jan Hanssen, voorheen al jarenlang in functie als redactielid. De scheidend hoofdredacteur bleef aan als redactielid.

Per 31 december 2019 bestond de redactie uit J.H. (Jan) Hanssen, hoofd- en eindredacteur, H.J. (Bert) van Laer, redactiesecretaris, A.P.J.H. (Ton) van den Berg, R.J.H. (Ruud) Straatman en A.S.M. (Funs) Patelski.

Jaargang 47 omvatte 148 pagina's, 16 meer dan het jaar ervoor. De goede samenwerking met drukkerij Econoom te Beek kon worden voortgezet. Op zeer bescheiden schaal werden advertenties opgenomen. Wederom kon door de goede redactionele samenwerking met de auteurs een hoge kwaliteit van het tijdschrift worden bewerkstelligd. De opmaak van het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* werd, evenals de voorgaande jaren, gedaan door Funs Patelski, daarbij geassisteerd door zijn opvolger als hoofd- en eindredacteur Jan Hanssen.

De 47e jaargang bevatte 21 artikelen verzorgd door veertien verschillende auteurs, te weten: Loe Baltussen, drs. Henk J.L.M. Boersma MBA, ir. Alfons W.J. Bruekers, Arno J. Coopmans, dr. Mart W.M. Graef, Jan H. Hanssen, dr. Régis de la Haye, drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, ing. H.J. (Bert) van Laer, Wiel Luys, A.S.M. (Funs) Patelski, Frans Savelkouls, Arie Jan Stasse en Harry Strijkers.

Vier artikelen werden door de nieuwe hoofdredacteur aangeleverd. Hij werd qua aantal bladzijden geëvenaard door zijn voorganger Funs Patelski. De in 2018 gestarte serie heraldiek

werd voortgezet door Régis de la Haye met artikelen betreffende de wapenborden in de O.L.V.-kerk te Maastricht. Ook werd nog een paar keer gepubliceerd over de oudste generaties van het Horster geslacht Holtackers door de hoofdredacteur. Alfons Bruekers opende het jaar in het tijdschrift met een artikel over het in Nederweert voorkomende gebruik van het vernoemen van de zevende zoon naar de H. Ludovicus. Een fenomeen dat naar alle waarschijnlijkheid algemeen voorkwam in de huidige provincie Limburg.

Oud-hoofdredacteur Harry Strijkers maakte een kwartierstaat van het echtpaar Bouts-Vaessen uit Berg aan de Maas naar aanleiding van hun gouden bruiloft in 1943. Henk Boersma stelde eveneens een kwartierstaat op, maar van een echtpaar dat 200 jaar eerder leefde, namelijk Lebens-Lousberchs te Gronsveld, waarvan de vervolgen tot in de opvolgende jaargang zullen worden gepubliceerd. Van Mart Graef werd een artikel opgenomen over de oudste generaties van zijn moederlijke voorouders, de pottenbakkersfamilie Jentjens uit Tegelen. Funs Patelski herstelde een fout die ingeslopen was bij de genealogie van de oudste generaties Schiffeleers te Nuth. Verder werden nog een aantal kleinere artikelen opgenomen waarin aandacht werd besteed aan de families Beckers, Goovaerts, Luys en Savelkous en de doop van schipperskinderen te Olne.

Vicevoorzitter Arno Coopmans schreef een *in memoriam* naar aanleiding van het overlijden van Nico Hamers te Malden, een van de drijvende krachten achter de omvangrijke onderzoeken naar de genealogie van families met die naam. Dit jaar werd ook de tweede Edmond Delhougne Penning uitgereikt aan de in Lanaken geboortige Piet Severijns, waarvan de *laudatio* in Tongeren werd uitgesproken door Guus Janssen. Een nieuwe serie, genetische genealogie, werd door Funs Patelski gestart met een artikel over zijn eigen familie, het van origine Poolse geslacht Patelski.

Commissie Heraldiek & Banistiek

In het verslagjaar vonden geen wijzigingen plaats in de samenstelling van de commissie. Per 31 december 2019 bestond de commissie uit R.J.P.M. (René) Vroomen, voorzitter, J.H. (Jan) Hanssen en dr. R.M. (Régis) de la Haye.

René Vroomen is behalve voorzitter van de Commissie Heraldiek & Banistiek ook lid van het College van Heraldiek van de NGV en lid van het Heraldisch College Vlaanderen.

In het verslagjaar werd het nieuwe wapen van de gemeente Bergen door de Hoge Raad van Adel goedgekeurd.

Sectie Monumenten

Bestuursmutaties

Tijdens de druk bezochte Ledenvergadering van de sectie op 16 februari 2019 in het infocentrum van Fort Sint Michiel te Venlo werd met hartelijke woorden en een daverend applaus afscheid genomen van ing. Peter Lambriex. Acht jaar lang leidde hij de sectie met grote betrokkenheid, bevlogenheid en passie. Op 30 maart 2019 werd ir. Joke Jongeling-Rooth voorgedragen als nieuwe voorzitter tijdens een bijzondere Algemene Ledenvergadering te Haelen.

Bestuursamenstelling per 31-12-2019

mw. ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth, voorzitter, mw. ing. E.T.A. (Ellie) Peerboom-van der Meer, secretaris, H.M.J. (Hubert) Hermans bc, penningmeester, mr. F.L.M. (Frank) Bouts A.M.F. (Arthur) Coppes, en ir. P.H.P. (Paul) Stevens.

Leden

De sectie telde 270 leden per 31 december 2019 (op 31 december 2018 waren dat er 299).

Doelstelling

De Sectie Monumenten wil de belangstelling en de zorg voor monumenten die van waarde

zijn voor de Limburgse geschied- en oudheidkunde bevorderen. Zij doet dat met name door het organiseren van excursies, themadagen en lezingen. Met het informeren van de leden wordt verwacht dat de interesse voor monumenten zal toenemen. De Sectie stimuleert en ondersteunt zo mogelijk (bouw-)historisch en archeologisch onderzoek naar monumenten en het uitbrengen van publicaties hierover. Ook het onder de aandacht brengen van bedreigde monumenten en ontwikkelingen op het gebied van monumentenzorg behoren tot haar taken.

Interne en externe communicatie

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zes maal te Horn. Op 26 augustus was er een bijzondere bestuursvergadering met een informeel karakter te Weert.

Het jaarprogramma werd bij leden en derden bekendgemaakt door middel van de LGOG-nieuwsbrief en website, sociale media en mond-tot-mond reclame.

Commissie Monumenten

De sectie wordt ondersteund door de Commissie Monumenten. Deze commissie is bijeen geweest op 31 januari, 11 maart en 20 mei. De commissie is samengesteld uit Joke Jongeling (voorzitter), Winfried Timmers, Peter Vossen en Rob Smeets. Er is op 11 maart advies uitgebracht aan het bestuur van de sectie monumenten, de leden van de sectie monumenten en de leden van het LGOG over de verkiezingsprogramma's van de Limburgse partijen voor de verkiezing van Provinciale Staten. Daarin is een overzicht gegeven van alle punten met betrekking tot het erfgoed van die partijen. Uiteraard is geen kiesadvies gegeven, alleen objectieve informatie. Op 8 april is het belang van erfgoed per brief onder de aandacht gebracht van de informateurs van het college van Gedeputeerde Staten. Ander belangrijk onderwerp is het opstellen van Kerkenvisies door gemeenten en de rol die onze leden daarin kunnen hebben.

Activiteiten

- **16 februari** Algemene Ledenvergadering Venlo/Blerick met aansluitend lezing over en rondleiding door fort St. Michiel (38). Aan de hand van een PowerPointpresentatie gaf archeoloog Jos van der Weerden een historisch overzicht n.a.v. zijn archeologische opgravingen in 2012, 2016 en 2017 over Fort Sint Michiel in Venlo. Hierna leidde Paul Stevens de aanwezigen rond op het terrein dat sinds 1641 in Spaanse, Franse, Staatse, Belgische en Nederlandse handen is geweest
- **30 maart** Bijzondere Algemene Ledenvergadering te Haelen (52), aansluitend rondleiding Kasteel Aldenghoor (50). De huidige kasteelvrouw gaf persoonlijk een exclusieve rondleiding door alle vertrekken. Met verve vertelde ze over de lange en roerige bewonings- en interessante bouwgeschiedenis van het kasteel en de bijbehorende tuinen
- **25 mei** Excursie Romeins Xanten (28). Onder leiding van een Duits- en Nederlandstalige gids werd in Xanten het grootste archeologische openluchtmuseum van Duitsland, het Archäologischer Park Xanten (APX) bezocht. Tevens kon men een bezoek brengen aan het LVR- Römermuseum en de Sint-Victordom (basilica minor) aldaar
- **13 juli** Excursie kasteel Wijnandsrade en kasteel en kerk Amstenrade (52). In Wijnandsrade leidde Jack Jetten gepassioneerd en deskundig de sectie door het huidige kasteel en de motte die onder monumentale bescherming staan. In Amstenrade stond de eerste neogotische kerk, de O.L.V.-kerk en het kasteel op het programma. Op kasteel Amstenrade was de huidige bewoonster van het kasteel, Leila van Lidth de Jeude - gravin de Marchant et d'Ansembourg, gastvrouw
- **2 november** Excursie Nederweert o.l.v. ir. Alfons Bruekers (31). In Nederweert deelde Alfons Bruekers zijn historische kennis over

Nederweert met de deelnemers. Zo leerden we over de cruciale rol die Nederweert speelde in de vaderlandse geschiedenis, de redding van zowel het Nederlandse als Britse koningshuis, de uitvinding van de kalender, de chronogrammen en het fundament van de stafkaarten van Nederland via driehoeksmetingen vanaf de kerktoren

Commissies

Redactiecommissie *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (Jaarboek van het LGOG)

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

In september 2019 nam de redactie afscheid van redactiesecretaris dr. R.M. (Régis) de la Haye, drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers en drs. H. (Henk) Stoeper en werden de nieuwe leden dr. M.F.A. (Monique) Dickhaut, P. (Peter) Bakker, MA en H.C.G.M. (Hilde) Vanneste, Lic welkom geheten.

Samenstelling redactie per 31-12-2019

De redactie bestond *per ultimo* 2019 derhalve uit mr. dr. Th. J. (Jacques) van Rensch, voorzitter, dr. M.F.A. (Monique) Dickhaut, secretaris, P. (Peter) Bakker, MA, dr. P.A.J. (Pieter) Caljé, dr. C.F.H.A. (Chris) Dols, prof. dr. B. (Bram)

Van Hofstraeten, dr. E.W.G. (Eric) Lemmens, dr. P. (Paul) Puschmann en H.C.G.M. (Hilde) Vanneste, Lic.

De *Publications* 2017 was al van een nieuw ‘jasje’ voorzien, aangepast aan de nieuwe huisstijl van het LGOG, maar de opmaak van het binnenwerk werd op dat moment nog niet aangepast. Voor de *Publications* 2018 werd door Crasborn Communicatie Vormgevers ook de opmaak van het binnenwerk geheel vernieuwd, met als opvallendste verschil dat de tekst nu in twee kolommen is geplaatst. Daarnaast zijn steunkleuren geïntroduceerd die het gemakkelijker maken de verschillende hoofdstukken van elkaar te onderscheiden.

Inhoudelijk veranderde niets aan de *Publications*. Zoals altijd is ook in deze editie gestreefd naar een zo gevarieerd mogelijk aanbod van wetenschappelijk verantwoorde bijdragen over de regionale geschiedenis van de provincie Limburg, tot de meest recente geschiedenis aan toe.

Het Jaarboek 2018, deel 154, werd gepresenteerd op vrijdag 21 juni in het Limburgs Museum in Venlo, na afloop van de Habetslezing, die werd gegeven door dr. Mathieu Segers. Zijn lezing *De twee zielen van Europa* is opgenomen in de voorliggende *Publications* 2019.

t/m 1988

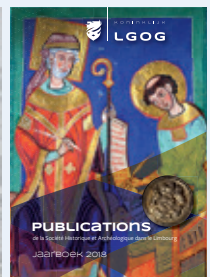
1989-1998

1999-2004

2005-2016

2017-heden

Redactiecommissie De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

Per ultimo 2019 werd afscheid genomen van drs. Yannick Raczynski-Henk, drs. Guus Janssen, voorzitter, en drs. Gerard van de Garde, secretaris. Als nieuwe leden traden toe: dr. Antoine Jacobs, Silvia Pellemans MA, Nicky Pouw MA en Tim Sijbers MA.

Samenstelling redactie per 31-12-2019

Dr. Antoine Jacobs, voorzitter, drs. Frits Nies, secretaris, ir. Alfons Bruekers, drs. Frans Hermans, Silvia Pellemans MA, Nicky Pouw MA, Tim Sijbers MA, drs. Henk Boersma MBA, adviseur.

In 2019 verschenen de gebruikelijke vier nummers van *De Maasgouw* (jaargang 138) en de index op jaargang 137 (2018). De vier nummers, die alle op tijd verschenen en alle de standaardomvang van 36 pagina's hadden, lieten een fraaie doorontwikkeling zien van de in 2018 ingezette inhoudelijke vernieuwing. In samenhang met een nieuwe huisstijl die meer aandacht vraagt voor balans in beeld en tekst zorgde deze redactionele update voor de gewenste toename in toegankelijkheid. Lezersreacties waren overwegend positief, zij het dat er ook geluiden werden vernomen in de trant van 'vroeger was het beter'. Met vertrouwen in de eind dit jaar aangetreden verjonging in de gelederen hoopt de redactie van *De Maasgouw* naast de vertrouwde aanhang ook een nieuwe generatie lezers aan te spreken.

Er waren in dit verslagjaar geen thema-nummers, wel meer thema's in de nummers. Zo startte bijvoorbeeld de nieuwe rubriek *Achteraf Gezien* in het licht van 75 Jaar Bevrijding met aandacht voor Limburgse oorlogsdagboeken.

Commissie Collecties

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

In 2019 werd afscheid genomen van prof. dr. P.M.J.E. (Paul) Tummers, voorzitter, prof. dr. A.M.J.A. (Louis) Berkvens en van drs. J. (Johan) van de Walle.

Samenstelling per 31-12-2019

Voorzitter (vacant), drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, secretaris q.q., drs. R. (Rob) Paulussen, en drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers.

De Commissie Collecties ziet erop toe dat aan de diverse bruikleennemers toevertrouwde collecties van het LGOG adequaat worden beheerd, bewaard, ontsloten, geëxposeerd en ter beschikking worden gesteld aan derden voor onderzoek en studie. De collecties zijn min of meer statisch met uitzondering van de collectie boeken en tijdschriften (*Limburgensia*). In het verslagjaar konden weer omvangrijke toevoegingen daaraan worden gedaan. Het betrof voornamelijk boeken en tijdschriften die door uitgevers, auteurs en verenigingen aan het LGOG werden geschenken. De collectie nam ook in omvang toe vanwege de vele ruilabonnementen die het LGOG onderhoudt met zusterverenigingen. De commissie stelt het zeer op prijs wanneer LGOG-leden publicaties van hun hand of uitgaven van verenigingen waarvan zij lid zijn aan het LGOG ter beschikking stellen voor opname in de collectie *Limburgensia*, zodat deze unieke collectie op peil blijft en onderzoekers makkelijk toegang blijven houden tot de meest recent verschenen publicaties over Limburg.

In 2019 is de commissie niet in vergadering bijeen geweest. De vier geschilderde portretten van oud-voorzitters van LGOG die de wanden van de kamer van de directeur van LGOG sieren werden door Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL) gerestaureerd. Dit was mede

mogelijk door een financiële bijdrage van de Stichting Vrienden van het LGOG. Via de Coöperatie Erfgoed Limburg bleef de aandacht gevestigd op de collectie Limburgensia, als belangrijk deel van de LimburgCollectie. De samenwerkende organisaties willen de LimburgCollectie behouden voor de toekomst, (digitaal) toegankelijk maken, bekendheid geven en op een aansprekende manier laten beleven voor een zo breed mogelijk publiek.

In samenwerking met het Historisch Centrum Limburg werd een begin gemaakt met het digitaliseren van de Limburgse Iconografie Collectie van het LGOG. In eigen huis werden de indexen op het *Jaarboek* en *De Maasgouw* vervaardigd en op de LGOG-website geplaatst.

Commissie Educatie

Samenstelling per 31-12-2019

Halverwege 2019 heeft Lynn Jennissen zich afgemeld als bestuurslid. Per *ultimo* 2019 bestond de commissie uit Karel Majoor, voorzitter, Martin van der Weerden, secretaris, Peer Boselie, Marie-Jes Boonekamp-Wingen, Liesbeth Dirks-Jessen, Jack Claessen, Kitty Jansen-Rompen, Harrie Schlechtrien, Godelieve Boselie, Kelly Krijntjes, Renske Heisen en Kris Förster, adviseur.

De Commissie kwam in 2019 vijf maal bijeen bij De Nieuwste Pabo in Sittard.

De Commissie zoekt naar wegen en middelen, en zet deze om in activiteiten (Canon van Limburg, PWS-prijs voor scholieren HAVO-VWO, didactisering geschiedenisonderwijs (Onderwijssymposium), om jongeren en docenten te enthousiasmeren voor de geschiedenis van Limburg. De commissie streeft er naar om de samenwerking met het onderwijs en musea te versterken. Vertegenwoordigers van de musea, verspreid over de hele provincie, zijn zeer nuttig als adviseurs, ook al kunnen zij niet elke vergadering bijwonen.

Truuk noa hoës

In het verslagjaar is in samenwerking met de Fontys Lerarenopleiding Sittard en De Nieuwste Pabo op 6 februari de tweede versie van het onderwijssymposium over Limburgse geschiedenis in het voortgezet en basisonderwijs onder de titel *Truuk noa hoës, de didactisering van Limburgse geschiedthema's* georganiseerd. Op deze nascholingsdag werden in verschillende workshops getoond hoe Limburgse thema's in actieve werkvormen behandeld kunnen worden in de lessen geschiedenis. Hierbij werd uitgegaan van de nieuwe exameneisen en de Tien Tijdvakken. De commissie had gelijk een primeur te pakken, want vanaf 2019 zal aan het symposium een prijs verbonden worden met de naam van Jos Venner, samensteller van de *Canon van Limburg* en jarenlange pleitbezorger voor de geschiedenis van Limburg. De eerste *Jos Venner Onderwijsprijs* werd op 29 september tijdens de provinciale startbijeenkomst van de Maand van de Geschiedenis bij Erfgoedcentrum de Domijnen in Sittard uitgereikt. De eerste prijs werd toegekend aan de interactieve lesbeleving over de Noormannen in Limburg, en was ontwikkeld door Victor Mostart, Kelly van der Velden, Luuk Buysrogge en Luc van Amerongen. Aan de hand van *virtual reality* probeert dit project de leerling een kijkje te laten nemen in een Noormannen huis, en kunnen leerlingen meer informatie vergaren over een origineel Noormannen zwaard dat in Limburg gevonden is. Daarnaast ontwikkelde het team ook een aanvullende Noormannenroute in Asselt. Victor Mostart nam namens het team de prijs in ontvangst.

LGOG Profielwerkstukprijs

De LGOG Profielwerkstukprijs werd in 2009 geïntroduceerd en is bedoeld om leerlingen van HAVO en VWO enthousiast te maken voor onderwerpen uit de Limburgse Geschiedenis. De LGOG Profielwerkstukprijs 2019 voor het VWO werd toegekend aan Tim Valkenburg.

Tijdens zijn diploma-uitreiking aan het Bernardinuscollege in Heerlen ontving hij de prijs voor zijn werkstuk *De onbekende soldaat (in de familie)* uit handen van Karel Majoor. Tim Valkenburg deed uitvoering onderzoek naar een voorouder die in de Eerste Wereldoorlog vermist raakte. Een samenvatting van zijn werkstuk werd afgedrukt in *De Maasgouw* nummer 4 van 2019.

Canon van Limburg

De in 2009 onder auspiciën van LGOG uitgegeven *Canon van Limburg* blijkt in de praktijk steeds minder te worden gebruikt. De Commissie onderzoekt de mogelijkheden om de canon in een nieuw jasje te steken dat beter aansluit bij het onderwijs van nu en de wensen van de jeugd. Daarbij zal zeker aandacht zijn voor de ontwikkelingen op digitaal gebied en het gebruik van *sociale media*. Diverse contacten met ervaringsdeskundigen zijn gelegd en er is een werkgroep opgericht die gaat onderzoeken hoe de canon het best digitaal vormgegeven kan worden.

Reizen in de Tijd

In 2019 is het LGOG in samenwerking met het Huis van de Kunsten, Erfgoed Gelderland en de penvoerders (degene die voor een regio samen met de scholen en tal van culturele instellingen zich inzet om cultuureducatie te borgen in het curriculum van het onderwijs) gestart met het project *Reizen in de Tijd*. *Reizen in de tijd* is een digitaal platform waarop culturele instellingen hun educatief materiaal over erfgoed kunnen plaatsen. Scholen kunnen dan zelf uit dit aanbod kiezen welk educatief materiaal het beste bij hun lesmateriaal aansluit. Scholen kunnen er vervolgens voor kiezen om het lesmateriaal in de klas te behandelen, een bezoekles te brengen aan de instelling of een combinatie van beiden. Daarnaast worden er door het platform ook trainingen aangeboden om de kwaliteit van het educatief materiaal te waarborgen.

Door aansluiting bij platform *Reizen in de Tijd* wil de commissie ervoor zorgen dat met behulp van deze website de culturele instellingen meer en beter educatiemateriaal over het Limburgs erfgoed kunnen aanbieden, dat er bij de scholen meer aandacht komt voor het Limburgs erfgoed en dat er meer en betere relaties ontstaan tussen scholen en erfgoedinstellingen (zeker voor de kleinere musea die tot nu toe heel slecht ingang vinden bij de scholen).

Werkgroep Jeugdleden

De werkgroep Jeugdleden bestond per 31 december uit Godelieve Boselie, Lynn Jenissen, Brent Boonekamp, Joep Hage, Kelly Krijntjes en Brandon Bastiaans. In gezamenlijk overleg organiseren zij 3 à 4 activiteiten per jaar: door en voor de (jeugd)leden en brengt daar verslag over uit op de website en sociale media.

De Jeugd kreeg in 2016 een eigen platform door de oprichting van de Werkgroep Jeugdleden geïnitieerd en in uitvoering genomen door Historisch Consulente Godelieve Boselie. Inmiddels is zij opgevolgd door Kelly Krijntjes (2018). De Werkgroep Jeugdleden organiseert voor jongeren en studenten lezingen, excursies, netwerkbijeenkomsten en reizen waarbij de Limburgse historie centraal staat. Ook niet-jeugdleden worden van harte uitgenodigd om aan deze activiteiten deel te nemen. Een ware kruisbestuiving moet het wederzijds enthousiasme voor de geschiedenis van Limburg vergroten. Door hun activiteiten en inzet op sociale media groeit hun bereik en hoopt de werkgroep hun ledenaantal te vergroten. De Werkgroep Jeugdleden streeft naar zoveel mogelijk samenwerking met andere erfgoedorganisaties. In het verslagjaar werd ook met Erfgoed Brabant samengewerkt. Voor het programma *Brabant Remembers '40-'45* organiseerde Erfgoed Brabant op 9,10 en 11 september 2019 de Internationale Jongerenconferentie *Remembering the past in the future* in Waalre.

Namens de werkgroep hebben Lynn Jenissen en haar zus Britt Jenissen zitting genomen in de ‘denktank’ van de conferentie en hebben ze geholpen bij de uitvoering van het project. Tijdens de driedaagse conferentie werd er gewerkt aan toekomstige vormen van herdenken en herinneren door middel van verschillende lezingen en workshops. Historisch consultant Kelly Krijntjes leverde ook een bijdrage. Het eindproduct was een krachtig advies over herinneren en herdenken in de toekomst. De publicatie werd officieel gepresenteerd aan de Commissaris van de Koning in Noord-Brabant, Wim van de Donk.

75 jaar bevrijding

Het verslagjaar stond mede in het teken van 75 jaar bevrijding. De jeugdleden hebben twee activiteiten georganiseerd die daarbij aansloten:

Op 5 mei werd een dagvullend programma georganiseerd dat in het teken stond van de bevrijding, WO II en de Jodenvervolgung. Na de lezing *Geschiedenis van de jodenvervolgung in de provincie Limburg* door Herman van Rens werd het oorlogsmuseum Eyewitness in Beek bezocht. De collectie van het museum laat de Europese geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog zien door de ogen van de Duitse parachutist August Segel, fictief hoofdpersonage van het museum.

Op 13 oktober werd een wandeling georganiseerd door het centrum van Maastricht met als thema *Bezet/Bevrijd – Maastricht tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Joes Minis, conservator Bijzondere Collecties in het Centre Céramique, leidde de jeugdleden rond door hartje Maastricht. Hoewel Maastricht niet veel heeft geleden tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn er in de binnenstad van Maastricht toch nog veel sporen en monumenten te vinden die verwijzen naar de Tweede Wereldoorlog. Deze sporen zijn niet allemaal even zichtbaar, maar de deskundige begeleider wist ze te vinden en ver-

telde verhalen over slachtoffers, hulpverleners, verzetsstrijders en overlevenden. Als extraatje mochten de jeugdleden op de steigers in de Dominicanenkerk een kijkje nemen bij kunstenaar Paul Tieman, die in Boekhandel Dominicanen, in de hoogte boven kinderboeken, knuffels en ballonnen aan het werk is aan zijn muurtekening *Les échelles des êtres humains*.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De commissie is versterkt door toetreding van (kerk)jurist en historicus mr. dr. Maurice van Stiphout uit Brussel-Elsene.

Samenstelling per 31-12-2019

Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs, voorzitter, dr. R.M. (Régis) de la Haye, secretaris, drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, drs. P.J.A. (Paul) van Meegeren, drs. K. (Koos) Linders en mr. dr. Maurice van Stiphout.

De Commissie werd in 1998 binnen het LGOG voortgezet als opvolger van de in 1993 in het leven geroepen Werkgroep Limburgse Kerkgeschiedenis en organiseert activiteiten om de kennis van het religieus erfgoed in Limburg onder belangstellenden te vergroten.

De commissie vergaderde in 2019 niet. De commissie werkt aan de uitgave van een bundel artikelen over mgr. dr. Henri Poels als uitvloeisel van de op 28 september 2018 te Rolduc gehouden studiedag. De uitgifte van dit boek is voorzien voor 2020.

Commissie (Limburgse) Literatuurgeschiedenis

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

In het verslagjaar trad Peter Winkels terug als commissielid. Peter heeft bijzondere verdiensten voor de commissie gehad. Zo leverde hij een grote bijdrage aan de *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*. Tot de commissie trad toe Margriet Hos-Wijnen.

Samenstelling per 31-12-2019

Mr. Hein van der Bruggen, voorzitter, drs. Herman van Horen, secretaris, dr. Lucien Custers, dr. Hannie van Horen-Verhoosel, Margriet Hos-Wijnen, dr. Ludo Jongen, drs. Ben van Melick, drs. Emile Ramakers, drs. Gyonne Schatorjé, Ine Sijben, Pia Spaan (namens LCL), prof. dr. Wiel Kusters (adviseur), prof. dr. Joep Leerssen (adviseur) en prof. dr. Peter Nissen (adviseur).

Gebruikelijk is dat de commissie jaarlijks tenminste tweemaal vergadert. In 2019 kon slechts één vergadering voor alle leden worden belegd. De najaarsvergadering moest worden verschoven naar januari 2020. Wel werd er ter voorbereiding van het symposium *Limburg als literaire inspiratiebron* een aantal malen *en petit comité* vergaderd.

Een belangrijk punt voor overleg blijven de desiderata en aanvullingen op omissies en errata voor de *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*.

In samenwerking met Veldeke wordt gewerkt aan het opzetten van de Nachtegaalreeks, een serie monografieën over Limburgse literatuur, te beginnen met werk van Paul van der Goor.

In de serie literatuurportretten die, onder redactie van Ine Sijben en Ben van Melick zijn in 2019 zeven bijdragen verschenen op de website van het LGOG:

- **Januari 2019** / *Paul C.H. van der Goor* (Ben van Melick)
- **Maart 2019** / *De Zangeres Zonder Naam* (Herman van Horen)
- **Mei 2019** / *Verdwenen liedjes uit Lotharingen* (Ine Sijben)
- **Juli 2019** / *Ad. Welters, een vergeten verhalenverteller* (Ludo Jongen)
- **September 2019** / *Taecke J. Botke, een overlever* (Jos Perry)
- **Oktober 2019** / *Peter Heringa, geletterd dichter* (Lucien Custers)
- **December 2019** / *Jo Nabben en haar late Bijbelse romans* (Adri Gorissen)

Op 26 oktober 2019 werd in De Ligne in Sittard het symposium *Limburg als literaire inspiratiebron* gehouden, mede gefinancierd door het LGOG en het LCL, voor ongeveer 60 aanwezigen. De eerste spreker was Jos Joosten, hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde te Nijmegen. Hij wierp enkele relevante vragen op: hoe dient het begrip ‘regionale literatuur’ eigenlijk opgevat te worden en wat is de rol van de (regionale) literaire kritiek daarbij? Hij benadrukte dat er in de literaire wereld vrijwel altijd sprake is van centrum en periferie. Auteur Hanneke Hendrix stelde de vraag of Limburg wel één geheel is en of er geen verschillen bestaan tussen het noorden en het zuiden van de provincie, zeker wat betreft de taal. Onder leiding van Ben van Melick discussieerden de beide sprekers over hun visie op regionale literatuur.

Roman Helinski vertelde in het middagprogramma dat in zijn jeugdwerk het Limburgse element volledig ontbrak, maar dat hij vanaf zijn debuut ook over zijn eigen achtergrond schreef. Dialectkunstenaar Ger Bertholet presenteerde zelf en samen met zijn begeleider eigen liedjes, waarna Gilbert Petit een vertelling van Bertholets hand vertolkte. Programmamaakster en journaliste Ine Sijben sprak over haar herinneringen aan haar eigen werkzaamheden voor diverse kunstprogram-

ma's en bracht een hommage aan journalist en kenner van de Limburgse cultuur Hans op de Coul. Zij kwam tot de conclusie dat de Limburgse identiteit bepaald werd door twee polen: de hiërarchie van het katholicisme en de tegendraadse individualiteit van de carnavalist. Peter Lenssen noemde daarna provocerend het Nederlands 'de taal van de succesvolste bezetter van Limburg'. Peter Winkels, in Heerlen geboren en nu woonachtig in Reuver, maakte bezwaar tegen zijn aankondiging als 'thriller-specialist'. In het vervolg van zijn voordracht bleek dat hij dat wel degelijk ook was. Samen met Jos van Cann stelde Peter Winkels het kort voordien verschenen boek *Moord in het bronsgroen eikenhout* samen, een lexicon van de misdaadliteratuur van en in Limburg. Tot slot blikte voormalige directeur van Poetry International, Bas Kwakman, terug op zijn eigen herkomst en wees op het gevaar dat taal of dialect voor insluiting of uitsluiting kan zorgen. Zo noemde hij het merkwaardige feit dat, waar in het buitenland veel poëziefestivals aandacht besteden aan dichters uit kleine talen, in Nederland dichters met een regionale achtergrond niet geprogrammeerd worden.

De Commissie Literatuurgeschiedenis volgt de ontwikkelingen rond de Limburg Bibliotheek op de voet en hoopt op verdere uitbreiding van mogelijkheden. De commissie heeft ook overleg gehad met de Stichting Limbörgse Academie. Het doel van deze stichting is de Limburgse taal op alle mogelijke manieren digitaal toegankelijk te maken. Tot verdere samenwerking is het nog niet gekomen.

De secretaris van de commissie woonde vergaderingen bij van Talep (Taal- en Letterenplatform). In dat kader werd veelvuldig gesproken over het taal- en cultuurfestival *Sjiek*. Dit festival kon binnen TaLeP in samenwerking met Paul Weelen georganiseerd worden op zondag 27 januari in de ECI Cultuurfabriek te Roermond. Ben van Melick verzorgde daar een

door velen bezochte bijdrage over de dichter Paul van der Goor. Enkele leden van de commissie waren aanwezig om aan het publiek de werkzaamheden van onze commissie onder ogen te brengen

De voorbereiding van het Dalle-project (Digitaal Archief Limburgs Literair Erfgoed) en het onderzoek naar de mogelijkheden tot subsidiëring ervan zijn in 2019 niet voortgezet. De commissie wil dit project wel blijven promoten.

Het Limburgportaal van de DBNL bevat op dit moment ongeveer 500 titels. Het portaal ontvingt op dit moment geen subsidie. Joep Leerssen en Leonie Cornips van de stuurgroep Limburgportaal zijn op zoek naar mogelijkheden voor een meer structurele subsidieverstrekking. Naast de database biedt het Limburgportaal een bibliografie van de Limburgse literatuur, de zogenaamde Bronnenlijst. Deze lijst is onlangs bijgewerkt tot en met het 2019. In de loop van 2020 zal de lijst in herziene vorm op de site verschijnen. Daarmee wordt het redactionele werk aan de lijst door DBNL en werkgroep Limburgportaal afgesloten.

De werkgroep Limburgportaal bestaat uit Hannie van Horen-Verhoosel, Herman van Horen, Ben van Melick, en Ine Sijben (contactpersoon). De stuurgroep Limburgportaal bestaat uit Leonie Cornips (UM), Marita Mathijssen (UvA), Joep Leerssen (UvA) en Ryanne Keltjens (KB/DBNL).

Commissie Geschiedenis van ondernemingen en het ondernemen in Limburg (COOL)

Samenstelling per 31-12-2019

In 2019 vonden geen wijzigingen plaats in de samenstelling van de commissie. Deze bestond uit prof. dr. Ernst Homburg (UM; voorzitter), drs. Marcel Dings (Tegelen), ir. Joep Orbons (KIVI regio Maastricht, en ArcheoPro), drs. Jos

Peeters (LGOG kring Venlo) en dr. Willibrord Rutten (SHCL). Per 1 januari 2020 werd dr. Ben Gales (Groningen) lid van de commissie. Nieuwe leden zijn van harte welkom en kunnen zich melden bij de voorzitter.

COOL beoogt de belangstelling voor de bestudering van Limburgse ondernemers en ondernemingen te bevorderen door contacten met vrijwilligers en door het publiceren van korte biografieën en andere publicaties op de website. Daarnaast wil ze de kennis van ondernemers en ondernemingen verdiepen door systematisch onderzoek te entameren.

Website en onderzoek

Doordat het LGOG en het SHCL fondsen ter beschikking stelden om de commissie administratief te ondersteunen, kon ook in 2019 student-assistent Lenn Gorissen voor 1 dag per week worden aangesteld om werkzaamheden te verrichten voor COOL. Zijn contract werd per 1 augustus beëindigd. In het verslagjaar werd incidenteel nieuwe content toegevoegd aan de website <http://limburgseondernemers-geschiedenis.nl>. Het is de bedoeling om de COOL-website op termijn te integreren in de LGOG-website. Het zwaartepunt van Lenn's werk lag ook in 2019 bij een onderzoek naar de metaal en machine-industrie in de regio Tegelen, onder begeleiding van de voorzitter van COOL. In juli 2019 studeerde hij af, met als Master scriptie een werkstuk getiteld *The Evolution of an Innovation System in the Periphery: The Case of the Metal Cluster in Tegelen, Dutch Limburg (1855-1975)*. Het eerste gedeelte van deze scriptie wordt binnenkort in het Nederlands gepubliceerd in het *Jaarboek* van het SHCL. Het tweede gedeelte zal, bewerkt in het Nederlands, ter publicatie worden aangeboden aan de *Publications*.

Werkzaamheden

De commissie kwam in 2019 tweemaal bijeen, op 4 april en 25 september.

Op 14 juni organiseerde COOL in samenwerking de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg (WIEL) een zeer geslaagde excursie naar Chemelot.

De belangrijkste activiteit in 2019 was het jaarlijkse symposium over ondernemers in een Limburgse stad. Ditmaal in Maastricht op 22 maart. De opkomst was mooi (65 deelnemers) en er waren interessante verhalen. Er werd na afloop tijdens de borrel volop genetwerkt. Zie: 'COOL-symposium Maastrichtse Ondernemers' in: *De Maasgouw: Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Archeologie* 138 (2) (2019), 4.

De industriële geschiedenis van Maastricht is nog lang niet uitgeput. Uit het publiek kwamen suggesties voor een follow-up: Lhoest (papier), Marres, Rutten (brouwerij), Philips (sigaren), Bauduin (vermicelli), en de zinkwit.

Commissie Meerdaagse Studiereizen

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2019 geen wijzigingen.

Samenstelling per 31-12-2019

Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs, voorzitter, mw. drs. L. (Lita) Wiggers, mw. ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth, mw. drs. B. (Béatrice) de Fraiture, drs. K. (Kris) Förster en drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA q.q.

De meerdaagse studiereizen worden al sedert omstreeks 1950 door het LGOG georganiseerd. Steeds worden reisdoelen gekozen die zoveel als mogelijk een relatie hebben met (de geschiedenis van) Limburg. De Meerdaagse Studiereis 2019 voerde naar Surrey en omstreken (Engeland). De reis werd drie keer aangeboden (132 deelnemers) en was zoals inmiddels gebruikelijk is zeer snel volgeboekt. De deelnemers hielden verblijf in het prachtige histori-

sche hotel The White Horse in Dorking. Het programma was zeer gevarieerd met voor ieder wat wils. Ter plaatse was improvisatielatent vereist vanwege het toch zeer *ad hoc closing down* beleid van de Engelsen, hetgeen overigens ook weer zijn charme heeft. Op het programma stond het woonhuis van Charles Darwin in Downe, koninklijk verblijf Windsor Castle, Runnymede (de plaats waar Jan zonder Land in 1215 werd gedwongen de Magna Carta te ondertekenen), de kathedraal van Guildford, de bijzondere grafkapel van de kunstschilder George Frederics Watts en het bijbehorende museum, Kew Gardens, paleis en tuinen van Hampton Court (verblijf van onder meer kardinaal Wolsey en van Hendrik VIII) en het onvergetelijke Chartwell House, het woonhuis van Winston Churchill.

Commissie Bronpublicaties

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

Per 5 februari beëindigde dr. Gerard Venner zijn lidmaatschap van de commissie. Hij droeg de voorzittershamer over aan dr. Hildo van Engen. Op 11 juni trad mr.dr. Jacques van Rensch toe als commissielid.

Samenstelling per 31-12-2019

Dr. H. van Engen, voorzitter, drs. P. Bakker, drs. F.J. Hermans, drs. A.M.P.P. Janssen, prof. dr. C.J.H.M. Kneepkens, drs. C.J.J.S. Majoor, mr. dr. Th.J. van Rensch, mw. dr. G. Van Synghel en prof. dr. L.H.M. Wessels.

De Commissie Bronpublicaties werd in 2010 opgericht met als taakomschrijving *het onderzoeken van bronnen die (...) in aanmerking komen om digitaal en/of analoog gepubliceerd te worden, evenals het begeleiden van het uitgeven van deze bronnen*. Inmiddels is de inventarisatie ten aanzien van de beoogde oorkonden van vóór 1301 afgerond en is er een plan gemaakt om tot het uitgeven van deze bronnen te komen. Door

mw. dr. G. Van Synghel worden voorbereidingen getroffen om te komen tot de uitgave van de oorkonden van het klooster Sint-Gerlach te Houthem tot 1301.

Voor de werving van fondsen ten behoeve van deze publicatie is de Stichting Limburgse Oorkonden in het leven geroepen (zie hierna).

Commissie Landschapsgeschiedenis

Samenstelling per 31-12-2019

De samenstelling van de commissie onderging in 2019 slechts marginale wijzigingen.

Per 31 december was de samenstelling als volgt: Pieter Caljé, voorzitter, Béatrice de Fraiture, secretaris, Rob Paulussen, Ger Frenken, Hans Vermeer, Lita Wiggers, Benoît Mater en Elyze Storms-Smeets. Maurice Paulissen en Jan Hartmann zijn agendaleden.

De Commissie Landschapsgeschiedenis werd op 16 juni 2016 geïnstalleerd en heeft als doelstelling de kennis van de geschiedenis van het landschap actief te vergroten met als doel de leesbaarheid en daarmee de belevingswaarde te vergroten.

In het verslagjaar heeft de commissie haar jaarlijkse congres gehouden, en toonde zich daarnaast actief in een aantal projecten met een variëteit aan maatschappelijke partners.

Het congres, traditiegetrouw eind augustus, werd dit jaar wederom in de Kasteeltuinen in Arcen gehouden. Het had als thema *Landschap, Tweede Wereldoorlog en Wederopbouw*. Ook traditiegetrouw organiseerden we het congres met onze partners Het Limburgs Landschap, het Historisch Centrum Limburg, de Sectie Archeologie (Archeologische Vereniging Limburg) en het Limburgs Museum. Twee leden van onze commissie traden op als spreker: Elyze Storms over landgoederen in de Tweede Wereldoorlog en Ger Frenken over de veranderingen in het agrarische bedrijf na de

oorlog, mede op basis van de ervaringen van zijn familie in Noord-Limburg. Andere thema's waren Tweede Wereldoorlog-archeologie in Limburg, de sluiting van de Maas in de oorlog en de opkomst van een binnenvaart- en jachthavenlandschap er na, landschapsfilms in het Limburgs Museum en de esthetiek van het ruilverkavelingslandschap. Het congres had meer dan 100 deelnemers en was al een maand van tevoren volgeboekt – het landschap en zijn geschiedenis blijft een gewaardeerd thema.

De commissie was verder nauw betrokken bij een drietal projecten. Rob Paulussen coördineert een *citizen science*-project over de landschaps geschiedenis van de Maas en Maasband. Het doel daarvan is in samenwerking met het Grindconsortium veldonderzoek te doen voorafgaande aan de aanleg van een nieuwe geul en een verbindingsweg. Dit onderzoek moet inzicht geven in de veranderingen van de loop van de Maas ter hoogte van Maasband gedurende de laatste 2000 jaar, en in de ouderdom van dijken en wegen, zodat gereconstrueerd kan worden hoe de mensen daar in de loop der eeuwen omgingen met de dynamiek van de rivier.

Verder is de commissie nauw betrokken bij de pogingen in het Krijtland een grensoverschrijdend UNESCO-geopark tot stand te brengen. Het initiatief voor een UNESCO-status kwam van het VVV en enkele heuvellandgemeentes, maar het was de Commissie Landschaps geschiedenis die dit thema heeft aangedragen. Het is een politiek erg complex project, maar de inhoudelijke kennis en perspectieven die vanuit deze commissie op gezette tijden worden aangedragen vervullen de gemeentes aan beide kanten van de grens wel met enthousiasme. Wij hopen dat dit project ook uit zal lopen op een grensoverschrijdende landschapsbiografie van het Krijtland, waarvoor het stramien is opgesteld en de meeste auteurs al in de startblokken staan.

Tenslotte is de commissie nog steeds betrokken bij een groot project dat uiteindelijk een land-

schapsbiografie van de Maas moet opleveren. Dit project wordt getrokken door het SHCL en de UM, en telt vele partners. Eén van de uitkomsten zou een groot tweedaags congres moeten worden dat we samen met de Sectie Archeologie (AVL), het Limburgs Museum, de UM en het SHCL willen organiseren.

Naast deze onderzoeksgerichte projecten was de commissie ook actief op het vlak van publieksbereik. De leden Rob Paulussen en Elyze Storms deden mee aan het vervolg op de 15-delige serie *Natuurlijk Limburg* van het Limburgs Landschap en L1.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2019)

De leden van de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2019 waren ing. D.J.J. Lauwers (Sittard) en mr. S.J.H. Vrancken (Maastricht). Reservelid: dr. E.W.G. Lemmens (Maastricht).

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria

De bijzondere Leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse Territoria bij de Universiteit Maastricht (UM) wordt na het terugtreden van dr. Louis Berkvens bekleed door dr. Bram Van Hofstraeten. Bram is de derde hoogleraar die invulling geeft aan deze LGOG-leerstoel (0,2 fte). Hij werd benoemd per 15 juni 2018 voor een periode van 5 jaar met mogelijkheid tot herbenoeming. Op 29 november 2019 aanvaardde hij het ambt met het uitspreken van een rede in de Aula van de Universiteit Maastricht met als titel *“Arme Vrouwe Justitia: eerst de blinddoek, vervolgens de grijze staar”*. Hij is als universitair hoofd-docent en rechtshistoricus verbonden aan de afdeling Grondslagen en Methoden van het Recht van de Rechtenfaculteit van de UM. Van Hofstraeten verzorgde onder auspiciën van de bijzondere leerstoel voor derdejaars studenten van de European Law School het keuzevak *Comparative Legal History of the Meuse-Rhine EUregion*. Van Hofstraeten ‘Het is een keuzeblok en het feit dat het aantal studenten jaar na jaar toeneemt, toont aan dat de lokale rechtsgeschiedenis nog steeds zijn minnaars heeft, zelfs onder de internationale studenten’.

Werken van LGOG

In 1956 verscheen deel 1 in de reeks *Werken* van LGOG. De bedoeling van de reeks was/is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgen te onderzoeken en daarover te publiceren. Uitgaven in de reeks verschijnen op onregelmatige basis. Werken 26 is in voorbereiding en is voorzien voor 2020. Het betreft een studie over de Keurkeulse Mankamer.

Maaslandse Monografieën

Het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën bestaat uit vertegenwoordigers van het LGOG en van het Sociaal Historisch Centrum Limburg. Namens het LGOG hebben prof. dr. A.M.J.A. (Louis) Berkvens en drs.

H.J.L.M. Boersma MBA (penningmeester) zitting in het bestuur.

Sedert 1964 wordt door de Stichting Maaslandse Monografieën de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven. Het betreft met name proefschriften die een onderwerp behandelen uit de geschiedenis van Nederlands of Belgisch Limburg. Leden van het LGOG en de contribuanten van het SHCL ontvangen een keer per jaar het zogenaamde premieboek. Andere uitgaven worden aan hen met korting aangeboden.

De gedigitaliseerde uitgaven van de reeks Maaslandse Monografieën zijn gratis beschikbaar via www.shclimburg.nl/maaslandse-monografieen.

In 2019 verscheen deel 84. Het betreft *Charles Roemers (1748-1838). Een Maaslandse regent in roerige tijden*, van de hand van (LGOG-lid) Lambert Jacobs die op het onderhavige onderwerp promoveerde aan de Radboud Universiteit te Nijmegen op 15 maart 2018.

Habetslezing

De Habetslezing werd op instigatie van oud-voorzitter Karel Majoor door het genootschapbestuur van het LGOG in 2011 ingesteld als eerbetoon aan Jos(eph) Habets. De naamgever, kapelaan, later pastoor, Joannes Josephus (Jos) Habets werd geboren te Oirsbeek in 1829 en overleed te Maastricht in 1893. Habets vervulde belangrijke rollen binnen het LGOG: medeoprichter, langjarig voorzitter en voorzitter van de redactie van het Jaarboek. Hij was de eerste rijksarchivaris in Limburg, daarenboven (kerk)historicus, archeoloog en begenadigd auteur. De bedoeling van de Habetslezing is om een vooraanstaand spreker de mogelijkheid te bieden om een bepaald aspect van de Limburgse geschiedenis met een frisse kijk voor het voetlicht te brengen.

De negende Habetslezing werd verzorgd dr. Mathieu Seger op 21 juni in het Limburgs Museum te Venlo.

Mathieu Segers (Maastricht, 1976) is professor Eigentijdse Europese Geschiedenis en Europese Integratie aan de Universiteit Maastricht en Dean van het University College Maastricht. De titel van zijn voordracht *De twee zielen van Europa*. In deze lezing behandelde hij de eeuwige vraag wat Europa tot Europa maakt, en Limburg tot een onderdeel daarvan. En de cruciale rol die cultuur hierin speelt, naast de brute krachten van geografie en geschiedenis. Segers deed dit tegen de achtergrond van de grote problemen in het Europa van de EU van vandaag, en onderzoekt wat cultuur en culturele samenwerking te bieden hebben om de actuele Europese uitdagingen het hoofd te bieden. De lezing is elders in dit jaarboek opgenomen.

Stichting Vrienden van het LGOG

Het bestuur van de Stichting Vrienden van het LGOG (opgericht in 2009) bestaat uit mr. H.J.J.M. van der Bruggen, voorzitter, drs. A.M.J. Cremers, vicevoorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA, penningmeester en secretaris, prof. mr. A. Fl. Ghelen, drs. J.H.H. Peeters en drs. A.M.P.P. Janssen.

De Stichting Vrienden van het LGOG heeft mede ten doel de stimulering en ondersteuning van het werk van het LGOG. De Stichting is door de belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Onderstaande projecten werden met steun van de stichting gerealiseerd:

- De uitgave van de driedelige boekenreeks *Limburg. Een geschiedenis* (2015).
- De uitgave van de *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2016).
- De uitgave van LGOG Werken 23: *Licht op het Zonneleen Gronsveld* van Th. J. van Rensch (2017).

- De uitgave van LGOG Werken 24: *Een veertiende-eeuws register van de cijnzen van de Brabantse hertog in Lenculen en Maastricht* van P. Nève en G. Van Synghel (2017).
- Presentatie van de Geschiedenis van de literatuur in Limburg te Amsterdam (2018).
- L1-TV-serie Limburgs Landschap (2018).
- De uitgave van LGOG Werken 25: *Ten definitieven recht doende ... Louis Berkvens Amicorum* onder redactie van Bram van Hofstraeten c.s. (2018).
- Bijdrage aan de restauratie van vier schilderijen van oud-LGOG voorzitters ter plaatse directiekamer Bureau LGOG (2019).

Stichting Limburgse Oorkonden

Op 28 februari 2019 werd de Stichting Limburgse Oorkonden opgericht met als doel: *het bevorderen van de kennis van de cultuurgeschiedenis van het territorium van de huidige Nederlandse provincie Limburg; het versterken van de culturele identiteit van de provincie Limburg en haar regio's en het doen ontstaan van een verbinding tussen Limburgs erfgoed, toerisme, landschap en vrijetijdsbesteding met een groot publieksbereik*. De activiteiten van de Stichting zijn in eerste instantie gericht op het verwezenlijken van de ontsluiting van de oudste Limburgse Oorkonden. Het betreft ca. 400 oorkonden van voor 1300. De Stichting zal zich inspannen om fondsen te werven om haar doelstellingen te kunnen verwezenlijken. De fondsenwerving richt zich op drie doelgroepen: gemeentelijke en provinciale overheden en daaraan gelieerde instellingen; cultuurfondsen en bedrijven en particulieren. De Stichting is door de belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Het bestuur van de Stichting bestaat uit L.J.O.M. (Léon) Frissen, voorzitter, J. (Jan) Zuidam, secretaris, H.J.L.M. (Henk) Boersma, penningmeester, A.M.J. (Armand) Cremers, C.J.J.S. (Karel) Majoor en T.M.M.A. (Theo) Oberndorff. Het bestuur wordt bijgestaan door mw. Geertrui Van Synghel en mw. Lita Wiggers, beiden als adviseur.

Overzicht van de in 2019 tot LGOC toegetreden leden

Volgorde per kring etc. op datum van inschrijving c.q. aanmelding

Kring De Westelijke Mijnstreek (Sittard-Geleen)

Mw. K.M. Van der Velden, Sittard
 Dhr. mr. drs. S.J.B.J. de Ree, Sittard
 Mw. L. Tops, Sittard
 Dhr. H.W.J. Vroomen, Geleen
 Dhr. W.J.M. Pluijmaekers, Geleen
 Mw. mr. A.E.M.W. Kersemakers, Geleen, gezinslid
 Dhr. H. Wijnen, Sweikhuizen
 Dhr. H.H.H.M. Brueren, Sweikhuizen
 Dhr. B.K. Bastiaans, Elsloo, jeugdlid
 Dhr. F.W.J.M. Jansen, Beek
 Mw. E.M. Jansen-Poos, Beek, gezinslid
 Dhr. ing J.H.M. Dols, Sittard

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Dhr. A.P.G. Van den Boom, Roermond
 Mw. M. Linsen-Ambaum, Roermond
 Dhr. mr. V.P.M.J. Mostart, Asselt
 Dhr. mr. C.J. Kole, Swalmen
 Dhr. dr. drs. F.H.M. Cluitmans, Beegden
 Mw. mr. A.M.A.G.H. Cluitmans-Souren, Beegden, gezinslid
 Dhr. N. van der Zee, Maasbracht

Kring Maas en Niers

Dhr. L.P. Heijligers Afferden
 Dhr. J.G. Janssen, Afferden
 Mw. J.M.G.M. Boesten-van de Bergh, Nijmegen
 Dhr. dr. H.J. Mazeland, Gennep
 Mw. H.D.M. Smits-Jacobs, Ottersum
 Dhr. B.J.H.C. Gröniger, Ottersum

Kring Weert

Dhr. J.M.M. Salmans, Weert
 Dhr. B. Sentjens, Weert, jeugdlid
 Dhr. dr. J.R.M. Munnecom, Neeritter
 Mw. P.M.W.M. van der Donk, Nederweert

Kring Land van Valkenburg en Heuvelland

Dhr. P.J.M. Hupperts, Utrecht
 Mw. M. Hos-Wijnen, Eys
 Dhr. ir. W.H.J. Merkelbach, Lemiers
 Dhr. H.J.J. Ritzen, Schimmert
 Mw. F.C.P. Pommé, Nuth

Kring Parkstad

Dhr. M.B.P. Munnich, Eys
 Dhr. F.M.L.J. Lemmens, Ransdaal
 Mw. M.J.L.F. Spronken, Ransdaal, gezinslid
 Dhr. P. Valkenburg, Landgraaf
 Mw. A.J.W. Valkenburg-Jansen, Landgraaf, gezinslid
 Dhr. T. Valkenburg, Landgraaf, jeugdlid
 Mw. drs. A.J.M. Knops-Dols, Landgraaf
 Dhr. Drs. G.H.F.M. Knops, Landgraaf, gezinslid
 Dhr. H. Albert, Heerlen
 Mw. drs. L.J.J.M. van Dijk-Regout, Heerlen
 Dhr. Ir. A.M.J. Kleinegris, Heerlen
 Mw. J.M.B. Kleinegris-Wildenborg, Heerlen, gezinslid
 Mw. A.F.L. Otten, Heerlen
 Dhr. M.P.E. Comraads, Heerlen
 Dhr. P. Bammers, Heerlen, gezinslid
 Dhr. L.J.H. van Criecking, Hoensbroek
 Dhr. H.G.M. Pluijmen, Kerkrade

Kring Venlo

Dhr. drs. A.E.M. Mennings, Venlo
 Dhr. J. van Dorland, Venlo
 Mw. G.A. Noorda, Venlo
 Dhr. R.A.M. Theeuwen, Venlo
 Mw. H.A.K. Theeuwen-de Bruyn, Venlo, gezinslid
 Dhr. ing. R.H.M. Gerats, Venlo
 Dhr. J.H.A.M. Duckers, Blerick
 Dhr. A.P. van Daelen, Baarlo
 Dhr. H.J. Steeger, Geldern (D)

Kring Maastricht

Dhr. T.L.T. Schenk, Maastricht
 Dhr. J. Zuidam, Maastricht
 Mw. A. Zuidam-van Middelkoop, Maastricht, gezinslid
 Dhr. dr. P.T.H.R. Mestrom, Maastricht
 Mw. I.M.J. Leurs, Maastricht, jeugdlid
 Mw. drs. J. Camps, Maastricht, jeugdlid
 Dhr. P.C.H.M. Steegmans, Maastricht
 Mw. drs. M.M.H.L.G. de Ruijter, Maastricht, gezinslid
 Dhr. D. Shepherd, Maastricht
 Dhr. drs. M.J.H.M. Pluijmen, Maastricht
 Mw. J. Jaspars-Godfroy, Maastricht
 Dhr. M. Jaspars, Maastricht, gezinslid
 Dhr. F.A.M. Smeets, Maastricht
 Dhr. drs. N.P. Bollen, Maastricht
 Dhr. L.M.G. Joskin, Maastricht
 Mw. E.A.M. Joskin-Caris, Maastricht, gezinslid
 Mw. drs. A.M.J. Perry-Schoot Uiterkamp, Maastricht
 Dhr. dr. J.F.M.M. Perry, Maastricht, gezinslid
 Dhr. drs. G.C. Soeters, Maastricht
 Dhr. J.M.G. Peters, Maastricht
 Dhr. Noel Vossen, Maastricht
 Mw. P.M.A. Pelletier-Vossen, Maastricht, gezinslid
 Dhr. W.S.M. van de Ven, Maastricht
 Mw. N.J.M. Pouw MA, Maastricht
 Dhr. J.M.Th. Sarneel, Maastricht
 Mw. A.C. Broer-Lof, Maastricht
 Dhr. V.N.M. Niessen, Maastricht, jeugdlid
 Dhr. A.J.M. de Vrede, Maastricht
 Dhr. J. Groeneveld, Maastricht
 Mw. dr. A.A. Kluveld, Maastricht
 Mw. M.A. van Tongeren, Maastricht
 Dhr. E.M.L. Peters, Geulle
 Mw. A.G.L. Peters-Smeets, Geulle, gezinslid
 Dhr. drs. A.A.M.E. Fraats, Eijsden
 Mw. P.M.H. Houbiers, Eijsden, gezinslid
 Dhr. I. in 't Veld, Sint Geertruid
 Dhr. P.J.G.C. Savelkoul, Margraten
 Mw. J.G.S. Thijsens-Schulteis, Margraten
 Dhr. H. Maurer, 's-Gravenvoeren (B)

Kring Venray en omgeving

Dhr. dr. H.J.A.M. Schönberger, Venray
 Mw. drs. M.A.A.L. Schönberger-Voorvelt, Venray, gezinslid
 Mw. M.C.H. Gardeniers-van der Heijden, Blitterswijk
 Dhr. drs. J.J.J.M. Gardeniers, Blitterswijk, gezinslid

Overige persoonlijke leden

Nederland

Niet verbonden aan een Kring

Dhr. drs. E.M. Nyst, Amstelveen
 Dhr. J.C.H.M. Dahmen, Weesp
 Dhr. J.A.G.M. Cornelissen, Maarheeze
 Dhr. D. Kusters, Spaubeek
 Mw. F. Linssen-van Nunen, Groningen

Overige persoonlijke leden

Buitenland

Niet verbonden aan een Kring

Dhr. ing. J.L.L. Beckers, Bassenge (B)
 Mw. M. van Zutphen-van de Loo, Bassenge (B), gezinslid
 Dhr. H.T.J. van Dijk MMO, Selfkant-Schalbruch (D)

Verenigingen, instellingen en instituten in Limburg

Stichting Heemkunde Arcen, Arcen

Verenigingen, instellingen en instituten in het Buitenland

Bibliotheek Hasselt - vestiging Dusart, Hasselt (B)

Register van eigen- namen, plaatsen en zaken

Monique Dickhaut

Geïndiceerd zijn de teksten van de redactionele bijdragen, met uitzondering van de noten, de bijschriften bij de illustraties, de bijlagen en de literatuurlijsten. Middeleeuwse eigennamen zijn op voornaam geïndiceerd.

A

Aa, A.J. van der, letterkundige 156, 167, 172
 Aarschot, klooster Sint-Nicolaasberg 72-73
 Achel, klooster Catharinadal 72, 75, 77
 Aefferden, A.F. van, kunstenaar 165
 Aetius, Romeinse veldheer 15
 Agæcius, bisschop van Keulen 17
 Afden 155
 Agen 47
 Agt, J.J.F.W. van 164, 165
 Aken 23, 72, 271, 274, 282
 -, reguliere kanunniken 72
 Alberigs, Lei, directeur Cultureel Centrum Venlo 223-224, 250-251
 Alcuinus 24
 Aleid Blaerthuys, kloosteroverste 68-69, 73, 77, 80, 112
 Amandus, (pseudo-)bisschop van Straatsburg 34
 Amandus, bisschop van Maastricht 19, 43, 50
 Ambrosius, bisschop van Milaan 47
 Amiens 36

Amsterdam 59, 194, 210, 214, 226, 229, 233, 239, 243, 247-255, 281, 287
 -, Rijksmuseum 148, 253
 -, Stedelijk Museum 248-249, 253
 Amsterdamse Limburgers 214-215, 231, 239
 Ananius, bisschop van Orléans 15
 Arius, dwaalleraar 30-31
 Arles 36
 Arles, concilie 36, 39, 41
 Arnolt Ernsten van Montenaken 66
 Arras (Atrecht), bisdom 36, 42
 Artishock 215, 225-228, 229, 255
 Arts, Lambert, priester-leraar op Rolduc 202
 Arts, Thérèse, maatschappelijk werkster 200
 Athanasius, bisschop van Alexandrië 26, 31-32, 49
 Augustinus, kerkvader 50
 Aussems, Jean Thomas, burge-meester 133, 140
 Ausonius, leraar 46
 Autun 36
 Auxerre 36

B

Baar, Piet van den, priester en kerkhistoricus 209
 Baarlo 149
 Bakhuizen van den Brink, archivaris 175
 Balderik III, bisschop van Luik 24
 Bary, Wim, directeur Cultureel Centrum Maastricht 222, 240-241
 Bauer, Hendrik, beeldhouwer 165
 Bauman, Zygmunt, socioloog en filosoof 265
 Baus, Karl, auteur 38
 Bavay 36, 42
 Bazel 36
 Beauvais, bisdom 42
 Becker, Howard S., auteur 208, 210, 22, 214
 Beda, kerkvader 17
 Beeckman, Maximilien de, gouverneur 130
 Beek, Felix van de, kunstenaar 215, 245, 247
 Beesel 153
 Belfeld 196, 285
 Bende van de Blauwe Hand 255

- Benignus, heilige 14
- Berg, Annelies, auteur 164
- Bergen op Zoom, klooster Dal Josaphat 69
- Berlin, Isaiah, filosoof 258, 262
- Beroepsvereniging Beeldend Kunstenaars (BBK) 213, 243, 248, 251-253, 255
- Berg en Terblijt 183
- Berghuis, Hans, dichter en publicist 210, 218-219, 222, 225, 254
- Bertarius van Verdun, kroniekschrijver 29, 33
- Besançon 36
- Beugels, Paul, journalist 226, 242
- Bilzen, klooster Onze Lieve Vrouw ter Engelen 69, 78, 100, 112
- Blerick 282, 285
- Bloemen, Carel, archivaris en publicist 219, 220
- Boermans, secretaris 169
- Borgharen, kasteel en Europahuis 238
- Bock, Franciscus (Franz), auteur 52
- Bongaerts, Charles, auteur 149
- Bonifatius, bisschop 44-45
- Bonifatius VIII, paus 75
- Bordeaux 45-47
- Borman, C. de, burgemeester 154
- Borret, A.J.L., commissaris 139
- Boulogne-sur-Mer 42
- Bree, klooster Onze Lieve Vrouw ter Rivieren 69, 78, 79, 80
- Brennecke, Hans Christof, auteur 32, 37, 45
- Brioude 11, 14
- Brogie, Maurice de, bisschop 124
- Bronk, de 210, 218, 224, 225
- Brouwer, Ger, kunstenaar 215, 228, 229, 230, 239
- Broeckhuysen, van, Adam, luitenant-kolonel 62
- Brouckère sr., Charles de, gouverneur 127, 128, 130
- Brouckère jr., Charles de 129, 130
- Bruels (Breuls), Joannes Petrus, raadslid 132, 133, 139, 140
- Brugge 287-289
- Brüggen 186
- Bruno, bisschop van Keulen 45
- Brunssum 223
- Brussel 29, 91, 100, 107, 112, 130, 152, 155, 160, 171, 172, 187, 269, 272, 275
- Buggenum 153
- Busch, Johannes, auteur 71
- Buyx, Michael, landmeter 186, 187
- C**
- Caelen, Jos, kunstenaar 245, 247
- Candidus, bisschop van Maastricht 19, 51-52, 54
- Caris, Gerard, kunstenaar 247, 250-251
- Carnier, Marc, auteur 76
- Cassel 42
- Castermans, hulpbisschop 54
- Châlons-en-Champagne, bisdom 42
- Chalon-sur-Saône 36
- Clermont, concilie 18, 41
- Clovis IV, koning 22
- Collette, G.A., vice-hoogschout 63
- Constans, keizer 31
- Constant (Nieuwenhuys), kunstenaar 208
- Constantijn, keizer 30
- Constantius Chlorus, keizer 38
- Constantius, keizer 26, 31-32, 46
- Cornelis, Max, notaris 164
- Coumans, Willem K., kunst-criticus 210, 218-219, 220, 224-227, 231, 241, 247
- Cox, Godfroid-Renier, burgemeester 129
- Croix, Hubert de la, burgemeester 132, 133, 141
- Cruts, Nicolas Joseph Toussaint, procureur 128
- Cudell, Martin, politie-commissaris 151, 152
- Culturele Raad Limburg (CRL) 210, 213, 217-221, 246, 250-252, 254, 255
- Cuypers, P.J.H., architect 149, 166, 168-170
- Cuypers en Stolzenberg, atelier 52
- Cuypers van Velthoven, Prosper, rentenier 187-188
- D**
- Dalhém 155
- Declopetus, (pseudo-)bisschop van Orléans 34
- Deetman, commissie seksueel misbruik 203
- Defesche, Pieter, kunstenaar 214, 243, 245, 246, 251, 253
- Delphinus, bisschop van Bordeaux 47
- Desiderius, (pseudo-)bisschop van Langres 34
- Destouvelles, Charles, advocaat 128, 129, 130
- Deventer 73, 167
- Dickhaut, Monique, auteur 83, 86
- Diedereren, Jef, kunstenaar 214, 243, 245, 251
- Diest 19
- , reguliere kanunnikessen 72, 73
- Dieteren 181
- Dijk, van, Rudolf, auteur 114
- Dijon 14
- Dils, G.H., uitroeper 153
- Dionisy, Jan Michiel, graveur 165

Discolius, (pseudo-)bisschop
van Reims 34
Domitianus, bisschop van
Maastricht 18, 25, 42
Dommelen, tertiariissen 75, 80
Donatianus, (pseudo-)bisschop
van Chalon-sur-Saône 34
Doppler, P.M.H., auteur 66, 79
Doornik, bisdom 42
Douven, J.F., kunstenaar
160, 164
Drenthe 156
Duchesne, L., auteur 33

E

Echt 156, 157, 180
-, klooster Sint-Joost 72
Echter bos 156
Eindhoven
-, klooster Woensel 72, 78
-, Van Abbe Museum 248, 249
Einhard, raadsheer 24-25
Elisabeth de Molendino, notabele
dame 60-63, 86
Elmpt 174
Engels, familie 165
Engen, van, Hildo, auteur 75
Elogius, (pseudo-)bisschop
van Amiens 34
Erard van der Marck, bisschop
79, 81
Ernst, Simon Pieter, kannunik
155
Estinnes (Henegouwen) 43
Euphratas, bisschop van Keulen
29-32, 44-45
Eusebius, (pseudo-)bisschop
van Rouen 34
Eyck, Charles, kunstenaar
214, 226, 245

F

Fahne, A., genealoog
157, 181, 183
Falco, bisschop van Maastricht
18, 42, 44
familia 25
Feron, Frans Joseph, vicaris-
generaal van het bisdom
Roermond 196
Ferreolus en Julianus, heiligen 14
Flacius Illyricus, geleerde 46
Flodoardus, kroniekschrijver 36
Fontenelle 17
Franquinet, G.L.D., archivaris
157, 176, 177, 180, 182,
187, 290
Franssen, J. Lambert, burgemees-
ter 139
Friesland 43, 193, 209, 254-255
Frijns, Andries Joseph,
burgemeester 138, 139
Fryske Kulturried 255

G

Gachard, archivaris 171, 173, 174
Gallus, bisschop van Clermont
11
Gard, Roger Martin du, schrijver
264
Geert Grote van Deventer, stichter
Moderne Devotie 95, 111
Gelderland 172, 173, 174
Geldern 186, 187, 284
Geleen 198
-, RK HBS 195
Gent 93, 124, 149, 150, 155,
287, 288
Geradts, familie 164
Gerard IV, graaf van Gelre
158, 159
Gerard Rijken, rector 90, 91
-, nichtje van 107
Gerard Zerbolt, auteur 113
Gerardus, bisschop van Kamerijk
52

Gericke, Johan Eberhard Paul
Ernst, commissaris 131, 139
Germain, Jean-Guillaume, arts 52
Geurts, Twan, auteur 202
Geusau, baron van, auteur 62
Ginneken 187
Giselbert, hertog 24
Glons, kerk 22
Godefridus, pastoor van Sint
Pieter 62
Goltzius, Hendrick, kunstenaar
164
Golziusmuseum 270
Gondulfus, bisschop van
Maastricht 19, 51-52, 54
Goossens, Georges, voorzitter
CRL 218, 222
Gordon, heer 157
Gorissen, Friedrich, archivaris
270
Goudstikker, Jacques, kunst-
handelaar 164
Graaf, Kees, grafisch kunstenaar
229, 230, 239
Graaf, Bart-Jan, auteur 208
Grathem 184
's-Gravenhage 175, 187
Gregorius van Tours, kroniek-
schrijver 10-55 passim
Groningen 53, 209, 254-255
Grubbenvorst 167
Guillon, Constant, erfgenaam
152, 159, 177, 183
Guillon, Clement 152, 153
Gulik 151
Gulpen, kanton 132-143 passim
Güls-Koblenz, Kartuizerklooster
54

H

Haas, Aad de, kunstenaar
240-241, 250, 251
Habets, Jos, archivaris 153, 154,
158, 165, 180, 183, 184

- Haimon, Paul, kunstcriticus
210, 221, 222, 223, 246, 247
- Halbertsma, Joost Hiddes, auteur
156, 157
- Hanssen, Jan Michel Joseph
Antoon, bisschop-coadjutor
van het bisdom Roermond
196, 197
- Harleß, archivaris 183
- Hasselt 68, 69, 75, 77, 129, 151,
154, 167, 276
- , Catharinadal 72, 73, 76, 77, 78,
80, 96, 112
- Hausoul, Corneil Michel Joseph,
burgemeester 132, 133
- Heerlen 197, 198, 223, 249, 250,
252, 282
- , Raadhuis 213, 228, 246, 250,
254
- Helden 156, 165, 180
- Hellenberg Hubar, Bernadette
van, auteur 165, 166
- Hendrik III, keizer 52
- Hendrikman, Lars, auteur
269, 270, 271
- Hennequin, Jean-François,
burgemeester 127-130
- Hennequin, Johannes Jacobus,
auteur 139
- Hennequin, Karel Victor, auteur
152
- Hendrik van Veldeke, auteur 58
- Herbenus, Matthaëus, auteur
82, 83
- Herder, Johann Gottfried,
filosoof 259
- Heriger van Lobbes, kerk-
historicus 10, 17
- Herkenbosch 183
- , Heistert 153
- Herman Stekin, priester en
auteur 94
- Hermans, Frans, auteur 281, 285
- Herten 167
- 's-Hertogenbosch 79, 187, 271
- Heuvel, van den, heer 150
- Heylerhoff, van, Martinus J.,
auteur 62, 81, 155, 291
- Hieronimus, kerkvader 47
- Hoei, Onze Lieve Vrouwekerk
18
- Hoensbroek, Philippus
Damianus van, bisschop 181
- Hoppenbrouwers, J.J.C.,
commandant 142
- Horn 149, 154, 155, 167
- Horst 272
- , gemeentehuis 269
- , LGOG-kring Horst 271
- , tentoonstelling 1974
269, 271, 272
- Houben, Philip, notaris 184, 186
- Houdakkers, Mathijs 149
- Houthem
- , Rondendbosch 154
- , klooster Sint-Gerlach 181, 184
- Hubertus, bisschop van
Maastricht 19
- Humbertus, proost van de
Sint-Servaas, Maastricht 51
- Hunnen, volk 10, 12, 15
- Hurel, François-Alexandre,
generaal 138
- Hutschemakers, Sjef, kunstenaar
245
- I**
- Ijsseldal 58, 71
- Immerzeel, J. 165
- J**
- Jacobus de Voragine, auteur 93
- Jamar, J.T.J., auteur 151
- Jaminé, Joseph Lauren, advocaat
136
- Jan van Eyck, kunstenaar 289
- , Academie 194, 210, 214,
215-217, 221, 222, 225,
226, 239, 250, 253, 254
- Jan van Ruusbroec, auteur 100
- Janssen, Henri, koster 159
- Janssen, Leonardt Johannes
Friedrich, conservator
153, 173
- Jeker, rivier 20
- Jenneskens, P.J.M., deken 53
- Jesses, (pseudo-)bisschop van
Speyer 34
- Jochems, Henri, president van
Rolduc Kerkrade 202
- Jocundus, kroniekschrijver
25, 26, 50, 51
- Johannes XIII, paus 45
- Johannes Scutken, auteur
111, 112
- Julianus, heilige 11, 14
- Justinianus, (pseudo-)bisschop
van Augst/Basel 34
- K**
- Kaiseraugst 36
- Kamerijk, bisdom 36, 42
- Karel van Neder-Lotharingen 24
- Kars, Mirjam, auteur 50
- Katrijn van Rade, kopiïste
90, 111
- Kennedy, James, auteur
208-212, 215, 253
- Kerckhove, J. van den 180
- Kerens, Pierre André Servais,
lid Provinciale Staten 131
- Kerens de Wolfrath, Guillaume
Dominique Alouis, dis-
trictscommissaris 126, 141
- Kerkrade 198
- , abdiij Kloosterrade, Rolduc 194
- Kessel 149, 161
- , kasteel 164
- Keulen 17, 20, 42, 44, 48, 59, 62,
159, 160, 164, 170, 187,
-, bisdom 45
- , (pseudo-)concilie
26-27, 30, 32, 33, 36, 44
- Keuller, L.J.E., notaris 155

- Knippenbergh, Joannes, pastoor
155, 156, 161, 164, 180
- Kockelkoren, Jules, kunstcriticus
210, 224, 236, 245-247,
249-250
- Koenraad II, keizer 52
- Koninksem 150
- Korène, Véra, actrice 261
- Korn, Mr. Willem, wethouder
cultuur 221, 222, 227
- Kossmann, Ernst, auteur 192
- Kriens, Leen, kunstenaar
215, 230
- Kruijt, Jakob Pieter, auteur 198
- L**
- Lamberts, Werner-Joseph de,
edelman 129, 130, 140
- Lambertus, bisschop van
Maastricht 19, 22
- Langres 36
- Lataster, Ger, kunstenaar
214, 243, 245, 251
- Laudy, G.C., Norbertijn en
hoogleraar liturgie 215, 216
- Leeuw, Henri, kunstenaar
165, 166, 169
- Leeuw, de, Iris, kunstenaar
229, 230, 236
- Leeuwarden 287-291
- Leeuwen
- , Fred van, radioprogramma-
maker 210, 222, 224, 231, 254
- , commissie van 223
- Lemmens, Joseph Hubert
Guillaume, bisschop van
Roermond 192, 193, 194, 196,
201
- Lenssens, kanunnik 150
- Levigne, Renaud, grafisch
kunstenaar 247, 249, 253
- Lier 129
- , klooster Sion 69, 78
- Linne 513
- Linszen, Henri, kunstenaar
159, 161, 164, 165, 169
- Lodewijk IV het Kind, keizer 24
- Lodewijk van Bourbon, bisschop
81, 82
- Loë, Sophie van, dochter van
Edmund 150
- Loë, Edmund van, staatsraad
150
- Loë-Imstenraedt, François
Charles Antoine de,
gouverneur en burgemeester
130, 139
- Luik 19, 20, 23, 24, 38, 44, 54,
59, 129, 160
- , bisdom 18, 59, 72, 73, 75,
76,78, 82, 93, 113, 114, 271
- , hooggerechtshof 127
- , kathedraal kapittel 82
- , Lambertus-kathedraal 23
- , Notre-Dame-aux-Fonts 23
- , prinsbisdom 272, 275
- , Publémont 20
- Lupus van Ferrières, kroniek-
schrijver 29
- Luuks 229-239
- Luykx, Paul, auteur 192, 212
- Lynx 229-231
- Lynx 228, 229
- M**
- Maanen, Cornelis Felix van,
minister 128
- Maas, Loe, kunstcriticus 210,
217, 224, 225, 228, 229, 239
- Maaseik, Sint-Agnesconvent
72, 73, 74, 90, 98, 109, 110,
111, 112, 113
- Maastricht
- , Achter de Barakken 59, 64, 114
- , begarden 63, 79, 113, 114
- , Berchmans-compagnie 201
- , Berchmans-sociëteit 202
- , castrum 21-23
- , Bonnefantenumuseum
154, 213, 222, 226, 252, 254,
269, 270
- , Bredestraat 51, 202
- , hotel Derlon 16
- , feilzusters (Catharinadal) 60
- , Fort Sint-Pieter 238
- , Hepperpoort 74
- , Hondertmarck-convent 60, 61
- , Keesruwe (Heggenstraat) 60, 61
- , klooster Dal Josaphat alias
Beyart 79, 80
- , klooster Sint-Annadal 72, 80
- , klooster Maagdendries
58-115 passim
- , klooster Nieuwenhof
59, 60, 63, 67
- , Lenculen, hof van 64
- , Lindenkruispoort
64, 66, 68, 83, 86, 114
- , Mestreechter Geis
229, 232- 233, 237
- , Onze-Lieve-Vrouwe-Kapittel
61
- , Pater Vinck-toren 289
- , Platielstraat 151
- , Saxdries 64, 67-80 passim
- , Sint-Andrienskapel 58, 60, 62,
63, 64, 66, 67, 83, 113
- , Sint-Catharinakapel 60, 62
- , Sint-Matthiasparochie 60
- , Sint Servaas 23, 46, 93
- , Sint-Servaaskapittel 62, 150
- , Sint-Servaashospitaal 151
- , Sint-Servaaskerk, pandhof 50
- , Staarzaal 241, 243
- , Sulsruwe (Begijnenstraat) 60, 61
- , Verdrag van 261, 262, 263
- , Vrijthof 12, 20, 50, 151, 231
- Magdalena van Egmont, prinses
van Chimay 181
- Magentius, tegenkeizer 26
- Mahr, Jan Abraham, burge-
meester 132, 133, 140
- Mainz, bisdom 36

- Malaparte, Curzio, schrijver
261-262
- Mamertus, bisschop van Vienne
14
- Mann, Thomas, schrijver 259
- Manning, A.F., auteur 124, 125
- Mansholt, Sicco, minister 198
- Marcellinus en Petrus, heiligen 25
- Marchant et d'Ansembourg,
Oscar, heer van Neubourg
139
- Margaretha van Brabant, 158
- Marinus, bisschop van Arles 39
- Mathijsen, Marita, auteur
196, 203
- Martinus "van Tongeren",
bisschop van Maastricht
19, 51, 53
- Martinus van Tours, heilige
38, 46
- Martinus, (pseudo-)bisschop
van Mainz 34
- Matagne-la-Grande 43
- Maternus, bisschop van Keulen
17, 39
- Mattisson, Elizabeth, auteur
269, 271
- Maximinus, (pseudo-)bisschop
van Trier 34
- Maximinus, bisschop van Trier
29, 31-32, 44-45
- Maximus, bisschop 26
- Meerssen 140, 167
- , Herkenberg 153, 154
- Meester van Elsloo, beeldhouwer
269-273
- Mellinet, Anne-François,
generaal 134
- Merckelbach, Johannes Mathias,
burgemeester 132, 133, 134,
135
- Mercurius, (pseudo-)bisschop
van Soissons 34
- Mes, W.A.A., auteur 58, 64, 67,
83, 86, 113
- Metz 15, 17, 36
- Meyer, Jan Balthasar Jozef, verza-
melaar 148, 160, 161, 165
- Mheer 130, 132, 133, 134, 139,
140, 150
- Michiels van Kessenich, Willem,
burgemeester 197, 222, 227,
231, 232, 233
- Michiels van Verduynen,
Clement, verzamelaar
161, 164, 182
- Michiels van Verduynen,
François Bernard Hubert,
griffier van Provinciale
Staten 172, 173
- Michiels van Verduynen, raadslid
169, 176
- Millo, bisschop van Trier 44
- Minckelers, Jan Pieter, wetens-
chapper en uitvinder 291
- Moderne Devotie 58-59, 69-73,
74, 76, 80, 89, 95-101 passim
111-114
- Mol, Hans, psycholoog en
oprichter Luuks
229, 237, 239
- Molin, Lei, kunstenaar
214, 215, 225, 226, 228, 230,
231, 241, 245, 255
- Montfort 149, 152, 153
- Monulfus, bisschop van Maastricht
10, 13-16, 23, 44, 49, 51-52, 54
- Mouzon 18
- Muensterberger, W., auteur 188
- Munsters, A.J., auteur 38, 43
- Muris, Jos, kunstenaar
224, 247-249, 253
- Musil, Robert, auteur 281, 282
- N**
- Nedermaas, departement
112, 127, 130, 136, 275-279
- Nettesheim, Friedrich, verzame-
laar en koopman 187
- Nicea, concilie 30-31
- Nicolaas IV, paus 49
- Nicolas, Joep, kunstenaar
226, 227, 245
- Nieukerk 186
- Nîmes, concilie 42
- Nithardus, bisschop van Luik 52
- Noyon, bisdom 42
- Nunhem, klooster Elisabethsdal
72
- O**
- Oirsbeek 154, 226, 242
- Ongnies et d'Estrees, Angelus d',
bisschop 181
- Ontbijt op bed. Tijdschrift voor
instant art 229, 236, 239, 241
- Optatianus, (pseudo-)bisschop
van Troyes 34
- Orléans 36
- , concilie 18, 42
- Orvel, d', Gilles, kroniekschrijver
26
- Osiecki, Cynthia, auteur
269, 270, 272
- Otto I, keizer 5
- Otto II, keizer 25
- P**
- Pancharius, (pseudo-)bisschop
van Besançon 34
- Panhuysen, Paul, kunstenaar
238-239, 255
- Panningen 165
- Parijs 127, 150, 169, 247,
261-262, 264
- , concilie 36, 39, 41-42
- Patocka, Jan, filosoof
(omgekeerd dakje op c)
261, 262
- Paulinus van Nola, bisschop 45
- Peer, klooster Agnetendal
72, 75, 77, 78, 80
- Peeters, Jan, raadslid 132, 133

- Pelser Berensberg, F.F.J.M.A. de, burgemeester 134, 136, 138, 139, 141
- Pepijn III de Korte, koning 29
- Peter Treckpoel, priester en auteur 91
- Petit, Petrus Philippus Josephus, verzamelaar 160
- Peverelli, Tymen, auteur 287-291
- Philippens, Franciscus, burgemeester 133
- Philippens, Martinus, burgemeester 133
- Philips-Neven, A., verzamelaar 164
- Phoebadius, bisschop 46-47
- Picardt, Johan, dominee 156-157
- Piranha 228
- Pluymaekers, Jan Willem, burgemeester 152
- Pollen, schrijnwerker 159
- Posterholt 153
- Praag 262
- Q**
- Quedlinburg, abdij 25
- R**
- Raaymans, metselaar 159
- Radboud, bisschop van Trier 17
- Ramaekers, Libert, kunstenaar 242, 245, 246
- Reen, Ton van, romanschrijver 200
- Regionale Omroep Zuid (ROZ) 210, 219, 222, 224, 231
- Reims 36
- Reinier I Langhals 24
- Remaclus, abt van Stavelot 19
- Remigius, bisschop van Reims 18
- Rensch, van, Jacques, auteur 59, 60, 61
- Reticus, bisschop van Autun 39
- Righart, Hans, auteur 208, 211, 212, 213, 255,
- Rijke, raadslid 176
- Rimini, concilie 26, 46-47, 49
- Roebroeks, Frans, auteur 59
- Roermond 52, 138, 148-188 passim
- , Begijnhof 180
- , bisdom 54, 148, 152, 153, 155
- , klooster Sint Hieronymus 72
- , klooster Mariagaarde 72
- , Munsterabdij 156-158, 180-184
- , Munsterkerk 149, 156, 158, 166-169, 183, 184
- , Munsterplein 202 168
- , de Weerd 168
- Rogier, Charles, minister 134
- Rolduc, jongensinternaat, kleinseminarie 194, 202-203
- Roosteren 181-182
- Rosmalen, klooster Coudewater 96
- Rome, concilie 36, 39
- Rouen 36
- S**
- Saint-Quentin, bisdom 42
- Sanctinus, (pseudo-)bisschop van Verdun 34
- Sanders, Harry, docent 154
- Saragossa, concilie 47
- Sardica, concilie 26, 31-32, 36, 40-41, 49
- Sarneel, Ko, hoogleraar en kunstcriticus 210, 216, 222, 224, 225, 227, 228, 231, 246, 254
- Satyrus, (pseudo-)bisschop van Verdun (?) 34
- Schaapveld, Kees, auteur 275-279
- Schalkhoven 154
- Scherpenzeel Heusch, Louis baron van, verzamelaar 160, 165
- Schoenmaeckers, advocaat 181
- Schoenmaeckers, Martinus Jacobus, lid Provinciale Raad 140, 141
- Schoubroeck, F. van, architect 169
- Schrijen, Hans, hoofd Dienst Beeldende Kunst CRL 246, 251
- Schuermans, H., procureur des konings 154
- Seleucië, concilie 46
- Senlis, bisdom 4 2
- Sens 36
- Servatius, (pseudo-)bisschop van Tongeren 34
- Severinus, (pseudo-)bisschop van Sens 34
- Sidonius, bisschop van Mainz 36
- Sijben, J.B., syndicus 171, 172, 173
- Simon de Vlodrop, Karel 158, 159, 160, 181
- Simon de Vlodrop, Jozef 181
- Simplitius, (pseudo-)bisschop van Autun 34
- Sint Barbara 97-98
- Sint Catharina
- , Congregatie van 76
- , kapel 60, 62
- Sint Odiliënberg 180, 181, 183
- Sint-Truiden 72, 129, 269, 271
- , Luciëndal klooster 72, 73
- Sirmium, concilie 47
- Sittard 138, 167, 197, 250, 252, 281, 282
- , Kritzaedthuis 213
- , Museum het Domein 208
- Sivré, J.B., archivaris 176, 183, 184
- Slager, Kees, journalist 229, 231, 238-239
- Slenaken 132-143 passim, 278
- Sloet, L.A.J.W., auteur 183
- Slot, Pim, auteur 192, 212

- Smeets, Jan Michiel, burgemeester 132, 133, 136, 139, 140
 Smeets, M.K.J., auteur 124, 125
 Soissons 36
 -, bisdom 42
 -, Medardus-basiliek 11
 Speyer, bisdom 36
 Stephanos, bisschop van Antiochië 31
 Straatsburg, bisdom 36
 Stuers, Victor de, Tweede Kamerlid, pleitbezorger cultureel erfgoed 166
 Stultiens, Rob, kunstenaar 214, 215, 225, 228, 241, 255
 Sulpicius Severus, kroniekschrijver 26, 45, 48-50
 Superior, (pseudo-)bisschop van Kamerijk 34
 Surlat de Chokier, Erasme Louis, bestuurder 127, 129, 130,
 Swalmer bos 186
 Sylvester, paus 45
- T**
 Tack, Simon Josephus Hubertus, burgemeester 132, 133
 Tans, Jean Guillaume Hubert (Sjeng), leraar en politicus 197, 219, 220
 Tegenbosch, Lambert, kunstcriticus 224, 228, 242, 248
 Terwaan, bisdom 42
 Theodardus, bisschop van Maastricht 19
 Theuws, Frans, auteur 50
 Timmers, prof. dr. Zef (J.J.M.), directeur Jan van Eyck Academie en Bonnefantenmuseum 216, 217, 222, 226, 270
 Thissen, raadslid 174, 176
 Thomas van Kempen, auteur 111
- Thorn 272
 -, abdij van 272, 273
 -, Kapittel van 149
 Tombe, Jan Jacob des, commandant 142
 Tongeren 12, 22, 23, 36, 41, 43, 151, 152
 -, bisdom 17-20
 -, bisschop van 10, 12, 26, 27, 38, 41-53 passim
 -, Onze Lieve Vrouwekerk 50
 -, Sint-Claraconvent 72
 Toulouse 45
 Tours 11-12
 -, concilie 41
 Trier 31, 36, 44
 -, abdij Sankt Maximin 29
 -, bisdom 45
 Tripels, heer 151
 Troost, Albert, kunstenaar en directeur Jan van Eyck Academie 216-217, 241
 Troyes 36
 Tummers, Nic, kunstenaar en criticus 214, 245, 251
 Tummers-van Hasselt, Vera, kunstenaar 251
- U**
 Ulvenhout 187
 Utrecht 71, 75, 128, 202
 -, bisdom 44, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78
 -, Caeciliaconvent 74, 75
 -, Kapittel van 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 99
 -, Nicolaasconvent 74
- V**
 Vaals 132-143 passim
 Vaessen, Jean Henri, burgemeester 133, 134
 Vaison, concilie 41
 Valence, concilie 42, 47
 Valens, bisschop van Mursa 47
 Valentinus, (pseudo-)bisschop van Arles 34
 Valentinus, bisschop van Maastricht 19, 52, 54
 Valerianus, (pseudo-)bisschop van Auxerre 34
 Valkenburg (aan de Geul) 126-127, 132, 133, 139, 155, 184, 225
 -, heren van 167, 181
 Velasco, Jean Dellano, verzamelaar 160
 Velden 202
 Venantius Fortunatus, dichter 36
 Venlo 187, 200, 201, 223-224, 250, 252, 270, 281-285
 -, Cultureel Centrum 213, 224, 242, 249, 254
 -, Goltziusmuseum 270
 -, Kapittel van 114
 -, klooster Mariaweide 73, 74
 -, Limburgs Museum 164
 -, Martinuskerk 282
 -, de Weerd 282, 284
 Venner, Gerard, auteur 270-271
 Verdun 36
 Verhagen, J., auteur 188
 Vermand 42
 Vestedijk, Simon, romanschrijver 197
 Victor, (pseudo-)bisschop van Worms 34
 Victricius, bisschop van Rouen 36, 38
 Victurinus, (pseudo-)bisschop van Parijs 34
 Victurus, (pseudo-)bisschop van Metz 34
 Vinkenoog, Simon, dichter 237, 241
 Viollet-le-Duc, Eugène, architect 169, 170

- Vrijthoff, Jan Bernard Hendrik, zoon van Leonard 138
- Vrijthoff, Leonard Bernard Adriaan, belastingontvanger 138
- Vroenhof, heerlijkheid 64
- W**
- Wassenberg 153
- Weale, James, auteur 168-169, 183
- Weber, C., architect 169
- Weert, Jan van 164
- Weert 142, 181
- , klooster Mariawijngaard 72
- Weeze, Schloss Wissen 150
- Wermhoud van Boskoop, priester 74
- Wessem 181, 182
- Weustenraad, Jean Théodore, politicus 129, 130
- Weyer, Lodewijk Alexander van de, districtscommissaris 134, 140, 141
- Wilde, Edy de, directeur Stedelijk Museum Amsterdam 249
- Willem I, koning 127-141 passim
- Willigisus, bisschop van Mainz 25, 51
- Windesheim, Kapittel van 71-73
- Wintershoven, van, lid Provinciale Staten 176
- Wiric Borneken 60
- Wissembourg 17
- Witte Bezem 228
- Wittem 132-143 passim
- Wolters, Albert, kapelaan 183
- Wolters, bankier 149
- Wolters, Mathias Joseph, auteur 149, 150, 155
- Worms 36
- Worms, bisdom 36
- X**
- Xanten 153, 184, 187, 282
- Z**
- Zacharias, paus 44
- Zepperen 72
- , Kapittel van 78, 79, 113
- , klooster Sint-Hieronymusveld 72
- Zweig, Stefan, schrijver 265